

The background is a solid orange color with a fine grid pattern. Overlaid on this grid are numerous stylized, light-orange line drawings of open books and one laptop, scattered across the page. The books are shown from various angles, some open and some closed. The laptop is positioned at the bottom left.

Den femte statsmakten

*Bibliotekens roll för
demokrati, utbildning,
tillgänglighet och
digitalisering*

Den femte statsmakten

*Bibliotekens roll för
demokrati, utbildning,
tillgänglighet och
digitalisering*

Redaktörer:

Erik Fichtelius, Eva Enarson,

Krister Hansson, Jesper Klein och Christina Persson

Sekretariatet för en nationell biblioteksstrategi

Den femte statsmakten

Bibliotekens roll för demokrati, utbildning, tillgänglighet och digitalisering

Kungliga biblioteket | Nationell biblioteksstrategi

<http://nationellbiblioteksstrategi.blogg.kb.se/>

ISBN: 978-91-7000-341-7

Diarienummer: 1.1.5-2017-583

Materialet är fritt att använda

Redaktörer: Erik Fichtelius, Eva Enarson, Krister Hansson, Jesper Klein och Christina Persson, Sekretariatet för en nationell biblioteksstrategi

Texter:

Karolina Andersdotter: karolina.andersdotter@ub.uu.se

Lars Burman: lars.burman@ub.uu.se

Beate Eellend: Beate.Eellend@kb.se

Andreas Fejes: andreas.fejes@liu.se

Johan Hirschfeldt: jhirschfeldt@gmail.com

Jonas Holm: jonas.holm@sub.su.se

Fredrik Holmström: Fredrik.Holmstrom@skl.se

Maria Jacobsson: maria.jacobsson@skl.se

Jesper Klein: jesper.klein@mtm.se

Stefan Pålsson: stefan@hyperfinder.net

Carlos Rojas: carlos@swedenresearch.se

Brit Stakston: brit@stakston.se

Produktion & illustration: Helena Shutrick

Tryck: LTAB, Linköping, augusti 2017

INNEHÅLL

- 7 Förord
- 11 KAPITEL 1. Inledning. Den femte statsmakten
Erik Fichtelius
- 19 KAPITEL 2. Från sagor till cyberpunk. Mediers utveckling och medborgarnas
utbildningsbehov
Brit Stakston
- 67 KAPITEL 3. Biblioteken – en femte funktion i den demokratiska rättsstaten
Johan Hirschfeldt
- 87 KAPITEL 4. Det hållbara informationssamhället. Internationella perspektiv på
det svenska biblioteksväsendets utmaningar och möjligheter
Karolina Andersdotter
- 121 KAPITEL 5. Stad och land. Den demografiska utvecklingen och dess konsekvenser
för biblioteken
Fredrik Holmström och Maria Jacobsson
- 141 KAPITEL 6. Bibliotekens roll för integration och språklig mångfald
Carlos Rojas
- 171 KAPITEL 7. Folkbiblioteken vs den digitala bokmarknaden
Jesper Klein
- 221 KAPITEL 8. Biblioteken och de tillgängliga medierna
Jesper Klein
- 243 KAPITEL 9. Skolbiblioteken. En lagerlokal eller pedagogisk resurs?
Stefan Pålsson
- 291 KAPITEL 10. Är du fullärd lille vän?. Biblioteken och det livslånga lärandet
Andreas Fejes
- 317 KAPITEL 11. Sju perspektiv på biblioteksutvecklingen vid universitet och högskolor
Lars Burman

- 343 KAPITEL 12. I digitaliseringens tidevarv. Biblioteken och det öppna vetenskapssystemet
Beate Eellend
- 375 KAPITEL 13. Upphovsrätten och de vetenskapliga bibliotekens utmaningar
Jonas Holm
- 415 KAPITEL 14. Lever de svenska biblioteken upp till Bibliotekslagen?
Eva Enarson, Erik Fichtelius, Krister Hansson, Jesper Klein, Christina Persson
- 465 KAPITEL 15. Sammanfattning och slutsatser
Erik Fichtelius, Eva Enarson, Krister Hansson, Jesper Klein och Christina Persson

**The very
existence of
libraries affords the
best evidence that we
may yet have hope for
the future of man.**

T.S. ELIOT

FÖRORD

Regeringen överlämnade 2015 ett uppdrag till Kungliga biblioteket att lämna förslag till en nationell biblioteksstrategi för att främja samverkan och kvalitetsutveckling inom det allmänna biblioteksväsendet. Kungliga biblioteket har inom sig organiserat ett sekretariat för en nationell biblioteksstrategi som ytterst ansvarar för föreliggande rapport. I uppdraget till Kungliga biblioteket och därmed detta sekretariat ingår ett deluppdrag att göra en fördjupad omvärldsanalys. Sekretariatets ambition är att lämna ett utkast till nationell strategi våren 2018, som efter diskussion och analys kan leda till ett slutgiltigt förslag till Kulturdepartementet i mars 2019.

Syftet med föreliggande delrapport med omvärldsanalys är att belysa de utmaningar och möjligheter som biblioteken står inför. Utgångspunkten är ett framtidsperspektiv av det samhälle som biblioteken ska verka i. Flera stora gemensamma politiska beslut sträcker sig till år 2030, exempelvis Agenda 2030. Detta år har därför valts som visionsmål i arbetet med den nationella biblioteksstrategin.

Strategins perspektiv ska vara långsiktigt. Denna rapport lämnas mot en fond av ökad uppmärksamhet kring biblioteken. Frågor om inköp och gallring har väckt stor uppmärksamhet i dagsdebatten, och även berörts i några mycket aktuella JO-utlåtanden. Frågor om ordning, säkerhet och tystnad på biblioteken visar på bibliotekens stora betydelse och djupa förankring i samhället.

I regeringens uppdrag ingår att en analys ska göras av bibliotekens möjligheter att uppfylla kraven i bibliotekslagen och därmed ge alla tillgång till kultur, kunskap och information för att främja det demokratiska samhällets utveckling. Denna rapportens omvärldsanalys avslutas därför med en övergripande analys av bibliotekens möjligheter att följa bibliotekslagen i en föränderlig omvärld med snabb teknisk utveckling.

För att genomföra denna rapport har ett antal experter valts ut som skribenter inom olika adekvata samhälls- och biblioteksområden.

Skribenterna ger sin bild av ett utvalt område i omvärlden där framtida förändringar kan komma att påverka biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet. Urvalet av för biblioteken kritiska områden är brett och det har därför av praktiska skäl inte varit möjligt att ta upp alla områden som kan vara av intresse. Som komplement till analyserna i denna rapport finns dessutom en bilaga. Bilagan innehåller bland annat länktips över aktuell biblioteksutveckling, sammanställt som ett personligt urval av regionbibliotekarie Peter Alsbjer. Bilagan innehåller även ett antal inkomna depescher, som nationell biblioteksstrategi tagit emot från olika organisationer och biblioteksverksamheter under det senaste året. Bilagan finns publicerad digitalt, och kan laddas ner via Kungliga bibliotekets hemsida: www.kb.se

Syftet med omvärldsanalyserna är att de ska kunna tjäna som underlag för analyser, överväganden och förslag i den kommande nationella biblioteksstrategin. Många enskilda personer och organisationer har visat ett glädjande engagemang och bidragit i sekretariatets arbete med välformulerade texter som haft syftet att belysa olika frågeställningar av närmast överlevnadskaraktär för det samlade biblioteksväsendet i Sverige. Även dessa texter kommer att ha bäring på de övervägande som kommer att ligga till grund i den nationella biblioteksstrategin. Flera av dessa texter publiceras därför i en elektronisk bilaga till denna rapport.

De författare som medverkar i rapporten ansvarar själva för sina texter och slutsatser. Detta gäller även för de texter som författats av Sekretariatet för en nationell biblioteksstrategi.

Ett varmt tack riktas till alla skribenter som på olika vis har delat med sig av sina tankar, synpunkter och analyser. Samtliga har visat ett osedvanligt gediget och initierat engagemang. För oss i sekretariatet för den nationella biblioteksstrategin vid Kungliga biblioteket har detta engagemang haft stor betydelse.

Det svenska biblioteksväsendet är en aktiv aktör i det demokratiska samhället. Hur ska biblioteken kunna bidra och vara angelägna i en föränderlig omvärld? I rapporten har sekretariatet för den nationella biblioteksstrategin författat en analys av bibliotekslagen och då ställt ett antal frågor som belyser de dilemman som måste hanteras för att biblioteken även i framtiden ska kunna uppfylla bibliotekslagens intentioner. Frågeställningarna är inte heltäckande och skulle därför

kunna vara fler. Ytterligare underlag och rapporter kommer att behövas. Sekretariatet för en nationell biblioteksstrategi inser att brister finns och att för specifika bibliotek viktiga områden saknas, men här görs ändå ett försök att ringa in de mest kritiska områdena.

Bibliotekslagen är en vackert formulerad lag. Men hur ska det samlade biblioteksväsendet kunna gå från ord till handling i en föränderlig omvärld? I detta skede finns ännu inga svar hur en nationell biblioteksstrategi kan hantera dessa frågeställningar.

Men frågan är ställd!

Stockholm i september 2017

Sekretariatet för en nationell biblioteksstrategi
KUNGLIGA BIBLIOTEKET

Erik Fichtelius

Eva Enarson

Christina Persson

DE FEM STATSMAKTERNA

BIBLIOTÉCA

NUM V

KAPITEL 1

Inledning

Den femte statsmakten

Erik Fichtelius

Erik Fichtelius, nationell samordnare för en nationell biblioteksstrategi på Kungliga biblioteket. Tidigare VD för UR, politikreporter på Aktuellt, Ekochef och nyhetsreporter på Sveriges Radio. Författare och föreläsare.

Donald Trump har elektrifierat luften. På varje sammankomst för bibliotekarier eller publicister efter den 20 januari 2017 dallrar luften av spänning. Denne president ställer allt på sin spets. Nyhetsjournalister i stora etablerade medier ser allt tydligare sin uppgift i demokratin och tar ett större ansvar för att rapportera det de vet, utan egen agenda eller egen politisk avsikt. Bibliotekarier ser sig allt tydligare som vårdare av fakta och kunskap. Bibliotekens samlingar, historiska arkiv och möjligheter till informationssökning blir en stark motvikt till falska nyheter och "alternativa fakta".¹

Den våg av populism och propaganda som följer i Trumps spår föder en motreaktion och en aktivering av de demokratiska institutionernas balanserande mekanismer. Hur kan och hur ska en demokrati skydda sig från en tyrann? Den frågan sysselsatte en gång de antika filosoferna och statsbyggarna. Platon och Aristoteles slet med frågan, Montesquieu formulerade sin maktodelningslära och de amerikanska grundlagsfäderna kunde sin historia. Det gällde att bygga stabila institutioner som kunde balansera varandra. Ett system av *checks and balances* för att förhindra en tyrann att förstöra demokratin.

Med Trump i Vita huset utmanas systemet och institutionerna ställs på prov. Självständiga domare utmanar och underkänner presidentens

1. Timothy Snyder: On Tyranny Twenty lessons from the twentieth century, Tim Duggan books, New York 2017.

dekret. FBI viker inte ner sig, ens om chefen får sparken. Kongressen sprattlar även om republikanerna har majoriteten. Och pressen har fått blodad tand. Varje gång Trump twittrar en falsk nyhet får New York Times fler betalande prenumeranter. Dagen efter Trumps installation fylldes världens gator och torg av demonstranter. En stor grupp som protesterade i Washington var bibliotekarier:

Alternativa fakta?
Kolla med biblioteket!

Falska nyheter?
Tala med en bibliotekarie!

På samma sätt som nyhetsmedierna ser en större uppgift i denna utmaning ser biblioteksvärlden sin roll. Bibliotekens betydelse för det demokratiska samtalet, för medborgarnas möjligheter att bygga sina uppfattningar på kunskap framstår i klart ljus. Biblioteken är en balanserande kraft i samhället för att de demokratiska institutionerna ska fungera.

Åsiktsfrihet är en av grunderna för en fungerande demokrati. Biblioteken förser dem som vill bilda sig en uppfattning med underlag och kunskap. Vi talar just om att *bilda* sig en åsikt. Biblioteken är oberoende och har ingen egen politisk agenda. Det är dags att se biblioteken för vad de är i detta statsbygge: Den femte statsmakten!

I det amerikanska konstitutionella tänkandet laborerar man med fyra statsmakter, som ska balansera varandra. Den lagstiftande, den verkställande och den dömande makten är tre statliga institutioner där ingen står över den andre. Det är den finstämda maktbalansen som prövas nu av en auktoritär president. Till det kommer den fria, oberoende pressen, den tänkta fjärde statsmakten som i egen kraft och rätt, och med ett starkt konstitutionellt skydd, balanserar och kontrollerar de tre första makterna.

I Sverige talar vi om den fria pressen som den tredje statsmakten. Som juristen Johan Hirschfeldt redovisar i sitt bidrag till vår omvärldsanalys har detta sin grund i det tidiga 1800-talets konstitutionella debatt i Sverige:

☞ I 1809 års regeringsform kom nämligen inte någon egentlig tydlig tredelning av makten till uttryck. I stället levde dualismen kungen – riksdagen kvar. Domstolarna balanserades mellan de båda. Kungen i statsrådet utnämnde domare och svarade för den yttre administrationen av domstolarna, medan riksdagen kontrollerade också den dömande makten. Det gjorde riksdagen med flera organ: direkt med JO och opinionsnämnden och indirekt, såvitt gäller den verkställande maktens åtgärder med domstolarna, genom konstitutionsutskottet. Det var helt enkelt så att domstolarna i början av 1800-talet inte trädde fram särskilt starkt som en självständig makt utan mera som en förvaltningsgren i ämbetsmannastaten.

☞ Samtidigt föddes den moderna svenska dagspressen med Aftonbladet i spetsen för den samhällskritiska debatten. Det blev pressen som hos oss då döptes till den tredje statsmakten. Uttrycket lär ha myntats av Erik Gustaf Geijer 1838: "I den nyare (konstitutionen) har ... denna (fria) diskussion fått en ny, tredje mäktigt organ – pressen". I samtidens press sägs sedan med hänvisning till Geijer att den periodiska pressen är tredje statsmakten.²

Det är problematiskt nog med olika ordningstal för den fria pressens roll i en demokrati i Sverige och USA. Vi väljer därför att kalla biblioteken för den femte statsmakten. Det är en självständig balanserande kraft, som är oberoende av de andra makterna, och som ger medborgarna verktyg att fungera som just medborgare.

Tony Marx, chefen för New York Public Library uttrycker det så här:³

☞ Bibliotek har alltid varit trovärdiga förmedlare av opartisk information till medborgarna i stort. Det finns ingen annan institution som har denna uppgift. Vi är finansierade för detta uppdrag, av det allmänna och av privata givare. Denna uppgift är viktigare nu än någonsin, när så mycket av vår uppmärksamhet störs av det överkliga, när fakta inte längre är fakta som nu måste kontrolleras. Det biblioteken gör och alltid gjort är mer centralt nu, och vi har verktyg att leverera detta som är bättre än någonsin.

☞ USA:s konstitution skyddar detta helt enkelt genom yttrandefrihet. Vi ger underlaget till dessa yttranden, och det är en viktig del av vår demokrati. Ben Franklin, vars porträtt hänger här på mitt kontor grundade Amerikas första folkbibliotek 50 år före oberoendet. Grundlagsfäderna visste hur viktiga biblioteken var. Det har inte ändrats, tvärtom har det blivit än viktigare och potentiellt än mäktigare nu.

2. Hirschfeldt: Domstolarna som statsmakt – några utvecklingslinjer. <https://johanhirschfeldt.files.wordpress.com/2009/02/vitterheten-3.pdf>
3. Tony Marx, intervju med författaren New York 24-4-17.

Tony Marx, chef för New York Public Library. Foto: Erik Fichtelius.

Bibliotekens och den bokliga kunskapens roll för demokratin är oerhört påtaglig i USA:s institutioner. I den vackra marmorhallen vid ingången till stora läsesalen på Library of Congress i Washington finns fem betydelsefulla väggmålningar, som i allegorisk form fångar just detta. Själva placeringen understryker kunskapens och lärandets betydelse för demokratin.

Konstnären Elihu Vedder (1836–1923) fångade bibliotekens roll för demokratin i fem tablåer under samlingsnamnet "Government". I den centrala målningen, ovanför porten in till läsesalen fångas idén om republiken som den ideala styrelseformen.

Entréhallen Library of Congress, Washington. Foto: Library of Congress.

Tablå 1. Government

Kunskapens beskyddarinna sitter på en stabil marmorbänk uppburen av lejon och antika valurnor. Hon håller en gyllene spira och en tavla med en inskription från Lincolns Gettygsburg address, om "a governemnet of the people, by the people, for the people". Hon flankeras av kunskapens änglar med maktens symboler i sina händer.

Foto: Library of Congress.

Tablå 2. Good administration

Regerandet kan utövas på två sätt, och få olika resultat. Till höger om ingången ser vi den goda regeringen. Den unge mannen till höger med en bok under armen lägger välinformerad sin röstsedel i en urna, rättvisan vägs på våg hos domaren med en uppslagen bok i knät och till vänster skiljer den unga kvinnan agnarna från vetet i ytterligare en urna

Foto: Library of Congress.

Tablå 3. Peace and prosperity

Lever vi upp till dessa ideal får vi fred och välstånd. Gudinnan Minerva sitter vid ett prunkande olivträd med två lagerkransar i sina händer för att belöna framgångarna. Vi ser symboler för konst, musik, arkitektur, ungdom och framtid.

Foto: Library of Congress.

Tablå 4. Corrupt legislation

Detta kontrasteras i bilderna till vänster, med en korruperad regim, där det råder höst. Rättvisan mäts inte i två vågskålar utan med en manipulerbar skala, där den rike mannen mutar makten. Han använder lagen till sin fördel, valurnan har välts, hans fabriker spy ut rök, eller står stilla i arbetslöshet till vänster, där den sysslöse arbetaren förgäves söker hjälp.

Foto: Library of Congress.

Tablå 5. Anarki

Denna korruption leder till anarki. Vår gudinna är naken och galen, fundamenten faller samman, hon trampar på bibeln, det trasiga kugghjulet och den krossade kvarnstenen visar hur industri och jordbruk förstörts, och alltihop riskerar att sprängas i luften av en bomb med tänd stubin.

Foto: Library of Congress.

Så går det utan demokrati, utan kunskap och rätt. USA:s grundlagsfäder visste varför de ville bygga bibliotek.

Samma grundtankar kring biblioteken och bibliotekens roll finns också bakom uppbyggnaden av den svenska biblioteksväsendet. Det är ingen tillfällighet att det finns kopplingar mellan grundlagsformuleringarna, bibliotekslagen och instruktionerna till forskningsbibliotek och folkbibliotek. Bibliotekens uppgift är att vara en viktig del i demokratins funktion och försvaret för grundläggande värden och rättigheter.

Låt oss från och med nu kalla biblioteken den femte statsmakten! ♦

KAPITEL 2

Från sagor till cyberpunk

Mediers utveckling och medborgarnas utbildningsbehov

Brit Stakston

Brit Stakston, mediestrateg, författare och debattör specialiserad på internets påverkan på samhällsutveckling och demokrati.

I denna omvärldsanalys beskrivs hur digitaliseringen påverkat medierna och demokratin samt vilka utbildningsbehov som allmänheten har och kommer att ha i takt med fortsatt digital utveckling. Analysen poängterar vikten av kontinuerliga kompetensutvecklande insatser. Vikten av dessa kunskaper bör jämföras med skriv- och läskunnighetens betydelse för människor i övergången från jordbrukssamhälle till industrisamhälle. Utan den kompetensen har man en slags digital analfabetism som exkluderar och minskar möjligheterna att ta del i samhället. Dessa kunskapsklyftor lämnar spelplanen öppen för antidemokratiska strömningar som behärskar de digitala verktygen.

Biblioteken har en central roll för hur samhället kommer att utvecklas i en digitaliserad samtid. De bör ges tydliga mandat och kunskap samt resurser nog för att kunna förflytta sig i allmänhetens ögon från ett fantastiskt rum fyllt av böcker med en varm välkomnande sagotant till ett resurscentrum i framkant – en digital tankesmedja – bemannad av multimodalitetsgurus som ger perspektiv och kunskap för att hantera digitaliseringens alla aspekter. Även de mer dystopiska och skrämmande perspektiven av nätutvecklingen.

Biblioteken över hela världen ska vara den nod som tydligast och mest uthålligt arbetar för att bibehålla en positiv digital utveckling, värna om ett fritt internet och säkerställa demokratins utveckling. Demokrati är ett ständigt pågående arbete.

DIGITALISERINGEN OCH MEDBORGARNA

Demokratiutvecklingen och digitaliseringen är sammankopplade. Det finns dock ingen naturlag som innebär att det med automatik leder till en renodlat positiv utveckling. Digitaliseringen kommer konstant kräva nya kunskaper och långsiktiga planer för att demokratin ska säkras.

Biblioteken är en infrastruktur för demokrati och ska ta en mer aktiv roll för att stödja den digitala samhällsutvecklingen – kanske i än större grad än vad man trott för några år sedan då biblioteken nästan räknats ut.⁴

Självklart är språket även i en digital samtid grundförutsättningen till makt, delaktighet och ger styrka. I övergången från bondesamhälle till industrisamhälle innebar läs- och skrivkunnighet att man genom att knäcka koden till läsandet fick fler nycklar till de nya arbetsmöjligheterna. Dessa färdigheter var även vägen till att fullt ut kunna påverka och delta i samhället.

Även i ett samhälle där det digitala blivit vardag är dessa färdigheter lika centrala. Det ställs allt högre krav på förmågan att kunna värdera mängder av olika texter. I ett kunskapsorienterat och digitaliserat samhälle måste man komplettera den grundläggande läs- och skrivkunnigheten med nya digitala kompetenser. De kan bäst beskrivas som ett slags fördjupat läsande och skrivande. För bibliotekarier krävs ett bredare multimodalt lärande där man utgår ifrån att man kopplar ihop information från olika källor och utgår från olika sinnen. Den pedagogiska uppgiften är stor för bibliotekarier. Om forskningsbibliotek ger möjligheter att utveckla en akademisk litteracitet med en förmåga att läsa och skriva vetenskaplig text samt söka och tolka information för vetenskapliga ändamål behöver den digitala litteraciteten addera liknande förmågor.⁵

Exempel på nya kompletterande sätt att förmedla budskap på är till exempel något så enkelt som smilies eller emojis. Det är bilder eller olika grafiska uttryckssymboler som uttrycker känslor och åsikter på nya sätt och är för många en naturlig del i en palett av olika uttryckssätt. Hur de används ser också olika ut inom olika subkulturer eller påverkansgrupper. Det är en del av en slags social kod man snabbt lär sig.

Den digitala kompetensen består inte enbart av nya symboler eller olika praktiska färdigheter utan berör framför allt hur kommunikation i sig förändrats på ett mer övergripande sätt. I grunden handlar det förstås om sändare, mottagare och eventuellt en del brus.

4. Bye bye, biblioteken, Anders Mildner, Tidningen Vi <<http://www.vi-tidningen.se/bye-bye-biblioteket/>>
5. Effektiv vetenskaplig kommunikation <<http://www.biblioteksforeningen.se/rapporter/effektiv-vetenskaplig-kommunikation/>>

Effekten i stort av att mänskligheten nu är förenade och samman- kopplade bortom den närmaste fysiska näromgivningen eller lands- gränserna är det ännu för tidigt för att riktigt kunna analysera konse- kvenserna av. Snabbheten är nog den enskilt största särskiljande komponenten mot tidigare förändringsprocesser. Det skapar helt nya spänningsfält för hur demokratin utvecklas, hur kunskap delas, ekonomier utvecklas och arbetsmarknaden förändras. Tillgången till global kunskap på en armlängds avstånd öppnar ständigt för nya lösningar och andra sätt att samarbeta.

Det är angeläget för samhället att säkerställa att det för varje individ finns möjligheter att utveckla den nödvändiga digitala kompetens i samklang med de förändringar som sker och kommer att ske. Det livslånga lärandet är inte längre floskler utan snarare ett nödvändigt förhållningssätt till den ständiga kunskapsutvecklingen som sker.

Delar av digitaliseringen i samhället har dock gått mer långsamt än vad många trodde när internet slog igenom, till exempel inom skolan och bankväsendet. Att digitaliseringen och dess utveckling är en så extremt mansdominerad bransch påverkar säkerligen utvecklingen av tjänsterna.

1994 sände Vetenskapsradion ett program med titeln *Hur kommer man in på internet?*⁶. Där utredde man frågan om huruvida det ens var möjligt för en privatperson att använda internet. Den "elektroniska posten" med vilken man kunde komma i kontakt med hela 30 miljoner användare av internet" över hela världen beskrevs då som den stora fördelen med tillgången till nätet. Vid den tiden hade endast en halv procent av världens befolkning tillgång till internet. Idag är motsvarande siffra cirka 40 procent⁷. Detta är en svindlande tanke. Resterande 60 procent av världens befolkning börjar sin digitalisering nu.

Internetutvecklingen på den Afrikanska kontinenten går i en rasande fart men ännu ser utvecklingen väldigt olika ut i de olika länderna. I Kenya har 77 procent av befolkningen tillgång till internet, i Sydafrika är motsvarande siffra 51 procent och i Egypten endast cirka 36 procent.⁸

Unga människor i de nya internetekonomierna över världen har säkerligen på många sätt mer gemensamt med likasinnade i resten av världen än med sina föräldrar eller jämnåriga som står utanför Internetutvecklingen. Detta faktum kommer att förändra hur män- niskor bygger samhällen och försörjer sig.

6. SR-minnen < <http://sverigesradio.se/sida/avsnitt/46273?programid=1602>>

7. internet Live Stats, < <http://www.internetlvestats.com/internet-users/>> 7 mars 2017.

8. internet world Stats <http://www.internetworldstats.com/stats1.htm>

Den första miljarden internetanvändare uppnåddes 2005, den andra fem år senare och den tredje 2014.

Avgörande för tillväxten är förstås tillgången till internet. I Sverige har idag 93⁹ procent av befolkningen tillgång till internet i hemmet. I åldern 16 – 54 år har 97 procent tillgång till internet i hemmet. Bland de äldre i åldern 75 – 85 år har 62 procent, knappt 400 000 privatpersoner, tillgång till internet i hemmet.¹⁰

Antalet internetanvändare i världen har idag ökat från de 30 miljonerna 1994 till 3,6 miljarder 2017¹¹.

Det är med andra ord numer väldigt mycket lättare för väldigt många fler privatpersoner ”att komma in på internet” jämfört med de spekulationerna som gjordes i det där radioprogrammet för drygt 20 år sedan. Det är lätt att raljera över det visionslösa samtalet i radion om vad den där sammankoppling mellan individer skulle kunna leda till. Men det ger faktiskt en viktig pusselbit inför arbetet med en nationell strategi som vill blicka mot 2030. Vikten av att inte blir för detaljerad är uppenbar.

Den nationella strategin bör snarare fungera som ett ramverk med en tydlig viljeinriktning, en plan för bibliotekens positionsförflyttning, ett kompetensutvecklingsprogram bortom de tre åren man skissat på och identifiering av olika intressenter. Det kommer vara en process där många olika branscher och kompetenser kan och ska tas tillvara. Det vore resursslöseri att inte lära av andra branscher inför det nödvändiga utvecklingsarbete som krävs.

Det sker konstant en teknikutveckling och det växer fram ett allt starkare behov för att förstå mer av de beteendeförändringar som sker på ett mellanmänniskt plan som resultat av digitaliseringen. Ett aktuellt exempel är hur tillit blivit en valuta genom digitaliseringen. Det har förändrat både donationsbaserade organisationers intäkter och hotellsektorn. Det är tilliten som gör att man kan crowdfunda olika initiativ genom att Swisha till mer eller mindre okända personer som finns bland vänners vänner eller att man bokar boende via en tjänst som förmedlar privatbostäder istället för att välja ett traditionellt hotellrum. Eller den preferens som finns för kollaborativa arbetsmetoder som utmanar de etablerade institutioner som utgår ifrån en mer hierarkisk organisationsform. Den naturlighet som finns för att

9. Svenskarna och internet, <http://www.soi2016.se/allmant-om-Internetutvecklingen/> 7 mars 2017.
10. Levnadsförhållanden – IT bland individer, SCB, <http://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/LE0108_2016A01_BR_00_IT01BR1601.pdf
11. internet Live Stats, < <http://www.internetlivestats.com/internet-users/>> 7 mars 2017.

vilja samverka leder till ett ifrågasättande av de strukturer som inte är öppna för dialog eller medskapande.

Om man istället för att blicka mot 2030 tittar motsvarande tid bakåt, landar man på det år Facebook startade som en skolkatalog för studenter på Harvard. Tre år senare drabbades svenskarna av Facebookfeber. YouTube, som inte ens fanns för 13 år sedan, har idag över en miljard användare i 88 länder.¹²

Dagens samhällsutveckling visar att det viktigaste en nationell biblioteksstrategi kan göra är att identifiera de fundament som möjliggör att biblioteksuppdraget med "att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning" kan säkras. Att verka för en demokrati är ett ständigt strävsamt utvecklingsarbete och biblioteken kan på ett mycket relevant sätt bidra till att allt färre röster tystas.

Biblioteken och bibliotekarierna behöver däremot rustas för att ha kapacitet och tillräckligt uppdaterad kunskap för att fortsatt kunna stödja och utveckla intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning i en digital samtid.

”Dagens samhällsutveckling visar att det viktigaste en nationell biblioteksstrategi kan göra är att identifiera de fundament som möjliggör att biblioteksuppdraget med ”att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning” kan säkras.

DIGITAL KOMPETENS

Digitalisering är ett vagt begrepp. Vad det egentligen betyder för den enskilde individen är väldigt olika. För den som växt upp med tillgången till nätet är mycket av det som nu är resultatet av en "digitalisering" ett normaltillstånd. Men även de som får med sig tekniken från början i sina liv kommer att verka i ett tidevarv som fortsatt kommer att förändras tack vare digitaliseringen, så även de kommer att stöta på begreppet "digitalisering".

Den tid när digitalisering enbart var begränsad till att beskriva när de analoga signalerna, eller variabla storheterna, omvandlades till

12. Statistik YouTube <<https://www.youtube.com/yt/press/sv/statistics.html>>

digitala signaler eller siffror är förbi. Men visst kvarstår även denna form av digitalisering. Det är många samlingar som ännu inte är digitaliserade. Enligt en sådan mer snäv definition blir något digitaliserat när man till exempel scannar in eller fotograferar av det med en digital kamera. Det kan vara böcker, bilder, kartor och filmer och dessa kan när de avfotograferats sparas eller tillgängliggöras i en elektronisk form för fler via nätet.

Begreppet "digitalisering" i denna text ska dock tolkas i dess mest vida betydelse och innefattar även en förmåga att tänka abstrakt. En slags digital dimension på sådant som dialog, möten men också åsiktsbildning, opinionsbildning, agendasättande och propaganda. Det berör inte bara de tekniska aspekterna utan är också ett begrepp som bör inrama konsekvenserna av det stora dagliga användandet hos slutanvändare av ny teknik.

Såväl individer och samhället i stort genomgår en slags förändringsprocess på ett mellanmänniskt och organiserande plan som ett resultat av att så många har tillgång till ny teknik. Allt fler exempel finns också där man med hjälp av ny teknik och människokroppen vill optimera sig själv och sin förmåga.

Inom detta utvecklingsfält hittar man allt från bio hacking för att styra och påverka sin kropps biologiska processer, grinders som förändrar sina kroppar med hemgjorda implantat som till exempel riskornsstora mikrochip under huden till cyborgs som är organismer som består av såväl biologisk vävnad som syntetiska delar.¹³

Digitalisering som begrepp är också användbart för att beskriva de nya formerna av kommunikation, relationer, kunskapsbyggande och kunskapsförmedling över hela världen. Ett tydligt exempel blir förstås de sociala medierna som för många inneburit att man förstärkt sina sociala relationer och kunnat hitta likasinnade. Rent faktiskt har det lett till att antalet telefonsamtal som görs drastiskt minskat på väldigt kort tid. En enda statusuppdatering gör det möjligt för hela ens privata och yrkesmässiga nätverk att bli uppdaterad. Eller det bekväma med att skicka sms som inte avbryter någon utan kan läsas när man har tid. Och som berättar för avsändaren exakt när det har lästs av mottagaren. Kommunikation på avsändaren och mottagarens villkor.

Digitaliseringskommissionen som haft till uppgift att verka för att det it-politiska målet – att Sverige ska vara bäst i världen på att använda digitaliseringens möjligheter – ska uppnås definierar digitalisering som "att digital kommunikation och interaktion mellan människor,

13. Bionyfiken <<http://www.bionyfiken.se/>>

verksamheter och saker blir självklara. Allt större delar av tillvaron är digitaliserad samtidigt som vi i allt mindre grad kan skilja ut det digitala från det icke-digitala.”¹⁴

Den digitala utvecklingen lider ännu av att den till så stor utsträckning varit eldsjälbaserad. Att skolan hittills inte gett elever en likvärdig digital kompetens bidrar till och förstärker kunskapsklyftor. Elever får helt olika handlingsutrymme och kunskaper för att klara av dagens arbetsmarknad.

Medierna som själva är hotade av den utveckling som sker, har inte alltid haft förmågan att rapportera om utvecklingen på ett heltäckande sätt. Det har ofta funnits en starkt trivialiserande eller skrämmande karaktär i rapporteringen om den digitala utvecklingen¹⁵.

Arbetsgivare tar väldigt olika stort ansvar för medarbetarnas digitala utveckling. En av de mest inspirerande breda folkbildande insatserna runt digitaliseringen kommer från ett mer oväntat håll. Det är inte en ideell organisation eller ett statligt initiativ utan en bankkedja i Storbritannien. Det är ett av många talande exempel på att detta med att ta ansvar för de nya kompetensutvecklingsbehoven kan tas av alla. Att det sedan baserar sig på en smart och tidig analys av utvecklingen från det banken inför en framtid där de mycket väl kan förlora kunder som inte har tillräcklig digital kompetens är förstås en faktor som motiverar denna utbildningssatsning för dem.

Barclays Bank startade utbildningssatsningen ”Digital Eagles ” år 2014. Med hjälp av 7 000 bankmedarbetare erbjöd man digitalt stöd för den intresserade och poängterade vid lanseringen att ingen skulle lämnas bakom i den digitala utvecklingen som pågår, oberoende av om man är 10 eller 100 år.

Syftet med satsningen var att brett öka det digitala självförtroendet. Banken erbjöd möjligheter att lära sig mer via nätet eller genom personlig service på plats i en bankfilial. Hjälpen inkluderade allt ifrån att sätta upp ett mejlkonto, förstå sökmotorer, lära sig hur man shoppar och surfar säkert online till kunskap om hur man startar Facebookgrupper eller använder YouTube för att göra videos och Skype för att spara telefonkostnader. Man behövde inte ens ha ett konto i banken för att ta del av den kostnadsfria servicen. Bankens egna tjänster som deras app och dess funktioner eller hur banken fungerar online fanns förstås med i tjänsteutbudet men var inte i fokus.

14. Gör Sverige i framtiden – digital kompetens ID-nummer: SOU 2015:28 <<http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2015/03/sou-201528/>>
15. Människor behövs inte när datorer tar över våra jobb <<http://www.dn.se/nyheter/vetenskap/manniskor-behovs-inte-nar-datorer-tar-over/>>

”Through our ‘Digital Eagles’ programme, we want to take customers and non-customers on a journey to improve their technology capabilities and feel confident to embrace the new digital revolution, so they can reap the benefits of being online. Whether they’re 10 or 110, we don’t want to leave anyone behind.”¹⁶

Steven Roberts, strategic transformation director at Barclays, “Barclays introduces digital experts”.

Tre år senare pågår satsningen med en allt mer utökad service. Numer sker den med hjälp av hela 12 000 anställda, som är så kallade “digitala örnar”, och erbjuder nu även stöd för än mer fördjupande och komplexa perspektiv. Banken vill att utbildningssatsningen ska ge allmänheten “digitala vingar” och i konceptet “Digital wings” kan man lära sig allt möjligt från kodning för skolelever, presentationsteknik, bitcoins till big data. För att avgöra på vilken nivå de egna kunskaperna är börjar man med att fylla i ett enkelt frågeformulär.

Utbildningssatsningen har säkerligen också betytt väldigt mycket för att höja den interna stoltheten bland de anställda. De har förmånen att få fungera som en brygga till människors nya kompetenser som öppnar digitala dörrar för dem. Projektet blir ett effektivt och relevant sätt att bygga ett arbetsgivarvarumärke på och samtidigt positionerar det företaget som såväl ansvarstagande som att man ligger i framkant. Banken har tidigt kunna dra konsekvenser av de förändringar som sker och identifierat vilka nya behov det skapar för dem själva och deras målgrupper. De var såväl snabba som eftertänksamma. Både flexibla och trygga. Flexibla nog att förstå att det som pågår fullständigt förändrar spelplanen. Trygga nog i en föränderlig tid att inte glömma bort sin egen kärnverksamhet och de målsättningar man har. Man har därför säkerligen också i sitt eget digitala utforskande för att hjälpa andra lärt sig saker som bidragit till den egna affärsutvecklingen. Barclays har gjort sig själv till en aktiv samhällsaktör i en viktig samhällsfråga och tar ansvar för kunskapsförsörjningen i den pågående brytningstiden. På köpet blir de mer delaktiga och nära kunderna i deras frågeställningar runt utvecklingen. De kan därmed bli bättre förberedda för att själva förstå mer av den finansiella tekniska utvecklingen som går under samlingsbegreppet Fintech.

16. Barclays Digital Eagles to Brits get to grip with their gadgets > <http://www.dailystar.co.uk/tech/news/385705/Barclays-Digital-Eagles-to-Brits-get-to-grip-with-their-gadgets>>

När den nya digitala strategin för Storbritannien nyligen presenterades av den brittiska regeringen skalades utbildningsatsningen "Digital Eagles" upp ytterligare som ett av fundamenten tillsammans med bland annat bibliotekens och Googles satsningar inom området.¹⁷ Så många som 38 procent av den brittiska befolkningen upplevde ännu för två år sedan att man inte hade grundläggande digital kompetens. Parollen som Barclays använde när de startade sitt program, om att ingen skulle lämnas bakom, används även som samlande målbild för den brittiska digitala strategin.

” This administration is determined that no-one gets left behind. There should be no digital divide – every individual and every business should have the skills and confidence to make the most of digital technology.

Frågan om den digitala kompetensförsörjningen är lika central i Sverige. Det är angeläget att utforma hållbara stödjande insatser som fungerar årtionden framöver för att bygga upp en bred digital kompetens anpassad för den aktuella samtiden. Här finns det idag gott om goda exempel internationellt såväl som nationellt.

Det finns många delar i exemplet med Barclay som är intressant och en den viktiga påminnelsen om att digitaliseringen inte enbart är något som ska lösas av politiken eller samhällets olika institutioner. Ansvaret ligger hos hela samhället. Föräldrar, lärare, journalister och även samtliga arbetsgivare måste bidra idag och framöver för att göra fler digitalt delaktiga och säkerställa att det finns en förmåga att hantera kommande utmaningar. Det är också ett arbetsgivaransvar att undvika nya hierarkier på arbetsplatser mellan digitala A- och B-lag.

De grundläggande läs- och skrivkompetenserna behöver idag kompletteras med nya kompetenser. En individ kommer att behöva bygga på fler och fler lager av nya digitala kompetenser genom hela livet. Många olika och dynamiska lärmiljöer behövs som ger de redskap och färdigheter som krävs för utveckling. Tillgång till ett språk och förmågan att läsa- och skriva krävs för att kunna tolka eller använda bilder och texter. Utan den förmågan blir mycket av det man möter på nätet lätt att feltolka. Man behöver fortsätta att värna om vägen till läsandet och säkerställa att det finns en djup läs- och skrivförståelse. Den kan sedan kompletteras med allt ifrån ren handhavandemässig

17. UK digital strategy <<https://www.gov.uk/government/publications/uk-digital-strategy>>

teknisk kompetens som att kunna använda prylar såsom olika datorer, telefoner och läsplattor till mer av en slags digital litteracitet som att kunna vara källkritisk och bedöma information eller producera information själv eller tillsammans med andra.

Utbildningen i skolan ser äntligen ut att vara på väg att öka digitaliseringen i skolan genom grundläggande programmering, obligatorisk undervisning i källkritik och digital läsning i gymnasiet.¹⁸ Även lärarna kommer med detta förslag att behöva uppdatera sina kunskaper.

Unesco har sedan ett par år beskrivit en utvecklingsprocess där mediekunniga lärare utbildar mediekunniga elever som i sin tur skapar mediekunniga samhällen och menar att lärarna är en av de viktigaste krafterna för den förändring som behövs.¹⁹

Inom ramen för Europaparlamentets och Europarådets rekommendationer för det livslånga lärandet ingår tydliga skrivningar om digital kompetens som en prioriterad kompetens för varje europeisk medborgare att lära sig. Det anges som viktiga led för att säkerställa att nödvändig kompetens finns hos alla, oberoende av ålder, för att verka i ett kunskapssamhälle där människor är det viktigaste kapitalet.²⁰

Detta handlar inte bara om kommande generationer eller dagens unga. Varje yrkesverksam person på arbetsmarknaden idag behöver öka sin digitala kompetens.

Självfallet behöver man också den digitala kompetensen för att möta den växande it-arbetsmarknadens behov av arbetskraft och kompetens. Inom områden såsom systemintegration, applikationsutveckling, utvecklare och webbdesign är arbetsmarknaden oändlig idag.

Om man inte har tillräcklig kunskap kommer den bristen att leda till ett underläge som kan beskrivas som en digital analfabetism. Detta är lika exkluderande från arbetsmarknaden och för möjligheten till full delaktighet och påverkan i samhället som analfabetism. Digital kompetens är grunden till lika förutsättningar i samhället som barn, elev, anställd, konsument, patient, väljare och medborgare.

Bekymret med insatser för att öka den digitala kompetensen är att det inte är lika greppbart och avgränsat som att lära sig ett alfabet för att knäcka läskoden. Kompetensbehoven kommer att variera utifrån vilka digitala färdigheter som krävs för de vägval i livet som

18. Digital kompetens och programmering ska stärkas i skolan <<https://www.skolverket.se/loroplaner-amnen-och-kurser/nyhetsarkiv/nyheter-2016/nyheter-2016-1.247899/digital-kompetens-och-programmering-ska-starkas-i-skolan-1.247906>>
19. Medie- och informationskunnighet, Unesco <<http://www.unesco.se/kommunikation/medieutveckling-och-kapacitetsbyggande/medie-och-informationskunnighet/>>
20. En europeisk referensram <https://center.hj.se/download/18.364f88fa12fd35278838000423/1440138058184/keycomp_sv.pdf>

den enskilde individen gör. Även här hjälper jämförelsen med läs- och skrivkunnighet vidare. Vad man använder språket till och hur man bearbetar det skiljer sig förstås åt om man är jurist, läkare eller poet. Men de sätt man förfinar sina kunskaper har sin bas i en läs- och skrivförståelse. Det är i relation till det som en insats i skolan om grundläggande programmeringskunskaper ska ses. Alla kommer inte behöva programmera men det ger fler verktyg att senare kunna fördjupa dessa kunskaper. Det sänder med ett digitalt perspektiv för hur man kan tänka. En förståelse för den digitala dimensionen av läs och skrivkunnigheten. Och självklart kommer man alltid att behöva skaffa sig ytterligare andra nya färdigheter i takt med samhällets digitalisering. Att verka i en digitaliserad samtid beskrivs kanske bäst genom att det mesta man gör kan komma att ändra sig fullständigt på kort tid.

Och kanske handlar därmed digital kompetens ytterst om att inte uppleva denna föränderlighet som oroväckande utan snarare som en tillgång och möjlighet. Men det kräver för många ett helt nytt förhållningssätt och tankesätt för att kunna hantera många förändringar på kort tid. Det ställer också krav på tillit och självkänsla på ett personligt plan men också för en ständigt föränderlig verksamhet som helhet. Att våga utgå från sitt grunduppdrag och ständigt värna det samtidigt som man erkänner att samtiden är föränderlig. Vilket kräver nya strategier för att uppnå målen men inte att man tappar bort kärnuppdraget. Detta gäller alla verksamheter vare sig man är journalist, lärare, taxichaufför, politiker eller bibliotekarie. Allas roller omprövas och omvärderas genom digitaliseringen trots att huvuduppgiften kan vara densamma och lika efterfrågad. Men det krävs en förändringsvilja i alla led för att fortsätta vara relevant.

ÖKAD MEDBORGARMAKT OCH PÅVERKAN GENOM DIGITAL KOMPETENS

Digitaliseringen gör att steget från idé till verklighet är kort. Ett engagemang för ett samhällsproblem kan snabbt med hjälp av digitala plattformar och sitt nätverk leda till handling. En affärsidé eller konstprojekt hittar finansörer via crowdfunding. Enskilda individer kan få stöd och hjälp att lösa sina problem eller flera individer går samman för att sedan organisera, mobilisera och engagera en större mängd personer. En helhetsbild, en slags holism, är möjlig och kan kanske skapa nya unika möjligheter att adressera globala problem såsom till exempel den ojämlika resursfördelningen, miljöproblemen eller frågan om mänskliga rättigheter.

Min bild är att den digitala utvecklingen absolut möjliggör för fler att ta plats i samhällsdebatten och därmed också att kunna påverka sin framtid. Åtminstone i teorin. Därmed bör man säkerställa att biblioteken kan ge stöd för denna utveckling.

Möjligheter att göra sin röst hörd finns genom att verktygen de facto finns tillgängliga för de flesta. Mediemakten ligger inte längre enbart hos den som har tillgång till en tryckpress. Agendan för det offentliga sätts ofta i sociala medier. Media intresserar sig i stor utsträckning för alla de olika digitala samtalen som förs på olika forum.

Men en digital framgång bygger även på grundläggande faktorer som självförtroende, mod och kommunikationsförmåga. Kunskapen behövs och många behöver stödjas i att våga påverka och känna till sina rättigheter. En demokratifostran. Kunskapen om hur man som medborgare påverkar samhället och får ett mod att ta det ansvaret är komplext. Kunskap om påverkan och organisering av ett samhälle spelar stor roll. Framför allt beror det på den syn på digitaliseringen som lärare, arbetsgivare, föräldrar och bibliotekarier har. Digital kompetens ur perspektivet delaktighet och förståelse för de strukturer som skapar möjligheter till samhällspåverkan behöver nå ut brett.

”Var och en har rätt till åsiktsfrihet och yttrandefrihet. Denna rätt innefattar frihet att utan ingripande hysa åsikter samt söka, ta emot och sprida information och idéer med hjälp av alla uttrycksmedel och oberoende av gränser.

Ur FNs Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, artikel 19.²¹

Allt kommer inte ordna sig med automatik genom att YouTube-generationen kommer in på arbetsmarknaden. Man kan inte heller förbise att många ännu fostrats i en skola som inte alls gett dem en likvärdig digital utbildning.

Det är uppenbart för alla att den digitala utvecklingen påverkar samhället såväl kulturellt, ekonomiskt och rent strukturellt. Tillgången till datorer hemma, användandet av datorer under arbetstid eller i skola samt digital kompetens är och kommer att vara helt avgörande för den enskilda individens framtidsmöjligheter.

Digitaliseringen ger individer tillgång till tjänster och verktyg som gör deras vardag lättare för det mesta som rör deras privat- och yrkes-

21. FN:s allmänna förklaring < <http://www.manskligarattigheter.se/sv/vem-gor-vad/forenta-nationerna/fn-s-allmanna-forklaring>>

liv. Vare sig det gäller underhållning till livsavgörande hälsoinformation, tydliga instruktionsfilmer eller stödande nätverk. Digitala journaler och annan e-förvaltning, man kan idag till och med bli e-medborgare i Estland utan att ens ha någon koppling till landet. Genom det digitala medborgarskapet får man tillgång till en statligt utfärdad digital identitet som gör det möjligt att driva ett företag på nätet.²²

När tekniken finns tillgänglig dygnet runt i smarta mobiler så finns möjligheten till uppkoppling och global kunskap på en armlängds avstånd dygnet runt.

Internet är sedan ett par år den viktigaste informationskällan för unga. 2016 såg man för första gången att detta även gäller i genomsnitt för alla användare. Internet fick då i den årliga undersökningen *Svenskarna och internet* för första gången högst medelvärde, högre än tv, dagstidningar och radio.²³

När SCB undersöker vad man idag använder nätet till identifieras 23 olika användningsområden. I topp bland alla användare ligger att skicka och läsa e-post följt av att söka information om varor och tjänster, användande av internetbanken, titta på nyhetssajter, använda sociala nätverkstjänster samt titta på YouTube, lyssna på musik, se på webb-tv och skaffa sig hälsoinformation.

Men det är ännu en stor skillnad mellan att ha tillgång till och att faktiskt också använda möjligheterna som internet erbjuder fullt ut. Alla som har tillgång till internet använder det inte. Det beror i Sverige till största del på ointresse eller bristande kunskap och en del tekniskrädsla²⁴. Det finns starka kända samband mellan läsvanor och utbildningsnivå och det är ett mönster som följer med till nätet och präglar även internetanvändningen. Även om hela världens kunskap finns tillgänglig så påverkar utbildningsnivån vad man väljer att göra på nätet. Om man tittar närmare på kulturvanor för kvinnor och män visar undersökningar att kvinnor är mer kulturaktiva än män i de allra flesta avseenden. Det märks stora skillnader när det gäller att skriva, teckna och läsa. Den enda aktivitet som män utövar i större utsträckning är vissa internet- och online-aktiviteter som att spela spel.²⁵ Det vore lätt att rycka på axlarna åt de här skillnaderna och säga att möjligheten till delaktighet bara speglar ett förväntat mönster av vilka som deltar och kan påverka. Klyftor har väl ändå alltid funnits inom alla samhällen och

22. Estland är ett digitalt samhälle <<https://www.visitestonia.com/sv/info-om-estland/estland-ar-ett-digitalt-samhalle>>
23. Svenskarna och internet, <http://www.soi2016.se/allmant-om-Internetutvecklingen/> 7 mars 2017.
24. Svenskarna och internet, < <http://www.soi2016.se/de-som-star-vid-sidan-av/>> 1 mars 2017.
25. Kulturvanor, Rapport 2016:1, Myndigheten för kulturanalys baserat på SOM-data <<http://www.kulturanalys.se/wp-content/uploads/2016/01/Kulturvanor.pdf>>

bygger till stor del på förutsättningar som digitaliseringen inte kan lösa. Säkerligen är det så men när det nu finns nya möjligheter, tack vare nätet, att öppna upp möjligheterna för fler att aktivt ta del i samhället är det angeläget att så sker om det finns minsta möjlighet att förflytta någon.

Det kommer säkerligen ske mycket förändringar även här över tid. Styrkan i lättillgängligheten till all information kan påverka och tillsammans med den insyn man får via nätet i vad ens egna vänner och deras nätverk gör kan påverka till nya mönster och handlingar. Det är en faktor som kan bidra till spridning och förskjutningar av vad man gjort tidigare och kan påverka allt ifrån läsvanor, kulturkonsumtion eller engagemang. Sådant som förr var mer av en sällanaktivitet kan lättare bli en del av vardagen idag.

DEMOKRATIUTVECKLING

Delaktighet i samhället är själva grundfundamentet för utvecklingen av demokratin i stort. För att kunna påverka förutsätts det att man kan ta del av information och att man förstår flera olika former av kommunikation. För den enskilde individen borde digitaliseringen kunna leda till en högre grad av egenmakt, delaktighet, inkludering, påverkan och ytterst ett utövande av sina demokratiska rättigheter. Med en digital litteracitet är det än lättare att göra sin röst hörd vare sig man vill förstå sökmotorers resultat, sprida information eller hantera ett twitterdrev mot en kollega.

Men detta syns ännu inte i forskningar eller utredningar i den utsträckning som man trott. Ett av de mest intressanta forskningsprojekten på området är ett från Örebro universitet, där man under sex år följt 4 000 unga tvärvetenskapligt för att se på deras politiska engagemang. Där konstaterar man att sociala medier inte gör unga mer politiskt engagerade. Nätet utvecklar visserligen kulturer som finns i samhället i stort, men det överbryggar ännu inte klyftor mellan aktiva och passiva. De konstaterar också att det politiska engagemanget växer i väldigt tidig ålder, före 16 års ålder. De menar att en hög användning av sociala medier snarare har en negativ påverkan vad gäller utvecklingen av humanistiska och demokratiska värderingar.²⁶

Min bild är att detta delvis återspeglar hur tjänsterna idag används. Normen är att plattformarna mest ska användas till att berätta om sig själv, en utveckling som inte bara de unga förespråkar. Kopplingen mellan de mer klassiska bildningsidealen och sociala medier görs inte

26. Nej sociala medier gör inte unga mer politiskt engagerade < <http://www.forskning.se/2016/12/06/nej-sociala-medier-gor-inte-unga-mer-politiskt-engagerade/>>

av många som de unga möter i skolan, i medier eller bland vänner. Här kommer det stöd skolbiblioteken kan ge skolan spela en stor roll. De sociala medierna får den mening och det innehåll man förser dem med. Kommande forskning kommer säkerligen visa att det finns spridnings-effekter mellan engagerade och de mer tveksamma.

Demokratiutredningen menar att klyftan mellan de som deltar och de som inte deltar snarare har vidgats. Deltagandeklyftorna märks tydligt när det kommer till engagemanget i civilsamhällets organisationer och i de politiska partierna. Aktiva inom civilsamhällsorganisationer och politiska partier är i huvudsak välutbildade och socioekonomiskt resursstarka personer.

Det är i synnerhet personer med låg utbildning och med lågavlönade jobb som har lämnat partierna. Det märks också när det kommer till förtroendet för demokratis institutioner och procedurer. Tilltron till demokratin är betydligt starkare bland resursstarka individer, dvs. personer med hög utbildning och inkomst, är bland resurssvaga. Samma förhållande gäller när det rör upplevelsen av att kunna påverka politiska beslut. Valdeltagandet har ökat under senare år, men skillnaderna mellan resurssvaga och resursstarka grupper är alltjämt stora. I riksdagsvalet var det ungefär 15 procentenheters skillnad i valdeltagande mellan hög- och lågutbildade liksom betydande skillnader i valdeltagandet mellan svensk och utrikesfödda.

När Demokratiutredningen analyserar vilka omständigheter som kan påverka demokratin på sikt konstaterar de flera samhällstendenser som globaliseringen, demografiska förändringar, klimathot och digitaliseringen. De menar att dessa riskerar att öka skillnaderna mellan olika grupper i samhället samtidigt som de ställer demokratin och samhället i sin helhet inför nya utmaningar. Det leder till att man föreslår en ny maktutredning som ska se på hur maktförhållanden förändrats sedan millennieskiftet.²⁷

Det är angeläget att den potential som ändå ryms för att bryta ner hierarkier eller utanförskap genom nätet kan användas till just det i så stor utsträckning som möjligt. Potentialen finns där och om trösklar för påverkan sänks det minsta lilla genom nätet behöver man arbeta för att alla som vill, kan och vågar kliva över dem också.

Teknik är neutralt och kan ge fler tillgång till verktyg för att öka sin kunskap, finna sin gemenskap och göra sin röst hörd oavsett bakgrund och position. Dessa demokratiutvecklande perspektiv bör förstärkas så

27. Låt fler forma framtiden. SOU 2016:5. Betänkande av 2014 års Demokratiutredning – Delaktighet och jämlikt inflytande. <<http://www.regeringen.se/48e909/contentassets/16dfd1fed76e42dd9f40c9229637e44b/lat-fler-forma-framtiden-sou-20165-del-a.pdf>>

mycket det går och fungera som motvikt till de motsatta trenderna och forskningsresultaten hittills.

Även de antidemokratiska rörelserna använder sig av digitaliseringen. Det behövs kunskap om hur demokratin kan stärkas och hur man ska kunna värja sig mot de attacker mot demokratin som sker genom kunskap om digital opinionsbildning hos de med en annan agenda. Det går snabbt att skrämma människor till tystnad genom att attackera dem digitalt.

Motbilden till de forskningsresultat som finns hittar man i det breda digitala samhällsengagemang. Ett slags popup-engagemang kan på kort tid bli ett alternativ till etablerade organisationer. Den mängd av nya digitala gemenskaper som bildas via digitala medborgarinitiativ, i grupp eller enskilt, utmanar ofta etablerade organisationer och påverkar samhället.

I Demokratiutredningen lyfter man även fram att nyckeln till utvecklingen av en hållbar demokrati kännetecknas av delaktighet och jämlikt inflytande. Man poängterar att demokratin blir starkare av att många deltar och känner sig just delaktiga i samhället.²⁸ Nya kluster och plattformar för opinionsbildning växer fram i de dagliga uppkopplade samtalen.

Det finns dock några studier som visar något slags samband mellan en ökad känsla av delaktighet i samhället och tillgången till internet. År 2000 var andelen av befolkningen som kände sig helt och fullt eller till stor del delaktig i informationssamhället 34 procent. Motsvarande siffra 2016 var 67 procent. Flickorna i åldern 12–15 år känner sig mest delaktiga och ända upp till 55 år är kvinnorna något mer delaktiga. Efter 55 år är det betydligt fler män än kvinnor som känner sig helt eller till stor del delaktiga i informationssamhället.²⁹

Den förändrande kraft digitaliseringen öppnar för på såväl individ som samhälle är tydlig för den som någon gång skapat tillsammans med andra och med lätthet kunnat dela och nå ut med sin kunskap. När människor blir allt mer vana att arbeta mer kollaborativt, medskapande och dynamiskt blir det också i takt med tiden mindre attraktivt att verka i tröga organisationsstrukturer. Detta är säkerligen en av anledningarna till att traditionella partier inte nödvändigtvis upplevs som den mest dynamiska och relevanta arenan för att driva förändring. Det tar för lång tid jämfört med det man åstadkommer tillsammans med sina vänner och vänner. Det som förr tog flera år att åstadkomma kan

28. Låt fler forma framtiden. SOU 2016:5. Betänkande av 2014 års Demokratiutredning – Delaktighet och jämlikt inflytande. <<http://www.regeringen.se/48e909/contentassets/16dfd1fed76e42dd9f40c9229637e44b/lat-fler-forma-framtiden-sou-20165-del-a.pdf>>

29. Svenska och internet <<http://www.soi2016.se/flickor-och-pojkar-kvinnor-och-man/delaktighet/>> 1 mars 2017.

genom digitala aktiviteter och engagemang idag ge resultat på kort tid.

Den förändringsvilja enskilda människor har bidrar till att bygga nya nätgemenskaper och blir ett alternativ till att gå in i existerande strukturer som kan upplevas ha en intern hierarki och trögrörlighet som mest dödar engagemanget. Det blir mer effektivt och lustfyllt att hitta andra likasinnade digitalt och agera. De digitala snabbfotade initiativen arbetar dessutom ofta mer medskapande och har en deltagandekultur som utgångspunkt.

Inom forskningen av politiskt deltagande beskrevs redan 2001 den ökade protestbenägenheten inom västliga demokratier som en demonstrerandets "normalisering". Gatuprotester och demonstrationer är i Sverige ett " normalt " sätt att framföra krav och politiska åsikter i den pågående samhällsdebatten.³⁰ Med hjälp av sociala medier är det nu än lättare att organisera och mobilisera demonstrationer.

Ett tidigt sådant svenskt exempel på gräsrotsengagemang som fick stor spridning tack vare digitala plattformar och medias bevakning är den manifestation Anton Abele startade hösten 2007. "Gatuvåldet måste stoppas" startades efter att Antons 16-åriga kamrat misshandlats till döds på gatan efter en fest. Manifestationen fick stor spridning tack vare en Facebookgrupp som startades och med tiden fick över 100 000 medlemmar. Initiativet fick stor medial uppmärksamhet och 10 000 personer demonstrerade mot gatuvåldet bland annat i Kungsträdgården³¹. Anton Abele syntes överallt under den här tiden och tidningen City utsåg honom till årets stockholmare och han tilldelades en rad andra priser. Han startade en ideell organisation och klev senare in i partipolitiken för moderaterna som den yngste svenske riksdagsledamoten någonsin. I en intervju på sin 25-årsdag, efter att ha lämnat politiken, refererade han till det som hänt 10 år tidigare:

*” Jag är oerhört tacksam för den tiden.
Och stolt. Det var ett stort ansvar som har påverkat
mig som person. ”³²*

30. Demonstrerandets normalisering <http://www.som.gu.se/digitalAssets/1375/1375045_079-094-magnus-wennerhag.pdf>
31. Manifestation mot gatuvåld <<http://www.svt.se/nyheter/lokalt/stockholm/manifestation-mot-gatuvald>>
32. Han agerade mot våldet: Jag fick i alla fall igång debatten <<http://www.dn.se/nyheter/sverige/han-agerade-mot-valdet-jag-fick-i-alla-fall-i-gang-debatten/>>

Efter att ha lyckats med liknande saker som det Anton Abele lyckades med står många på tröskeln till ett livslångt samhällsengagemang. Kanske till och med ett partipolitiskt arbete om någon bara visar dem vägen. Detta kan vara en otappad resurs för de flesta partier som brottas mot en trend med stadigt minskande antal medlemmar under 25 år, där samtliga partier har försvagas utom Sverigedemokraterna³³.

Men alla är inte överens om att sociala nätverk medför en större jämlikhet av politiskt deltagande. Statsvetaren Nils Gustafsson från Lunds universitet skriver i avhandlingen "Leetocracy – political participation, sociala network sites and inequality" att de sociala nätverken i sig inte sänker trösklarna tillräckligt för att öka det partipolitiska engagemanget hos nya grupper. Han drar slutsatsen att förändringen inte handlar om ett ökat jämlikt deltagande utan mer om den press som de sociala nätverken ställer på politiken dels vad gäller dels den virala politikens effekter dels den nya elit som uppstår i de sociala nätverken³⁴.

Men demokrati och digitalisering skulle kunna gynna framväxten av en vital och levande samhällsdebatt men utvecklingen blir allra bästa om man också värdesätter traditionella organisationers arbete.

*” ... Ett av våra största fel var
att vi vägrade organisera oss i politiska partier.
Den allmänna åsikten bland revolutionärer var att partipolitik
var smutsigt, att revolutionen bara äger rum på gatan.
Det var fel.*

Gigi Ibrahim, "Egyptisk revolutionär: Vi är besegrade."
Sveriges Radio, 29 januari 2014.³⁵

En av frontfigurerna under revolutionerna i Egypten som förekom i medier över hela världen var Gigi Ibrahim. När hon tre år efter revolutionen intervjuas om dagsläget av Sveriges Radios utrikeskorrespondent Cecilia Uddén lyfter hon fram vilket misstag det var att se traditionellt politiskt arbete som smutsigt.

33. Partierna fortsätter att förlora medlemmar, SVT <<http://www.svt.se/nyheter/inrikes/partierna-fortsatter-att-forlora-medlemmar>> 3 mars 2017
34. Leetocracy – political participation, sociala network sites and inequality <http://www.lu.se/lup/publication/338c8ca1-1dc4-486b-ab35-7623fe1e3fe7*>
35. Vi är besegrade <<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=5769425>>

De orden påminner om hur lätt pendeln kan svänga och att det är angeläget med många arenor för inskolning i demokrati och att unga ges en möjlighet att öka kunskapen om hur det formella demokratiska beslutsfattandet. Berättelsen om demokratin och dess uppbyggnad bör vara levande på biblioteken som den levande mötesplats den är för alla. Oberoende av partipolitisk hemvist. Detta är en fördel i en starkt polariserad tid.

JOURNALISTIK, MEDBORGARE OCH MEDIEBORGARE

Digitaliseringen har lett till helt nya medievanor i ett medielandskap som är fragmentariserat och individualiserat. Via mobilen går man obehindrat från plattform till plattform som man föredrar. Användaren blandar underhållning, privatekonomi, faktaletning, spelande, shopping, mailande, socialiserande, lite planlöst surfande och en del journalistik.

Det intensiva mediedygnet innebär att man konsumerar massor av innehåll i ett mycket varierat medieutbud. Den ökade mediekonsumtionen innebär dock inte nödvändigtvis att man konsumerar mer journalistik.

Många är numera också vad Medieutredningen kallar för medieborgare, "medborgare som använder medier för att själva producera innehåll samt sprida innehåll till andra".³⁶ Man har med andra ord med hjälp av digitala verktyg själv blivit lika mycket av en producent som konsument av media. Delar av detta kan säkert ha en demokrati-stärkande roll, men det förstärker också möjligheter för de som vill demontera demokratier.

Diskussionen om medier skulle gynnas av att man oftare adresserar det faktum att medier inte är synonymt med journalistik. Detta blandas ofta samman. Journalistik är något som produceras inom olika medier och är en genre vid sidan av andra genrer. Dessutom ses nu allt som journalister producerat som journalistik och det mesta som alla medieborgare producerar behandlas också som journalistik av både traditionella medier såväl som medborgarna. Ytterst handlar det nog mest om vad man producerar och hur det görs och inte vad man kallar sig.³⁷

Det viktiga i relation till den breda allmänheten är att också påminna om journalistikens roll i förhållande till medierna och demokratin.

36. En gränsöverskridande mediepolitik <<http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2016/11/sou-201680/>>

37. Medierna och demokratin, Lars Nord och Jesper Strömbäck, Studentlitteratur, ISBN 91-44-03037-1

Press-, yttrande- och informationsfriheterna är delar av det som definierar en demokrati. Det är genom de traditionella massmedierna som den demokratiska pusselbiten, om att ge medborgare information så att man fritt och självständigt kan ta ställning i samhällsfrågor, ges mest långsiktigt, uthålligt och med en redovisning av metoder. Man informerar, granskar och är ett forum för kritisk debatt.

Journalistikens demokratiska uppgift behöver försvaras och lyftas fram för att särskilja från annan innehållsproduktion på nätet. Arbetsmetoder om hur man strävar efter att ge allsidiga bilder baserade på källor som man är tydlig med vilka de är och andra verktyg för det journalistiska hantverket. Etiska regler för publicistisk verksamhet har funnits sedan 1923 och är ständigt föremål för utveckling och bearbetning. De nuvarande etiska reglerna "Spelregler för press, TV, radio" kom ut i sin senaste revidering 2010.³⁸

Rekommenderad läsning på temat den svenska medieutvecklingen är den högaktuella Medieutredningens samtliga rapporter. En gränsöverskridande mediepolitik som är slutbetänkandet. Utredningen påminner om att räkna med biblioteken som arenor för kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Medieborgarna och medierna är delbetänkandet som tar upp den digitala världens och rättigheter, skyldigheter och möjligheter samt ansvar. Här lyfts bibliotekens potential fram för att spräcka filterbubblan bland annat genom att poängtera den unika neutrala sökoplevelsen som allmänhetens datorer, där många användares beteenden blandas, erbjuder. Dessutom finns en forskningsantologi om en demokrati i förändring. I denna finns ett särskilt kapitel om folkbiblioteken i medielandskapet.

Detta är ett gediget och ambitiöst arbete som ger en helhetsbild av relationen mellan medborgare och medier samt en relevant överblick av aktuell forskning.³⁹

Min bild är att man i Medieutredningen fångar alla de centrala frågor som även den nationella biblioteksstrategin har nytta av gällande medborgares utbildningsbehov i relation till journalistikens roll i demokratier. Biblioteken är vid sidan av MIK-perspektivet även en resurs för de mediepolitiska målen i relation till förståelse för journalistikens roll i demokratier och för tillgången till medier.

38. Spelregler för press, radio och tv < <http://tu.se/images/SPELREGLER2010.pdf>

39. Medieutredningens slutbetänkande: En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar, SOU 2016:80 < http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2016/11/SOU_2016_80_webb.pdf> Medieutredningens forskningsantologi: Människorna, medierna & marknaden, Ku 2016:30 < http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2016/04/SOU_2016_30_webb.pdf> Medieutredningens delrapport: Medieborgarna & medierna. En värld av rättigheter, skyldigheter - möjligheter och ansvar, SOU 2015:94 < http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2015/11/SOU_2015-94.pdf>

Allt mer kvalitetsjournalistik publiceras numera bakom betalväggar. Tiden verkar mogen för att ta betalt och tekniken har kommit ikapp. Betalväggen är på många sätt en logisk väg att gå när annonsintäkterna dalar men frågan är om det inte trots allt är en dålig tid att just nu försvåra möjligheten att hitta kvalitativ journalistik.

Frågan borde också vara om det är betalväggen läsarna egentligen vill betala för. Man skulle kunna vädja direkt till läsarnas sunda förnuft att fortsätta bidra till skapandet av den journalistik som förr distribuerades i papper och nu kommer ut digitalt. Även den tryckta tidningen kunde läsas av fler än de som betalat den.

Traditionella medier behöver idag försvara den journalistik som görs. Om allt kvalitetsinnehåll dessutom ligger bakom betalväggar vad hittar man för slags medier i sökresultaten då? Den traditionella journalistiken borde måna om att i större grad synas och vara närvarande.

Läget är allvarligt nu, särskilt för lokaljournalistiken.

Nyhetsredaktionernas minskade resurser har lett till att var tredje kommun idag saknar en dagstidning. Detta är förstas en oroande utveckling. Var åttonde kommun saknar dessutom gratistidning eller en lokal nyhetssajt. 35 kommuner är helt vita fläckar på nyhetskartan. Och den här nedgången i resurser fortsätter.

I vissa fall börjar journalisterna till och med arbeta hos kommunen:

” När lokalredaktionen i den lilla dalakommunen Ludvika fick minskade resurser, valde två reportrar att ta jobb på kommunens informationsavdelning. Där jobbar de vidare – bland annat med att förse de centraliserade redaktionerna i tidningskoncernen med underlag för sin journalistik om kommunpolitiken. Se där en ögonblicksbild som säger något om utvecklingen för journalistiken de senaste åren.

Mediestudiers årsbok – läget för lokaljournalistiken 2016.⁴⁰

Lokalt kan det innebära att medborgare som är lokala eldsjälar ersätter de professionella journalisterna som inte finns kvar. I relationen till denna utveckling är det värt att fundera över vilken roll biblioteken skulle kunna ha för att stärka upp de nya medieaktörerna. MIK-området

40. Mediestudiers årsbok läget för lokaljournalistiken <<http://mediestudier.se/mediestudiers-arsbok-laget-for-lokaljournalistiken-2016/>>

handlar redan bland annat om mediekunnighet. Om avsaknaden av lokaljournalistik leder till att medieborgare startar någon form av publikation eller om medieborgare lokalt kompletterar traditionella medier kan den mediekunnighet biblioteken ger göra dem till bättre publicister. Att lära medieborgare om pressetik, offentlighetsprincip och sekretess vore naturligt med tanke på den rådande medieutvecklingen. Det får också den goda effekten att dessa medieborgare i nästa led får med sig dessa kunskaper i sin egen fortsatta mediekonsumtion och medieproduktion. Biblioteken skulle kunna lära medieborgare allt om offentlighetsprincipen och sekretess på liknande sätt som Offentlighetsjouren⁴¹ på Fojo Mediainstitut hjälper journalister.

I takt med att digitaliseringen öppnar för nya tjänster där offentlig data används och tillgängliggörs vore det relevant att all data från kommun och landsting vore sökbara hos biblioteken. Här skulle även alla andra lokala historiska arkiv kunna ingå tillsammans med forskningsbibliotekens databaser.

Ett motsvarande exempel är Regeringskansliets arkiv, där man i forskarsalen kan söka i myndighetens diarium och ta del av allmänna handlingar. Detta vore angeläget att kunna göra lokalt och i ett sammanhang där någon hjälpt till med kunskap om dels offentlighetsprincipen dels kan göra rimlighetsbedömningar av materialet vid behov.

Nu, mer än någonsin, är det angeläget att särskilja journalistik från allt annat som finns på nätet idag. Med en större digital kompetens enligt tidigare resonemang i analysen ges också möjlighet för läsare att se igenom de pågående angrepp som sker mot medier. Vare sig de kommer från ryska trollfabriker⁴² eller från svenska sajtägare som inte följer pressetiska regler och anser att traditionella medier är fyllda med lögnar.

I den brytpunkt samhället genomgår behövs en journalistik som ger en allsidig bevakning och bli mer faktaorienterade än känslostyrda och vågar stå emot det som sker på andra medieplattformar. Journalistiken kan vara en motkraft till ett uppskruvat tonläget bland digitala opinionsbildare och hjälpa till med att särskilja värderingen av en Facebook-status från en forskningsrapport.

Den kunskap journalisten har i att sortera mängder av information behövs när människor dagligen har tillgång till så många medier. Journalistiken måste återvända till att se värdet i att vilja hjälpa allmänheten att klassificera, värdera olika källor och bidra till en

41. Offentlighetsjouren <<http://www.fojo.se/tips/offentlighetsjouren>>

42. De är Putins soldater på nätet <<http://www.dn.se/nyheter/varlden/de-ar-putins-soldater-pa-natet/>>

allsidig bild som gör att medborgaren får veta mer. Här krävs det att man ibland vågar stå emot det tempo som finns i digitala kanaler och tar sig den tiden att analysera och förklara. Realtidsflödet kan alla läsa i de sociala medierna.

Intresseorganisationen Utgivarna har nyligen lanserat ett antal riktlinjer för att läsare lättare ska kunna skilja mellan journalistik och åsikter i digitala publikationer. Med en tydlig märkning och förklaring av vad som skiljer en ledare, krönika, debatt eller nyhetstext från varandra vill man hjälpa läsarna i att skilja mellan de olika innehållsdelarna. Det som i tryckta medier är lätt, att särskilja vad som är nyhetsjournalistik eller åsiktsjournalistik genom sin placering, blir på nätet mer svårtolkat och rycks ofta ur sitt sammanhang. Förtroendet för journalistiken är viktigt för demokratin. Det finns föreställningar om att medierna mörkar, men även en bred okunskap om journalistiska överväganden.

Riktlinjerna består av fyra punkter för att bidra till tydlighet och transparens:

- Att tydliggöra publiceringsdatum när en gammal artikel eller ett inslag sprids på nytt.
- Vilken typ av innehåll det handlar om – och vad det innebär.
- När behov finns även lägga till en förklaring om hur arbetet med reportaget gått till och vilka publicistiska överväganden som gjorts.
- Hur de medieetiska systemen fungerar och hur man anmäler en publicering.⁴³

I jakten på nya affärsmodeller har det dock varit lätt för traditionella medier att själva vilja bli en del av allt det andra som fångar människors uppmärksamhet genom att använda sig av samma slags medielogik. Det riktigt allvarliga för demokratin är att under tiden som journalistiken trevat sig fram på detta sätt har digitala opinionsbildare mobiliserat sina påverkansarméer, och dessutom kunnat agera utan relevant journalistisk granskning. De krafter i samhället som är mer tveksamma till demokratin som den ser ut idag eller till de samhällsförändringar som sker kopplat till globalisering, urbanisering och digitalisering

43. Skillnaden mellan nyheter och åsikter <<http://www.utgivarna.se/pressrum/pressmeddelanden/511-debatt-utgivarna-skillnaden-nyheter-asikte>>r

har säkerställt att de har den kunskap som behövs för att med hjälp av digital påverkan kunna förändra samhällsutvecklingen.⁴⁴

Det amerikanska valresultatet 2016 kommer i framtiden att finnas i historieböckerna som exempel på hur en president utnyttjade det digitaliserade medielandskapets ”barnsjukdomar”. Det faktum att såväl journalister som medborgare aningslöst reagerar på planterade utspel är ett resultat av den omvälvande process som medielandskapet genomgår. Den chimär av närhet och äkthet som upplevs via en presidents twitterkonto har fått journalister över hela världen att lägga mer fokus på de utspelen än något annat. Och de medborgare som redan ifrågasätter medias roll tänker att de inte ens behöver journalistiken när de kan ha direktkontakt med politiker på detta sätt. Hela bilden av hur starkt närvarande ryska aktörer varit och därigenom starkt påverkat den amerikanska valrörelsens båda partier är ännu inte kartlagt i sin helhet. Men det som framträder nu ger en dyster bild och inget av detta kan man värja sig mot utan större digital kompetens. Vilket också är slutsatsen från ett vittnesmål av den fd FBI-agenten Clinton Watts som nyligen utfrågades i senaten. Han slutsatser var att allmänheten journalister såväl som allmänheten behöver bli mer varsamma om vad man delar och hur man agerar i sociala medier.⁴⁵

Intressant är också hur journalistiken sett sig uträknad efter den amerikanska valrörelsen. När det tvärtom var så att deras starka varumärke var det som gav Donald Trump segern. Han hade inte kunnat vinna utan traditionella medier eller utan att vara kandidat i ett så pass etablerat parti som stöttade honom. De traditionella medierna förstärkte hans budskap och gav honom den legitimitet som behövdes⁴⁶.

Även de svenska medierna har rapporterat om oväsentligheter mer än det sakpolitiska innehållet. Det fokus som funnits på alla utspel som den amerikanske presidenten kommunicerat i ett – milt uttryckt – ovanligt språk för en världsledare är ett klassiskt distraktionsknep.

Den positiva våg av nytt självförtroende som nu finns hos de traditionella medieaktörerna är ett svar på det direkta angrepp som skett från Vita Huset. Ur ett medborgarperspektiv är det viktigt att man får mer insyn i hur journalister arbetar. Den dialogjournalistik som blir allt vanligare bidrar också till att hantera det höga tonläget i den offentliga debatten och förklara mer hur ett reportage gjorts.

44. Digitaliseringen ökar behovet av journalistik, Brit Stakston, Liberal debatt <<http://www.liberaldebatt.se/2017/01/digitaliseringen-okar-behovet-av-journalistik/>>

45. Russia and 2016 Elections, utfrågning Clinton Watts, Senate Intelligence Committee, CSPAN, 3 april 2017 <<https://www.c-span.org/video/?c4664397/clint-watts-3302017>>

46. Fox News is no 1 news source for trump voters <http://www.politico.com/blogs/on-media/2017/01/study-fox-news-is-no-1-news-source-for-trump-voters-233773><

Detta är kunskap som läsaren behöver för att kunna skilja på originaljournalistik, rewrites och fejknyheter.

Sammantaget är det tydligt att den digitala utvecklingen länge förklamade mediebranschen. Men även om tidningen inte längre dimper ner på dörrmattan så finns istället en ny unik relation till läsarna. Ett knapptryck bort på ett redskap som finns med läsarna dygnet runt. Det går att nå läsarna målgruppsinriktat utifrån deras behov och intressen med relevant journalistik.

Pressfrihet som fundament i en demokrati måste försvaras av medborgarna och läsarna mer än av journalisterna. Journalisterna kommer annars alltid ifrågasättas och anklagas för att mörka och vilja behålla sina arbeten.

DIGITALA TANKESMEDJOR MED GLOBAL UTBLICK

Det behövs en arena där den digitala samtiden och dess samhällsutveckling analyseras, argumenteras och debatteras tillsammans med medborgarna. En tankesmedja med globala nätverk som försvarar nätutvecklingen ur ett humanistiskt, etiskt och för demokratin hållbart perspektiv.

Biblioteken ska vara den ledande aktören som driver upplysnings- och bildningsidealen i en digitaliserad samtid. En oberoende arena fri från kommersiella särintressen som har medborgaren i fokus och demokratiutvecklingen i fokus.

Detta kan inte överlämnas till kommande generationer att lösa. All samhällsutveckling är inte en fråga om nästa stora affärsidé.

Det grunduppdrag biblioteken har fungerar inte längre utan att man tar det ansvaret för att addera den digitala samhällsutvecklingen.

Framtiden och åren fram emot 2030 i all ära i men den största kraften i den nationella biblioteksstrategin måste läggas på nuet. Det är akut med tydliga strategier för att motverka den utveckling som pågår. Det är helt uppenbart att utvecklingen just nu tenderar att slita sönder demokratin så som den byggts upp.

Man kan utanför kultursektorn ställa sig frågan om biblioteken ens behövs längre. Det är en väldigt tidstypisk fråga också. Det är lätt att bli förblindad av tekniken och dess möjligheter. Det finns en tendens att övertolka digitaliseringens möjligheter. Techgurus tar gärna på sig rollen som omsorgsfulla världsförbättrare men agerar ofta lite som truliga tonåringar utan intresse eller förmåga att stanna upp och göra konsekvensanalyser av sina egna handlingar. Det bara måste vara fel på allt som gjorts förr och en app löser allt.

Det vore lätt att avfärda de små guppen på vägen som sker nu som en slags fas som samhället måste gå igenom nu. Precis som många förälder tagit sig igenom tonåren kommer en ljusare framtid där man delar vardagen igen. Visst delar av utvecklingen kan sägas ha en något mer harmlös karaktär. De unga makedonska hackarna som upptäckt att de kan tjäna pengar på fejknyheter tillhör mer en sådan övergående fas som snabbt kommer att vara åtgärdat⁴⁷. De sociala plattformarna agerar och nyhetskonsumenter kommer att tröttna.

Mer allvarligt är den strategiska ryska cyberkrigföringen som har till syfte att bryta ner demokratier över hela världen⁴⁸. För att rädda demokratin behöver man därför säkerställa att skadan inte blir för stor under tiden som pendeln svänger. Ryska och utländska intressenter agerar överallt där de kan montera ner demokratiska funktioner.⁴⁹ Ett led i deras arbete är att få medborgare att tvivla på journalistiken och politiker. Det som pågår nu handlar om strategisk nedmontering av samtliga fundament i en demokrati och polariseringen har som syfte att medborgare ska tappa förtroendet för alla demokratibärande institutioner. Det här kommer att påverka även den svenska valrörelsen 2018.

Ökad kunskap hos svenska journalister, hos myndigheter, företag och medborgare är viktigt.

En tydlig digital strategi som genomsyrar hela det politiska arbetet saknas dock ännu i Sverige trots visioner om att vara bäst i världen på att utnyttja digitaliseringens möjligheter. Det vore också hög tid att addera till denna målbild "bäst i världen på att utnyttja digitaliseringens hot".

Av största prioritet är att digitaliseringen i mycket högre grad kopplas till demokratifrågorna och inte enbart reduceras till en näringslivsfråga med honnörsord som "digital transformation" i centrum. I den digitala strategin för Sverige bör såväl digitaliseringens möjligheter som hot mot demokratin kunna adresseras mycket tydligare. Och medborgare måste ges redskap att hantera detta. Det är de som möter det planterade innehållet i sina sociala kanaler. Med företeelser som digital opinionsbildning, cyberkrigföring och angrepp mot fria medier och vetenskaplig forskning kan tyvärr inte utgångspunkten längre vara så enkel som den verkar i pressmeddelanden från

47. Fejknyheter sprids från trollfabrik i Makedonien <<http://www.dn.se/nyheter/sverige/fejknyheter-sprids-fran-trollfabrik-i-makedonien/>>

48. Russia and 2016 Elections, utfrågning Clinton Watts, Senate Intelligence Committee, CSPAN, 3 april 2017 <<https://www.c-span.org/video/?c4664397/clint-watts-3302017>>

49. Trolling for Trump – how russia is trying to destroy our democracy <<https://warontherocks.com/2016/11/trolling-for-trump-how-russia-is-trying-to-destroy-our-democracy/>>

regeringen där man utgår ifrån att "digitaliseringen bidrar till sammanhållning" utan att ange exakt hur det ska gå till⁵⁰.

Verkligheten just nu pekar snarare tvärtom på att digitaliseringen bidrar till att splittra och polarisera även det svenska samhället. I många länder har digitaliseringens nya kommunikationsformer redan gynnat framväxten av populism som ett led i ett långsiktigt arbete med att bryta ner demokratiska rörelser över hela världen.

En digital strategi för Sverige handlar därmed inte enbart om att utveckla samhället och Sveriges konkurrenskraft utan också om att säkra demokratin och demokratiutvecklingen. Detta behöver tydliggöras och här blir den nationella biblioteksstrategin riktigt betydelsefull. Digitalisering *kan* bidra till hållbar tillväxt, sysselsättning och sammanhållning, men då måste det finnas tydliga strategier som även nyanserat och initierat vågar adressera de mer problematiska delarna av utvecklingen.

Pendeln i det svenska offentliga samhället har svängt till digitaliseringens fördel. Det är väl hög tid såhär dryga 20 år efter webbens inträde i alla människors liv, men nu är det hög tid att lyfta fram båda delarna, det som möjliggör och det som hindrar medborgarnas demokratiutveckling.

Det har tillsatts ett antal digitala råd, innovationsråd, kommissioner av olika slag och utredningar som många landat i viktiga frågeställningar och uppdrag kopplade till digitaliseringen. Huvudansvaret för digitaliseringsfrågorna verkar dock anses vara en nitlott. Rollen är ofta en bisyssla för ansvarig minister. Senast i raden är Peter Eriksson som till bostadsfrågorna även fått ett ansvar för digitaliseringsfrågorna. Tidigare ministrar ansvariga för digitalisering har kombinerat det med följande ministerroller: stadsutvecklingsminister, regionminister, energiminister, infrastrukturminister, biträdande näringsminister, näringsminister och kommunikationsminister. Jag har själv varit medlem i ett av dessa digitaliseringsråd, som arbetade med strategidokumentet "It i människans tjänst – en digital agenda för Sverige".⁵¹ Min bild, som i så många liknande sammanhang, är att det är lätt att tala förbi varandra. Deltagarna blir lätt en form av digitala alibin. Generellt lider även det digitala utvecklingsarbetet på den här nivån av en otydlighet och oenighet i begreppet "digitaliseringen". Det är också vanligt förekommande att möten med ansvarig minister

50. Ny digital strategi diskuteras på innovationsrådet <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2016/11/ny-digital-strategi-diskuteras-pa-innovationsradet/>>

51. It i människans tjänst – en digital agenda för Sverige <<http://www.regeringen.se/rapporter/2011/10/n2011.12/>>

i den typen av råd mest blir ett tillfälle att lobba för den egna verksamheten. Den stora fördelen för politiker med utnämningar av detta slag är säkerligen att det kortar kontaktvägarna mellan sakkunniga inom fältet och ansvarig minister.

Digitaliseringen av Sverige kommer att gynnas av ett mer prioriterat och tvärpolitiskt perspektiv och att såväl departement som olika intressenter samverkar i större utsträckning. Här kommer Kungliga bibliotekets breda samverkan redan idag gynna genomförandet av en nationell biblioteksstrategi.

Digitaliseringskommissionen som tillsattes 2012 hade som uppgift att verka för att det it-politiska målet skulle kunna uppnås. Inom ramen för det arbetet har det gjorts ett antal mycket läsvärda kunskaps-sammanställningar om digitaliseringens effekter på samhället och individen. Dessa rapporter berör det datadrivna samhället, det sociala kontraktet i en digital tid, digitalisering för ett hållbart klimat och den högre utbildningen inom en digital tid.⁵² Även Medieutredningen⁵³ och Demokratiutredningen⁵⁴ är mycket läsvärda för att få en överblick över delar av demokratiutvecklingen och digitaliseringen.

Delar den analys av digitaliseringen som den nationella biblioteksstrategin gör om digitaliseringen av Sverige och att man ”uppmärksammat några frågeställningar som är väl förberedda och genomarbetade men som saknar en sammanhållande organisation och struktur för ett rationellt användande och nationellt genomslag.”⁵⁵

Den första utforskande perioden som främst drevs av it-pionjärer har nu övergått till vardag för många. Även bland de som väljer att stå utanför finns ofta strategier för att bli hjälpta. Digitaliseringen av samhället pågår konstant.

Det är dags att på djupet adressera samtliga såväl utmaningar som möjligheter och att medborgare inkluderas i det utvecklingsarbetet. Det digitala förändringsarbetet kommer att ta allt snabbare steg. Det man som medborgare behöver just nu och som skulle gagna samhällsutvecklingen allra mest är dels konkreta råd dels tid för reflektion om var utvecklingen är på väg. Det behövs gemensamma diskussioner om hur man vill att saker utvecklas. Det är med en än djupare kunskap

52. Digitaliseringskommissionen <<https://digitaliseringskommissionen.se/rapport/>>

53. En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar <<http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2016/11/sou-201680/>>

54. Låt fler forma framtiden <<http://www.regeringen.se/contentassets/16dfd1fed76e42dd9f40c9229637e44b/lat-fler-forma-framtiden-sou-20165-del-a.pdf>>

55. Digitalt först med användaren i fokus – biblioteken ger digitaliseringen ett mänskligt ansikte <http://www.kb.se/Dokument/Bibliotek/Nationell%20biblioteksstrategi/Forslag%20Digitalt%20f%C3%B6rst%20med%20anv%20i%20fokus_dnr%206.7-2015-1181.pdf>

och förståelse om digitaliseringen hos fler som idéer om utvecklingen framöver kan födas. Det skulle kunna gynna samhällsutvecklingen positivt. Den breda kunskap om digitaliseringen ur en mängd olika perspektiv som finns hos olika individer och institutioner bör tas tillvara. Det är lätt att fokusera på kunskapsklyftor men de som är väl insatt kan med sin kunskap eller med ytterligare kunskap underlätta för att problematisera, värdera och kritiskt granska den tekniska utvecklingen. Det gäller oavsett om det handlar om filterbubblor, nåthat, cyberkrig, fejknyheter, övervakning eller tjänsteutveckling i samhället. De redan nättaktiva kan göra mycket för att påverka och bidra till utvecklingen. De saknar ibland även överblicken och missar att deras agerande kan vara en viktig pusselbit i hela bilden av nätutvecklingen.

Redan för tio år sedan skrevs i förordet till den europeiska referensramen för det livslånga lärandet:

”Möjligheterna att skaffa sig tillgång till information och tjänster förändras hela tiden. Vi behöver ny kompetens för att behärska hela den nya digitala världen, inte bara genom att tillägna oss tekniska färdigheter, utan också genom djupare förståelse av de möjligheter, utmaningar och etiska frågor som den nya tekniken ger upphov till. De hastiga förändringarna ger upphov till växande oro för vår sociala sammanhållning. Risken är att många européer känner sig förbispungna och marginaliserade på grund av globaliseringen och den digitala revolutionen. Detta hotande främlingskap skapar behov av att stärka medborgarnas känsla av att vara en del av det demokratiska samhället. Dels måste medborgarna hålla sig informerade om och intressera sig för det samhälle de lever i, dels måste de delta aktivt i samhällslivet. Detta innebär att normerna för vilka kunskaper, färdigheter och kunnande som behövs måste förändras.”

Jan Figé, Nyckelkompetenser för livslångt lärande – en europeisk referensram.⁵⁶

Bibliotekens roll kan vara såväl kunskapsuppbyggande, kunskapsstimulerande och innovationsfrämjande samtidigt som det är en utmärkt arena för att hantera samtliga möjligheter och utmaningar med internet samt ha förmågan att adressera de mer dystopiska perspektiven av utvecklingen. Vare sig det gäller angrepp mot vetenskaplig informationsförmedling, inskränkningar på nätneutraliteten eller integritetsfrågor, oron för övervakning eller hur manipulering av valkampanjer sker så kan biblioteken vara en framåtlutad aktör som ger initierad kunskap och adresserar frågor som dessa ur ett medborgarperspektiv. Här finns det aktörer att samverka med men delar av det kommer också behöva drivas ur bibliotekens vilja att driva

56. En europeisk referensram <https://center.hj.se/download/18.364f88fa12fd35278838000423/1440138058184/keycomp_sv.pdf>

bildningsfrågor och ge verktyg för medborgare att vara delaktiga i ett digitalt samhälle.

Bibliotekens globala nätverk ger goda förutsättningar för biblioteken att snabbt ta ledning även för det mer visionära tänkandet om hur bildning sker under en samhällsutveckling i en digital samtid. Ett arbete av det slaget gynnas också av att diskussionen kan föras med globala perspektiv. Biblioteken bör kliva fram och ha en självklar och unik roll i att samla och tillgängliggöra alla de idéer och tankar som finns runt den digitala samhällsutvecklingen och bildningsfrågor ur ett medborgarperspektiv.

Biblioteken ska kontinuerligt synas i samhällsdebatten kring Internetutvecklingens nyckelfrågor för att bidra till allmänhetens ökade kunskap. Inte enbart i de mer självklara frågorna för bibliotek att driva i ett mer traditionellt perspektiv som till exempel upphovsrätt och e-boksutvecklingen. Biblioteken ska agera flexibelt och proaktivt. Snabbt fånga upp alla de frågor som berör digitaliseringen och demokratiutvecklingen. Källkritikens dag skulle lika gärna kunna ha varit ett initiativ som biblioteken initierat för flera år sedan och inte av en dagstidning och deras viralgranskande redaktion⁵⁷. Det var bra att många bibliotek arrangerade aktiviteter i samverkan med detta initiativ och uppmärksammade dagen⁵⁸. Ett annat gott exempel är hur Stockholms Stadsbibliotek under Get Online Week erbjöd en workshop där man kunde ta håll på sin egen filterbubbla och lära sig mer om fejknyheter. Dessa och liknande frågor allt ifrån hat och hot på nätet, identitetskapningar, eller den komplexa frågan om filterbubblor och algoritmers betydelse i människors vardag borde erbjudas dagligen på biblioteken⁵⁹.

Algoritmernas roll handlar om vikten av att förstå mer av hur data sorteras och prioriteras för användarna i de olika tjänster man nyttjar. Med större kunskapen om algoritmer kan sedan väljas mer medvetet om hur man agerar på nätet i olika tjänster. Framför allt bör man också få veta mer om hur man kan gå utanför sin egen filterbubbla. Möjligheten till mer oviktade sökningar än de som baseras helt och hållet på de egna tidigare sökningarna görs för sällan i relation till problematiken med filterbubblor. Att använda privata sökningar i den egna webbläsaren är ett enkelt sätt att reflektera över olikheten i sökresultat. Många missar att den möjligheten finns.

57. Källkritikens dag <<http://www.metro.se/artikel/jo-det-beh%C3%B6vs-en-k%C3%A4llkritikens-dag>>

58. Källkritikens dag, Länsbiblioteket Dalarna <<http://lansbibliotekdalarna.se/event/kallkritikens-dag/>>

59. Digital workshop, Stockholms stadsbibliotek <<https://biblioteket.stockholm.se/kalender/digital-workshop-p%C3%A5-stadsbiblioteket>>

Att lära sig mer om algoritmer är angeläget och särskilt i perspektivet om hur dessa algoritmer kan missbrukas. En levande diskussion och förståelse om hur algoritmer fungerar är det bästa botemedlet mot självbekräftande filterbubblor.

Internetstiftelsens guide om algoritmer är ett kostnadsfritt material som kan användas internt på bibliotek för kompetensutveckling samt i workshops på temat.⁶⁰ Guiden fokuserar dock i första hand på algoritmer som sorterar och prioriterar information i sökmotorer och sociala medier. Biblioteken bör också titta på andra områden där algoritmer kan vara betydelsefulla för medborgare att förstå mer av i samhället.

Biblioteken bör sträva efter att tidigt identifiera den här typen av angelägna utbildningsinsatser för medborgare. Biblioteken måste vilja och våga blicka framåt och känna samma intresse för den digitala utvecklingen som runt övriga delar i verksamheten. Aktivt adressera frågor rörande nätutvecklingen ur ett medborgarperspektiv. Det kommer vara en angelägen pusselbit för att kunna förändra bilden av biblioteken som varandes digitala navigatörer i ett digitaliserat samhälle.

Biblioteken kan och bör ta ledningen för en samhällsdiskussion som saknas och göra det på ett sätt som inte görs heltäckande idag.

Den lust man känt för att vara vägvisare in i litteraturens värld behöver nu fångas upp för den digitala arenan. Ge medborgare tid och utrymme att reflektera över digitaliseringens hot och möjligheter. Biblioteken ska positionera sig som den aktör som först ställer frågan *vad händer nu och vad kommer sen?* Detta har att göra med förutsättningarna för det demokratiska samhällets utveckling.

Den expertis och de kunskaper som finns inom Ifla, Eblida, Liver och aktörer som arbetar med liknande frågor som till exempel Unesco är viktiga resurser i den typen av positionsförflyttning som nu krävs av biblioteken. Svensk biblioteksforening publicerade tillsammans med Svenska Unescorådet ett antal biblioteksmanifest 2014⁶¹. Dessa manifest har som syfte att tydliggöra de principer och värdegrunder bibliotekens verksamhet baseras på. De utgör en fantastisk resurs för det utvecklingsarbete som nu behövs göras. De olika manifesten adresserar också hur det ska gå till under punkten "genomförande av manifestet". Detta är en bra grund att börja med och bör uppdateras i detalj för svenska förhållanden. På genomförandenivå kan manifestens tillämpning vinna på att våga lyfta de mer problematiska perspektiven

60. Algoritmer, internetstiftelsen <<https://www.iis.se/lar-dig-mer/guider/algoritmer/>>

61. Bibliotekens internationella manifest <<http://www.biblioteksforeningen.se/rapporter/bibliotekens-internationella-manifest/>>

av digitaliseringen och tydligare lyfta fram digitaliseringsperspektiven i alla delar av manifesten.

Inom kultursektorn är bibliotekens roll och den tydliga värdegrunden om till exempel öppenhet och fri tillgång till information, kunskap och kultur välkänd och mycket respekterad. I övriga samhället, hos den breda allmänheten, är däremot den spetskompetens som bitvis redan finns inom digitaliseringen mer okänd. Runt om i landet finns goda exempel på bibliotek som ligger i framkant vad gäller digital service. Många har framgångsrikt arbetat med digital delaktighet, men biblioteket som varumärke är inte i första hand positionerat som särdeles kunniga om den digitala utvecklingen särskilt inte ur etiska, engagerande, moraliska eller säkerhetsmässiga perspektiv.⁶²

Att samhällsdebatten om och utvecklingen av digitaliseringen har sitt globala maktcentrum i Silicon Valley i Kalifornien, USA är välkänt. De digitala entreprenörerna som verkar där lyfter gärna fram sig som ansvarstagande samhällsaktörer. Ingen samhällsutmaning är för stor och med disruption som utgångspunkt vill man med hjälp av digitaliseringen hitta nya marknader och nya sätt att göra saker på. Historielösheten är dock ibland besvärande i dessa kretsar. Det är också lätt att låta sig förblindas av entreprenörerna och deras enkla lösningar. Men det de bör mer bevakas som de män med makt de är och inte som renodlade världsförbättrare utan några som helst intressen bortom det. De har idag mer makt över människors vardag och därmed samhällsutvecklingen än många av världens politiska ledare.

” Vi skulle nog må bra av inte bara betrakta Silicon Valley som en magisk dal för idealister, ett teknikens Nangijala, utan snarare som ett globalt maktcentrum, jämförbart med Bryssel eller Washington.

Martin Gelin⁶³

62. Biblioteken och den digitala delaktigheten <http://www.biblioteksforeningen.se/wp-content/uploads/2017/01/digidel-2-130523_tryck.pdf>

63. Silicon Valley – ett globalt maktcentrum <<http://www.dn.se/kultur-noje/kulturbedatt/silicon-valley-ett-globalt-maktcentrum/>>

Biblioteken, med sitt globala nätverk och den starka etablerade humanistiska röst man har parad med ett tydligt forskningsorienterat perspektiv, har mycket att tillföra i samhällsdebatten runt digitaliseringen. Det finns idag få röster som kostnadsfritt, oberoende, kunnigt, initierat och uthålligt skapar arenor för att diskutera konsekvenserna av den utveckling som sker. Det behövs någon som ger plats för nyanserade diskussioner om samtiden, alternativ och lösningar. Någon som är intresserad av de etiska, filosofiska och samhällspåverkande perspektiven av digitaliseringen.

Här kan biblioteken fylla en lucka och ta en välbehövlig plats. Biblioteken skulle mycket väl kunna vara de som uthålligt och initierat erbjuder arenor för att diskutera till olika aktörers påverkan på samhället och dess användare. Inte enbart i relation till nyhetshajpen runt nya fenomen. I den allmänna samhällsdebatten verkar det idag som om Facebook är att betrakta som en institution. Min bild är istället att varje mediehus snarare bidrar mer till Facebooks affärsutveckling än till sin egen. Det är som om Facebooks utveckling blivit överordnat journalistikens grunduppdrag. Man är intresserade av att förstå mer av Facebooks medielogik än att se hur de nya formerna av nätkonsumtion skapar möjligheter för den egna produkten. Facebook och deras roll är exempel på en aktör som det finns fler sätt att förhålla sig till än enbart den renodlat positiva.

Biblioteken, med sin inbyggda infrastruktur för demokrati, skulle kunna ta ledartröjan i den digitala samhällsutvecklingen i relation till medborgarna. I bibliotekslagen beskrivs uppdraget som att man ska *"verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning."*

I detta uppdrag måste digitaliseringen inkluderas. Utan en tydlig digital dimension blir uppgiften med att bidra till kunskapsförmedling inte ens möjlig att arbeta med längre. Kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning sker de facto idag till stor del genom människors användande av olika tekniska lösningar distribuerade via internet. Det är en gigantisk och nödvändig uppgift för biblioteken att vara en stödjande hand i allt som rör denna utveckling för allmänheten. Det är också ett stöd som behöver vara anpassat utifrån individens unika och specifika behov. Att ta på sig ledartröjan är en större och mer komplex uppgift än vad många bibliotek idag har förmåga att hantera. För att kunna göra det på ett relevant sätt krävs det två saker:

FÖR DET FÖRSTA ...

Ur det interna perspektivet – ett brett kompetens- utvecklingsprogram för bibliotekarier.

Delar bilden som ges i den föreslagna utbildningssatsningen inom ramen för den nationella biblioteksstrategin. Ett utbildningsprogram för utbildare som i sin tur sedan kan utbilda den breda allmänheten. Under tre år ska landets folkbibliotekarier utbildas i ett digitalt kompetenslyft utförd av Kungliga biblioteket tillsammans med de regionala biblioteksverksamheterna.⁶⁴

Detta finns redan som ett förslag och det här kan sättas igång direkt. Det finns framtagna koncept för detta nationellt såväl som internationellt bland bibliotek och andra som ligger i framkant. Angeläget är dock att man gör en god omvärldsanalys – för en dialog med sina besökare om just deras behov – innan man definierar sitt utbud inom fältet. Varje bibliotek har unika förutsättningar och man bör inte fastna i stereotyper av vad som behövs i närområdet och vad vissa grupper av människor behöver för stöd. Det kommer vara olika kunskapsnivåer och väldigt olika lokala och individuella förutsättningar. Det lokala nyhetsmediets roll är också angeläget att ta med i sin omvärldsanalys. En ort utan lokaltidning kommer ha än större behov för till exempel tillgång till kommunens databaser för egen efterforskning av medborgarna.

Det behöver också finnas en långsiktighet för hur bibliotekarierna kontinuerligt ska stöttas i sin egen kompetensförsörjning bortom de kommande tre åren. Ingen blir färdigutbildad i en digitaliserad föränderlig samtid. Varken bibliotekarien eller bibliotekens målgrupper.

I den nödvändiga kompetensutvecklingen för alla bibliotekarier blir man mer av en multimodalitetsguru. Kommunikation och lärande sker alltid med en mängd olika typer av resurser där man kan skilja mellan olika teckenvärldar och teckensystem samt olika medier och gränssnitt. Kommunikation byggs av allt ifrån ord, gester, linjer, färger, ytor, ljud eller toner med mera. Medierna eller ”gränssnitten” användaren möter kommunikationen i kan vara genom radio, TV, dator, mobiltelefon, läsplatta eller på en scen eller i en bok, podd, bio, tidning, YouTube-klipp, sociala medieuppdatering. Det verbala språket, bilderna, gesterna, ljuden får olika betydelser beroende på i vilka medier de

64. Digitalt först med användaren i fokus – biblioteken ger digitaliseringen ett mänskligt ansikte <http://www.kb.se/Dokument/Bibliotek/Nationell%20biblioteksstrategi/Forslag%20Digitalt%20f%C3%B6rst%20med%20anv%20i%20fokus_dnr%206.7-2015-1181.pdf>

används och vilka teckensystem och genrer som blir *signifikanta informationsförmedlare*.

Det där med signifikanta informationsförmedlare har skiftat över tid. Från 1940-talets läroböcker med mer berättande texter och faktafokuserade bilder. På 1960-talet blev det tvärtom. Texterna blev faktaspäckade och bilderna mer berättande. I dagens medieutbud gäller det att lära sig att urskilja och använda sig av allt detta genom en mängd olika medier och teckenvärldar. Detta ställer nya krav på både den som ska lära ut och den som ska lära sig. När allt finns tillgänglig online är ju skillnaden mellan att kopiera och kunskap att det sistnämnda kräver bearbetning, övning, reflektion och sammanhang. Här ingår redan reflektionen om kommunikation i en digital samtid.

Det skapas både nya kommunikationsmönster och nya relationer idag, mellan vem som är avsändare och mottagare av information och kommunikation. Det ställer krav på att man börjar använda sig av ett multimodalt lärande där man kopplar ihop information från olika källor och utgår från olika sinnen.⁶⁵

Att främja intresset för *”bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt”* har att göra med allt som människor kan skapa med hjälp av det språk och den skriv- och läskunnighet man erövrat och använder dagligen. För att detta ska kunna säkras framöver behöver samtliga bibliotek och bibliotekarierna ligga i framkant vad gäller digital kunskap.

FÖR DET ANDRA ...

**krävs det en omfattande positionsförflyttning.
Synen på bibliotekens digitala kompetens måste uppdateras.**

Den nationella biblioteksstrategin bör inkludera en tydlig framåtlutad positioneringsstrategi som ska inkludera ett tydligt varumärkeslöfte som dels gör biblioteken till de viktiga bollplank de kan bli för den digitala utvecklingen, dels lockar och behåller de medarbetare med digital spetskompetens som biblioteken vill ha. En systematisk positioneringsstrategi har också den positiva effekten av att det blir lättare att prioritera i verksamheten. Med hjälp av en sådan strategisk förflyttning av vad biblioteken är idag kommer det bli lättare att kommunicera och leva som man lär. Detta bidrar till att man mer effektivt kan nå ut med den delvis förändrade bilden av verksamheten.

65. Att arbeta multimodalt <<http://www.edu.su.se/om-oss/nyheter/m%C3%A5nadens-profil/att-arbeta-multimodalt-1.93422>>

Vad är ett bibliotek idag? Det är viktigt att internt definiera utifrån vilket varumärkeslöfte man vill arbeta. Det behöver man inte tala om externt men ett tydligt varumärkeslöfte gör det lätt att prioritera och leva upp till den imageförflyttning man eftersträvar. Ett varumärkeslöfte ska vara genuint och väl förankrat, det är inte en yta utan det handlar om det man kan och vill vara utifrån den digitala samtidens behov av att stärka demokratin. Alla medarbetare ska i varje detalj vilja och kunna leva upp till det i allt man gör – från hur man agerar till vilka tjänster som erbjuds samt även låta det prägla ton och tilltal till olika målgrupper.

Biblioteken har en stor fördel av att redan ha en så stor upparbetad kännedom vilket är en stor fördel i ett förändringsarbete som detta. Genom en positionsförflyttning kan man ge mer kunskap om det uppdaterade utbudet och erbjuda målgruppsanpassade tjänster. Om kännedomen ges och kunskap fås om så kommer allmänheten själva agera och kunna berätta vidare om bibliotekens kunskap inom digitalisering. Det leder också till att man återvänder när andra behov uppstår inom området längre fram. Detta gäller både besökare som presumtiva kandidater för utlysta tjänster. Med den här nya positionen för bibliotekarier kommer de vara några av de mest efterfrågade yrkeskategorierna inom it-fältet. Men det finns ett gigantiskt hinder för att kunna bli denna nyckelspelare för den digitala samhällsutvecklingen ur medborgarnas perspektiv.

Kärleken till biblioteken är huvudproblemet. Och samtidigt en del av lösningen. Biblioteket som ett härligt tryggt rum fyllt av böcker får allas hjärtan att svämma och ögon att tåras över av läslust och en längtan till barndomens utforskande. Det nostalgiska perspektivet av vad ett bibliotek är leder till samma problematik som skolan har när det gäller sin utveckling. Alla har gått i skolan och därmed är alla experter. Politiker, lärare, föräldrar, och andra involverade i skolan låter sina högst personliga erfarenheter från den egna skolgången påverka dagens utmaningar. Ålderdomliga bilder av vad skolan är och bör vara får på ett oproportionerligt sätt styra den nutida bilden av skolan som en plats för lärande. Detta trots att det gått årtionden sedan man sist satt sin fot i ett klassrum. När det gäller skolan är det säkert både traumatiska såväl som positiva upplevelser som får styra. Bland bibliotekens olika intressenter dominerar säkert mer rosenskimrande bilder av hur besöken hos "sagotanten" en gång i tiden var. Och problematiken

är densamma. Sagotanten präglar ännu synen på vad biblioteken kan erbjuda i en digital samtid.⁶⁶

Delar av detta, den där positiva varma känslan, är en väldigt värdefull tillgång i ett förändringsarbete av biblioteken. Det är egentligen få förunnat att kunna bygga vidare på så positiva ingångsvärden. Men oron för att låta en sådan nostalgisk syn på en verksamhet vara den interna utgångspunkten beror på att det finns tendenser då för att konservera verksamheten. Nostalgin kan vara svår som ingång till att välja helt främmande vägar för biblioteksverksamheten. Internt sitter det också mycket tradition i väggarna i den fysiska platsen och mentalt i yrkesrollen. Internt brottas nog biblioteken bitvis mot en smått elitistisk bild av sin självklara plats i samhällets bildningsodysseé. Biblioteken har inte råd med någon sådan fet-katt-attityd där man är övertygad om sin egen viktighet baserad på det som hänt det senaste århundradet.

”Frågan är bara om biblioteken alltid levt som man lärt. Har det inte mellan varven smugit sig in ett hierarkiskt drag, ett slags besserwisser-mentalitet, i den förment goda tanken om folkbildning?”

Åke Nygren, Folkbibliotekens framtida roll i det livslånga flexibla lärandet⁶⁷

Bibliotekens egen historia blir också till belastning utifrån det starka sambandet mellan ett fysiskt exemplar av en bok och biblioteket som mötesplats. Men det är inte böckers existens i den fysiska formen som avgör om det behövs bibliotek eller ej. Det är egentligen inte böckerna i sig som någonsin varit viktiga. Det är tillgången till kunskapen som funnits inom de där pärmarna, perspektiven och berättelserna. Alldeles oberoende av distributionsform. Så även om boken gjorde kunskapen tillgänglig så är det är innehållet och vägen till förståelsen och tolkningarna av den som varit bibliotekens kärna. Och idag kan den ske i det fysiska rummet men också online.

Biblioteken och Google har en gemensam passion för delande av kunskap. De har alltid, vid sidan av den boksamling man presenterat,

66. Pippi på sagostund, Ljusdals barnbibliotek <<http://ljusdalsbarnbiblioteksblogg.blogspot.se/2015/05/pippi-pa-sagostund.html>>

67. Folkbibliotekens framtida roll i det livslånga flexibla lärandet <://www.folkbildning.net/reflex/CFL-webbplats-natobildning/html/nr_9_08/pdf/folkbiblioteken.pdf>

kunnat erbjuda ett slags analogt utsnitt ur det som blev webben. Hjälp-samma och kunniga bibliotekarier som hjälpt att navigera i utbudet. Det som Google gör idag och innebär drygt 40 miljoner svenska google-sökningar per dag.

I den kommande biblioteksutvecklingen ska man inte underskatta kraften i det etablerade varumärket som *biblioteket* är. Det representerar inte bara en infrastruktur för demokrati för huvudmannen. Även för många av besökarna är de en symbol för den öppna fria kreativa tanken och kunskap. Påminnelser om en trygg barn-doms miljö då världen ännu låg framför individen att utforska är en känsla som kan bli en tillgång inför dagens krav på ständig kunskaps-utveckling. Den lust för ny kunskap som fanns då påminner om att man inte behöver vara rädd för ny kunskap nu heller.

Värdet av en villkorlös oberoende kostnadsfri mötesplats som agerar för medborgarna och vill verka för ett jämlikt samhälle går inte att förringa. Det är angeläget att fortsätta erbjuda en sådan tillgänglig och öppen mötesplats för alla människors olika behov vare sig man vill skapa, studera, söka, läsa eller umgås. Detta kan inte internet erbjuda. Alla digitala möten till trots kommer människor vilja mötas i det fysiska rummet.

Totalt sett rapporterades närmare 88 miljoner fysiska besök på biblioteken 2014. En majoritet, 77 procent, av de fysiska besöken sker på folkbibliotek. Därtill kommer minst 65 miljoner webbesök på de offentligt finansierade bibliotekens webbplatser. Folkbiblioteken rapporterar oförändrat antal besök och högskolebiblioteken ett ökat antal.⁶⁸ Biblioteken ska utgå från detta och anpassa sitt utbud efter människors olika digitala kunskapsbehov genom livet.

En tid då det knappt finns några begränsningarna och handlingsfriheten är stor ställer det krav på flexibilitet och föränderlighet hos allmänheten. Förmågan att ständigt utvecklas och förändras är den bärande komponenten för dagens flexibla arbetsmarknad. Detta är stressande för många. Det enda säkra är att man under livet kommer att löpande behöva fylla på med kunskap.

Det är i den här omställningen som biblioteken kommer att spela en stor pedagogisk roll. Inte som enskilda insatser nu för att få allmänheten på en digital bana en gång för alla. Det är för att etablera biblioteken som ett kostnadsfritt villkorslöst kompetenscentrum med open access och digital spetskompetens. Blickar man mot 2030 kommer detta vara en viktig faktor. Biblioteken ska driva informationsfriheten och möjligheten att använda ett brett utbud av digitala resurser.

68. Bibliotek < <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/Bibliotek-2015/>>

Bibliotek ska förflytta sig från en plats dit man vänder sig för att hitta och få kunskap till en plats där även den kunnige med hjälp av bibliotekets breda utbud kan fördjupa sina kunskaper. En plats för att vara produktiv, studera, skapa och söka. Man är mer av en skapare och kreatör än konsument av information.

Biblioteken ska vara en plats för smarta oberoende bollplank för den väl insatta. Min bild är att det tjänsteutbud som sjukhusbiblioteken presenterar bättre möter medborgarens behov idag. En allmän del som tillhandahåller medier till patienter och anhöriga samt en medicinsk facklitteraturlösning som riktar sig till vårdpersonal och studenter. De tillhandahåller den senaste informationen inom den medicinska forskningen.

Folkbiblioteken bör i sitt digitala fokus och MIK-perspektiv ligga lika mycket i takt med tiden som sjukhusbiblioteken gör för vårdpersonalen. Där kan vårdpersonalen själva ta reda på allt men sparar tid och får framför allt fler perspektiv och fördjupning av den hjälp som sjukhusbibliotekarien med sin specialisering kan ge. Det är det perspektivet som även folkbibliotekarien bör ha när de definierar sina målgrupper. Det finns ingen mer naturlig arena förutom biblioteken som kan ta den här viktiga utvecklingsrollen med trovärdighet och uthållighet. Det vore att ta ansvar för såväl demokratin som Internetutvecklingen.

*” Istället för att hamna ”nu går vi ut och googlar”
så kan man få svaren på en informationssökning
värderade och källkritiskt granskade på vägen. Man kan titta
på den senaste forskningen och vad det finns för evidens
för olika metoder och så presenterar vi ett paket till
vårdpersonalen som har den medicinska expertisen kan avgöra
hur de ska använda den information de får.*

Ulrica Elfgrén, Bibliotekschef, Sjukhusbiblioteken i Värmland, Kungliga biblioteket⁶⁹

Besökarna kan vara med och forma biblioteksverksamheten, på lika villkor. Detta kan säkerligen vara en utmaning för den traditionella bibliotekarien. Den här omställningen är svår för alla som erbjuder tjänster till människor som numer blivit smartare själva tack vare

69. Sjukhusbiblioteken Värmland < <https://www.youtube.com/watch?v=AJXIWK6Ai8c&t=2s&list=PLZVKEICvA5-GQTE0cJ6rG6lBx5KFr7Tyy&index=7> >

internet. Att gå från en roll där informations- och kunskapsproduktionen främst utgick ifrån biblioteken och bibliotekarierna och användarna som passiva mottagare av bibliotekens tjänster. Forskningsbiblioteken och dess tillgängliggörande av vetenskaplig kommunikation är i det här perspektivet relevant även för besökarna av ett folkbibliotek.

Den fysiska mötesplats som biblioteken erbjuder är dock långt ifrån överspelad. I en digital samtid kommer det vara angeläget att värna om kostnadsfria trygga mötesplatser. Det digitala möjliggör och skapar än större behov för att hitta likasinnade och kunna utbyta erfarenheter. Digitalt såväl som analogt. En plats som inte hela tiden har fokus på allt det andra som pågår samtidigt kommer att vara attraktivt – det kommer att uppstå ett allt större behov av mer fokus i nuet. Att utveckla bibliotekets mötesplats genom att till exempel erbjuda så kallade ”meröppna bibliotek” som innebär att biblioteket är tillgängligt för besökare vissa tider även när det inte finns personal på plats är något som bör utforskas mer. Det ligger helt i linje med övrig utveckling i samhället för tillgänglighet och bidrar till en ökad känsla av att biblioteket är ”mitt rum” som är värdefullt att ta tillvara.

Om folkbiblioteken startades från en idé om att böcker skulle kunna finnas tillgängliga kostnadsfritt för alla så är det motsvarande idag för biblioteken att de ska vara det fria nätets försvarare. En plats som erbjuder tillgång till en snabb uppkoppling alldeles oberoende av omvärlden.

För att medborgarna ska kunna vara demokratiskt delaktiga krävs att infrastrukturen för distribution av information är fortsatt neutral. Biblioteken skulle kunna verka som en positiv kraft på telekommarknaden, både genom att upphandla operatörer som är neutrala, och genom att själva verka som en neutral operatör gentemot medborgarna.

Intressant är också utvecklingen inom biblioteken med öppen källkod⁷⁰. Diskussioner om den distribuerade webben kommer att bli allt mer vanliga. Information har i dagsläget det fundamentala problemet att den ofta försvinner. Ett exempel på det som många upplevt i sitt dagliga liv är brutna länkar. Medellivslängden för en hemsida sägs vara 100 dagar. Därefter kan det vara helt omöjligt att ta reda på vad som har hänt med informationen, eller att återskapa hur den en gång var. I takt med att allt mer information blir digital blir detta ett allt större problem inom allt fler områden. Samtidigt behöver information vara dynamisk och kunna flyttas och uppdateras. Men det behöver ske på ett sätt som gör att det går att förstå vad som har hänt med informationen. Ett decentraliserat internet vill lösa detta genom att bygga in historik

70. Pågående projekt Kungliga biblioteket <<http://www.kb.se/bibliotek/Projektbidrag2/pagaende/>>

och spårbarhet i internets själva infrastruktur. Utöver att göra internet självarkiverande innebär en sådan lösning att informationen blir mer kapabel att motstå angrepp.⁷¹

Allt fler beslut i samhället fattas utifrån olika data som kan samlas in. Datamängderna är idag enorma och kommer från många olika källor. Medborgare behöver kunna skaffa sig större förståelse och ges insikter om vilken data de själva genererar. Det krävs allt större transparens runt vilka data som samlas in av vem, var, hur och till vilket syfte. Vare sig det handlar om datainsamling via drönare, sensorer, sökningar, beteenden på sajter eller uppkopplade utomhuspapperskorgar⁷². Här kommer biblioteken kunna ha stor nytta av varandras utbildningsinsatser. I New York finns ett utbildningspaket för bibliotekarier på temat⁷³. Det digitala biblioteket på Stockholms Stadsbibliotek arbetar med en verktygslåda för säkerhets- och integritetshöjande åtgärder.⁷⁴

Frågan om vilken data som samlats in var och i vilket syfte behöver också sättas i relation till avsändaren. Är det en trovärdig bearbetning och analys som är gjord av den som samlar in datan. Här behöver journalister och beslutsfattare ha allt större kunskaper. Trots komplexiteten, eller just därför, av det insamlade materialet måste tid ges för att göra kompletterande värderingar och analyser. Inför beslut, som påverkar enskilda individer och samhällstjänster, behöver journalister och beslutsfattare kunna se igenom om den aktuella datainsamlingen borde kompletteras av mer data innan det presenteras som sanningar om skeenden, människors beteenden eller resultat. Denna förmåga kommer med all sannolikhet behöva förstärkas ordentligt de kommande åren, annars kommer samhällsutvecklingen att styras av en osund och icke reflekterande förhållande till algoritmer och datainsamling. Biblioteken bör som en del av den dagliga verksamheten erbjuda medborgare ökad kunskap om datainsamling, algoritmer och personlig informationssäkerhet och rättigheter i samverkan med berörda myndigheter och andra sakkunniga aktörer.

All offentlig öppen data bör komma medborgarna till gagn i så stor utsträckning som möjligt och på ett säkert sätt och rätt hanterat kan det säkerligen bidra till en demokratisk utveckling. En angelägen samhällsfråga relaterat till utvecklingen inom fältet är den om det verkligen alltid är så okomplicerat att tillgängliggöra offentliga data som det

71. IPFS <<https://ipfs.io/>>

72. UK bars trash cans from tracking people with wifi <<http://www.cbsnews.com/news/uk-bars-trash-cans-from-tracking-people-with-wi-fi/>>

73. Data privacy project <<http://www.dataprivacyproject.org/>>

74. Digidelat, digitala biblioteket Stockholm <<https://medium.com/digidelat>>

ofta förespråkas? Det låter som en naturlig och klok idé att kräva att offentliga aktörer tillgängliggör sin information så att den blir sökbar och möjliggör för företag och privatpersoner att utveckla nya tjänster med hjälp av den insamlade datan.

Men det finns anledning att fundera över om och när trögrörligheten i sig skyddar demokratin. Finns det något som kan riskeras av tillgängliggörandet av en viss information i en lättillgänglig tjänst?

Ett talande exempel är tjänsten Lexbase, som är en databas som publicerar uppgifter om dömda svenskar. Man kan genom sajten enkelt ta reda på vilka av ens grannar som varit dömda genom att söka på adress. Mot betalning får man del av den fullständiga domen och samtliga inblandade personer. När tjänsten Lexbase lanserades i början av 2014 kritiserades den snabbt bland annat av advokatsamfundet för att den cyniskt missbrukade grundlagen⁷⁵. Sajten toppade samma år listan över populära sökord⁷⁶. Det blev också en riktig guldgruva för ägarna trots att det i grunden är en tjänst som är ett exempel på en mer oroväckande och integritetskränkande hantering av tillgänglig offentlig data. Det är lätt och säkerligen frestande att logga in via Facebook för att kolla in sin granne men få ta sig besväret att besöka tingsrätten för att få ut samma uppgifter. Frågan om vilka mekanismer i datahanteringen idag som har skyddande effekt vid tjänstutvecklingen behövs det finnas större konsekvensanalyser av. Fallet Lexbase kan bidra till att rättssystemet sätts ur spel och ersätts av folkdomstolar där också oskyldiga pekas ut vilket också hände när tjänsten lanserades och sajten hade ett datafel. Liknande exempel som det runt Lexbase kommer återkommande att ske som ett resultat av all data som samlas in och den starka trenden av att utveckla nya tjänster för att öka tillgängliggörandet. Diskussionen om det rimliga eller orimliga i att privatpersoner kan tjäna pengar på insamlad data är ytterligare exempel på angelägna frågor som borde förekomma i samhällsdebatten parallellt med realiserandet av fantastiska idéer och all möjlig tjänstutveckling.

Det är precis den typen av perspektiv som sällan kommer upp idag – den enkla frågan – men vad blir konsekvensen av detta? Bara för att man med hjälp av datadriven innovation kan göra den här typen av tjänstutveckling är det inte alls säkert att det är det bästa för den demokratiska utvecklingen. Ingen driver dessa frågor *ur ett medborgarperspektiv*.

75. Lexbase – ett cyniskt missbruk av grundlagen <<https://www.advokatsamfundet.se/Nyhetsarkiv/2014/januari/Lexbase---ett-cyniskt-missbruk-av-grundlagen/>>

76. Google presenterar svenska söktrender 2014 <https://www.mynewsdesk.com/se/google/pressreleases/google-presenterar-svenska-soektrender-2014-chiapudding-hur-roestar-man-och-varfoer-biter-suarez-1099264>

Att förstå och analysera data kommer att vara en allt mer efterfrågad spetskompetens. Fler behöver reagera tidigare om en insamling av data kan bli integritetstänkande eller är för komplicerad för att få en relevant överblick eller kan styras. Förståelsen för och kunskapen om hur algoritmer fungerar behöver utvecklas.

På biblioteket ska sakkunskapen vara så pass stor att man som medborgare kan få råd, stöd och perspektiv på om datainsamling verkligen enbart är av godo och leder till datadriven innovation. Det ska finnas tid för gemensamma konsekvensanalyser och eftertanke.

” Biblioteken skulle kunna vara en utmärkt arena för att föra den här typen av framåtlutade normbrytande diskussioner om datahantering med initierade medborgare och de samverkansparter biblioteken har. Listan över digital specialkompetens som det vore naturligt att biblioteken hanterade kan göras lång. Detta vara enbart några smakprov. Vad varje bibliotek framöver ska erbjuda ska identifieras med hjälp av de bibliotek som redan ligger i framkant och i medskapande aktiviteter hos målgruppen – som ett led i det positionsförflyttningsarbete som föreslås.

Visselblåsaren Edward Snowden intervjuades under internetdagarna 2016 och fick en fråga om bibliotekens roll. Hans svar ligger nära idén om en digital tankesmedja:

” Du nämner biblioteken och jag tror de representerar en kritisk roll som vi inte tänkt så mycket på. Biblioteken i de flesta länder har letat efter sin plats i en ny digital era där information har blivit så mycket lättare att dela och byta. Men låt oss betrakta bibliotekarier som ett professionellt ämbete, hängivet åt att förvalta fakta.

Det skulle hjälpa om vi hade fler offentliga röster och fler offentliga institutioner som arbetade hängivet med detta. Biblioteken kunde bidra med ett opartiskt och opolitiskt synsätt som samtidigt hjälpte oss att förstå var resurserna finns och vilka fakta vi behöver för att kunna lösa olika kontroverser på ett rättvist sätt.⁷⁷

77. Samtal med Edward Snowden <<https://www.blankspotproject.se/samtal-med-edward-snowden/>>

Min omvärldsanalys ger biblioteken rollen som globala digitala tankesmedjor som verkar för det demokratiska samhället i en digital samtid. Med fokus på proaktiv utveckling, bred kunskapsförmedling och arenor för fri åsiktsbildning. För att bli en digital spelare av detta slag krävs ett radikalt omtag, där man gör upp med interna och externa bilder av vad ett bibliotek är. Låt det nya biblioteket utgå från ett medskapande på temat demokratiutveckling med medborgarna.

Det är lätt nu att nästan förklaras av att det bästa med internet allt mer verka komma i skymundan för de mer dystopiska perspektiven av utvecklingen. Men kan det vara som Edward Snowden säger att den nuvarande osäkerheten är en del av det som kan värdesättas eftersom det är en del av den demokratiska processen.

”Det kommer alltid att finnas en osäkerhet i ett öppet samhälle. Vi vet inte hur morgondagen ser ut i en demokrati. Osäkerheten är priset för demokrati. Oförutsägbarhet är inte en svaghet, det är en styrka. Det är det som gör att vi kan utvecklas.

Med biblioteken på den digitala arenan läggs en god grund för en initierad samhällsdebatt av många som sätter kunskap i centrum. I samverkan behöver den pågående nedmonteringen av demokratiska fundament utmanas. Det är nog läge att tacka Trump för den kalldusch han gett världen. Ingen kan säga att det inte är tydligt vad som behöver göras.

Demokratin behöver försvaras. Det arbetet behöver inte vänta på fler utredningar. Det kan börja på närmaste bibliotek – både online och offline. ♦

REFERENSER

- Algoritmer, internetstiftelsen < <https://www.iis.se/lar-dig-mer/guider/algoritmer/>>
- Announcing the NMC horizon report 2017 library edition, NMC <<http://www.nmc.org/nmc-horizon-news/announcing-the-nmc-horizon-report-2017-library-edition/>>
- Baffled by buttons: Brits spend £355 a year on gadgets they can barely use, Daily Star <<http://www.dailystar.co.uk/tech/news/385705/Barclays-Digital-Eagles-to-Brits-get-to-grip-with-their-gadgets>>
- Bibliotek < <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/Bibliotek-2015/>>
- Bibliotek i centrum eller i periferin – hur chefer uppfattar bibliotekets organisatoriska placering och andra faktorer för att få genomslag, Nationell biblioteksstrategi <<http://nationellbiblioteksstrategi.blogg.kb.se/files/2016/11/Bibliotek-i-centrum.pdf>>
- Biblioteken och den digitala delaktigheten http://www.biblioteksforeningen.se/wp-content/uploads/2017/01/digidel-2-130523_tryck.pdf
- Bibliotekens internationella manifest, rapport Biblioteksforeningen <<http://www.biblioteksforeningen.se/rapporter/bibliotekens-internationella-manifest/>>
- Biblioteket som motor i å skape lokalsamfunn med sammenhengskraft i en flerkulturell storbykontext, Nordisk Tidsskrift for Informationsvidenskab og Kulturformidling <<http://www.ntik.dk/2013/Nr1/Audunson.pdf>>
- Bionyfiken <<http://www.bionyfiken.se/>>
- Britain's digital economy: no man left behind, The Memo <<https://www.thememo.com/2017/03/01/britains-digital-economy-no-man-left-behind/>>
- Bye bye, biblioteken, Anders Mildner, Tidningen V <<http://www.vi-tidningen.se/bye-bye-biblioteket/>>
- Data privacy project <<http://www.dataprivacyproject.org/>>
- De är Putins soldater på nätet <http://www.dn.se/nyheter/varlden/de-ar-putins-soldater-pa-natet/>
- Digital Eagles – Build your internet skills with us, Barclays Bank <<http://www.barclays.co.uk/digital-confidence/eagles/>>
- Digitaliseringen ökar behovet av journalistik, Brit Stakston, Liberal debatt <<http://www.liberaldebatt.se/2017/01/digitaliseringen-okar-behovet-av-journalistik/>>
- Digidelat, digitala biblioteket Stockholm <https://medium.com/digidelat>
- Digital kompetens och programmering ska stärkas i skolan <<https://www.skolverket.se/laroplaner-amnen-och-kurser/nyhetsarkiv/nyheter-2016/nyheter-2016-1.247899/digital-kompetens-och-programmering-ska-starkas-i-skolan-1.247906>>
- Effektiv vetenskaplig kommunikation <<http://www.biblioteksforeningen.se/rapporter/effektiv-vetenskaplig-kommunikation/>>
- En europeisk referensram <https://center.hj.se/download/18.364f88fa12fd35278838000423/1440138058184/keycomp_sv.pdf>
- En gränsöverskridande mediepolitik <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2016/11/sou-201680/>
- Fejknyheter sprids från trollfabrik i Makedonien, Dagens Nyheter <http://www.dn.se/nyheter/sverige/fejknyheter-sprids-fran-trollfabrik-i-makedonien/>
- Fox News is no 1 news source for trump voters <http://www.politico.com/blogs/on-media/2017/01/study-fox-news-is-no-1-news-source-for-trump-voters-233773><
- En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2016/11/sou-201680/>

Finns bibliotek om tjugo år? Anna-Stina Takkala, Bibliobuster <<https://bibliobuster.wordpress.com/2011/09/26/finns-bibliotek-om-tjugo-ar-min-text/>>

FN:s allmänna förklaring < <http://www.manskligarattigheter.se/sv/vem-gor-vad/forenta-nationerna/fn-s-allmanna-forklarings>>

Folkbibliotekens framtida roll i det livslånga flexibla lärandet, Åke Nygren <https://www.folkbildning.net/reflex/CFL-webbplats-natobildning/html/nr_9_08/pdf/folkbiblioteken.pdf>

For election news, young people turned to some national papers more than their elders, Pew Research Center <<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/02/17/young-people-national-newspapers-for-election-news/>>

Han agerade mot våldet: Jag fick i alla fall igång debatten, DN <<http://www.dn.se/nyheter/sverige/han-agerade-mot-valdet-jag-fick-i-alla-fall-i-gang-debatten/>>

Internet penetration in Africa, internet World Stats <<http://www.internetworldstats.com/stats1.htm>>

Kulturvanor Rapport 2016:1, Myndigheten för kulturanalys <<http://www.kulturanalys.se/wp-content/uploads/2016/01/Kulturvanor.pdf>>

Källkritikens dag < <http://www.metro.se/artikel/jo-det-beh%C3%B6vs-en-k%C3%A4llkritikens-dag>>

Levnadsförhållanden – it bland individer, SCB <http://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/LE0108_2016A01_BR_00_IT01BR1601.pdf>

Lexbase – ett cyniskt missbruk av grundlagen, Advokatsamfundet <<https://www.advokatsamfundet.se/Nyhetsarkiv/2014/januari/Lexbase---ett-cyniskt-missbruk-av-grundlagen/>>

Libraries and learning, Pew Research Org <<http://www.pewinternet.org/2016/04/07/libraries-and-learning/>>

Libraries at the crossroads, Pew Research Org <<http://www.pewinternet.org/2015/09/15/libraries-at-the-crossroads/>>

Libraries delivering digital inclusion, Good Things Foundation <https://www.goodthingsfoundation.org/sites/default/files/research-publications/library_condensed_report_v5.pdf>

Libraries of the future are going to change in some unexpected ways, Business Insider <<http://www.businessinsider.com/libraries-of-the-future-2016-8?r=US&IR=T&IR=T>>

Låt fler forma framtiden <http://www.regeringen.se/contentassets/16dfd1fed76e42dd9f40c9229637e44b/lat-fler-forma-framtiden-sou-20165-del-a.pdf>

Manifestation mot gatuvåld, SVT Nyheter <<http://www.svt.se/nyheter/lokalt/stockholm/manifestation-mot-gatuvald>>

Medie- och informationskunnighet, en forskningsantologi, Svensk Biblioteksforening <<http://www.biblioteksforeningen.org/wp-content/uploads/2014/04/MIK-UTSKRIFT.pdf>>

Medie- och Informationskunnighet, Unesco < <http://www.unesco.se/kommunikation/medie-utveckling-och-kapacitetsbyggande/medie-och-informationskunnighet/>>

Medie- och informationskunnighet i skolan och lärarutbildningen, Unesco <http://u4614432.fsdata.se/wp-content/uploads/2013/08/Medie_informationskunnighet.pdf>

Medieutredningens slutbetänkande: En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar, SOU 2016:80 http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2016/11/SOU_2016_80_webb.pdf

Medieutredningens forskningsantologi: Människorna, medierna & marknaden, Ku 2016:30 http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2016/04/SOU_2016_30_webb.pdf

Medieutredningens delrapport: Medieborgarna & medierna. En värld av rättigheter, skyldigheter – möjligheter och ansvar, SOU 2015:94 http://www.medieutredningen.se/wp-content/uploads/2015/11/SOU_2015-94.pdf

Människor behövs inte när datorer tar över våra jobb, DN <<http://www.dn.se/nyheter/vetenskap/manniskor-behovs-inte-nar-datorer-tar-over/>>

Ny digital strategi diskuteras på innovationsrådet, Regeringen.se <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2016/11/ny-digital-strategi-diskuteras-pa-innovationsradet/>>

Pippi på sagostund, Ljusdals barnbibliotek <http://ljusdalsbarnbiblioteksblogg.blogspot.se/2015/05/pippi-pa-sagostund.html>

Offentlighetsjouren <http://www.fojo.se/tips/offentlighetsjouren>

Rapport från arbetsgruppen om bibliotekariens framtida yrkeskompetens, DIK <http://www.dik.se/media/1331/rapport_bibliotekariens_yrkeskompetens_slutgiltig.pdf>

Redovisning från workshop med nationell biblioteksstrategi under biblioteksdagarna i Västerås den 11 maj 2016, Nationell biblioteksstrategi <<http://nationellbiblioteksstrategi.blogg.kb.se/files/2016/05/Redovisning-fr%C3%A5n-Workshop-med-nationell-biblioteksstrategi.pdf>>

Russia and 2016 Elections, utfrågning Clinton Watts, Senate Intelligence Committee, CSPAN, 3 april 2017 <<https://www.c-span.org/video/?c4664397/clint-watts-3302017>>

Skillnaden mellan nyheter och åsikter, Utgivarna, <<http://www.utgivarna.se/pressrum/pressmeddelanden/511-debatt-utgivarna-skillnaden-nyheter-asikter>>

Svenskarna och internet 2016 <<http://www.soi2016.se/flickor-och-pojkar-kvinnor-och-man/delaktighet/>>

The Future is a decentralized internet <https://techcrunch.com/2017/01/08/the-future-is-a-decentralized-internet/>

Trolling for Trump – how russia is trying to destroy our democracy < <https://warontherocks.com/2016/11/trolling-for-trump-how-russia-is-trying-to-destroy-our-democracy/>>

Trump, Clinton voters divided in their main source for election news, Pew Research Center <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/13/2017/01/17160025/PJ_2017.01.18_Election-News-Sources_FINAL.pdf>

UK bars trash cans from tracking people with Wi-Fi, CSB <<http://www.cbsnews.com/news/uk-bars-trash-cans-from-tracking-people-with-wi-fi/>>

UK digital strategy, UK Government <<https://www.gov.uk/government/publications/uk-digital-strategy>>

Årsbok läget för lokaljournalistiken <http://mediestudier.se/mediestudiers-arsbok-laget-for-lokaljournalistiken-2016/>

**LEVE
GRUND-
LAGEN**

**INGA
FALSKA
NYHETER**

**LAND
SKA MED
LAG
BYGGAS
§§§§§**

**HURRA
FÖR
FRIHETEN**

**§§§§§
§§§§§
§§§§§**

KAPITEL 3

Biblioteken – en femte funktion i den demokratiska rättsstaten

Johan Hirschfeldt

Johan Hirschfeldt är jurist och har bland annat varit rättschef i Statsrådsberedningen, justitiekansler och president i Svea hovrätt. Han har deltagit i många utredningsarbeten, bland annat som ledamot av Grundlagsutredningen som förberedde 2010 års ändringar av regeringsformen. Som skribent har han sysslat mycket med tryck- och yttrandefrihetsrättsliga frågor, se bland annat hans arbete med Fritt ord 250 år, Riksdagen 2016.

KOPPLINGEN MELLAN FÖRFATTNINGEN OCH BIBLIOTEKSLAGEN

I det inledande avsnittet påminns vi om att ett lands författningsideal kan uttryckas kraftfullt genom kulturella manifestationer, här i form av de monumentala väggmålningarna i Library of Congress. Sådana kulturyttringar kan sägas ge stöd för författningspatriotism – ett uttryck som har kopplats till USA, som ju grundades genom ett frihetskrig med självständighet och en från grunden nyskriven författning som följd. För en svensk går tankarna kanske också till Tyskland och dess västtyska efterkrigsförfattning men naturligtvis i första hand till Norge och syttende mai-firandet. Det är grundlovsdagen från 1814 som då manifesteras. Efter 1814 såg man i Norge till att grundloven trycktes upp och fanns att läsa för barnen i varje norsk folkskola!

Det har nyligen sagts att patriotism är något annat än nationalism. Det är något fint. I Sverige är författningspatriotism knappast ett levande begrepp. Men nog behöver också vi börja tänka kring, lära och tala mer om författningens demokratiideal och dess rötter.

I det inledande avsnittet erinrades om att biblioteken har en viktig roll för demokratins funktion och försvaret av grundläggande värden och rättigheter. Biblioteken kallas där för den femte statsmakten. Det är en tänkvärd bild att börja med tycker också jag, särskilt om även arkiven räknas in.

Så med detta anslag tar jag vid här med en rättsligt inriktad analys av bibliotekens funktion i vår demokrati eller mera praktiskt uttryckt, den svenska författningens betydelse för förståelsen av bibliotekslagen.

Vår författning och därmed vår demokrati kan ses ur två perspektiv.

Det ena bygger på ett demokratibegrepp som utgår från individen, likabehandling och människovärdet. Det kan sägas ge uttryck för grundläggande materiella värden som utgör en nödvändig kärna i en demokrati. Ett citat ur 2014 års Demokratiutrednings betänkande betonar den kulturella aspekten och uttrycker detta perspektiv med bland annat dessa ord:⁷⁸

”Den demokratiska individen tar ett ständigt ansvar för demokratin i sitt sätt att relatera till medmänniskor och myndigheter samt i sitt sätt att uppfostra barnen. Ett demokratiskt styre förutsätter att det finns en ömsesidig respekt mellan människor, oavsett om de är överens eller inte.

”Den förra Demokratiutredningen (SOU 2000:1) menade i samma anda att demokratin är en individuell viljeakt, en bekännelse till ett människovärde. Den argumenterade för en deltagardemokrati med deliberativa kvaliteter. Demokratin är enligt detta synsätt ett ramverk för fria diskussioner mellan jämlingar. Det är genom fria och öppna samtal som opinioner kan bildas och som idéer kan prövas.

”Vi menar på samma sätt att ett demokratiskt styrelseskick måste vila på en demokratisk kultur. Det är också genom det fria samtalet och kulturen som enskilda människor kan växa och som samhället och demokratin utvecklas. På detta sätt är konsten, litteraturen, musiken, teatern liksom andra kulturuttryck viktiga delar av demokratin. Genom ett fritt kulturliv kan tankar, känslor och åsikter komma till uttryck som inte kan fångas genom demokratis formella institutioner. Kulturen spelar en avgörande roll för att utmana invanda normer och tankebanor, skildra olika perspektiv av samhället, stimulera ett demokratiskt engagemang och för att odla en demokratisk samhällsanda.

Vi ser här hur vikten av det fria samtalet eller m.a.o. en fri opinionsbildning skjuts fram. Också i bibliotekslagen och dess förarbeten åter speglas utan tvekan detta perspektiv. Jag återkommer till detta.

Men först ska det andra perspektivet på författningens demokrati-begrepp behandlas.

Det handlar här mera om hur styrformerna i en demokrati är utformade och hur de olika funktionerna ska utföras och begränsas sinsemellan och inte minst i förhållande till medborgarna och andra

78. Se betänkandet Låt flera forma framtiden av 2014 års Demokratiutredning – Delaktighet och jämlikt inflytande SOU 2016:5 s. 75.

som vistas i landet. Detta läggs fast i en formell ordning genom lagstiftning, dvs. i våra grundlagar (regeringsformen, RF, tryckfrihetsförordningen, TF, och yttrandefrihetsgrundlagen, YGL⁷⁹). Grundlagarna är ju överordnade vanliga lagar. Med författningens ord hör biblioteken till det allmänna. De är formellt sett institutioner som ska ses som myndigheter eller delar av dem. Det rör sig om en offentlig verksamhet som bedrivs öppet i lokalerna, fritt och gratis tillgängliga för allmänheten. Så när man tillämpar och tolkar bibliotekslagens innehåll ska det ske i enlighet med och underordnat grundlagarna. Men man ska också ha i tanken att det här handlar om en vår gemensamma tillgång. Vilken resurs, vilken frihet att slå vakt om och utveckla!

Den här friheten betyder dock alltså inte att verksamheten är utan sina bestämda former när det gäller uppgifter och hur de ska utföras. Folkbiblioteken faller in under den kommunala självstyrelsens område.⁸⁰ Det ger en betydande frihet men här ska ju verksamheten skötas enligt program för den kulturella verksamheten i kommunen samt bemötande- och ordningsregler inom ramen för bibliotekslagen och ytterst grundlagarna.

DEN DEMOKRATISKA RÄTTSTATEN

Demokratin bygger enligt regeringsformen på folkstyre och inte på klassisk maktindelning enligt Montesquieu. Men statens makt är fördelad på funktioner (lagstiftande, verkställande och dömande) och detta regleras i regeringsformen med början i 1 kap. RF. I 2 kap. RF finns regleringen av grundläggande fri- och rättigheter – grundlagens motsvarighet till konventionerna om mänskliga rättigheter. Rättighetsreglerna kan ses som ett minoritetsskydd som etablerats genom att majoriteten i riksdagen har bestämt att begränsa sin makt som grundlagstiftare och lagstiftare på det sättet för att ge ett rättsskydd för alla.⁸¹ Man kan säga att vårt land enligt regeringsformen är en demokratisk rättsstat.

79. Den fjärde grundlagen, successionsordningen, behandlas inte här.

80. Mycket av det som följer i denna text rör inte bara biblioteken och dess personal utan är tillämpligt också på de för verksamheten ytterst ansvariga kommunala nämnder – liksom för övrigt på de ansvariga statliga styrelserna eller insynsråden. Denna aspekt behandlas dock inte närmare här.

81. Bestämmelserna i 2 kap. RF gäller alla men det finns vissa inskränkingsmöjligheter beträffande de som inte är svenska medborgare.

BIBLIOTEKENS ROLL I VÅR DEMOKRATI

Bibliotekslagen ska ses som en så kallad ramlag. Bestämmelserna där är allmänt hållna och övergripande. De är av programkaraktär och innehåller målsättningar snarare än regler lämpade för mer direkt rättstillämpning.

I bibliotekslagen, 2 §, finns ändamålen med biblioteken fastlagda:

Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.

Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt. Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla.

Bibliotekens bidrag till det demokratiska samhällets utveckling behandlas i förarbetena⁸² till lagen. Det som där står kan sammanfattas enligt följande.

- Att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets utveckling uttrycker en målsättning om allas delaktighet i samhällslivet som främjas genom de medel som nämns, dvs. kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.
- Grunden för det allmännas stöd till biblioteksväsendet står att finna i övertygelsen om att bibliotekens verksamhet bidrar till en önskvärd samhällsutveckling i stort och att demokratin fördjupas genom att välinformerade individer får bättre möjligheter till insyn, inflytande och deltagande i den demokratiska processen. Demokratin befästs och fördjupas genom att individer får ökad kunskap och goda förutsättningar för ett fritt åsiktsutbyte och diskussioner om gemensamma angelägenheter. Att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets utveckling uttrycker en målsättning om allas delaktighet i samhällslivet som främjas genom de medel som nämns, det vill säga kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.
- Att biblioteken ska bidra till fri åsiktsbildning understryker betydelsen av att de intar en neutral hållning i förhållande till den information som tillhandahålls och även i övrig verksamhet understödjer ett fritt meningsutbyte. Bestämmelsen innebär att biblioteksverksamheten ska präglas av öppenhet för olika perspektiv och stå fri

82. Till relevanta förarbeten räknas innehållet i bakomliggande utredning, lagrådsyttrandet och propositionen samt riksdagsutskottets betänkande. Men det är utskottets text som är styrande. Allt som räknas till förarbetena ska ha täckning där.

från censur eller andra hindrande åtgärder. Yttrandefriheten är den grund som den fria åsiktsbildningen vilar på.⁸³

I 6 § bibliotekslagen finns en särskild paragraf om folkbiblioteken. Där anges bland annat att folkbiblioteken ska vara tillgängliga för alla och anpassade till användarnas behov och att deras utbud av medier och tjänster ska präglas av allsidighet och kvalitet.

I förarbetena till denna bestämmelse anges bland annat:

- Frågan om utbud och mediebestånd är betydelsefull av flera skäl, inte minst eftersom det rör förutsättningarna för det offentliga samtalet och allas möjlighet att få tillgång till information. Att olika åsikter och framställningar ges utrymme i det informationsutbud biblioteken tillhandahåller ger användarna möjlighet att på egen hand bilda sig en informerad uppfattning i omdiskuterade frågor.
- Innebörden av bestämmelsen är att folkbibliotekens utbud ska vara allsidigt sammansatt. Begreppet kvalitet innebär bland annat att folkbiblioteken ska göra ett aktivt urval baserat på kvalitetskriterier när de planerar inköp, upphandlar tjänster eller genomför gallring av bestånden. Kungl. Biblioteket argumenterar för att bestämmelsen borde kompletteras med begreppet neutralitet och krav på att utbudet av medier och tjänster inte får styras av ideologiska eller religiösa påtryckningar. I kravet på allsidighet ligger dock enligt regeringens mening redan att så inte ska vara fallet. En förutsättning för att utbudet ska kunna anses präglad av allsidighet och kvalitet är att biblioteken tar avstånd från inskränkningar i utbudet på sådana grunder.⁸⁴

Så långt om ändamålen med biblioteksverksamheten enligt bibliotekslagen. Här stannar vi först inför de centrala värdeorden: fri åsiktsbildning, neutralitet, allsidighet och tillgänglighet för alla. Hur ska dessa förstås i ljuset av grundlagarna?⁸⁵

83. Prop. 2012/13:147 s. 12 f.

84. Prop. 2012/13:147 s. 21 f. och 56.

85. Se Johan Hirschfeldt, *Författningens kärnvärden – symbolik, politik och juridik i Regeringsformen 40 år 1974 – 2014* (red. Karin Åhman) Lustus förlag, Uppsala, 2014.

FRI ÅSIKTSBILDNING

Vi möter frågan redan i regeringsformen första kapitel som har rubriken *Statsskickets grunder*.

Portalparagrafen i 1 kap. 1 § RF lyder:

”All offentlig makt i Sverige utgår från folket. Den svenska folkstyrelsen bygger på fri åsiktsbildning och på allmän och lika rösträtt. Den förverkligas genom ett representativt och parlamentariskt statsskick och genom kommunal självstyrelse. Den offentliga makten utövas under lagarna.

I portalparagrafen läggs statsskickets yttersta grund fast. Vårt demokratiska representativa och parlamentariska statsskick vilar på folksoveräniteten, som i sin tur bygger på fri åsiktsbildning och på allmän och lika rösträtt. Maktutövningen är lagbunden (=den så kallade legalitetsprincipen.)

Det är värt att stanna upp vid den framskjutna ställning som härmed fri åsiktsbildning har i vår konstitution. Det är en avgörande byggsten för förverkligandet av folkstyret. Det är en förutsättning för att rösträtten ska kunna utövas fritt. I en annan bestämmelse i rättighetskapitlet (2 kap. 21 § RF), som handlar om utrymmet för riksdagen att kunna lagligen begränsa fri- och rättigheter, betecknas den fria åsiktsbildningen i lagtexten uttryckligen också mycket riktigt ”såsom en av folkstyrelsens grundvalar”.

Begreppet fri åsiktsbildning leder direkt över till de så kallade positiva opinionsfriheterna (yttrandefrihet, informationsfrihet, mötesfrihet, demonstrationsfrihet, föreningsfrihet och religionsfrihet). Dessa har satts främst av de grundläggande fri- och rättigheterna i rättighetskapitlet (2 kap. 1 § RF) och är, som vi redan sett, grundläggande även för demokratins funktion även i en mer materiell mening. Där finns också en erinran om offentlighetsprincipen, som sedan regleras i TF.

Yttrandefriheten, som här innefattar tryckfriheten, och andra opinionsfriheter samt offentlighetsprincipen är alltså direkt kopplade till regeringsformens portalparagraf. Dessa friheter ingår bland vår författnings kärnvärden.

Närmare om yttrandefriheten

Med yttrandefrihet avses enligt bestämmelsen i 2 kap. 1 § RF ”frihet att i tal, skrift eller bild eller på annat sätt meddela upplysningar samt uttrycka tankar, åsikter och känslor.” Vi förstår att yttrandefriheten är en nödvändig förutsättning för fri åsiktsbildning.

Yttrandefrihetens rättsliga reglering kan sägas vara tredelad – alla delar med betydelse för biblioteken med dess breda medieutbud:

1. tryckfrihet enligt TF,
2. vissa massmediala yttrandeformer enligt YGL och
3. övriga yttrandeformer (tal, bild, webbinnehåll som inte är förenat med så kallade utgivningsbevis med mera).

Yttrandefriheten får enligt regeringsformens bestämmelser begränsas genom lag, bland annat med hänsyn till allmän ordning och säkerhet, enskildas anseende eller förebyggandet och beivrandet av brott. Begränsningen får aldrig gå utöver vad som är nödvändigt med hänsyn till det ändamål som har föranlett den och inte heller sträcka sig så långt att den utgör ett hot mot den fria åsiktsbildningen.⁸⁶

Sådana begränsningar görs dels i TF och YGL, dels i allmän lag. TF och YGL innehåller exklusiva brottskataloger. Bara i fråga om brott som uppräknas där får inskränkningar av friheterna enligt TF och YGL göras. Uppräknade brott i dessa grundlagar som här bör nämnas är hets mot folkgrupp, uppvigling, olaga hot, brott mot medborgerlig frihet (=olaga hot med uppsåt att påverka den allmänna åsiktsbildningen och därigenom sätta yttrandefriheten i fara) samt förtal och förolämpning. Beträffande den tredje formen av yttrandefrihet räcker det med att ange brottet, de nyss nämnda eller andra, i vanlig lag men begränsningsregeln i regeringsformen gäller förstås för lagstiftaren även här. Ordningsregler, till exempel i bibliotek, är förstås fullt tillåtna men de får inte användas som svepskäl för att hindra likabehandling i fråga om det material som tillhandahålls.⁸⁷

I förarbetena till bibliotekslagen talas, som nämnts, om att bibliotekens verksamhet ska stå fri från censur eller andra hindrande åtgärder. Förbudet mot censur och hindrande åtgärder (censurförbudet) är en central princip i TF och YGL. Det är förbjudet för en myndighet att på grund av en skrifs innehåll, genom åtgärder som inte är tillåtna enligt TF, hindra tryckning eller utgivning av skriften eller dess sprid-

86. Se 2 kap. 20–21 och 23 §§ RF.

87. Jag går inte närmare in på denna fråga här, se bl.a. JO 2001/02 s. 469 (dnr 805-1999) och från skolans värld och mera allmänt om frågan bl.a. betänkandet Politisk information i skolan (SOU 20016:4).

ning bland allmänheten. Ett motsvarande förbud som gäller tekniska upptagningar finns i YGL.

Men censurförbudet innebär dock, som JK och JO flera gånger konstaterat, inte att bibliotek och andra allmänna institutioner rättsligt sett är tvungna att tillhandahålla allt redan spritt material. Censurförbudet gäller i princip inte för bibliotekens verksamhet.⁸⁸ Detta är ett viktigt påpekande att göra mot bakgrund av det ovan redovisade uttalandet i förarbetena till bibliotekslagen.

Även om uttalandet i förarbetena till bibliotekslagen inte är helt lyckat vid en strikt tillämpning av TF och YGL så säger det ändå något viktigt, anser jag. Det påminner om ett centralt bakomliggande värde som bibliotekens ansvariga personal så att säga ska ha i bakhuvudet när man där utvecklar verksamheten med dess tillgänglighet och öppenhet.

Informationsfriheten

Informationsfriheten gäller enligt RF friheten ”att inhämta och ta emot upplysningar samt att i övrigt ta del av andras yttranden.” Men informationsfriheten betyder inte att det allmänna har någon skyldighet att lämna information. Det medför att informationsfriheten inte inrymmer någon skyldighet för bibliotek att köpa eller låna in litteratur eller andra medier. Ett folkbibliotek har inte skyldighet att tillhandahålla alla sina böcker till allmänheten.⁸⁹

Offentlighetsprincipen

En annan central rättighet som är förankrad i 2 kap. 1 § RF är rätten att ta del av allmänna handlingar eller den berömda offentlighetsprincipen. Den regleras närmare i 2 kap. TF. Men där finns i 2 kap. 11 § den så kallade biblioteksregeln. Den klargör att bland annat tryckta skrifter, ljud- och bildupptagningar som ingår i bibliotek inte omfattas av offentlighetsprincipen. Den principen kan man alltså inte åberopa vid sina biblioteksbesök. Utom förstås när det gäller annat material som faller utanför, såsom dokument om biblioteksverksamheten.

88. JKs beslut 2002-11-28, dnr 2729-02-21, att inte inköpa en bok har inget med censur eller hindrande åtgärder att göra och JKs beslut 2003-03-20, dnr 1140-03-31, att spärra en hemsida på ett bibliotek är inte censur eller en hindrande åtgärd.

89. Se JOs ämbetsberättelse 1998/99 s. 534 (beslut 1998-01-09, dnr 4338-1996).

NEUTRALITET, ALLSIDIGHET OCH TILLGÄNGLIGHET FÖR ALLA – SAKLIGHET, OPARTISKHET OCH LIKABEHANDLING

Objektivitetsprincipen i regeringsformen

I 1 kap. 9 § RF finns den så kallade objektivitetsprincipen grundlagsfäst. Bestämmelsen lyder:

Domstolar samt förvaltningsmyndigheter och andra som fullgör offentliga förvaltningsuppgifter ska i sin verksamhet beakta allas likhet inför lagen samt iaktta saklighet och opartiskhet.

Allas likhet inför lagen, saklighet och opartiskhet kan sägas vara grundlagens ord för neutralitet, allsidighet och tillgänglighet för alla.

De offentliga biblioteken hör till kategorin förvaltningsmyndigheter eller i vart fall till "annan som fullgör offentliga förvaltningsuppgifter". Arbetet där med utlåning etc. innefattar i rättslig mening olika beslut som fordrar en stadgad procedur men det innehåller olika sorters faktiska åtgärder.⁹⁰ I allt detta ska objektivitetsprincipen tillämpas.

Bestämmelsen ska ses som ett uttryck för en allmängiltig offentlig-rättslig princip som innebär att myndigheter inte får låta sig vägledas av andra intressen än de som myndigheten ska tillgodose, eller ta hänsyn till ovidkommande omständigheter. Det är inte tillräckligt att myndigheter rent faktiskt iakttar saklighet och opartiskhet i sin verksamhet. De bör även agera på ett sätt som inte ger intryck av att de är osakliga eller partiska.

Det här betyder med andra ord att ett bibliotek och dess anställda ska iaktta saklighet och opartiskhet samt handla fritt från godtycke och inte särbehandla någon utan laga stöd. Det resultat som nås måste kunna stödjas på överväganden som i varje fall är och framstår som objektivt riktiga.

Objektivitetsprincipen har betydelse på det sättet att den tar vid efter legalitetsprincipen när bedömningar efter fritt skön, eller m.a.o. lämplighetsbedömningar, ska göras när förvaltningsuppgifterna utförs. Kravet på saklighet kan sägas gälla beslutsfattandet eller handlandets innehåll som sådant. Opartiskhetskravet gäller i huvudsak hur beslutsprocessen (=proceduren) och handlandet uppfattas av den enskilde berörde och av allmänheten.

Objektivitetsprincipen har ansetts kunna aktualiseras vid fel eller brister såsom faktafel, hänsyn till politiska åsikter och andra ovidkommande hänsyn, bristande rutiner vid ärendehandläggning, illojal

90. Inom juridiken använder man om offentlig verksamhet begrepp som myndighetsutövning, annat beslutsfattande och faktiskt handlande. Typexempel på det sistnämnda begreppet är att undervisa, operera en patient, dirigera trafik.

maktutövning, brister i uppträdande och vid uttalanden. Även om objektivitetsprincipen till sin utformning är abstrakt och generell måste den beaktas vid de olika bedömningar och avvägningar som görs i förvaltningsverksamhet, också hos ett bibliotek.

Något viktigt kring det nu sagda kommer också till uttryck i förarbetena i bibliotekslagen i det som där sägs om att utbudet ska vara allsidigt och inte inskränkas utifrån ideologiska, politiska eller religiösa utgångspunkter.

Det bör observeras att likhetsprincipen innebär ett krav på lika-behandling *inför* lagen, inte *i* lagen. Inom förvaltningen ska det inte göras någon skillnad mellan individerna utöver vad som kan följa av gällande rättsregler.

Så är bestämmelserna i 4 och 5 §§ bibliotekslagen om särskild uppmärksamhet åt prioriterade grupper (personer med funktionsnedsättning, nationella minoriteter och personer med annat modersmål än svenska) ett uttryck för att likhetsprincipen är förenlig med sådan "positiv särbehandling".

Det har ibland hävdats att likhetsprincipen kan ses som något vidare än objektivitetsprincipen så att den inrymmer ett krav på konsekvens i beslutfattandet i fall där en myndighet har fri prövningsrätt och därför kan välja på olika alternativ utan att dessa strider mot objektivitetsprincipen.

Objektivitetsprincipen i tillämpningen hos JO och JK

Det förekommer att domstolarna i sina rättsfall tillämpar objektivitetsprincipen. När det gäller bibliotekens verksamhet blir det dock JO:s och JK:s uttalanden i samband med deras tillsyn i anledning av anmälningar mot konkreta fall där objektivitetsprincipen kommer upp. Sådana uttalanden kan ge en belysning åt principens närmare innebörd. Men det betyder samtidigt inte att dessa uttalanden ger en heltäckande bild av alla de problem på området som biblioteken kan ställas inför. Alltför generella slutsatser kan inte dras av uttalandena i dessa tillsynsärenden.

Av JO:s och JK:s praxis framgår att det som utgångspunkt inte är förenligt med 1 kap. 9 § RF att en myndighet grundar ett beslut på de åsikter som den eller det som är föremål för myndighetens bedömning ger – eller förväntas ge – uttryck för.⁹¹

När det gäller utlåning vid bibliotek har JO uttalat att principerna om objektivitet och likabehandling är tillämpliga då ett folkbibliotek eller ett annat allmänt bibliotek tar ställning till en begäran från en enskild

91. Här och i övrigt i denna text hänvisas särskilt till JOs beslut 2017-06-28 i ärendena med dnr 2654-2016 och 4650-2016. Där finns hänvisningar till andra JO- och JK-uttalanden.

om att få ta del av en skrift som ingår i bibliotekets bokbestånd eller begär att få ett fjärrlån förmedlat. Det är inte acceptabelt att i en sådan situation göra åtskillnad på vuxna låntagare genom att viss i och för sig tillgänglig litteratur endast tillhandahålls eller fjärrlånas åt personer som kan visa att de har "rätt" åsikter eller tillräckliga kunskaper i ett visst ämne.⁹²

Under sommaren 2017 har JO meddelat två beslut om biblioteken som uppmärksammats i medierna och som väl illustrerar det nyss redovisade.⁹³ Här tar jag in JO:s sammanfattningar i de båda besluten.

1. En person begärde att få låna boken *Invandring och mörkläggning – en saklig rapport från en förryckt tid* vid (ett folk)bibliotek. Biblioteket beslutade att varken köpa in eller fjärrlåna boken med hänvisning till kvalitetsbrister, framför allt när det gäller saklighet och källhantering, men också till att boken på ett flertal punkter strider mot den interkulturella handlingsplanen. Personen begärde senare att få låna boken *Muhammets flickor: våld, mord och våldtåcker i Islams hus*. Biblioteket beslutade med en allmän hänvisning till sin verksamhetsplan och förvaltningens värdegrund att inte heller köpa in eller fjärrlåna den boken.

JO konstaterar att ett folkbibliotek varken kan eller ska tillhandahålla alla böcker och att ett urval måste göras. Urvalet ska ske med utgångspunkt i det demokratiuppdrag som folkbiblioteken har och som innebär att de genom ett allsidigt och kvalitativt utbud ska bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning utan inskränkningar utifrån ideologiska, politiska eller religiösa utgångspunkter.

JO uttalar att biblioteken i sitt urval självklart inte behöver förhålla sig neutrala till brister i den vetenskapliga kvaliteten eller rena sakfel i en bok. Så länge ett yttrande inte är brottsligt finns det däremot inte

92. Se JO 1998/99 s. 534, dnr 3622-1996 om utlåningspolicy och ett enskilt ärende om utlåning av Luthers antisemitiska skrifter samt JO:s beslut den 9 januari 1998, dnr 4338-1996 om likabehandling vid förmedling av fjärrlån och inköp samt legitima begränsningar i förhållande till barn och unga.

93. Se JO:s beslut 2017-06-28 dnr 2654-2016 och 4650-2016. Här vill samtidigt jag förteckna de andra relevanta JK-beslut och JO-beslut som inte hänvisats till tidigare: JO 1998-01-09 (dnr 632-1997) om biblioteksbesökarens tillgång till internet; JO 2001/02 s. 469 (2001-04-23, dnr 805-199) om användning av ett folkbiblioteks dator för sökningar på Internet; fråga om ett bibliotek får bestämma regler om vilken information som får hämtas in och kontrollera att reglerna följs. Även fråga om bestämmelsen om sekretess i biblioteksverksamhet kan tillämpas beträffande uppgifter hos ett bibliotek om enskildas sökningar på Internet; JO 2008-02-27 (dnr 194-2007) hinder mot åtkomst av viss hemsida på biblioteks dator; JO 2009/10 s. 436, 2008-11-28 (dnr 2795-2007) med kritik mot barn- och utbildningsnämnden i en kommun sedan en person "portförbjudits" från ett bibliotek; JO 2010/11 s. 622 (2009-09-28, dnr 4432-2008) yttrandefrihet i kommunala lokaler: Ingripanden mot opinionsbildning i ett bibliotek respektive ett museum; JO 2016/17 s. 671 (2016-02-01, dnr 5221-2014) med kritik mot en kulturnämnd för att ett stadsbibliotek hanterat ett ärende om utyrning av bibliotekets hörsal på ett sätt som står i strid med objektivitetsprincipen i 1 kap. 9 § regeringsformen.

något utrymme för ett folkbibliotek att ta hänsyn till de värderingar och åsikter som förs fram. Ett urval som sker på sådan grund står i direkt strid med bibliotekslagens krav på allsidighet och fri åsiktsbildning och är inte heller förenligt med objektivitetsprincipen i 1 kap. 9 § regeringsformen.

JO konstaterar att de skäl som biblioteket angett beträffande *Muhammads flickor* visar att man i sin bedömning har beaktat de åsikter som förs fram i boken och att de skäl som biblioteket angett beträffande invandring och mörkläggning ger intryck av att man beaktat åsikterna i boken. Biblioteket har därmed inte levt upp till bibliotekslagens och regeringsformens krav på objektivitet vid sin handläggning av låneframställningarna. Nämnden kritiserar för detta.

2. En person begärde att få låna boken *Världsmästarna: när Sverige blev mångkulturellt* vid (ett folk)bibliotek. Biblioteket beslutade att varken köpa in eller fjärrlåna boken med hänvisning till att den är främlingsfientlig och brister i vederhäftighet. Personen vände sig till Kultur- och fritidsnämnden i (kommunen). Nämnden hänvisade till bibliotekets medieplan och förklarade att personalen på biblioteket har nämndens förtroende att besluta om inköp och fjärrlån. I medieplanen anges bland annat att värderingar är den viktigaste faktorn vid kvalitetsbedömningen av en bok. I yttrandet till JO anförde nämnden att anledningen till att värderingar tillmäts sådan vikt i riktlinjerna är att man vill säkerställa att en låntagare inte får sina mänskliga rättigheter kränkta genom att läsa lånad litteratur.

JO konstaterar att ett folkbibliotek varken kan eller ska tillhandahålla alla böcker och att ett urval måste göras. Urvalet ska ske med utgångspunkt i det demokratiuppdrag som folkbiblioteken har och som innebär att de genom ett allsidigt och kvalitativt utbud ska bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning utan inskränkningar utifrån ideologiska, politiska eller religiösa utgångspunkter.

JO uttalar att biblioteken i sitt urval självklart inte behöver förhålla sig neutrala till brister i den vetenskapliga kvaliteten eller rena sakfel i en bok. Så länge ett yttrande inte är brottsligt finns det däremot inte något utrymme för ett folkbibliotek att ta hänsyn till de värderingar och åsikter som förs fram. Ett urval som sker på sådan grund står i direkt strid med bibliotekslagens krav på allsidighet och fri åsiktsbildning och är inte heller förenligt med objektivitetsprincipen i 1 kap. 9 § regeringsformen. JO uttalar vidare att yttrandefriheten innebär att det får föras fram åsikter och påståenden som inte är i enlighet med principen om alla människors lika värde eller andra grundläggande

principer för en demokrati, så länge uttalandena inte är brottsliga. Att ett bibliotek tillhandahåller en bok med sådant innehåll kan inte i rättslig mening anses kränka låntagarnas eller andras mänskliga rättigheter. Grundtanken i en demokrati är att uttalandena kan bemötas av dem som har en annan uppfattning.

JO konstaterar att beslutet att avslå lånebegäran med hänvisning till bland annat värderingar samt det som sägs i riktlinjerna om att värderingar ska beaktas vid kvalitetsbedömningen inte är förenligt med bibliotekslagens och regeringsformens krav på objektivitet. Nämnden kritiserar för detta.

EN DELSUMMERING

Så här långt har viktiga rättsliga konsekvenser av kopplingen mellan vissa begrepp i grundlagarna och bibliotekslagen belysts. Här finns rättsläget exemplifierat på några helt centrala punkter: Gör man så här så handlar man i enlighet med grundlagarnas bestämmelser. Man gör rätt i formell och rättslig mening.

Är det hela svaret? Vi går nu vidare och söker betrakta saken utifrån det mera materiella demokratibegreppet som inledningsvis presenterades.

ATT VERKA FÖR DET DEMOKRATISKA SAMHÄLLET UTVECKLING GENOM ATT BIDRA TILL KUNSKAPSFÖRMEDLING

En kärnuppgift för biblioteken är att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra med kunskapsförmedling. Som framgått ovan ska det ske med beaktande av den fria åsiktsbildningen krav. Någon spänning eller intressemotsättning mellan dessa uppgifter finns inte angiven i förarbetena till bibliotekslagen. De ska båda tillgodoses. Men för att förstå den kärnuppgift som här är i fråga måste man gå in närmare på författningens syn på demokratin och dess ideal.

ALLA MÄNNISKORS LIKA VÄRDE

Likhetsprincipen i 1 kap. 9 § RF som jag nämnt ovan går tillbaka på en annan grundsats i regeringsformen, den om alla människors lika värde. Det är nu dags att gå över till den grundsatsen och sedan till det som också hänger ihop med den, nämligen vad som gäller om mänskliga rättigheter i regeringsformen och de internationella konventionerna som Sverige är bunden av.

DE SÅ KALLADE PROGRAMSTADGANDENA

I 1 kap. 2 § RF finns sex så kallade programstadganden, eller som de också kallas, målsättningsstadgandena. De har stark anknytning till Sveriges konventionsåtaganden och har funktionen att ålägga det allmänna att positivt verka för att de aktuella målsättningarna förverkligas i så stor utsträckning som möjligt. Den enskilde ska få ett skydd med hjälp av det allmänna.

Tillsammans med bestämmelserna i 1 kap. 1 och 9 §§ bildar denna paragraf en utgångspunkt för regleringen av grundläggande fri- och rättigheter i 2 kap. RF.

Bestämmelsen lyder:

”Den offentliga makten ska utövas med respekt för alla människors lika värde och för den enskilda människans frihet och värdighet.

”Den enskildes personliga, ekonomiska och kulturella välfärd ska vara grundläggande mål för den offentliga verksamheten. Särskilt ska det allmänna trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt verka för social omsorg och trygghet och för goda förutsättningar för hälsa.

”Det allmänna ska främja en hållbar utveckling som leder till en god miljö för nuvarande och kommande generationer.

”Det allmänna ska verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets alla områden samt värna den enskildes privatliv och familjeliv.

”Det allmänna ska verka för att alla människor ska kunna uppnå delaktighet och jämlikhet i samhället och för att barns rätt tas till vara. Det allmänna ska motverka diskriminering av människor på grund av kön, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung, språklig eller religiös tillhörighet, funktionshinder, sexuell läggning, ålder eller andra omständigheter som gäller den enskilde som person.

”Samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas.

Man kan notera att de sex programstadgandena är av olika karaktär.

Det första om alla människors lika värde och den enskildes värdighet och frihetssfär kan ses som överordnad de därpå följande. Den gäller *hur* den offentliga verksamheten ska utövas.

Grundsatsen om allas lika värde måste förstås i sammanhang med likhetsprincipen i 1 kap. 9 § och rättighetsskyddet mot olikbehandling i regeringsformens 2 kap.

Den enskildes värdighet – eller med engelskans ord, dignity – är en princip som inte är uttryckt som en rättighet i den svenska författningen. I stället är människans värdighet något som är överordnat rättighetsreglerna. Dessa ska enligt min mening ses i ljuset av principen om värdighet. Detta begrepp kan få betydelse när en rättighetsregel ska tolkas.

Programstadgandets uttryck den enskildes frihetssfär bildar en motsvarande utgångspunkt för rättighetsreglerna i regeringsformen om rörelsefrihet och skyddet mot övergrepp i rättsprocesser etc.

De fem följande stadgandena gäller *vad* som ska göras.

Det andra programstadgandet gäller bland annat kulturell välfärd. Här handlar det om sådana sociala rättigheter som uttrycks som mål för den samhälleliga verksamheten på området.

Det tredje handlar om god miljö. Till det anknyter miljöbalkens inledande målsättningsparagraf. Hållbarhet och solidaritet med kommande generationer är här viktiga ledord.

Det fjärde handlar om demokrati och den enskildes skydd. Att verka för demokrati handlar om att det är en central uppgift för samhällets organ att befästa och utvidga demokratin i alla sammanhang och på alla nivåer i samhället. Det är demokratin och dess idéer i materiell mening som här avses medan demokratins beslutsformer har behandlats i 1 kap. 1 §.

Det femte handlar om delaktighet och jämlikhet och riktar sig mot olika former av diskriminering. Här anges särskilt att barns rätt ska tas till vara. Här uttrycks grundläggande värderingar såsom alla människors rätt till inflytande i frågor som rör dem själva och människors rätt till ett jämlikt bemötande som individer.

Det sjätte gäller skyddet för samiska folket och nationella minoriteter.

PROGRAMSTADGANDENAS BETYDELSE

De här programstadgandenas innehåll har ett sammanhang med bibliotekens verksamhet. Men vad har de nu för egentlig betydelse?

Det har av riksdagen (=grundlagstiftaren) inte ansetts att de kunde ges en rättsligt bindande karaktär. I förarbetena till 1974 års regeringsform anfördes att det är [...] naturligt att vid en reform av vår författning också samhällsverksamhetens inriktning i vissa särskilt viktiga hänseenden kommer till uttryck [och att sålunda] i grundlagen bör föras in i vad som kan kallas för en programförklaring för den samhälleliga verksamheten. En sådan förklaring kan visserligen inte ges rättsligt bindande karaktär. Detta hindrar emellertid inte att den

kan få betydelse för samhällsutvecklingen genom att ställa upp mål för statsmakternas handlande.

Paragrafen ger alltså uttryck för vissa särskilt viktiga mål eller riktlinjer för den samhälleliga verksamheten. Den riktar sig till alla som utövar offentlig verksamhet men det har ansetts att frågan i vad mån det allmänna lever upp till stadgandet kan bli föremål för enbart politisk och inte rättslig kontroll. Till den politiska kontrollen hör att lagstiftaren kan ha dessa mål som utgångspunkt för vissa delar av innehållet i en lagstiftning. Så kan sägas ha skett genom bestämmelserna om prioriterade grupper i 4 och 5 §§ bibliotekslagen.

Men stadgandet ger alltså i sig inte upphov till rättigheter för den enskilde på samma sätt som till exempel reglerna om de grundläggande fri- och rättigheterna i 2 kap. RF.

Bestämmelsen har inte heller ofta kommenterats närmare i den juridiska litteraturen. Ett uttalande som har gjorts bör dock här särskilt nämnas eftersom det har bäring på offentliganställdas förhållningssätt i sitt arbete. Den närmare betydelsen av uttalandet för till exempel bibliotekanställda fordrar en närmare diskussion. Uttalandet bör tolkas med viss försiktighet inte minst i ljuset av alla JO-uttalanden. Det gäller det fjärde stycket. I en av de auktoritativa grundlagskommentarerna står det:⁹⁴

”Principen, att det allmänna skall verka för att demokratins idéer blir vägledande, måste ses som ett riktgivande stadgande för alla offentligt anställda. De har att i sitt arbete vara verksamma i denna riktning. Den som t. ex. är motståndare till de idéer om demokratin, som omfattas av folkmajoriteten, får icke utveckla sina tankar i sitt arbete. En lärare är skyldig att icke förhålla sig neutral till olika samhällsåskådningar i sin undervisning utan i denna endast verka för demokratins idéer. Detsamma gäller till exempel en journalist, som medarbetar i ett statligt eller kommunalt informationsblad.

Trots att stadgandet inte ses som en egentlig rättsregel åberopas ibland dess innehåll också i beslut hos domstolar och av JO och JK.⁹⁵

Av dessa beslut framgår att målsättningsstadgandet allteftersom tiden har gått också har fått en viss materiell betydelse i rättstillämpningen. De värden som där anges har nämligen fått betydelse – och skjutits fram som argument – i samband med olika rättsliga överväganden där frågor såsom om likabehandling, lämplighet och proportionalitet aktualiserats. Man kan säga att det här är fråga om en central

94. Gustaf Petré/Hans Ragnemalm, Sveriges grundlagar, 1980, s. 22 f.

95. Se exempel i arbetet nämnt i not 83, s. 40 f.

rambestämmelse av grundlagskaraktär som också de rättstillämpande organen numera beaktar i sin verksamhet.

Under senare år har balansen mellan politik och juridik förskjutits mot alltmer juridik. Man talar om att det skett ett ökat förrättsligande i olika samhälleliga sammanhang. Därigenom får också rambestämmelsen numera en faktisk rättslig betydelse även om den vid tillkomsten inte ansågs rättsligt bindande.⁹⁶

Det är alltså så att programstadgandena har en allmän och bakomliggande betydelse, till exempel när en kommun lägger fast ett kulturpolitiskt program och för innehållet i det.

Men det är också så att man, enligt min mening, har anledning att beakta programstadgandena även i bibliotekens konkreta verksamhet. Man bör ha dem i ryggen till exempel när man gör bedömningarna i sin inköpspolitik och även i sammanhang som gäller beslut vid bemötandet av och servicen till besökarna.

För så mycket står ju helt klart att det i uppgiften "att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra med kunskapsförmedling" måste ingå att förmedla kunskap inte minst om de värden som rambestämmelsen i 1 kap. 2 § RF handlar om. Ja, verksamheten hos bibliotek ska genomsyras av ett sådant förhållningssätt. Det måste vara en integrerad del av yrkesprofessionen vid biblioteken.

MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER – VAR REGLERAS DE?

Det finns till att börja med många internationella konventioner som Sverige har anslutit sig till men som inte i sig är svensk lag. Det gäller bland annat FNs Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1948 och FNs Internationell konvention om medborgerliga och politiska rättigheter från 1966.

Staten i form av riksdag och regering ska se till sådana konventionsförpliktelser iakttas. Men dessa konventioner är dock inte direkt tillämpliga som gällande rätt för myndigheterna och deras anställda. I stället har konventionsbestämmelserna transformerats till svensk rätt i olika bestämmelser som finns i hela vår lagstiftning, till exempel i straffrättsliga och socialrättsliga lagar, och då gäller de senare bestämmelserna rättsligt sett så att det är dessa som ska tillämpas.

Direkt tillämpliga bestämmelser om grundläggande fri- och rättigheter finns i grundlagarna och i Europakonventionen (den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna). Europakonventionen inkorporerades 1995

96. Se även Patrik Bremdal, Är RF 1 kap. 2 § bara tomma ord?, som finns i det i not 83 nämnda arbetet.

att gälla direkt som svensk lag. Europakonventionen kan sägas ha en ”semikonstitutionell” ställning i den svenska rättsordningen (se 2 kap. 19 § regeringsformen). Den står över vanlig lag men är inte en grundlag.⁹⁷

Här finns inte utrymme för att gå närmare in på rättighetsregleringen i 2 kap. RF eller diskrimineringslagstiftningen. En del rättigheter är absoluta men de flesta är begränsningsbara. Det gäller både reglerna i 2 kap. RF och i Europakonventionen. Man brukar ofta säga att de mänskliga rättigheterna bildar ett odelbart helt. Men det är viktigt att betona att rättighetsregler ofta kan stå emot varandra och fordra känsliga avvägningar i den praktiska tillämpningen. Det räcker med att påminna om hur Europadomstolen i Strasbourg måste väga av yttrandefriheten (i art. 10) mot rätten till skydd för privat- och familjeliv (i art. 8).

Några ord också om diskriminering. Principerna om alla människors lika värde och likabehandling inför lagen ligger till grund för bestämmelsen i 2 kap. 12 § RF om skydd mot diskriminering. Där binds riksdagen och andra normgivare vid ett förbud mot att införa bestämmelser mot att någon missgynnas ”därför att han eller hon tillhör en minoritet med hänsyn till etniskt ursprung, hudfärg eller annat liknande förhållande eller med hänsyn till sexuell läggning”. Huvudbestämmelserna mot diskriminering och trakasserier finns sedan i diskrimineringslagen. Den gäller bland annat biblioteken som ju står för att tillhandahålla allmänheten tjänster.

Jag hänvisar i övrigt till standardverk med lagkommentarer.⁹⁸

Här bör dock till sist påminnas om hur centrala de mänskliga rättigheterna är för vår demokratisyn. Här är vi tillbaka till inledningens ord om ett materiellt demokratibegrepp. Det görs med ytterligare ett citat från 2014 års Demokratiutredning:⁹⁹

”Det finns ett ömsesidigt beroende mellan individens möjligheter till inflytande och respekten för de mänskliga rättigheterna. Respekten för grundläggande fri- och rättigheter är nödvändig för att individen ska kunna få inblick i politiska processer, uttrycka sin åsikt, bilda opinion och utkräva ansvar. Att makten utövas på ett rättvist sätt och med respekt för den enskildes mänskliga rättigheter är också en förutsättning för att det ska finnas förtroende för

97. Nu förbereds en inkorporering även av barnkonventionen, dock utan att det är tänkt att ge också den semikonstitutionell ställning i regeringsformens bestämmelser.

98. Se t.ex. Eka m.fl., Regeringsformen – med kommentarer, 2012 och uppdaterad i databasen Lexino och kommentarer till diskrimineringslagen.

99. SOU 2016:5 s. 85.

de demokratiska institutionerna. Samtidigt är en väl fungerande demokrati, baserad på ett brett medborgerligt deltagande, viktig för arbetet med att förankra och stärka de mänskliga rättigheterna. Det är genom engagemanget i demokratis processer som individer kan uppmärksamma och reagera på när mänskliga rättigheter kränks eller hotas.

”Det finns också tillfällen då de mänskliga rättigheterna och folkviljan kan stå i konflikt med varandra. Det kan gälla åsiktsuttryck som kan anses strida mot människovärdet eller avvägningar mellan äganderätt och allmänintresse.

Rättighetsregleringen i grundlagarna och Europakonventionen ska som annan lagstiftning förstas iakttagas i bibliotekens verksamhet. Det finns också här två dimensioner – å ena sidan konkret rättstillämpning där yttrandefrihetsaspekten står i centrum och å andra sidan, på samma sätt i som när det gäller programstadgandet, en mer övergripande och generell betydelse. Jag hänvisar till det som sagts i det föregående om programstadgandets betydelse för att genomsyra verksamheten när det gäller bibliotekens uppgift ”att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra med kunskapsförmedling”.

MIN SAMMANFATTANDE AVSLUTNING

Den här texten blev vartefter allt svårare att skriva för mig. Jag lämnade så småningom ett för mig mera tryggt och säkert, ja stramt landskap, där rättsläget enligt grundlagarna tidigare har klarlagts och låter sig bedömas, låt vara att här finns svåra avvägningar att göra. De rättsliga tolkningsmetoderna ger dock god hjälp på färden.

I stället kom jag över till en än svårare men vackrare terräng, ja till ett högtidligt landskap. Men där är samtidigt konturerna vagare. Det kan bli dimmigt. Här är bedömningarna än känsligare och juridiken ger färre hållpunkter. Min egen profession gav mig där allt mindre ledning.

En fast utgångspunkt är dock även här lagens ord om bibliotekens uppgift att verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra med kunskapsförmedling och att detta ska ske under ledorden allsidighet och kvalitet.

Att i en offentlig verksamhet som bibliotekens förmedla kunskap om demokratis kärnvärden och göra det ”under lagarna” är ett svårt uppdrag. Där måste motstående värden och intressen kunna hanteras och avvägas. Detta fordrar en myckenhet av professionellt kunnande, erfarenhet och gott omdöme. Bibliotekariernas profession ger dem denna roll. Just på detta sätt ska de verka till demokratis försvar.

Så sluter sig cirkeln. ♦

KAPITEL 4

Det hållbara informationssamhället

Internationella perspektiv på det svenska biblioteksväsendets
utmaningar och möjligheter

Karolina Andersdotter

Karolina Andersdotter har fram till april 2017 arbetat som biblioteks- och informationspolitisk handläggare på den internationella biblioteksorganisationen IFLA:s huvudkontor i Haag. Hon har masterexamen från Uppsala universitet 2015 med en prisbelönt uppsats om bibliotek och upphovsrätt och har också en masterexamen i digital humaniora från King's College London 2017. För närvarande arbetar hon som bibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek.

INLEDNING

Jessica Parland-von Essen, historiker och en av de ledande inom digital humaniora i Norden, skriver om boktryckarkonstens inverkan på kultur och samhälle. Ju vanligare böcker blir desto mer normaliseras folkspråken, och kring språk och skrift skapas nationalspråk och nationer. Således har boktryckarkonsten en mycket stor kulturell inverkan och standardiseringen av språket jämte det nya medieformatet gör att folkbildning blir möjligt på nya sätt än tidigare.

Parland-von Essen beskriver det som att "[v]ärlden och kunskapen blev enhetligare och möjlig att organisera och skenbart kontrollera. Samtidigt började informationen drastiskt ackumuleras. [...] Mängden information ökade närmast exponentiellt. Så bibliotekariernas makt minskade inte i takt med att böckerna blev fler, utan deras metoder och förmågor blev allt viktigare. Klassificering, katalogisering och

indexering var det enda sättet man kunde orientera sig bland alla trycksaker.”¹⁰⁰

För att alla skulle kunna ta del av denna exponentiella informationsökning uppstår under industrialiseringen embryot till ett allmänt biblioteksväsende. Under 1900-talets början dyker fler och fler bibliotek upp och 1915 bildas Sveriges Allmänna Biblioteksförening. Redan vid denna tid vilar de allmänna bibliotekens verksamhet på det som återfinns i § 2 av bibliotekslagen:

” Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.

Det är viktigt att komma ihåg att informations- och kulturutvecklingen går jämte den övriga samhällsutvecklingen. Därför är det mycket intressant att fundera på bibliotekens roll när Jan Gulliksen, ordförande för digitaliseringskommissionen, skriver i slutbetänkandet att ”digitaliseringen är den mest samhällsomvälvande processen sedan industrialiseringen.”

Frågan blir: hur kan biblioteken bistå samhället i denna omvälvande process? Precis som Parland-von Essen skriver så minskar inte bibliotekariernas makt i takt med att informationen ökar – tvärtom ökar den. Men det är inte bara en fråga om makt, utan även en fråga om ansvar.

Det svenska allmänna biblioteksväsendet verkar enligt bibliotekslagen på tre nivåer: lokalt, regionalt och nationellt. Den digitala utvecklingen har dock möjliggjort internationellt biblioteks- och informationsutbyte i en sådan omfattning att det är dags att också börja verka för det allmänna biblioteksväsendets roll och ansvar på en internationell nivå.

Även om vi förmodar att Gutenbergsparentesen nått sitt slut, det vill säga att det digitala mediets paradigms är på väg att ersätta det tryckta, och därmed ändrar alla förutsättningar för informationstillgänglighet, så påverkar detta inte bibliotekariernas roll. Bibliotekariens varierande arbetsuppgifter som katalogisering, samlingsbyggande, it-kurser, sagostunder, avtalsförhandlingar, utlåning, informationssökningshandledning, digitalisering av handskrifter med mera syftar nämligen

100. Jessica Parland-von Essen, ”Den gutenbergska parentesen”, i Jessica Parland-von Essen & Kenneth Nyberg, Historia i en digital värld, version 2 (2016-), <<https://digi.hist.se/2-den-digitala-varlden/den-gutenbergska-parentesen/>>.

till att förmedla, bevara och tillgängliggöra information, samt lära biblioteksanvändarna hur de kan söka och finna information. Denna kunskap är lika relevant i en digital miljö som i en analog. Däremot kräver den digitala miljön, som tar upp en allt större roll som informationsleverantör, andra strategiska satsningar för biblioteksväsendet.

Digitaliseringskommissionens slutbetänkande avslutas med ett scenario *Sverige 2030* för att belysa digitaliseringens potential och visa på vilka möjligheter den tekniska utvecklingen ger. På samma vis vill jag i denna artikel belysa hur Bibliotekssverige kan se ut år 2030 – lokalt, regionalt, nationellt och globalt. Som verktyg har jag använt Förenta nationernas (FN) Agenda 2030 för hållbar utveckling och International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) trendrapport – den förstnämnda är den övergripande politiska inriktning världssamfundet kommit överens om att försöka uppfylla till år 2030 och den andra är en trendspaning som utifrån dagens tillgängliga teknologier försöker förutspå informationssamhällets utveckling.

DEL I: FN:S AGENDA 2030 FÖR HÅLLBAR UTVECKLING

I september 2015 antogs FN:s *Agenda 2030 för hållbar utveckling* av en enad församling världsledare. 193 länder beslutade sig för att ta vid där millenniemålen slutade och arbeta vidare för en socialt, ekonomiskt och miljömässigt hållbar värld.¹⁰¹ Millenniemålen bestod av åtta mätbara mål som antogs av 147 stats- och regeringschefer vid millennieskiftet och handlade om att förbättra livet för världens fattiga.

Baslinjen för att mäta millenniemålens framsteg startar 1990. Sedan dess har världshungern minskat med 40 procent, barnadödligheten har halverats och extrem fattigdom har minskat med tre fjärdedelar. Alla FN:s millenniemål uppfylldes inte, men resultatet är ändå imponerande och visar på att en kollektiv ansträngning kan skapa global förändring.

När millenniemålen nådde sin slutpunkt 2015, hade arbetet gått vidare med att skapa nästa uppsättning globala mål. Dessa mål bygger vidare på det samarbete som etablerats genom millenniemålen. Ambitionen är att de sjuutton nya målen, ofta förkortade SDG,¹⁰² ska vara uppfyllda år 2030.

Eftersom alla länder i FN har enats om att uppfylla Agenda 2030, har de principiellt en ännu större genomslagskraft än millenniemålen.

101. Pressmeddelande "World leaders adopt Sustainable Development Goals" <<http://www.undp.org/content/undp/en/home/presscenter/pressreleases/2015/09/24/undp-welcomes-adoption-of-sustainable-development-goals-by-world-leaders.html>> (12/2 2017).

102. Ofta förkortade SDGs, sustainable development goals i internationella sammanhang, men i denna artikel fortsättningsvis omnämnda med den svenska termen de globala målen.

Hindren för de globala målen är olika beroende på var man befinner sig, exempelvis kan ett uppfyllande av delmål 16.10 – *Säkerställa allmän tillgång till information och skydda grundläggande friheter, i enlighet med nationell lagstiftning och internationella avtal* – i Sverige yttra sig i en förbättring av internetuppkoppling i glesbygd och utvecklande av integritetssäkra e-tjänster, medan vi lyckligtvis inte behöver mäta vår framgång med den officiella indikatorn från FN, 16.10.1: *låga eller inga siffror av antalet mördade, försvunna eller fängslade journalister, fackligt engagerade och människorättsaktivister.*

Samtidigt bör vi också lyssna till varningsklockorna när näthat och näthot skapar ett hårdare medie- och diskussionsklimat i Sverige. Tidigare ministrarna Maria Arnholm och Birgitta Ohlsson påpekar i en debattartikel 2013 att näthat mot kvinnor är ett demokratiproblem, och därmed ett hinder för uppfyllandet av både mål 5 och 16.¹⁰³ Det finns ingen officiell indikator för att mäta hur näthot påverkar yttrandefriheten, men det bör finnas en medvetenhet om att inget land är färdigutvecklat när det gäller de globala målen – alla har något att bygga vidare på från sina egna utgångspunkter och förutsättningar.

De globala målen och biblioteken

De globala målen har många gemensamma beröringspunkter med biblioteksväsendet. För det första lyder en av fraserna i FN:s deklARATION, som inleder handlingsplanen *Att förändra vår värld: Agenda 2030 för hållbar utveckling*, ”vi föreställer oss... en värld där alla kan läsa och skriva. En värld där alla har tillgång till likvärdig utbildning av god kvalitet på alla utbildningsnivåer.” Bibliotekslagens paragrafer 7 och 8 uppdrar åt folkbiblioteken att främja läsning samt att ägna särskild uppmärksamhet åt att stimulera barns och ungdomars läsning.

För det andra är det allmänna biblioteksväsendets kärnverksamhet direkt relaterad till mål 16, demokratiska samhällen och allmän tillgång till information, och tätt sammanknuten med mål 4, god utbildning för alla och främjande av livslångt lärande, och mål 11, hållbara städer och samhällen (i synnerhet delmål 11.4 som handlar om att stärka insatserna för att skydda och trygga världens kultur- och naturarv).

Allmän tillgång till information agerar också som katalysator för uppfyllandet av andra globala mål och bibliotek på alla nivåer världen över bidrar genom sina verksamheter till uppfyllandet av målen. Eftersom Agenda 2030 innebär att varje land ska utveckla och verkställa nationella strategier för hur de globala målen ska uppnås

103. Maria Arnholm, Birgitta Ohlsson, ”Näthat mot kvinnor ett demokratiproblem”, Expressen 25/7 2013, <<http://www.expressen.se/debatt/nathat-mot-kvinnor-ett-demokratiproblem>> (1/3 2017).

så finns det här en möjlighet för Sverige att plocka många enkla poäng genom att inkludera biblioteken i den nationella strategin. Bibliotek kan både på egen hand och som partnerinstitution med andra verksamheter föra den hållbara utvecklingen framåt. Målsättningarna i Agenda 2030 överlappar också den nationella biblioteksstrategins målsättningar: ökad tillgänglighet, utbildning, jämlikhet, demokrati och att möta framtidsutmaningar är nyckelbegrepp i det uppdrag som Kungliga biblioteket fick av regeringen i juni 2015.

Av ovan nämnda anledning var det synd att Kungliga biblioteket inte var bland de rapporterade myndigheterna, när regeringen samlade underlag till Sveriges genomförande av Agenda 2030. Många av de rapporterade myndigheterna lyfter dock frågor och exempel som är relevanta för och relaterade till det allmänna biblioteksväsendets verksamhet.

I följande avsnitt presenteras de globala målen var för sig tillsammans med exempel på hur bibliotekens verksamhet anknyter till dem. Exempelen är både nationella och internationella och är hämtade från svensk bibliotekspress, från myndigheters underlag till regeringen rörande Agenda 2030, från IFLA:s publikation med exempel om hur bibliotek direkt och indirekt bidrar till målens uppfyllande,¹⁰⁴ samt från enskilda källor som jag fått kännedom om via slumpen eller det internationella biblioteksnätverket.

Mål 1: Ingen fattigdom

Mål 1 är att avskaffa all form av fattigdom överallt. I Konsumentverkets remissvar skriver de att de har en tradition av att förebygga ekonomisk utsatthet vilket indirekt verkar för agendans målsättning i delmål 1.2 om att till 2030 minst halvera fattigdom enligt nationella definitioner. En av Konsumentverkets verksamheter är att stödja den kommunala budget- och skuldrådgivningen, en verksamhet som ofta omsätts i praktik genom besökstider hos konsumentrådgivare och konsumentvägledare på de kommunala folkbiblioteken. Konsumentverket har för samma ändamål utvecklat webbtjänster för vägledning och rådgivning och för den digitalt ovane eller den utan internetuppkoppling i hemmet erbjuder bibliotek både uppkoppling och guidning i hur webbtjänsterna fungerar.

Uppkoppling och guidning innebär också att biblioteket är en viktig resurs för jobbsökande. En del bibliotek erbjuder särskilda CV-verkstäder. Malmö lärcentrum har arbetssökande som en särskild

104. IFLA, Access and Opportunity for All: How Libraries contribute to the United Nations 2030 Agenda (Haag 2016).

målgrupp för sin verksamhet.¹⁰⁵ För en arbetssökande kan således bibliotekets resurser innebära återkoppling på CV och ansökningsbrev, hjälp att söka och finna arbetsmöjligheter och därtill en trygg miljö med andra människor i liknande situation att utbyta erfarenheter med.

Liknande verksamheter existerar i andra delar av världen. I Slovenien tillhandahåller till exempel Ljubljanas stadsbibliotek en service med information för arbetssökande som hjälper cirka 1200 personer (av vilka många är hemlösa eller lever på socialbidrag) per år att hitta ett jobb.¹⁰⁶

Biblioteken blir en sluss från utanförskapet och denna roll har inte minst uppmärksammats i samband med det ökade antalet nyanlända och asylsökande i Sverige, där biblioteken på olika sätt anpassat sin verksamhet till de behov och förväntningar som finns hos människor på flykt och de som nyligen kommit till Sverige. För att stärka denna verksamhetsutveckling fördelade Statens kulturråd projektmedel till regional biblioteksverksamhet och folkbibliotek under hösten 2016.

Mål 2: Ingen hunger

Mål 2 är att avskaffa hunger, uppnå tryggad livsmedelsförsörjning, uppnå en bättre kosthållning och främja ett hållbart jordbruk. Bibliotek bidrar globalt med till exempel it-resurser och medie- och informationskunnighet för att uppnå detta mål. Ett exempel från Rumänien visar hur bibliotekarier hjälpt lokala bönder att söka bidrag för sin verksamhet via internet, vilket bidrar till ett tätare ekosystem för informations- och matförsörjning.¹⁰⁷ Bibliotekens roll som en öppen, fysisk mötesplats gör dem också till möjliga samarbetspartners i andra projekt: i Ohio, USA, samarbetar matbanker med bibliotek för att erbjuda både eftermiddagsfika och en trygg läxläsningssmiljö för barn.¹⁰⁸ Sveriges internationella insatser skulle bland annat kunna inrikta sig på tillgång till information, bibliotek och bibliotekspersonal som kan bidra till var och ens egenmakt och självförverkligande. Kunskap för alla kan bli en väg ur fattigdom och hunger och därmed börja jämna ut socioekonomiska skillnader.

105. Malmö lärocentrum, <<http://malmo.se/Kultur--fritid/Biblioteken/Vara-bibliotek/Stadsbiblioteket/Datorer-och-larande/Malmo-larcentrum.html>>, 12/3 2017.

106. IFLA (2016) s. 5.

107. IFLA (2016) s. 6.

108. Pressmeddelande "Foodbank partners with Library to feed hungry children", <<http://www.akroncantonfoodbank.org/news/foodbank/press-releases/foodbank-partners-library-feed-hungry-children>>, 24/2 2017.

Mål 3: Hälsa och välbefinnande

Mål 3 är att säkerställa att alla kan leva ett hälsosamt liv och verka för alla människors välbefinnande i alla åldrar. I ett exempel från Kirgizistan slog sig biblioteken samman med hälsoorganisationer i en kampanj för att hindra tuberkulossmitta genom att sprida bättre kunskap om sjukdomen och hur den kan förebyggas.¹⁰⁹ Bibliotekens roll som samhällsinstitutioner med högt förtroendekapital gör dem till bra samarbetsorganisationer för att nå ut med hälsoinformation till medborgarna. Biblioteksanvändaren kan göra egna efterforskningar om hälsa och sjukdom och av biblioteken få hjälp att hitta många olika källor och råd om källkritik, vilket skiljer detta informationsinhämtande från en internetsökning där det finns risk för att otydliga söktermer eller filterbubblor ger en ensidig bild av hälsofrågor.

Bibliotek bidrar också till sexualupplysning, vilket i många sammanhang kan vara ett tabubelagt ämne att tala och fråga om. I Biblioteksbladet nr 02/17 berättas om sexhyllan på Tingsholmsskolegymnasiets mediatek. I intervjun säger bibliotekarien Peter Rydén att böcker om sex tidigare var placerade tillsammans med böcker om bland annat incest och att biblioteket i den nya hyllan separerar olagliga sexuella beteenden från sexuella och erotiska ämnen. De har varit måna om att få med fack- och skönlitteratur med inriktning mot både homo, hetero och queer. Rydén berättar att anledningen till att de inrättade sexhyllan var att de ville satsa på ett område som var eftersatt och som eleverna behövde veta mer om.¹¹⁰ Att tillgängliggöra och avdramatisera information om sexuell hälsa är ett viktigt steg för att uppfylla mål 3, men också mål 5, som handlar om jämställdhet.

Finländska och brittiska exempel på biblioterapi visar också hur läsning kan fungera läkande, och hur social- och vårdpersonal kan samverka med bibliotek för att uppnå en bättre psykisk folkhälsa. Biblioterapi kan fungera som ett komplement till traditionell medicinsk och psykologisk behandling och boksamtalen handlar mer om vad böcker *gör med oss*, än hurdana de är. Vid Helsingfors universitet finns en fortbildning som riktar sig bland annat till hälso- och sjukvårdspersonal, socialarbetare, lärare och bibliotekarier. Den breda målgruppen för fortbildningen visar hur våra gemensamma samhällsinstitutioner samverkar, och också på kulturens och bibliotekens roll att främja en god psykisk folkhälsa.

109. IFLA (2016) s. 7.

110. Jennie Aquilonius, "Bättre sex på Tingsholm", Biblioteksbladet 02/2017 (2017) s. 34–35.

”Medicinen och neurovetenskapen kan inte hjälpa oss med våra livsvärden, vår egen mening med livet och våra relationer.”¹¹¹

Juhani Ihanus, docent i kulturpsykologi vid Helsingfors universitet.

Det brittiska läsprogrammet *Reading Well*¹¹² går ut på att skapa läslistor för vården och biblioteken så att läsare ska kunna förstå både sin egen och andras hälsa bättre, både utifrån skönlitteratur, facklitteratur och självhjälsböcker.

Ytterligare ett bidrag till att uppnå mål 3, är att se till att svensk medicinsk forskning publiceras i open access-tidskrifter. Forskning som är öppet publicerad kan nås av läkare och medicinsk personal även i resurssvaga länder där möjlighet saknas att betala dyra licensavgifter. Om livsviktig forskning inte kan komma till läkares kännedom drabbar detta i sista ledet patienten. Universitetsbibliotek är bra på att stödja forskare som vill publicera sin forskning open access genom att bistå med kunskap, råd och kurser om ekosystemet för vetenskaplig publicering.¹¹³ Universitetsbibliotekarien blir här som informations-specialist en mycket viktig resurs i att nå ut med forskningen som publiceras vid ett lärosäte. Många bibliotek har också utvecklat eller stött utveckling av plattformar där forskare kan publicera sina resultat på ett tillgängligt sett.

Mål 4: God utbildning för alla

Mål 4 är att säkerställa en inkluderande och jämlik utbildning av god kvalitet och främja livslångt lärande för alla. IFLA uppmärksammar i sin publikation ett svenskt exempel på hur bibliotek kan bidra till det livslånga lärandet, nämligen Malmö lärcentrum.¹¹⁴ Malmö lärcentrum vänder sig till vuxna som vill lära och erbjuder personal som kan stötta och hjälpa besökaren med att läsa och skriva, få kunskap om hur datorer fungerar, träna svenska, få tips om att starta och driva företag och att jobba med digitala kreativa projekt. Malmö lärcentrum är ett samarbete mellan Stadsbiblioteket och Arbetsmarknads-, gymnasie- och vuxenutbildningsförvaltningen.¹¹⁵

111. Eva Bergstedt, "Alternativ medicin mot livsproblemen", Svenska Dagbladet, 21/2 2017.

112. Reading Well, <<https://reading-well.org.uk/>>, (21/4 2017).

113. Se till exempel "Kurser & workshops" på Karolinska institutets universitetsbiblioteks webbsida. <<https://kib.ki.se/pa-gang/kurser-workshops>> 27/2 2017.

114. IFLA (2016) s. 8.

115. Malmö lärcentrum, <<http://malmo.se/Kultur--fritid/Biblioteken/Vara-bibliotek/Stadsbiblioteket/Datorer-och-larande/Malmo-larcentrum.html>>, (17/3 2017).

Ett nederländskt exempel på utbildningsfrämjande verksamhet är Boekstart, som är ett samarbete mellan förskolor, lågstadieskolor och folkbibliotek. Boekstart tillhandahåller böcker och lär 75 000 barn i åldrarna 0–4 att läsa per år. Programmet stöds av nationella och lokala myndigheter och ett av programmets mål är att etablera ett långsiktigt samarbete mellan de institutioner som arbetar med läsfrämjande för barn.¹¹⁶ Projektet påminner om Kulturrådets Bokstart-projekt som går ut på att bibliotekarier kommer på hembesök till småbarnsfamiljer och delar ut bokpaket. I slutet av 2016 fick Kulturrådet i uppdrag av regeringen att utvidga det svenska Bokstart-programmet, som ditintills bestått av fem pilotprojekt, till hela landet samt att koppla satsningen till förskolan.¹¹⁷

Bibliotekens bidrag till mål 4 får också mycket uppmärksamhet i regeringens Agenda 2030-underlag. Göteborgs universitet anger universitetsbiblioteket som en av två huvudansvariga institutioner för universitetets genomförande av mål 4 (den andra är forskningsmiljön BUKL, Barn, ungdom, kultur och lärande). Nordiska Afrikainstitutet skriver i sitt underlag att institutets bibliotek indirekt ger stöd åt både högre utbildning och gymnasieutbildning genom att tillhandahålla litteratur och ge vägledning till webbresurser. De understryker även att specialbibliotekets fokus på open access-resurser av hög kvalitet ger tillgång till litteratur och andra informationskällor även på en global nivå.

Riksantikvarieämbetet och, något mer otippat, Sjöfartsverket nämner också bibliotek som viktiga resurser i uppfyllandet av mål 4. Riksantikvarieämbetet skriver att *”myndighetens arkiv, bibliotek, register och databaser tillhandahåller öppen och fri information som erbjuder underlag för hållbar samhällsplanering och möjliggör livslångt lärande.”* Sjöfartsverket skriver att deras sjömansservice, som regleras genom den internationella sjöarbetskonventionen, MLC, kan tillhandahålla böcker via Sjömansbiblioteket, och ger sjöanställda möjlighet att följa aktuella nyheter och titta på svensk TV.

Mål 5: Jämställdhet

Mål 5 är att uppnå jämställdhet, och alla kvinnors och flickors egenmakt. I globala sammanhang är bibliotek här en stark aktör eftersom de erbjuder en säker plats dit kvinnor kan gå för att använda informations- och kommunikationsteknologier, något som annars inte vore möjligt

116. IFLA (2016) s. 8.

117. Bokstart i hela landet – Kulturrådet, <<http://kulturradet.se/nyheter/2016/Bokstart-i-hela-landet/>>, (21/4 2017).

för dem. Ugandas nationalbibliotek anordnar till exempel en särskild it-kurs för kvinnliga lantbrukare där de tillgängliggör väderprognoser, priser på grödor och verktyg för att sälja varor online på kvinnornas lokala språk. Genom detta program stärks både kvinnornas tekniska kunskaper och deras ekonomiska oberoende.¹¹⁸

Ett liknande program finns i Nepal, där READ-centrum (*Rural Education and Development*) arrangerar seminarier och kurser i kvinnofrågor (till exempel kvinnors rättigheter, jämställdhet, hälsa, och våld mot kvinnor) i sitt bibliotek. Biblioteket uppmuntrar också kvinnorna att anmäla sig till kvinnogruppen som möts en gång per månad i bibliotekets utrymnen. READ tillhandahåller också kurser i läs- och skrivkunighet, räknekunighet, engelska, digitala teknologier och entreprenörskap.¹¹⁹

I Sverige, där dessa resurser finns tillgängliga för alla på lika villkor, finns i stället andra förbättringsområden. Litteraturutredningen från 2012 konstaterar att män och pojkar läser mindre än kvinnor och flickor och detta är något biblioteken behöver förhålla sig till i sitt läsfrämjande uppdrag.¹²⁰ Henriette Zorn funderar i BBL 09/10 att om män är minoritet vad gäller både läsning och biblioteksbesök, kanske kommunbibliotekens satsningar på prioriterade grupper som till exempel barn-, ungdoms-, it-, och studiebibliotekarier, även borde berikas med satsningar på särskilda mansbibliotekarier.¹²¹ Tanken är intressant, men det kan också tänkas att skiftet i medier också har en inverkan på läsvanor, samt att överrepresentationen av kvinnor i bibliotekarieyrket också kan ha en inverkan på biblioteksbesökarna.

Vad gäller mål 5 i regeringens underlag så anger Göteborgs universitet att universitetsbiblioteket, tillsammans med Centrum för genusforskning, är viktiga aktörer för att uppfylla mål 5.1 med att avskaffa alla former av diskriminering av kvinnor och flickor överallt. Göteborgs universitetsbibliotek härbärgerar sedan 1958 KvinnSam, det nationella biblioteket för genusforskning, och tillhandahåller därmed en unik och viktig service genom att *"bevaka och förteckna litteratur om genusfrågor, att samla, ordna och förteckna kvinnohistoriskt arkivmaterial samt ge referensservice."*¹²²

118. IFLA (2016) s. 9.

119. IFLA (2016) s. 9.

120. Kulturdepartementet, Läsandets kultur (SOU 2012:65) (Stockholm 2012).

121. Henriette Zorn, "Förord", Biblioteksbladet 09/2010 (2010) s. 3.

122. KvinnSam – nationellt bibliotek för genusforskning, <<http://www.ub.gu.se/kvinn/>>, (18/2 2017).

Mål 6: Rent vatten och sanitet för alla

Mål 6 är att säkerställa tillgång till och hållbar vatten- och sanitetsförvaltning för alla. Detta mål har inga direkta kopplingar till det svenska allmänna biblioteksväsendet, men Nordiska Afrikainstitutet belyser att deras bibliotek tillhandahåller forskning som är publicerad i Afrika vilket ökar samarbetet med forskare i Syd, och en effekt av detta är utvecklandet av nya, hållbara metoder att förse samhällen med vatten- och sanitetsförvaltning. En mer praktisk funktion har San Juan Planes Community Library i Honduras, eftersom de spelar en central roll i att förse lokalsamhället med rent dricksvatten genom ett vattenreningsprojekt de etablerade på stadens torg.¹²³

Mål 7: Hållbar energi för alla

Mål 7 är att säkerställa att alla har tillgång till tillförlitlig, hållbar och modern energi till en överkomlig kostnad. Till detta mål bidrar biblioteken i Croydon, Derby och andra brittiska städer genom att låna ut elmätare till biblioteksanvändarna så att de kan mäta vilka apparater som drar mest ström i hemmet och genom denna kunskap minska sin elkonsumention.¹²⁴ Helsingfors stadsbibliotek i Finland har en tydlig plan för hållbar utveckling och erbjuder avgiftsfria lokaler för arbete och fritid med motiveringen att "ett gemensamt vardagsrum släcker ljus i privata vardagsrum."¹²⁵

Mål 8: Anständiga arbetsvillkor och ekonomisk tillväxt

Mål 8 är att verka för en inkluderande och långsiktigt hållbar ekonomisk tillväxt, full och produktiv sysselsättning med anständiga arbetsvillkor för alla. Undersökningar visar att inom EU så hittade 250 000 medborgare jobb genom tillgången till internet på det lokala biblioteket. Vidare hjälper folkbiblioteken varje år 4,1 miljoner européer med arbetsrelaterade aktiviteter och frågor och 1,5 miljoner européer använder bibliotekens internetservice för att söka jobb.¹²⁶

I New York City, USA, anordnar Queens Public Library tillsammans med Brooklyn's Business & Career Library, B&CL, populära affärsidétävlingar där deltagarna får rådgivning om att starta företag. I B&CL är 25 procent av tävlingsdeltagarna immigranter, 29 procent är arbets-

123. IFLA (2016) s. 10.

124. IFLA (2016) s. 10.

125. Hållbar utveckling | Helsingfors stad, <<http://www.hel.fi/www/kirjasto/sv/Om+oss/Hallbar+utveckling/>>, (10/3 2017).

126. IFLA (2016) s. 11.

lösa eller har för få arbetstimmar, och mer än hälften av deltagarna har en medelinkomst under medianvärdet i New York City.¹²⁷

Svenska bibliotek bidrar till tillväxten både genom att hjälpa folk hitta arbete och ge dem kunskap om företagande. Även på en mer praktisk nivå har införandet av så kallade *skaparbibblor*, som innebär att ett makerspace, en skaparverkstad, givit användarna möjlighet att gemensamt skapa och driva projekt och dela sina kunskaper och färdigheter med andra. Denna sorts innovationsfrämjande verksamhet kan ge genklang även för framväxande affärsidéer.

Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd identifierar i sitt Agenda 2030-underlag fem strategiska områden som kräver mer forskning: den demografiska utvecklingen, arbetslivets omdaning, välfärdssystemens kvalitet, organisering och processer, migration och integration samt jämlika arbetsvillkor. De påpekar också att även om Sverige i flera analyser hamnat högst i ranking av målpuppfyllelse, så saknas överenskomna internationella indikatorer och bra mätmetoder i de sociala målen om jämlikhet, delaktighet och säkerhet. Detta innebär att Sverige kan ta steget och vara ännu mer i framkant genom att etablera egna indikatorer för de olika målen. Utifrån biblioteks-exemplen ovan skulle vi kunna mäta framgång i exempelvis internet-tillgång i bibliotek, antalet kurstillfällen som lär ut entreprenörskap och företagande, och antalet skaparbibblor i landet.

Mål 9: Hållbar industri, innovationer och infrastruktur

Mål 9 är att bygga upp en motståndskraftig infrastruktur, verka för en inkluderande och hållbar industrialisering och främja innovation. Särskilt innovationsdelen har täckts i styckena under mål 8 eftersom främjandet av innovation och tillväxt går hand i hand. Globalt sett är bibliotek en av de viktigaste aktörerna för att tillhandahålla internet-uppkoppling. I vissa länder är biblioteken de enda som tillhandahåller detta till låg eller ingen kostnad och således är biblioteken en viktig resurs särskilt för missgynnade samhällsgrupper. En ökad uppkopplingsgrad innebär en mer inkluderande och hållbar industrialisering och infrastruktur i den framväxande kunskapsekonomin.

Nordiska Afrikainstitutet påpekar i sin rapport att deras bibliotek är specialiserat på forskning om Afrika och tack vare de resurser som finns tillgängliga i specialbiblioteket kan institutet bedriva forskning som annars är relativt sällsynt, till exempel kvalitativa studier om infrastruktur i Afrika och forskning inom områden inriktade på vardagliga situationer och miljöer där infrastrukturen inte fungerar.

127. IFLA (2016) s. 11.

Mål 10: Minskad ojämlikhet

Mål 10 är att minska ojämlikheten inom och mellan länder. Lika tillgång till information, yttrandefrihet, förenings- och mötesfrihet och integritet är centrala förutsättningar för att individen ska vara trygg och blomstra. Biblioteken i Sverige skapar dessa förutsättningar för människor genom att erbjuda trygga, tillgängliga och kostnadsfria lokaler för möten, samvaro och tillvaro. Mer öppna bibliotek gör att många av dessa funktioner kan uppfyllas även utan bemanning, vilket ökar tillgängligheten än mer.

Ett viktigt ärende att diskutera rörande minskad ojämlikhet är hur vi kan arbeta för att funktionsnedsatta inte ska påverkas negativt av digitaliseringen. Detta är dock mer en lagstiftningsfråga än en fråga för praktisk biblioteksverksamhet. Under hösten 2016 gjordes ett stort framsteg på detta område när EU-parlamentet ratificerade Marrakech-fördraget, vars innehåll innebär att undantag görs i upphovsrätten så att det blir lättare att göra verk tillgängliga i särskilda format för synskadade och flytta dem över gränserna. Bibliotekarier, biblioteksföreningar och nationella biblioteksaktörer bör bevaka dessa lagändringar och arbeta för att digitaliseringen främjar informations-tillgång för alla medborgare snarare än tvärtom. Detta framgår tydligt i bibliotekslagen § 4 men internationell lagstiftning och tillämpning är inte alltid kompatibla med det uppdraget.

År 2013 blev Hallonbergens bibliotek i Sundbyberg det första hbtq-certifierade biblioteket i Sverige, vilket innebär att de anställda i verksamheten fått ökad kunskap om hbtq, normer, samt konsekvenser av normer för hälsa och livsvillkor för hbtq-personer, samt att verksamheten har påbörjat ett förändringsarbete för en öppen och inkluderande arbetsmiljö, samt ett välkomnande bemötande av besökare, utifrån ett hbtq-perspektiv. Hbtq-certifieringen utförs av RFSL och sedan 2013 har fler folkbibliotek tilldelats certifieringen.¹²⁸

Parallell finns mellan mål 10 och § 5 i bibliotekslagen: för att uppnå minskad ojämlikhet är det viktigt att biblioteksresurser finns tillgängliga på andra språk än svenska, i synnerhet de nationella minoritetsspråken. Digitaliseringen möjliggör en mer likvärdig tillgång över hela landet till dessa resurser och en sådan tillgång vore odelat positiv.

128. Vi är hbtq-certifierade – Sundbybergs bibliotek, <<https://bibliotek.sundbyberg.se/sv/library-page/vi-är-hbtq-certifierade?refId=CaPJhB>>, (8/3 2017).

Mål 11: Hållbara städer och samhällen

Mål 11 handlar om att städer och bosättningar ska vara inkluderande, säkra, motståndskraftiga och hållbara. IFLA lägger särskild fokus vid mål 11.4, att stärka insatserna för att skydda och trygga världens kultur- och naturarv, eftersom många bibliotek innehar unika samlingar att bevara för framtiden. Det finns en lång tradition av samarbete mellan arkiv, bibliotek och museer och detta samarbete brukar ofta refereras till som en gemensam ABM-sektor. Detta synsätt på kulturarvs-institutioner är globalt. I den engelska motsvarigheten GLAM innefattar akronymen även gallerier.

Den digitala utvecklingen har möjliggjort nya sätt att både bevara och tillgängliggöra ABM-institutionernas samlingar. En väldokumenterad samling är lättare att skydda från stöld och förstörelse, högupplösta digitala bilder gör att unika objekt, till exempel Silverbibeln, kan studeras av vem som helst med internetuppkoppling, och tillgängliggörande och bevarande av kulturarv skapar större sammanhållning i samhällen. Detta i sig bidrar också till en hållbar urbanisering.

IFLA har även andra exempel på hur bibliotek kan bidra till mål 11. Ett av dem är hur folkbibliotek i Medellín, Colombia, är en central del i stadsförnyelsestrategin. Bibliotek som har placerats i socialt missgynnade områden i stadens utkant har blivit centrala punkter för socialt och kulturellt utbyte i områdena och de har också utvecklat stödprogram för lokalsamhället och blivit nav i en fortsatt grön urban utveckling i området.¹²⁹

” Det jag verkligen oroar mig för just nu är möjligheten att spara 'bits' men förlora deras sammanhang och drabbas av bitröta. Det innebär att man har en påse bits som man sparade för tusen år sedan, men man vet inte vad de betyder, för programmet som behövdes för att tolka dem är inte längre tillgängligt, eller så går det inte längre att köra, eller så har man helt enkelt inte kvar någon plattform där man kan köra det. Det är ett mycket allvarligt problem och vi måste lösa det.

Vint Cerf, chefsevangelist på Google.

129. IFLA (2016) s. 14.

Det digitala kulturarvet behöver också ägnas eftertanke, och frågor som e-pliktslagen och så kallad bit-röta är relevanta för ABM-institutionerna. Den snabba teknikutvecklingen tar inte hänsyn till sådant som gamla format, föråldrad programvara, webbadresser som upphört, icke-fungerande webbsidor och kasserade filer. Vem ska ta ansvar för detta?

ABM-institutioner bör tillsammans med digitaliseringsrådet och andra relevanta aktörer arbeta fram en beredskap och en krisplan för att hantera det digitala kulturarvet. Det material som ska bevaras bör vara i ett hållbart format, och eftersom all information omöjligt kan sparas krävs också att ett urval görs. Ett hållbart format behöver inte bara digital beständighet men också ett legalt ramverk som möjliggör åtkomst av det. Genom e-pliktslagen har till exempel Kungliga biblioteket enorma mängder material som av upphovsrättsliga skäl inte kan användas, vilket gör att både forskningen och allmänbildningen blir lidande.¹³⁰

Många insatser har gjorts på både i Sverige och i världen, men insatserna behöver ske kontinuerligt, både på ett praktiskt och politiskt plan, för att hänga med i den tekniska utvecklingen. Sverige skulle kunna ta en mer ledande roll i detta och våra framsteg skulle även gynna omvärlden.

Mål 12: Hållbar konsumtion och produktion

Mål 12 är att främja hållbara konsumtions- och produktionsmönster. Ett av Språkrådets nyord 2015 var delningsekonomi, ett system där olika verksamheter organiseras så att man utnyttjar varor och tjänster effektivare genom att flera kan dela på dem. Digitaliseringen har bidragit starkt till denna utveckling, bland annat genom att tjänster som Airbnb och Uber har dykt upp.

En organiserad verksamhet som utnyttjar varor effektivt genom att flera kan dela dem klingar bekant – detta är ju nämligen vad ett bibliotek gör när det lånar ut böcker. Bibliotekens verksamhet har dessutom de senaste åren utvecklats än mer i delningsekonomis riktning. Boråsforskaren Jonas Söderholm intresserar sig för denna utveckling och skriver en avhandling med arbetsnamnet *Borrowing and consumerism: The future of public library collections for sustainable communities*.¹³¹ I en intervju med Göteborgs Fria säger Söderholm att

130. Adam Koskelainen, "Digitalt kulturarv ligger orört på Kungliga biblioteket – ingen får använda det", IDG, se 13/3 2017.

131. Söderholm, Jonas – Forskning – Högskolan i Borås, <<http://www.hb.se/Forskning/Forskare/Soderholm-Jonas>>, 18/3 2017.

han började intressera sig för bibliotek som lånar ut annat än böcker redan år 2008 och då gjorde en studie om verktygsbibliotek. Då fanns det inga exempel att studera i Sverige, men de senaste fem åren har mycket hänt på området. Söderholm har efter användarintervjuer kommit fram till att det inte är konsumtionsmedvetenhet som driver utvecklingen, även om hållbara konsumtionsmönster blir en effekt av verktygsbiblioteken. I stället nämner användarna pengar, att de vill prova verktyg innan de köper dem eller platsbrist i hemmet som anledningar till att de vill låna verktyg.¹³²

Inom Helsingfors stadsbibliotek går utvecklingen åt samma håll: det går att låna både brädspel, krocketspel, verktyg, blodtrycksmätare, idrottsredskap och instrument med bibliotekskortet. I Sverige har det sedan 2013 dykt upp *fritidsbanker*, vilka fungerar som ett bibliotek fast med sport- och fritidsprylar. Man kan låna utrustning för en aktiv fritid, som till exempel skidor, skridskor, inlines, flytvästar och snowboards. Vilka som startar upp och driver Fritidsbanken lokalt ser olika ut från kommun till kommun. Oftast är det en sammanslutning av intressenter såsom lokala idrottsföreningar, kommunen, Svenska Kyrkan och andra organisationer.¹³³ Här skulle det kunna finnas utrymme för samarbete med kommunernas folkbibliotek.

Möjliga hinder för denna utveckling är att det kan ses som otillbörlig konkurrens, men utvecklingsmöjligheterna är många och ett utökat biblioteksutbud kan möjligen få positiva effekter för läsförändringen också eftersom steget till bibliotekets övriga utbud blir kortare för de som kommer dit för att låna verktyg eller sportutrustning.

Mål 13–15: Klimatförändringar, hav och land

Mål 13 är att vidta omedelbara åtgärder för att bekämpa klimatförändringarna och dess konsekvenser, mål 14 är att bevara och nyttja haven och de marina resurserna på ett hållbart sätt i syfte att uppnå en hållbar utveckling och mål 15 är att skydda, återställa och främja ett hållbart nyttjande av landbaserade ekosystem, hållbart bruka skogar, bekämpa ökenspridning, hejda och vrida tillbaka markförstörelsen samt hejda förlusten av biologisk mångfald.

Biblioteksverksamhet går inte direkt att koppla till dessa mål, men biblioteken som informationsresurs rörande förhållanden kring klimatförändringar, hav och land bör inte underskattas. Att riktig och vetenskaplig information finns tillgänglig för alla på ett enkelt sätt är viktigt i en tid där klimatförnekelse är en fråga på den internationella

132. Kajsa Persson, "Delningsekonomi i medvind", Göteborgs Fria 22/7 2016.

133. Om oss – Fritidsbanken, <<https://www.fritidsbanken.se/om-oss-2/>>, (21/4 2017).

politiska agendan. Bibliotek är en viktig aktör för att nå ut med vetenskap till allmänheten.

I Sverige har vi ett ursprungsfolk, samer, med en traditionell kunskap som bättre kunde dokumenteras och spridas för att befrämja hållbart nyttjande av biologisk mångfald. Ett led i denna förstärkning kunde vara att satsa på Samernas bibliotek i Jokkmokk, med ett uppdrag att fokusera på stärkande av biologisk mångfald medelst traditionell kunskap. Samernas bibliotek bör vara en resurs för det allmänna biblioteksväsendet och ett större kunskapsutbyte bör uppmuntras och möjliggöras, bland annat genom digitaliseringsinsatser.

Mål 16: Fredliga och inkluderande samhällen

Mål 16 är att främja fredliga och inkluderande samhällen för hållbar utveckling, se till att alla har tillgång till rättvisa samt bygga upp effektiva och ansvarsskyldiga och inkluderande institutioner på alla nivåer. Kärnan för biblioteken finns i mål 16.10, "säkerställa allmän tillgång till information". För att uppfylla detta mål krävs både tillgång och kunskap om hur man använder information.

IFLA var en av de drivande krafterna för att få in mål 16.10 i Agenda 2030. 2014 skrevs Lyonförklaringen om tillgång till information och utveckling och bland de 604 institutioner som undertecknat förklaringen återfinns både Kungliga biblioteket, Myndigheten för tillgängliga medier, Svensk biblioteksörening och fackförbundet DIK¹³⁴. Då som nu finns det alltså en vilja i Bibliotekssverige att uppfylla mål 16.10 i enlighet med Lyonförklaringen och punkt 4 i förklaringen bör vara grundstommen i den nationella handlingsplanen om uppfyllande av mål 16:

” Informationsförmedlare såsom bibliotek, arkiv, enskilda organisationer, lokala ledare och media har kompetensen och resurserna att hjälpa regeringar, institutioner och individer att kommunicera, organisera, strukturera och förstå information som är en nödvändig förutsättning för utveckling.

Eftersom genomförandet av Agenda 2030 också är avhängigt av kunskap om de globala målen så bör allmänna bibliotek utnyttjas som

134. The Lyon Declaration on Access to Information and Development <<http://www.lyondeclaration.org>> 6/3 2017.

plattformar för att nå ut med information om Agenda 2030 (jämför med de regionala Europa Direkt-kontoren som i många fall återfinns i anslutning till bibliotek).

Mål 17: Genomförande och globalt partnerskap

Mål 17 är att stärka genomförandemedlen och återvitalisera det globala partnerskapet för hållbar utveckling. Det allmänna biblioteksväsendet är en del av ett globalt nätverk av samhällsinstitutioner som var för sig och tillsammans bidrar till att genomföra nationella utvecklingsplaner på alla plan. Sverige är och bör fortsätta vara en stark global aktör. Att förenkla informationsflöden över landsgränser genom exempelvis en upphovsrätt- och dataskyddslagstiftning anpassad för ett digitaliserat samhälle kan bidra till utveckling i andra delar av världen. Som samhällsinstitution har bibliotek också ett relativt stort förtroendekapital hos landets medborgare och detta kan utnyttjas bättre för att stärka den lokala demokratiska processen. Både individen och det globala samfundet kan stärkas om vi kan förse medborgare med de verktyg som behövs för att navigera i informationssamhället.

Sammanfattning: Biblioteken och Agenda 2030

Bibliotek utgör en central punkt i samhällen – de är en öppen, tillgänglig plats där invånare kan samlas och få tillgång till information. Bibliotek utgör en tacksam samarbetspartner för att skapa förtroendekapital vid etablering av nya projekt. De står för demokratiska värden: rätten till kunskap och information, yttrandefriheten, den personliga integriteten.

Bibliotekslagen understryker att det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt. Det livslånga lärandet, som stöttar och utvecklar kulturella och ekonomiska ekosystem, har sitt nav i biblioteket. Bibliotek ger tillgång till informationen men även kunskap om hur du tolkar den.

Med internetuppkoppling är världen tillgänglig ett klick bort, men mängden information är så omfattande att den kan vara svårnavigerad. Hur hanterar användaren ett informationsöverflöd, falska nyheter och filterbubblor? Bibliotekarien är där för att hjälpa användaren med sällning och tolkning av informationen genom att lära ut medie- och informationskunnighet. Detta är en grundförutsättning för att medborgare i alla livsskeden ska kunna delta i det demokratiska samhället på lika villkor.

Bibliotek, som informationsförsörjare och mötesplats med högt förtroende hos omgivningen, bidrar till utbildning och utveckling, ökad

innovation och stärkande av grupper i samhällets utkant. Ett starkt och tillgängligt biblioteksväsende är ett effektivt medel för att skapa jämlikhet mellan olika samhällsklasser. Biblioteken är en grogrund för medborgarens samhälleliga engagemang, vilket bidrar till det demokratiska samhället i stort. Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla.

DEL II: "SURFA PÅ VÅGEN ELLER HAMNA I BAKVATTNET?"

IFLA lanserade 2013 sin trendrapport *Surfa på vågen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling*. När mängden nytt digitalt innehåll som skapades 2008–2011 var mer än under hela vår tidigare dokumenterade historia, såg IFLA det som sin uppgift att bevaka hur bibliotek utvecklas och förblir relevanta i ett informationslandskap där mängden information uppgår till nästan ofattbara mängder.

För att sätta mängden data i något slags perspektiv: amerikanska NSA:s (*National Security Agency*) informationscenter i Utah färdigställdes 2013 och har en lagringskapacitet på 12 exabyte.¹³⁵ Tolv exabyte motsvarar:

- 12 000 petabyte
- 144 000 000 terabyte
- 565 miljoner iPhone 7 med högsta lagringskapaciteten (256 GB per enhet)
- 206,79 miljarder cd-skivor (700 MB per enhet)

För att omsätta detta i en fysisk samling kan vi utgå från cd-skivorna. En cd-skiva förvarad i cd-fodral (jewelcase) är 10 mm bred. På en hyllmeter ryms 100 cd-skivor. Detta innebär att NSA:s lagringsutrymme i fysisk form skulle uppta cirka 2 miljarder hyllmeter, och lite mer exakt 206 790 hyllmil. Som en jämförelse uppgår Kungliga bibliotekets boksamlingar till sammanlagt 7 hyllmil.¹³⁶

Att informationslandskapet har förändrats så drastiskt innebär att nya metoder krävs för att kunna navigera i det. IFLA:s trendrapport

135. Observera att NSA inte aspirerar på att lagra all information – år 2010 överskred mängden överförd information globalt för första gången 1 zettabyte, och den förväntas fördubblas vartannat år. 1 zettabyte motsvaras av 1000 exabyte, det vill säga motsvarande lagringskapaciteten i 83 stycken NSA-lagringscenter. Hur stort är Utah?

136. Linda Sörensen, "Hur lång är en hyllmeter?", KB:s blogg Om samlingar och bevarande, 15/12 2011. <<http://bevarande.blogg.kb.se/2011/12/15/hur-lang-ar-en-hyllmeter/>>.

tar upp fem huvudtrender som avhandlar tillgång till information, utbildning, personlig integritet, medborgarinflytande och teknikomläggning. Avsikten är att beskriva befintliga och sannolika framtida trender, som kännetecknar den nya digitala situationen utan att göra några prognoser om bibliotekens framtid.

En uppföljande rapport om IFLA:s trender kom under 2016, och redan där kunde vi notera att vissa trender inte slagit in, medan andra förutspådda trender blivit mer inflytelserika än väntat. I detta avsnitt kommer jag att gå igenom trenderna en i taget och redogöra för hur de kan komma att påverka inriktningen i en nationell biblioteksstrategi.

Trend 1: Ny teknik kommer att både vidga och begränsa vem som har tillgång till information

” Ett ständigt expanderande digitalt universum kommer att öka värdet på färdigheter i informationskunnighet såsom grundläggande läskunnighet och kompetens att hantera digitala verktyg. Människor som saknar de här färdigheterna kommer att hindras delta på allt fler områden. Det sätt på vilket nya nätbaserade affärsmodeller utformas kommer i hög grad att påverka vem som framgångsrikt kan äga, tjäna på, sprida eller ha tillgång till information i framtiden.

Biblioteken bidrar med de två viktigaste förutsättningarna för att kunna få en digital delaktig befolkning: tillgång till hårdvara, mjukvara och uppkoppling, samt kunskapen om hur man använder dessa. Medie- och informationskunnighet (ofta kallat vid förkortningen MIK) har varit på de svenska bibliotekens agenda i många år, och ett rustande för att möta den snabba digitala utvecklingen har kommit till uttryck bland annat genom Digidel-initiativet, vilket ursprungligen var en nationell kampanj för ökad digital delaktighet som genomfördes 2011–2013. Kampanjens syfte var att ”alla ska våga, vilja och kunna ta del av internet, med dess möjligheter till delaktighet i den digitala samhälls-

utvecklingen, tillgång till tjänster, service, information, utbildning och underhållning.”¹³⁷

Att kampanjen kom till berodde till stor del på resultaten som presenterades i Svenska internetstiftelsens årliga rapport *Svenskarna och internet* som mäter och analyserar svenskarnas internetanvändande. I 2010 års upplaga noterades att det var 1,7 miljoner svenskar över 16 år som aldrig eller mycket sällan använde internet. I 2016 års rapport är denna siffra nere på 630 000 svenskar, 7 procent av befolkningen.

Digidelinitiativet kan således ses som lyckat, och även om det i dagsläget inte finns något nationellt regeringsuppdrag om samordning för digital delaktighet så fortgår arbetet inom Digidelnätverket, som nu består av organisationer och myndigheter som gör insatser utifrån sitt eget uppdrag och sin egen roll. Nätverket består av lokala, regionala och nationella organisationer som bibliotek, studieförbund, folkhögskolor, myndigheter, föreningar och företag, och de kommunicerar och samordnar sin verksamhet via en facebookgrupp.

E-medborgaren

Eftersom biblioteken är en huvudaktör i att tillgodose medborgarnas behov av medie- och informationskunnighet vore det önskvärt att de i större utsträckning vore en del av utvecklingsarbetet inom exempelvis e-förvaltning. Exempelvis kunde biblioteken bidra med intressanta användarperspektiv i relation till regeringens uppdrag i maj 2016 (dir. 2016:39) att ”analysera och ge förslag till effektiv styrning av utveckling, införande och förvaltning av nationella digitala tjänster”.

I regeringens program för digital förnyelse av det offentliga Sverige uttrycks en vilja att digitala tjänster ska vara förstahandsval i det offentliga kontakten med medborgare och företag. En strategi för digitalt samverkande förvaltning med målet ”en enklare vardag för medborgare” förutsätter att medborgaren har en grundläggande kunskap och förståelse för informations- och kommunikationsteknologier, men eftersom det inte alltid är fallet är det viktigt att de 7 procent av befolkningen som står utanför internet får representation i arbetet med digitalisering av samhällstjänster. Bibliotek, i egenskap av drivande kraft i Digidelnätverket, är en naturlig aktör att ge detta ansvar. Detta är viktigt också för att se till att samhällsdigitaliseringen präglas av hållbarhet – som Agenda 2030 uttrycker det: ingen ska lämnas bakom.

137. Om Digidelnätverket, <<http://digidel.se/om-oss/>>, 16/3 2017.

Uppkopplingsgraden

IFLA arbetar på ett internationellt plan för att uppkopplingsgraden i världen ska öka. I FN-organet *internet Governance Forum* (IGF) leder IFLA tillsammans med EIFL (*Electronic Information for Libraries*) och *Gigabit Libraries Network* en samarbetsgrupp som kallas *Dynamic Coalition for Public Access in Libraries*. Syftet är att uppmärksamma bibliotekens möjligheter att förse lokala samhällen med både en internetuppkoppling och kunskap om hur internet fungerar och kan användas.

Det är inte bara fråga om ett godhetsprojekt där rikare, mer uppkopplade länder, bidrar med resurser och teknik till länder med sämre uppkoppling. Faktum är att många länder utan samma uppkopplingsgrad som Sverige faktiskt har ett mer tillgängligt internet eftersom den initiala bristen på internetuppkoppling lett till politiska initiativ, frivilligt samhällsengagemang, och näringslivsinsatser som öka uppkopplingsgraden. I Rumänien finns till exempel ett system av små, lokala nätverk som byggts av unga entreprenörer. Kundkretsarna för de lokala nätverken är små, ofta bara bestående av några kvarter, och Rumänien har statistiskt sett en av de hastigaste internetuppkopplingarna i världen.¹³⁸ Ett annat exempel är pilotprojekt i bland annat USA och Kenya för att använda TV-whitespace (den outnyttjade bandbredd som inte upptas av TV-sändningar) för att förse glesbygdsområden med trådlös internetuppkoppling.¹³⁹

Även i Sverige har biblioteken, som tidigare konstaterats, en viktig roll i att förse medborgarna med internetuppkoppling. Det är viktigt att biblioteken fortsätter ha den rollen, och att uppkopplingen som biblioteken erbjuder tar hänsyn till dataskydd och personlig integritet.

Trend 2: Nätbaserad utbildning kommer att både demokratisera och undergräva globalt lärande

Den viktigaste komponenten för svenskt biblioteksväsende i denna trend är värdeökningen av det livslånga lärandet – det allmänna biblioteksväsendet är nämligen den säkraste garanten för att tillgodose hela befolkningens tillgång till livslångt lärande. Digitala resurser gör också att biblioteket är ständigt tillgänglig för användaren (så länge användaren har tillgång till internetuppkoppling).

138. Romania – the little country that has faster internet than the United States, <<http://www.dospeedtest.com/blog/romania-the-little-country-that-has-faster-internet-than-the-united-states/>>, 13/3 2017.

139. Don Means, "Reaching the Rest of Us: Public Spectrum for Public Access: Libraries lead in providing public access via TV WhiteSpace to help bring billions of new users into global digital conversation", presentation på IFLA WLIC 2016 i Columbus, USA (2016) <<http://library.ifla.org/1372/1/081-means-en.pdf>>.

”Den snabba globala ökningen av nätbaserade utbildningsresurser kommer att göra möjligheterna till lärande långt fler, billigare och mer tillgängliga. Värdet på livslångt lärande kommer att öka, och icke-formellt och informellt lärande kommer att få ett större erkännande.

Tillgång och efterforskning

När studerande använder sig av sökmotorer för att få svar på sina frågor, hur påverkar deras sökvanor vilken information de får till svar? Är den informationen tillräcklig? Algoritmerna som används i sökmotorer har utvecklats och ägs av privata företag och är först och främst utformade för att maximera annonsintäkter. Eftersom algoritmerna är värdefulla immateriella tillgångar för företagen så är de heller inte öppet tillgängliga, vilket gör att det är omöjligt att granska hur informationsurvalet gjordes. Bristen på transparens påverkar hela informationsnäringskedjan – hur kan bibliotekarier och utbildare bemöta detta?

Filterbubblor och falska nyheter är hot mot allmänbildningen, men de är inte oöverkomliga hot, och bibliotekarier och utbildare har en viktig roll både i att undervisa om sökmetoder och grundläggande förståelse för hur data är strukturerad och i att lära ut källkritiska granskningsmetoder. Det är också viktigt att användarna informeras om hur kunskapsproduktionens ekosystem fungerar och hur produktionskedjan ser ut från idé till färdig intellektuell produkt.

Folkbildning och bokcirklar

Folkbildningstraditionen får också ett uppsving när digitala kommunikationsmöjligheter möjliggör informellt delande av kunskap om information. Skickliga utövare kan lägga upp instruktionsvideor på Youtube som visar hur en marmoreras papper, rensar avloppet eller lär sig ett nytt språk. En annan slags berikande folkbildning är bokcirkelarna. I BBL 02/17 beskriver professorn i biblioteks- och informationsvetenskap Kerstin Rydbeck de senaste årens cirkelboom:

” Vid det senaste sekelskiftet kunde man knappt hitta en cirkel organiserad av ett bibliotek. Idag finns de överallt. Enligt den årliga biblioteksstatistiken fanns det år 2015 bokcirkel på biblioteken i cirka 77 procent av landets kommuner.¹⁴⁰

Kerstin Rydbeck, professor i biblioteks- och informationsvetenskap, Uppsala universitet.

Rydbeck säger i intervjun att det är det personliga mötet som tycks locka cirkeldeltagarna, de vill diskutera litteraturen de läser i en social samvaro. Det personliga mötet är även möjligt online. Webb 2.0, som utvecklades och blev stort under andra halvan av 00-talet, innebar att *communities*, sociala nätverkstjänster med användarskapat innehåll, skapades för olika ändamål. Även bokcirkelentusiasten kunde ge sig hän i en digital miljö, till exempel på sajten bokcirkel.se som grundades 2007 av en bibliotekarie och som i dag drivs i samverkan mellan Kultur i Väst, Göteborgs stadsbibliotek, Litteraturbanken och Kultur i Halland – regionbibliotek.

I Folkbildningsrådets underlag till regeringen om Agenda 2030 pekar de ut folkbildningens värdefulla komponenter i uppfyllandet av i synnerhet mål 4: lärandet relateras till människans hela livssituation; kunskap och bildning har ett egenvärde; folkbildningen är fri och frivillig; deltagaren är aktiv medskapare; och samhällsengagemang stimuleras och kanaliseras. Denna lärande- och delaktighetsprocess går att känna igen från bibliotekens bokcirkelverksamheter, både digitala och fysiska.

Trend 3: Gränserna för personlig integritet och dataskydd kommer att omdefinieras

I delbetänkandet av Utredningen om effektiv styrning av nationella digitala tjänster, *digitalforvaltning.nu* (SOU 2017:23), förklarar utredarna att det är möjligt för myndigheter att anlita en tredjepart att förmedla myndighetsinformation till medborgaren.¹⁴¹ Även om utredarna påpekar att hänsyn måste tas till den personliga integriteten, så är fortfarande realiteten att en adekvat dataskyddslagstiftning saknas både i EU och Sverige.

140. Tim Andersson, "Cirkelboom på biblioteken", Biblioteksbladet 02/2017 (2017) s. 38–39.

141. Utredningen om effektiv styrning av nationella digitala tjänster, *digitalforvaltning.nu*, (Stockholm 2017) (Statens offentliga utredningar 2017:23) s. 319.

” De allt större datamängder som samlas hos myndigheter och företag kommer att utgöra underlag för avancerad kartläggning av enskilda personer, samtidigt som sofistikerade metoder för att avlyssna och filtrera kommunikationsdata kommer att göra det både billigare och lättare att spåra dessa personer. Det kan leda till allvarliga konsekvenser för den personliga integriteten och människors upplevda tillit i den uppkopplade världen.

2011 fördes en diskussion i media om centralisering av medicinska kvalitetsregister, där läkare menade att en sammanslagning av registren skulle innebära att medborgarnas levnadsvanor dokumenteras på ett samlat ställe vilket också lätt skulle gå att samköra med andra register. Läkarna uttryckte en oro för att databasen skulle kunna komma att missbrukas av försäkringsbolag och läkemedelsföretag, och att eventuella konsekvenser av detta skulle kunna vara att patienters förtroende för den svenska vården skadas.¹⁴²

Digitaliseringen av medborgarinformation innebär att den personliga integriteten är mer utsatt än någonsin. Spärrarna som fanns på plats i form av en trög fysisk hantering försvinner och tjänster som Lexbase innebär att du via en webbsida kan söka fram rättslig information om individer, till exempel för att ta reda på mer om grannen eller tinderdejeten. Även personer som friats eller vars domar inte vunnit laga kraft kan ge sökträffar, något som utmanar rättssamhällets principer.

Kort sagt innebär en alltför frikostig användning och samkörning av personlig data, förvisso förankrade i offentlighetsprincipen, en risk för ett minskat förtroende för centrala samhällsfunktioner som vård och rättsväsende. Digitalisering och samkörning av register måste regleras av en dataskyddslagstiftning som är anpassad till ett informationshälle.

E-böcker

Ett liknande spørsmål har uppstått för det allmänna biblioteksväsendet, eftersom de nya digitala registren tar mindre hänsyn till

142. Ingrid Helander, "Läkare till attack mot fler kvalitetsregister", 1/4 2011. <<http://www.lakemedelsvarlden.se/lakare-till-attack-mot-fler-kvalitetsregister/>>

bibliotekens praxis att aldrig spara information om användares tidigare lån. E-bokslån utgår till exempel ofta från att användaren laddar ned programvara från en tredjepart, som kräver till ett antal funktioner på din mobila enhet utan att det går att välja bort dem och samtidigt få tillgång till e-boken. Programvarans syfte med att få tillgång till denna information är att kunna erbjuda bättre service, men samtidigt går det principiellt emot bibliotekens värnande om personlig integritet. IFLA:s trendrapport beskriver hur den insamlade datan kan användas:

”I dag kan en hel del avslöjas om dig enbart genom din läsning av en e-bok: hur lång tid det tar för dig att läsa klart ett kapitel, dina favoritställen, hastigheten och flödet hos din läsning och vad du sannolikt kommer att låna eller köpa härnäst. I en ekonomi som alltmer byggs på informationsutvinning är den här typen av uppgifter av stort värde för utgivare, distributörer och författare.

Via webb 2.0, den sociala webben, ackumuleras också stora mängder data om användare. Det kan tyckas som en demokratisk utveckling att produktionsmedlen delas ut till massorna, men som Divina Frau-Meigs, professor vid Université Sorbonne Nouvelle, påpekar så är den ekonomiska vinningen av den insamlade datan förbehållen fåtalet. Det ekonomiska värdet som uppstår av big data kommer sällan själva källan till godo.

Det finns ibland en viss naivitet i bibliotekarietåren om att systemet helt enkelt ”fungerar så” och att det inte går att göra något åt denna datainsamling och samtidigt kunna erbjuda en användarvänlig produkt. Antropomorferingen av teknologi är en av de största farorna för biblioteksväsendet – bibliotekarier behöver bli medvetna om att det går att ställa krav på kod och mjukvara. Överlag behöver bibliotekariernas tekniska och juridiska självförtroende stärkas.

Massövervakning

Bibliotekens etiska riktlinjer har av tradition alltid varit att spara så lite information om sina låntagare som möjligt. En viktig anledning till detta är att skydda yttrande- och informationsfriheten genom att inte möjliggöra kartläggning av individers läsvanor i exempelvis politiska syften. Detta fastställs i IFLA:s styrdokument:

” Librarians and other information workers respect personal privacy, and the protection of personal data, necessarily shared between individuals and institutions. The relationship between the library and the user is one of confidentiality and librarians and other information workers will take appropriate measures to ensure that user data is not shared beyond the original transaction.¹⁴³

Ett svar på denna utveckling (också påverkat av Edward Snowdens avslöjanden om massövervakning) är att bibliotek arrangerar kryptopartyn för att lära sina användare mer om hur de behåller sin digitala integritet. Bibliotek installerar också TOR-webbläsare på sina datorer för att biblioteksbesökarna ska kunna surfa anonymt. Detta händer även i Sverige och en större medvetenhet och kompetens om digital integritet kommer behöva byggas upp inom det allmänna biblioteksväsendet för att det ska hålla sig à jour med medborgarnas informationsbehov.

Trend 4: Hyperkopplade samhällen kommer att lyssna på och stärka nya röster och grupper

” I hyperkopplade samhällen ges fler möjligheter för gemensamt agerande – eftersom nya röster kan göra sig hörda och framväxten av enfrågerörelser gynnas på bekostnad av traditionella politiska partier. Myndighetsinsatser för öppenhet och tillgång till uppgifter från den offentliga sektorn kommer att leda till större transparens och samhällsservice med medborgaren i centrum.

Att alla har möjlighet att yttra sig och publicera sig är en bra demokratisk utveckling, men det ställer också stora krav på källkritiska färdigheter. I mitt uppdrag på IFLA har jag under 2017 framställt en informationsgrafik med en steg-för-steg-guide för att faktakolla artiklar och andra texter. Volontärer från IFLA:s globala nätverk har hjälpt till att översätta informationsgrafiken till mer än 20 språk (i skrivande stund, 17/3 2017) och bilden har fått stor spridning i både tryckt och digital form på bibliotek världen över.

143. IFLA, Code of Ethics for Librarians and other Information Workers, (2012) <<https://www.ifla.org/publications/node/11092#privacy>>.

Detta visar hur viktig uppgiften att lära ut medie- och informationskunnighet är för bibliotek. Även om källkritik lärs ut i skolan finns ett behov av att ständigt uppdatera kunskapen – som Hans Rosling påpekade i en intervju lever många med föråldrad världsbild¹⁴⁴ som behöver kompletteras med tidsenliga fakta – och här kommer biblioteken in. Bibliotekens målgrupp innefattar *alla*, inte bara den del som befinner sig i utbildningssystemet.

Informationsgrafik om fejknyheter från IFLA på svenska.

144. Hans Rosling läxar upp dansk programledare i tv | SVT Nyheter, <<http://www.svt.se/nyheter/utrikes/hans-rosling-laxar-upp-dansk-programledare-i-tv>>, 8/3 2017.

Initiativ i internetgemenskapen

Webb 2.0, den sociala webben, som till sin natur uppmuntrar medskapande och delaktighet, har givit plats för plattformar där alla kan dela sin kunskap med andra. Ett exempel är Wikipedia, ett mångspråkigt webbaserat uppslagsverk med i huvudsak fritt och öppet innehåll som utvecklas av sina användare. Eftersom Wikipedia kan uppdateras av vem som helst med internetuppkoppling så granskas uppslagsverket ofta kritiskt som absolut informationskälla. På sätt och vis är denna skepsis mot Wikipedia som sanningsspridare mycket nyttig för att lära ut källkritiska färdigheter, men vi behöver samtidigt ta vara på dess potential som intellektuell allmänning.

Wikimedia Foundation är själva medvetna om den potentiella informationsförfalskning som kan uppstå i ett användargenererat uppslagsverk och driver därför många projekt för kvalitetssäkring av informationen. Ett exempel är den årliga kampanjen #1lib1ref ("*one librarian, one reference*") som går ut på att bibliotekarier världen över går in på Wikipedia och lägger till källhänvisningar där sådana saknas. En del bibliotek har också anställda wikipedianer¹⁴⁵ vars uppgift är att utöka Wikipedia med artiklar och källhänvisningar, ofta utifrån bibliotekets samlingar.

Ett uppslagsverk som Wikipedia möjliggör också för grupper med särskilda intressen att delge sin kunskap till allmänheten. De platsbegränsningar som gäller för ett tryckt uppslagsverk gäller inte för ett webbaserat uppslagsverk. Därför kan Wikipedia också fungera som en plattform för att stärka minoritetsgrupper och lokalsamhällen; tidigare svårtillgängliga hembygds- och intressetidskrifter kan nu bli intellektuellt allmängods. Min tro är att detta stärker demokratin.

Trend 5: Den globala informationsekonomin kommer att förändras av den nya tekniken

De svenska folkbiblioteken har gjort den här frågan till sin genom att skapa nya, innovativa verksamheter inom ramen för sitt ordinarie uppdrag. Ett exempel på detta är framväxten av så kallade *skaparbibblor*, som innebär att ett makerspace inrättas i bibliotekets utrymmen och ger användarna möjlighet att gemensamt skapa och driva projekt, dela sina kunskaper och färdigheter med andra och därmed öka innovationer och idéer.

I boken *Skaparbibblan* beskriver författarna hur makerrörelsen har vuxit in i bibliotekens verksamhet. Makerrörelsen har sin grund i slöjd-, hantverks- och uppfinnartraditionen, men anammar även modern

145. Wikipedian [vikipedi'ʌn] kallas den som redigerar Wikipedia.

teknologi. Det innebär oftast att teknik som endast varit tillgänglig för industrin nu är tillgänglig för gemene man. Några exempel på dessa tekniker är 3D-skrivare, laserskärare, CNC-fräsar och elektroniska komponenter för textil e-slöjd.¹⁴⁶

”Den snabba spridningen av hyperuppkopplade mobila enheter, nätverksanslutna sensorer i apparater och infrastruktur, 3D-skrivare och maskinöversättnings-program kommer att omvandla den globala informationsekonomin. Befintliga affärsmodeller inom en rad olika branscher kommer att genomgå kreativ förstörelse pådriven av nya uppfinningar som hjälper människor att förbli ekonomiskt aktiva längre fram i livet och från vilken plats som helst.

Som författarna påpekar ekar makerrörelsens ideal om vikten av att dela kunskap med varandra bekant med folkbibliotekens ursprungliga uppdrag. Internet har haft en stor betydelse för framväxandet av makerspaces, delvis för att likasinnade har haft lättare att hitta varandra och delvis för att internet har faciliterat en delningskultur. Delningskulturen yttrar sig i makerspaces och delandet av kunskap och kultur på internet, och dessa praktiker har också haft stor inverkan på den ideologiska utvecklingen i informationssamhället.

Det teknoutopiska och teknodystopiska löper i parallella spår: medan det finns en stor oro att arbetsmarknaden ska övertas av robotar och människors arbetsinsats blir redundant, så skapar samma teknik nya möjligheter för småskaliga producenter (av både materiellt och immateriellt innehåll) och i det senare fallet innebär robotiseringen snarare ett maktskifte i produktionskedjan.

Automatisering av arbete som traditionellt utförts av en mänsklig arbetskraft är ingenting nytt, och snarare än att göra massorna arbetslösa går det att tänka sig att innovationen bidrar till nya arbetstillfällen. Som ett exempel finns ju fortfarande en storskalig teknologiskt avancerad textil- och klädindustri i världen, trots ludditernas maskinförstörelse under det tidiga 1800-talet. I både då- och nutid är också det ekonomiska fördelningssystemet ett större problem för den arbetande människan än den teknologiska utvecklingen.

146. Lo Claesson, Eleonor Grenholm & Ann Östman, Skaparbibblan, (Lund 2015), s. 9.

Akademisk kunskapsproduktion

Delningskulturen som möjliggjorts av digitaliseringen präglar även den akademiska kunskapsproduktionen. Digitala verktyg möjliggör nya tillvägagångssätt vid analys av text och bild, stora datasamlingar kan användas och återanvändas i olika sammanhang och avslöja samband vi kanske annars inte hade upptäckt. Delningskulturens genomslag är framför allt synligt i rörelserna för *open access* (öppen tillgång), *open data* (öppna data) och *open source* (öppen källkod).

IFLA:s uttalande om öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och forskningsdokumentation slår fast att upptäckande, utvecklande och tillämpning av forskning inom alla områden bidrar till samhällets hållbara utveckling och mänsklighetens välbefinnande i stort.¹⁴⁷ Att öppet publicera forskning bidrar till att skapa en större förståelse för omvärlden både hos akademiker och icke-akademiker genom att tillgängligheten till de vetenskapliga resultaten ökar.

Att de öppna data som ligger till grund för forskningen finns att tillgå innebär att forskare kan verifiera forskningen och bygga vidare på den. Det skapar en transparens i forskningskedjan som ökar förtroendet för forskningsresultatet i stort. Den öppna datan kan också återanvändas i andra sammanhang, till exempel kan den användas som jämförelsematerial i ett nytt forskningsprojekt, eller så kan den användas i innovationer som bidrar till näringslivets utveckling.

Öppen källkod innebär att vem som helst har tillgänglighet till att läsa och göra ändringar i källkoden till en programvara. Även om vi vanligen omges av proprietär mjukvara (till exempel operativsystemen Windows och Mac OS) så är programvara med öppen källkod betydligt vanligare än vi tror. Mobiloperativsystemet Android är till exempel baserat på Linux och blogg- och öppen källkod-webbsidesystemet WordPress är det överlägset vanligaste CMS-systemet¹⁴⁸ i Sverige (och världen).¹⁴⁹ Att använda programvara med öppen källkod i bibliotek innebär också att vi får möjlighet att detaljgranska koden och därmed få större förståelse för det digitala samhället i stort.

Att förespråka öppen tillgång, öppna data och öppen källkod, och att aktivt ta del i framtagandet av infrastrukturer som möjliggör dessa – vilket många bibliotek gör – innebär att samhället får ett teknologiskt uppsving i stort och digitalt kompetenta medborgare. Bibliotek bidrar till detta och skulle kunna göra det i ännu större utsträckning.

147. IFLA, IFLA Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation (2003).

148. Content Management System, ett informationssystem för att hantera och publicera olika typer av informationsinnehåll, t.ex. bloggar.

149. CMS Usage in Sweden, <<https://trends.builtwith.com/cms/country/Sweden>>, 17/3 2017.

SAMMANFATTNING

Bibliotekens verksamheter genomstrar alla mål i Agenda 2030. Tillgången till information, livslångt lärande, och informations- och kommunikationsteknologier möjliggör både direkt och indirekt många av de eftersträvade resultaten i målen för hållbar utveckling. I och med detta är en god biblioteksservice ett enkelt medel för att informera och involvera människor i arbetet för en bättre värld. En satsning på bibliotek innebär därför en satsning på ett bättre samhälle i stort.

I bibliotek skapas utrymme för innovation, lärande, delande av idéer och kulturellt utbyte – alla viktiga beståndsdelar i en mänsklig samvaro. Bibliotek kan dessutom nå marginaliserade grupper genom sin unika position som en institution som är till för alla, utan kostnad. En kvarstående fråga är dock hur biblioteken kan nå alla. Antalet årliga biblioteksbesökare är långt ifrån antalet invånare. Varför skyr en del biblioteket och hur når vi dem? Bredare utbud och tjänster integrerat med andra samhällsfunktioner kan vara en nyckel till detta.

Bibliotek behöver värna om att den fria informationstillgången och medie- och informationskunnigheten följer med i den digitala utvecklingen. Internationaliseringen, kunskap om denna och hur digitala och analoga landsgränser skiljer sig åt behöver vara en del av bibliotekens verksamhet. Vi behöver upplysta medborgare som kan reflektera över informationsflöden och hur data fungerar, både för att kunna vara internationellt konkurrenskraftiga och för att kunna skydda personlig och nationell integritet.

För många som står utanför det digitala samhället är biblioteken den enda nyckeln till ett samhälle som i takt med teknisk utveckling tappar kontakt med de analogt invanda invånarna. Ett fortsatt användande av analoga tjänster för skattedeklaration, banköverföringar och vårdkontakter blir allt besvärligare eller dyrare – eller både och. Dessutom går det att ifrågasätta om e-säkerheten verkligen är tillfredsställande, både på ett tekniskt och legalt plan.

I digitaliseringskommissionens slutbetänkande *För digitalisering i tiden* föreslås fyra rekommendationer: en ny myndighet för digitalisering, en digitaliseringsstrategi, ett ledarskap för digitalisering samt prioritera att bygga kompetens för att säkerställa välfärd och tillväxt i det digitala samhället.

Slutbetänkandet emfaserar att *"[d]igitaliseringen gör att det offentliga blir alltmer beroende av samverkan med företag för innovationer och att gemensamt utveckla produkter och tjänster."* Samtidigt som detta sker är det också viktigt att ha användarperspektivet i åtanke. Trots att slutbetänkandet fastställer att samtliga it-utredningar sedan 1994 haft som mål att främja en bred tillgänglighet och användning av

digitaliseringen i samhället och att främja information och kunskaps-spridning till allmänheten, så nämns inte biblioteken en enda gång i slutbetänkandet.¹⁵⁰

I likhet med Digitaliseringskommissionen har arbetsgruppen Nationella biblioteksstrategin dragit samma slutsats om behovet av digital kompetens. I september 2016 påpekar de att "den digitala utvecklingen accelererar och det krävs en långsiktig handlingsplan för att kontinuerligt utveckla medborgarnas digitala kompetens." Målen med Nationella biblioteksstrategins föreslagna satsning *Digitalt först med användaren i fokus* är bland annat att öka kompetensen hos den vuxna befolkningen med avseende på källkritik, ägarstrukturer och globala sammanhang.

Detta går att relatera till en slutsats från *Svenskarna och internet*, som i 2016 års upplaga anger att internet är den viktigaste nyhetskällan för i genomsnitt alla användare, och att Facebook för 16–25-åringar trumfar traditionella nyhetskällor som tv, radio och dagstidningar – detta sker samtidigt som Oxford Dictionaries utser *post-truth* till Årets ord 2016 och *fake news* är ett begrepp på allas läppar efter en omvälvande amerikansk presidentkampanj där sensation tycks tala högre än sanning.

Här återkommer vi till bibliotekariernas tidigare omtalade makt. Bibliotek agerar inte bara slussar till digital teknik och hur en startar ett e-postkonto, de hjälper en också att utveckla sin medie- och informationskunnighet. I det enorma flödet av information är biblioteken och bibliotekarien karta och kompass för användaren när det gäller att söka och finna information, att identifiera vilka källor som är trovärdiga och att kunna kontextualisera den inhämtade kunskapen. ♦

150. Biblioteken nämns dock i flera delbetänkanden och rapporter från Digitaliseringskommissionen så det är förvånande att de helt saknas i slutbetänkandet.

KAPITEL 5

Stad och land

Den demografiska utvecklingen och dess konsekvenser för biblioteken

Fredrik Holmström och Maria Jacobsson

Fredrik Holmström arbetar idag som ekonom på Sveriges Kommuner och landsting. Han har i närmare 30 år varit verksam inom den offentliga sektorn med ekonomisk analys vid flera kommuner, inom Rikskriminalpolisen och på Finansdepartementet.

Maria Jacobsson arbetar framförallt med folkbiblioteks- och folkbildningsfrågor på Sveriges kommuner och landsting med erfarenhet av att jobba med kulturfrågor på både regional och kommunal nivå i närmare 20 år.

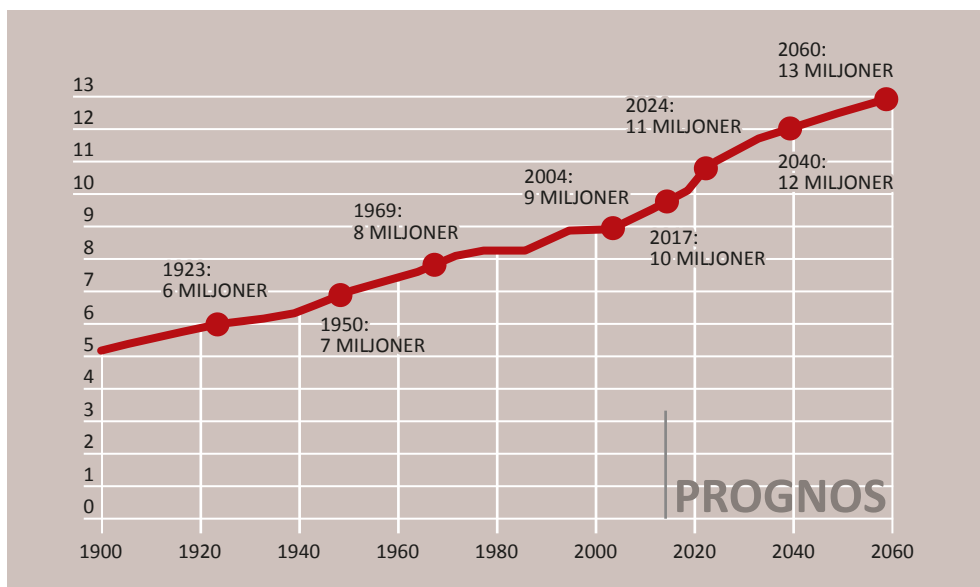
INLEDNING

Detta kapitel handlar om den demografiska utvecklingen i Sverige och vilken påverkan den kan ha på landets biblioteksverksamhet. Först kommer en kort inledning, som visar hur befolkningen har ökat över tid och pekar ut förändringar framöver. Därefter följer några fördjupande avsnitt om de största förväntade förändringarna och hur de kan komma att påverka biblioteksverksamheten framöver:

1. Stor befolkningsökning väntas.
2. Andelen äldre ökar.
3. Andelen utrikes födda ökar.
4. Allt större del av befolkningen bor i storstadsregionerna, men det ser väldigt olika ut i landet och skillnaderna ökar.
5. Demografin påverkar de ekonomiska förutsättningarna för kommunal verksamhet.

Sveriges befolkning har fördubblats på ett drygt sekel. År 1900 bodde drygt 5 miljoner personer i landet, 1923 uppgick folkmängden till 6 miljoner. Nästa miljon kom år 1950, då befolkningstalet var 7 miljoner. Därefter tog det nästan tjugo år innan folkmängden översteg 8 miljoner. De sista decennierna på 1900-talet gick ökningen långsammare, först 2004 var befolkningen över 9 miljoner. De senaste åren har befolkningsökningen varit snabb, 10-miljonersstreckets passerades under 2017. Nästa miljongräns, 11 miljoner, uppnås enligt SCBs prognos år 2024. Sedan dröjer det ytterligare 16 år innan folkmängden passerar 12 miljoner. År 2060 väntas befolkningen i Sverige vara strax över 13 miljoner.

Figur 5a. Befolkningsutveckling 1900–2015 och prognos 2016–2060. Antal miljoner.

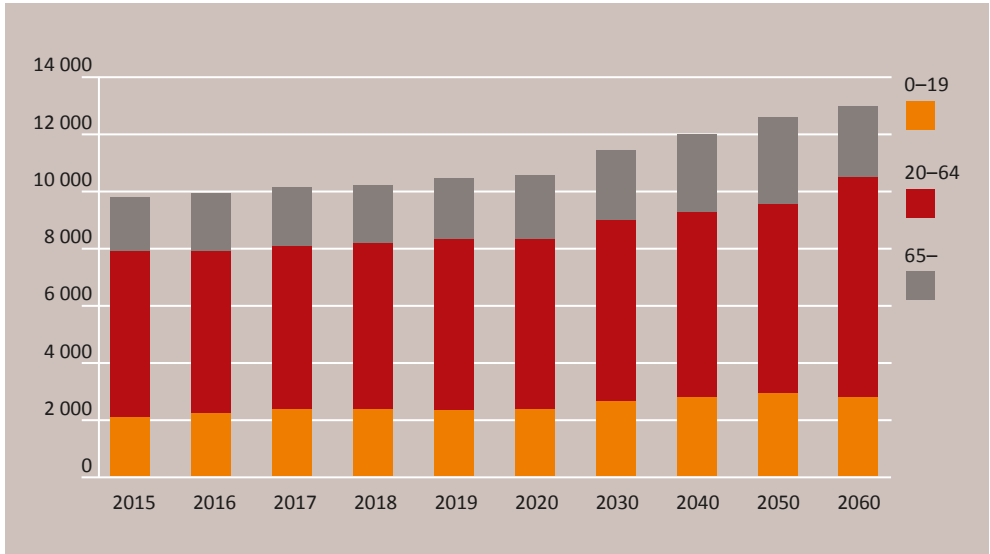
Källa SCB.

Befolkningsprognoser har alltid en viss osäkerhet. Prognosen är relativt säker för de närmsta åren, osäkerheten ökar ju längre fram i tiden man går. I en situation med en hög invandring av personer med asylrelaterade skäl är osäkerheten ännu större. Både antalet som söker asyl och antalet som får uppehållstillstånd påverkas av politiska beslut och läget i världen som snabbt kan komma att ändras.

Ökningen från år 2015 till år 2030 sker i alla åldersgrupper. Antalet barn och unga 0–19 år ökar med drygt en halv miljon, nästan 22 procent. I de åldrar då flest förvärvsarbetar, 20–64 år, ökar befolkningen med

drygt 600 000 personer, 11 procent. Den äldsta åldersklassen, 65 år och äldre, ökar med knappt en halv miljon, 25 procent, varav de som är över 80 år ökar med hela 64 procent eller drygt 320 000 personer. År 2060 prognosticeras att andelen äldre i befolkningen har ökat ytterligare.

Figur 5b. Befolkning i olika åldersgrupper vid olika tidpunkter. Tusental.

Källa SCB. (Observera att staplarna i diagrammet visar invånare från år till år 2015–2020 och staplarna efter det visar ökningen decennium för decennium.)

År 2016 var runt 1,8 miljoner, det vill säga knappt 18 procent, av befolkningen född utomlands. De närmsta åren ökar antalet utrikes födda mer än tidigare. År 2030 beräknas 23 procent, eller nästan 2,6 miljoner, vara födda utomlands, år 2060 beräknas motsvarande siffror vara 22 procent, knappt 3 miljoner.

Den ökande medellivslängden medför en förskjutning av befolkningsstrukturen mot ett större antal och en större andel äldre. Sveriges livslängd blir allt längre vilket leder till en högre försörjningsbörda för dem som arbetar. Sveriges befolkning kommer i allt större utsträckning att koncentreras till storstadsregionerna medan försörjningsbördan i framtiden bedöms öka mest i de perifera delarna av landet. Detta i kombination med att en allt större andel av befolkningen har utländsk bakgrund ställer krav på anpassning av den kommunala ekonomin och verksamheten.

Det finns stora skillnader mellan kommunerna vad gäller tätortsgrad och tätorternas lokalisering i kommunens geografiska område.

Kommunernas möjligheter att tillhandahålla god service påverkas av om människor bor i eller utanför dess tätorter.

1. Stor befolkningsökning väntas

Under år 2016 ökade antalet folkbokförda i Sverige med 144 136 personer, 1,46 procent. Det är den högsta relativa befolkningsökningen sedan år 1861.

De närmaste åren förväntas folkmängden i Sverige att öka med omkring 1,5 procent per år. Det är historiskt sett en mycket hög nivå. Enligt SCB:s prognos kommer det att bo över 1 600 000 fler personer i Sverige år 2030 än 2015.

De närmsta åren antas en hög invandring som kommer att ge ett tydligt nettotillskott till befolkningen. Antalet födda beräknas vara över 100 000 fler än antalet som avlider. Även under de följande fem åren, 2021–2025 förväntas en fortsatt stor folkökning, i nivå med den som varit åren 2011–2015. I Sverige passerade invånarantalet tio miljoner år 2017 och enligt SCB:s prognos blir befolkningen elva miljoner år 2024. En folkökning på en miljon har aldrig tidigare skett så fort. Sveriges folkmängd passerade nio miljoner år 2004. År 2030 prognostiseras att befolkningen uppgår till knappt 11,5 miljoner, en ökning sedan år 2015 på knappt 17 procent.

En ökad befolkning ställer olika och ökade krav på samhället. Det gäller allt från att tillgodose behovet av bostäder och en fungerande infrastruktur till att de behövs fler förskole- och skolplatser och en ökad äldreomsorg.

Enligt bibliotekslagen ska det finnas biblioteksverksamhet som är tillgänglig för alla, i alla kommuner. Ett mått på tillgänglighet är antalet bibliotekslokaler. År 2015 fanns det 1145 folkbiblioteksenheter, på olika gatuaadresser, i Sverige och därmed den kulturverksamhet som finns mest utspridd i hela landet¹⁵¹. Av dessa enheter är 445 integrerade folk- och skolbibliotek. Dessutom finns drygt 80 biblioteksbussar. Antalet biblioteksenheter har dock kontinuerligt minskat över tid, medan antalet besök på biblioteken de senaste åren har ökat.

När kommunerna planerar för nya bostadsområden är det förstas viktigt att man även planerar för samhällsservice i dessa områden. Till en sådan service hör även möjlighet till en meningsfull fritid, såväl utom- som inomhus. I ett samhälle där trångboddheten blir större är det också viktigt att det finns offentliga rum där människor har möjlighet att mötas och umgås. Biblioteken kan här spela en viktig roll. En ökad befolkning behöver dock inte per automatik innebära att

151. enligt Kungliga bibliotekets statistik 2015.

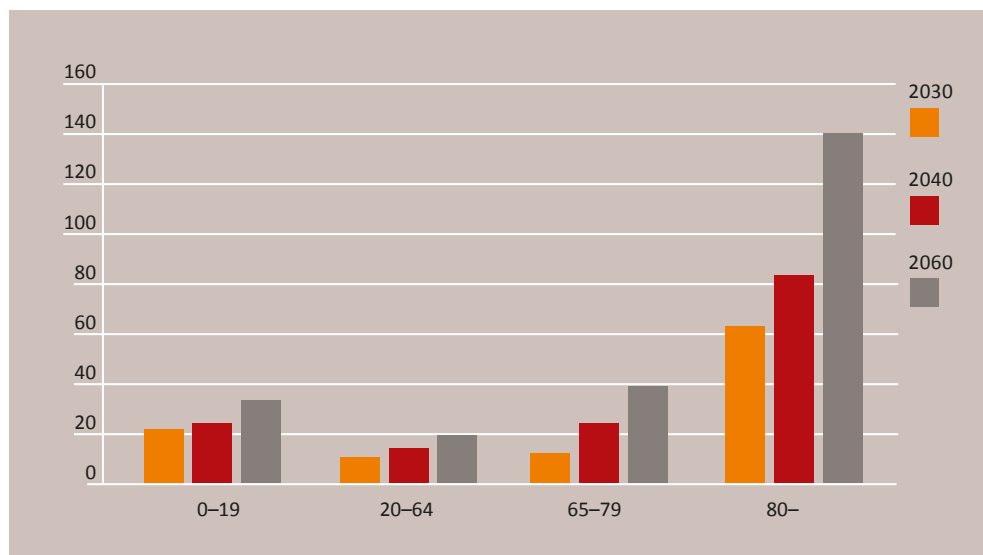
det krävs fler fysiska bibliotek, det måste varje kommun bedöma, men var kommunernas bibliotek finns är förstås viktigt. Det kan betyda att filialer kommer att behöva flyttas från ett område till ett annat för att bättre serva kommuninvånarna, framförallt för de grupper som har svårast att förflytta sig. Här kan även mobila verksamheter spela en stor roll.

Redan idag erbjuder biblioteken olika möjligheter att ta del av verksamheten digitalt. Bland annat kan man reservera och låna om böcker via bibliotekens webbplatser, man kan låna e-böcker och få hjälp med olika frågor via tjänster som Bibblan svarar. En del av bibliotekens programverksamhet webbsänds också. Det här är också något som invånarna använder sig av, de virtuella biblioteksbesöken ökar. En fortsatt digital utveckling är nödvändig för att kunna möta en ökad befolknings behov på ett effektivt sätt.

2. Andelen äldre ökar

Fram till 2030 är det åldersgruppen 65+ som ökar mest. Ser man till gruppen 80 år och äldre så blir ökningen ännu större (se figuren nedan).

Figur 5c. Ökning jämfört med 2015 i olika åldersgrupper. Procent.

Källa: SCB.

Försörjningskvoter

Den ökande medellivslängden är en förklaring till ökningen av äldre personer. Det medför en förskjutning av befolkningsstrukturen mot

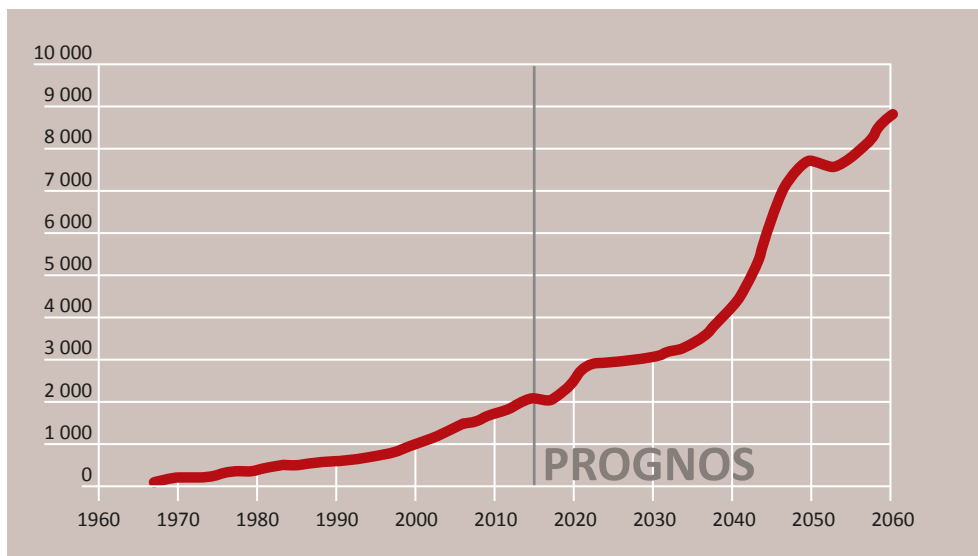
ett större antal och en större andel äldre. I Sverige beräknas antalet 65 år eller äldre öka med ca 492 000 personer mellan 2015 och 2030. Det motsvarar en ökning med 25 procent. Till år 2060 beräknas ökningen till drygt 2,3 miljoner personer, eller 66 procent.

Ökningen av antalet äldre medför att *andelen* i yrkesverksam ålder minskar. Begreppet *försörjningskvot* definieras som antalet personer i befolkningen i förhållande till antalet personer i yrkesverksam ålder. Försörjningskvoten kommer att öka relativt kraftigt mätt som befolkningen i förhållande till antalet personer 20–64 år befolkningen i åldersgruppen. Då man på längre sikt talar om att fler äldre ska arbeta även efter 65 kan det vara relevant att även jämföra befolkningen 20–74 år med hela befolkningen. Med detta vidare begrepp på yrkesverksam ålder är ökningen av försörjningskvoten mindre dramatisk, även om det sker en snabb ökning från 2015 till ca 2025 (Långtidsutredningen 2015).

Var tionde som föds idag antas bli minst 100 år (SCB)

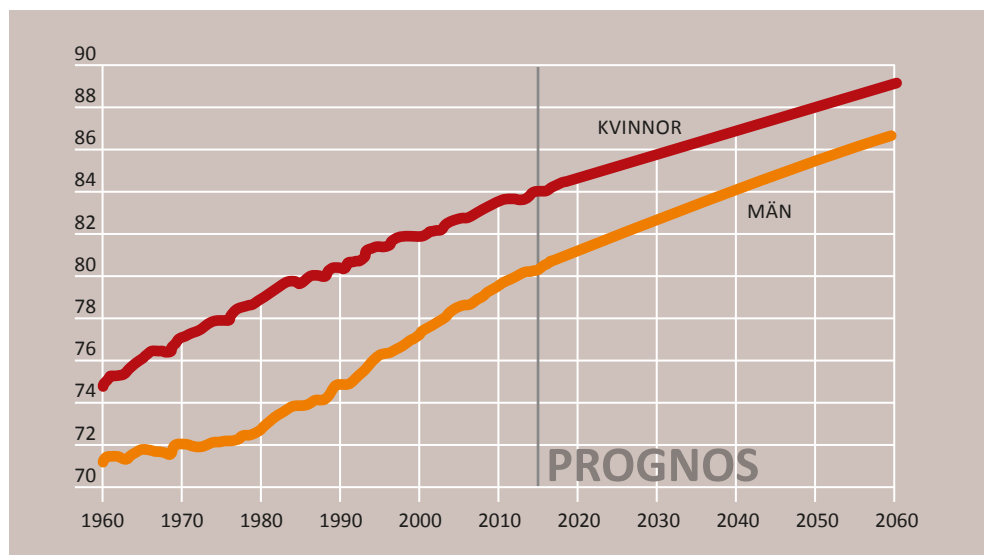
Måttet medellivslängd är ett sammanfattande mått på just det årets dödsrisker för varje ålder. Det visar sannolikheten att överleva i olika åldrar under året. Det blir ett mått på livslängden om överlevnaden inte ändras i framtiden. Den normala utvecklingen sedan början av 1800-talet är att överlevnaden i alla åldrar ökar.

Figur 5d. Antal 100 år och äldre 1968–2015 och prognos 2016–2060.

Källa: SCB.

Figur 5e. Medellivslängd efter kön 1960–2015 och prognos 2016–2060.

Källa: SCB.

Biblioteken och den äldre befolkningen

Folkbiblioteken ska vara tillgängliga för alla och anpassade till användarnas behov står det i bibliotekslagen. Det gäller även för äldre. Annars är äldre som målgrupp inte särskilt prioriterade enligt bibliotekslagen, men "det allmänna biblioteksväsendet ska ägna särskild uppmärksamhet åt personer med funktionsnedsättning, bland annat genom att utifrån deras olika behov och förutsättningar erbjuda litteratur och tekniska hjälpmedel för att kunna ta del av information." Det gör att den biblioteksverksamhet som vänder sig till äldre specifikt idag framförallt består av *boken-kommer-verksamhet* samt olika samarbeten med äldreboenden, korttids- och demensboenden samt dagverksamheter (i allt från utbildning av läsombud bland vårdpersonal till depositioner av böcker). Ur detta perspektiv är det förstås också viktigt med tillgänglighet, både när det gäller anpassade lokaler och närhetsprincipen. Något som kommunerna behöver tänka på vid planering av nya bibliotek eller ombyggnader. Behovet av fysisk närhet till biblioteket, eller goda möjligheter att nå biblioteket via kollektivtrafiken, är ett behov som äldre delar med barn och unga.

Att ha nära till ett bibliotek behöver inte innebära att man har nära till en fast lokal. Idag stannar de åttioital biblioteksbussar som finns i landet vid 6 551 fasta hållplatser. De används också alltmer flexibelt i olika typer av uppsökande arbete. Det finns en stor

utvecklingspotential för olika mobila lösningar, inte minst när det gäller samarbete över kommungränserna. Utveckling av olika digitala resurser är förstås också en möjlighet för biblioteket att vara tillgänglig. Ju mindre rörlig man är ju större behov av olika digitala lösningar kan också finnas. Bland annat kan välfungerande internet vara avgörande för att kunna hålla kontakt med andra.

Att medellivslängden ökar och man är frisk längre upp i åldrarna innebär att perioden från den dag man blir pensionär till dess att man blir så dålig att man inte klarar sig själv kommer att bli längre. Behovet av att aktivera sig på olika sätt kommer bli större. En meningsfull sysselsättning bidrar i sin tur till en bättre hälsa och att man håller sig frisk längre. En åldrande befolkning bör därmed också kunna vara en tillgång för biblioteken. De har bland annat tid, tid som de kan lägga på att engagera sig ideellt inom civilsamhället. De kan därmed vara ett stöd i den verksamhet som redan sker i samarbete mellan civilsamhället och biblioteken i form av exempelvis språkcaféer och läxhjälpverksamhet.

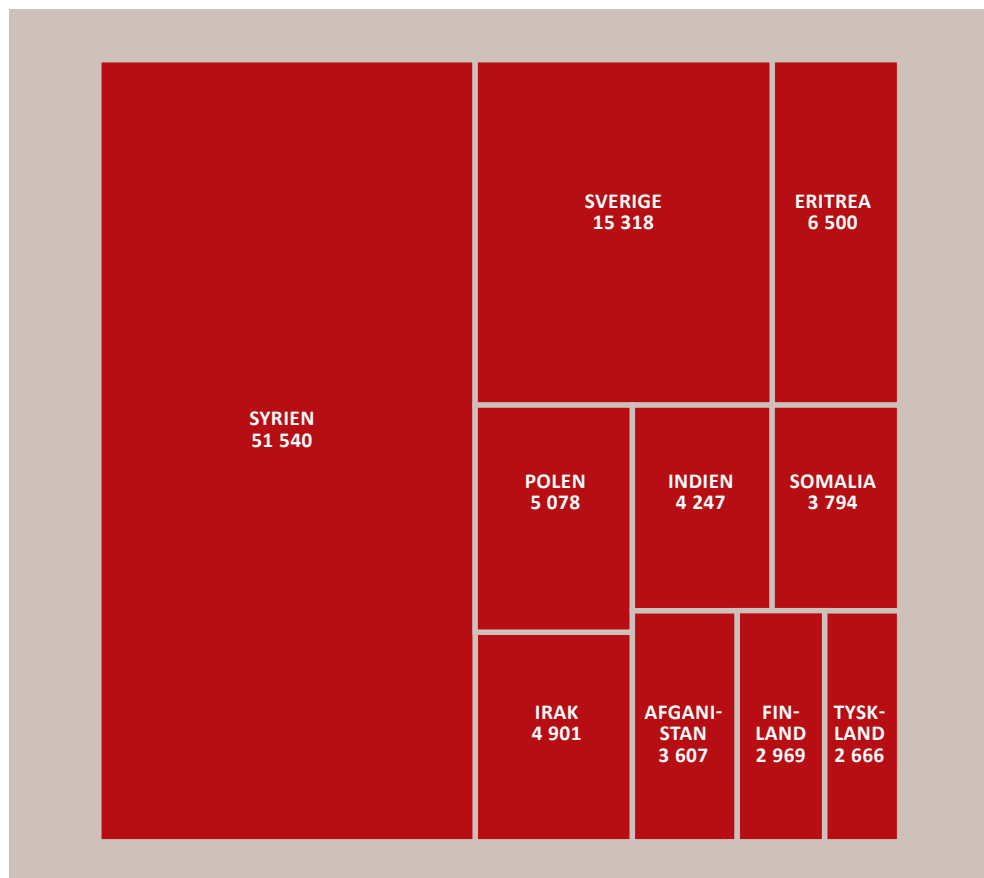
Vissa av bibliotekens programpunkter vänder sig specifikt till en äldre åldersgrupp bland annat genom att erbjuda vissa aktiviteter och arrangemang på dagtid. Har äldre andra behov av biblioteksverksamhet? Här kommer biblioteken att behöva ha dialog med invånarna.

3. Andelen utrikes födda ökar

Under de närmaste åren väntas en betydande invandring till Sverige till följd av en ökande flyktinginvandring och anhöriginvandring.

För femte året i rad ökade antalet invandringar till Sverige år 2016. Tidigare dominerade arbetskraftsinvandringen, bland annat till Sverige från Finland, vilket också framgår av sammansättningen av utrikes födda i Sverige. Under de senaste decennierna har flykting- och anhöriginvandring dominerat, vilket gjort att andra ursprungsländer präglar invandringen. Gruppen migranter födda i Syrien som invandrar och folkbokför sig i Sverige har ökat under ett antal år och är under åren 2014–2016 den enskilt största gruppen av invandrarna. Ungefär 3 av 10 invandrare under 2016 var födda i Syrien. Den näst största gruppen var återinvandrade personer födda i Sverige, som utgjorde 1 av 10 invandrare. Invandring av arbetsmarknadsskäl förekommer dock fortfarande, bland annat från Polen.

Figur 5f. Invandring 2016 efter de vanligaste födelseländerna. Antal personer.

Förändringar i invandringens sammansättning över åren har också betydelse för invandrarnas arbetsmarknadssituation. Sysselsättningsgraden är betydligt lägre bland utrikes födda än bland inrikes födda, men skillnaderna är olika stora beroende på bland annat födelseregion och vistelsetid i Sverige. En förklaring till att sysselsättningsgraden är betydligt lägre bland personer födda utanför Norden och EU än bland inrikes födda är sannolikt att många av dessa har kommit till Sverige av flyktinskäl (eller som anhöriga till dessa), snarare än av arbetsmarknadsskäl. Det är även en stor skillnad mellan män och kvinnor, utländskt födda kvinnor har betydligt lägre sysselsättningsgrad.

De nyanlända till Sverige är relativt unga. Under de kommande tio åren bedöms utrikes födda stå för hela ökningen av antalet personer i yrkesverksam ålder 20–64 år. År 2014 var en femtedel av alla i åldern 20–64 år födda utomlands. Den andelen bedöms enligt Långtids-

utredningen 2015 öka till nästan en tredjedel 2030, för att sedan sjunka något till ca 26 procent 2060. De invandrades ålderssammansättning bidrar till att försörjningskvoten inte ökar lika kraftigt som den skulle ha gjort annars.

Flyktingar med uppehållstillstånd kan antingen bli anvisade till en kommun eller själva ordna ett boende. Under 2006–2010 var det vanligt att de som blev anvisade till en kommun blev det till en kommun utanför storstäderna medan de som ordnat eget boende i hög grad bosatte sig i storstäderna.

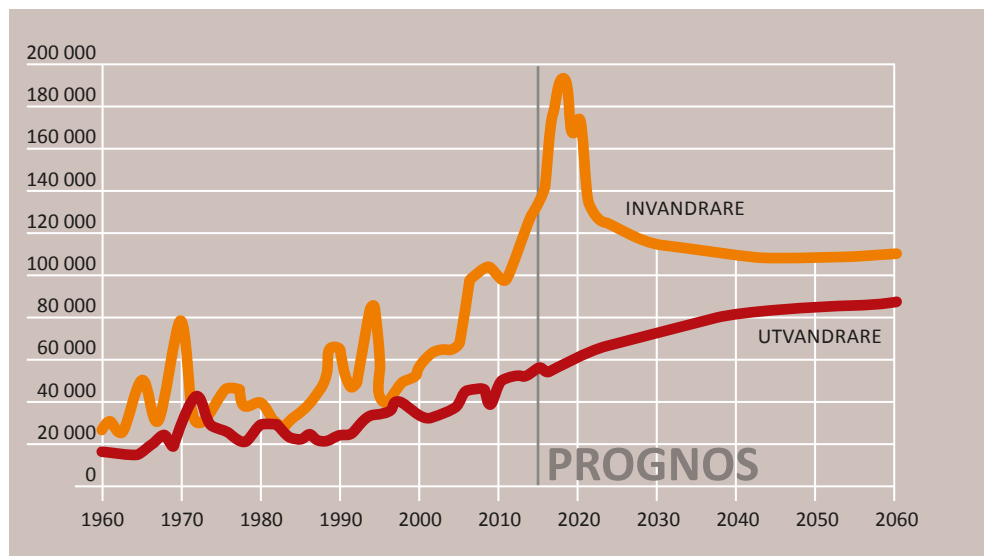
Enligt SCB-rapporten *Integration – flyktingars flyttmönster i Sverige* hade var tredje flykting som blivit anvisad till en kommun utanför storstäderna efter fem år flyttat till någon av dessa. I de delar av Sverige där flyktingmottagningen var förhållandevis hög i relation till folkmängden var det vanligt att en hög andel av flyktingarna hade flyttat därifrån.

Tabell 5a. Folkmängd 2015 och prognos 2016–2060 efter kön, åldersklasser och födelse land. Tusental.

År	Totalt	KÖN		ÅLDER			FÖDELSELAND	
		Kvinnor	Män	0–19	20–64	65–	Sverige	Utomlands
2015	9851	4920	4931	2240	5664	1947	8175	1676
2016	9974	4973	5001	2282	5714	1978	8210	1764
2017	10129	5035	5094	2349	5770	2010	8250	1879
2018	10297	5103	5193	2420	5833	2043	8293	2004
2019	10440	5165	5275	2479	5888	2073	8339	2101
2020	10590	5231	5359	2532	5954	2104	8388	2202
2030	11480	5672	5808	2742	6308	2430	8849	2631
2040	12040	5956	6084	2801	6518	2721	9209	2830
2050	12550	6207	6343	2872	6779	2900	9641	2909
2060	13032	6444	6588	3009	6789	3234	10119	2913

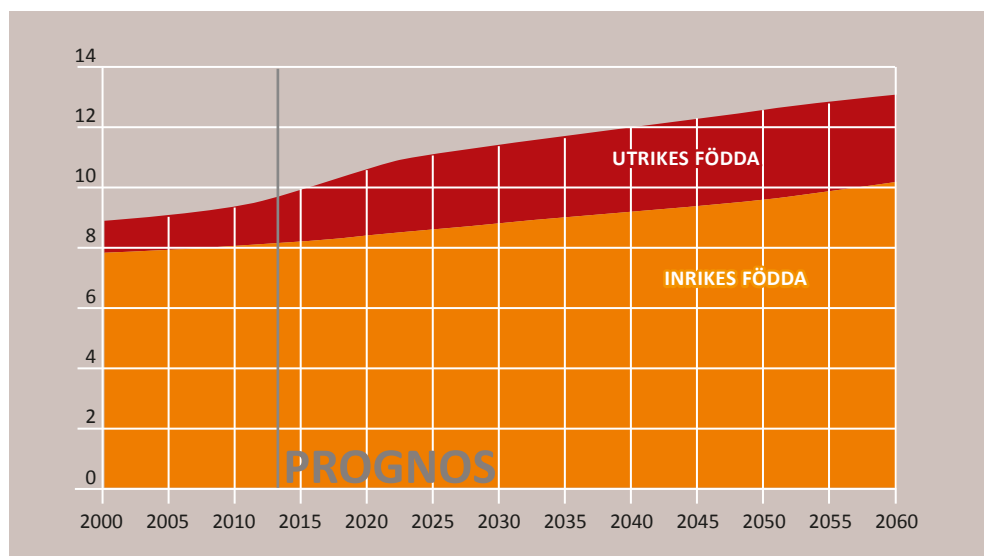
Källa: SCB befolkningsprognos.

Figur 5g. Invandrare- och utvandrare 1960–2015 och prognos 2016–2060. Antal.

Källa: SCB.

Figur 5h. Befolkning 2000–2015 och prognos 2016–2060 efter inrikes och utrikes födda. Antal miljoner personer.

Källa: SCB.

Prioriterade målgrupper

Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska enligt lagen ägna särskild uppmärksamhet åt de nationella minoriteterna och personer som har annat modersmål än svenska. I Sverige registreras inte vilket språk invånarna talar, men utifrån en studie från 2015, där man tittat på vilka ursprungsland man kommer ifrån, kan man se att det talas över 150 språk i Sverige idag och att de fem största språken bedömdes vara finska, serbokroatiska, arabiska, kurdiska och spanska. Alla bibliotek kan inte erbjuda media på alla språk, men såväl folk- som skol- och sjukhusbibliotek måste erbjuda media på flera olika språk, utifrån lokala behov. Med tanke på flyttmönstret kommer det att bli en utmaning för biblioteken att tillhandahålla medier på relevanta språk. Där kan de redan existerande kommunövergripande mediasamarbetena vara viktiga att fortsätta utveckla. Gemensamma nationell digitala lösningar för detta skulle också underlätta. För att kunna erbjuda även verksamhet på olika språk, till exempel sagostunder, men också för att kunna informera om vilka resurser biblioteken kan erbjuda kommer flerspråkig kompetens på biblioteken att vara viktig.

Behoven av biblioteksverksamhet är olika som nyanländ och om man har bott länge i Sverige. För nyanlända och asylsökande är bland annat möjligheten att använda internet gratis viktig bland annat för att kunna kommunicera med kvarvarande familjemedlemmar, men också för att ta del av olika myndigheters hemsidor. Här kan biblioteken även fungera som länkar till olika delar av samhällsservice, tillsammans med kommunernas medborgarkontor. Biblioteken som rum har också visat sig vara viktiga i perioder av väntan under asylprocessen och inte minst en plats att vara på när det har varit trångt på boenden. Att ha möjlighet att läsa böcker, tidningar och tidskrifter på sitt modersmål är också viktigt innan man har lärt sig svenska.

Folkbiblioteken har ett särskilt uppdrag att uppmärksamma barn och ungdomar för att främja deras språkutveckling och det är kanske extra viktigt för de barn som är utlandsfödda eller har föräldrar som har ett annat modersmål än svenska. Här har samarbete mellan bibliotek och barnhälsovård visat sig vara framgångsrika. Samarbetet mellan folk- och skolbiblioteken i kommunerna kan också komma att bli avgörande för språkstimulans och i förlängningen skolresultaten.

I en etableringsfas är tillgången till datorer också viktig bland annat för att kunna söka jobb. Där finns det exempel på bibliotek som samarbetar med utbildningsförvaltningar när det gäller SFI och lärcentrum. Ett komplement till den språkutbildning man får via SFI är de språkcaféer som anordnas på biblioteken, ofta i samarbete med det civila samhället. Behovet av media på lätt svenska ökar också.

4. Allt större andel av befolkningen bor i storstadsregionerna, men det ser väldigt olika ut i landet och skillnaderna ökar

Under 2016 hade många kommuner en positiv befolkningsökning. Det var ett rekordår – Sverige ökade sin befolkning med 144 136 personer, den största ökningen någonsin ett enskilt år. 271 av landets 290 kommuner fick en befolkningsökning. Den relativa ökningen var 1,46 procent, den högsta sedan 1861.

Drygt 80 procent av ökningen i riket beror på ett positivt migrationsnetto medan resten beror på ett positivt födelsenetto. Den främsta anledningen till att så många kommuner ökade sin folkmängd var den höga invandringen till Sverige. Invandringen är spridd över hela landet och samtliga svenska kommuner hade under år 2016 ett invandringsöverskott. Drygt hälften av kommunerna hade däremot ett födelseunderskott.

Även om det finns undantag är det framför allt de redan befolkningsmässigt stora kommunerna som fortsätter att öka och redan små kommuner som ytterligare minskar. Det är också framför allt de små och minskande kommunerna som får en allt äldre befolkning.

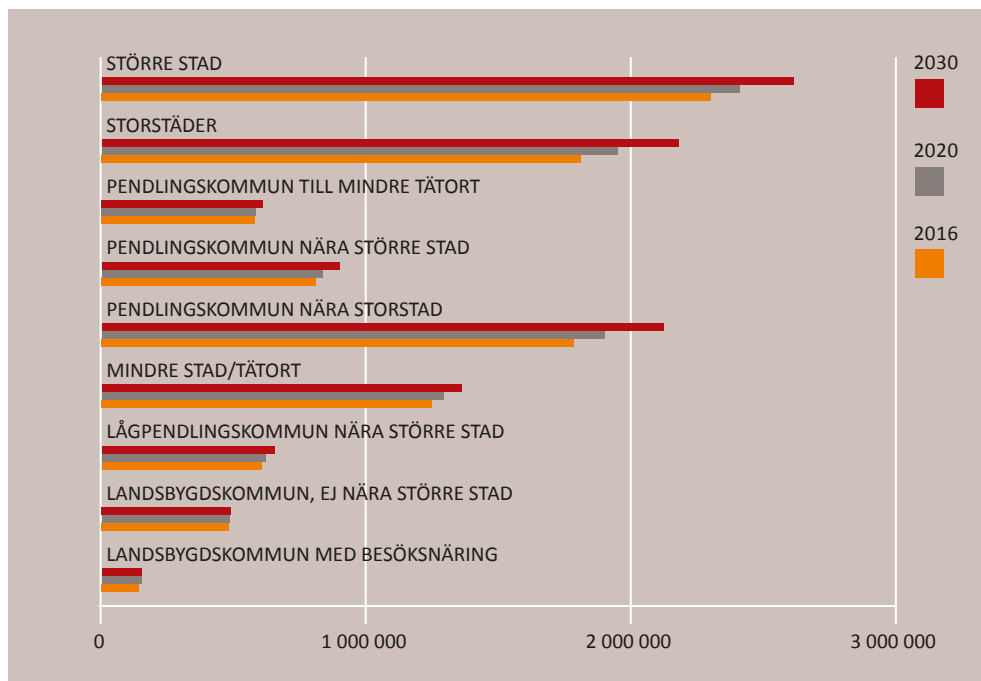
Sveriges befolkning kommer alltmer att bo i storstadsregionerna kring Stockholm, Göteborg och Malmö. Redan i dag bor ca 50 procent av befolkningen i de tre storstadsregionerna och andelen bedöms enligt Långtidsutredningen öka till drygt 54 procent till 2040. Utvecklingen beror dock inte i speciellt hög grad på att människor flyttar från landsbygden till storstäderna. I stället drivs utvecklingen främst av högre födelsetal och högre invandring till storstadsområdena.

Den ökande befolkningen i storstadsområden kan medföra såväl ekonomiska fördelar (till exempel i bättre matchning på arbetsmarknaden) som nackdelar (till exempel bostadsbrist). Utanför storstäderna är det relativt vanligt med omflyttning från landsbygden till de närmaste tätorterna.

Det är stor skillnad på befolkningen utbildningsnivå i olika kommuner – från Danderyds kommun med drygt 56 procent högutbildade till Munkfors med 10 procent högutbildade. Med högutbildade så avses personer med minst 3-årig eftergymnasial utbildning inklusive forskarutbildning.

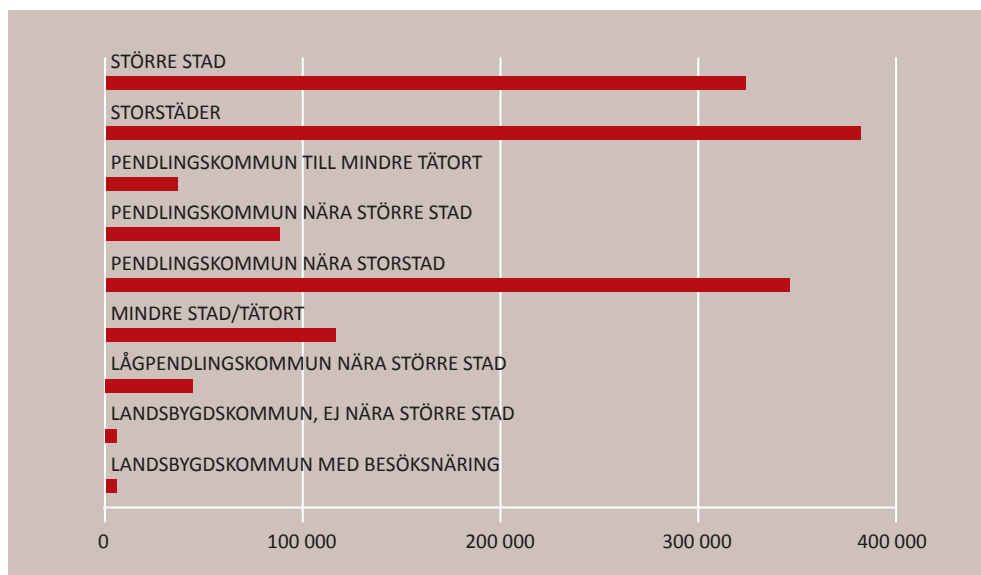
Befolkningen i yrkesverksam ålder, 20–64 år, bedöms enligt Långtidsutredningen 2015 minska fram till 2040 i många arbetsmarknadsregioner, med undantag för storstadsområden och universitetsstäder. I ett antal regioner bedöms den yrkesverksamma befolkningen minska med över 20 procent.

Figur 5i. Befolkning i olika kommungrupper, prognos. Antal personer.

Källa: SCB, Sveriges Kommuner och Landsting.

Figur 5j. Skillnad befolkning 2016–2030, prognos. Antal personer.

Källa: SCB, Sveriges Kommuner och Landsting.

I figur 5i framgår befolkningen i olika kommungrupper vid tre olika tidpunkter. Samtliga kommungrupper, utom glesbygdskommuner ökar år 2030 jämfört med år 2016. Den största ökningen sker i större kommuner, storstäder, större städer och förortskommuner till storstäderna.

I figur 5j framgår förändringen av befolkningen i olika kommungrupper:

De utmaningar som finns på grund av urbaniseringen tycks till stora delar vara samma i Sverige som i andra länder, det handlar i första hand om att hantera investeringsbehov, bygga bostäder och sociala konsekvenser.

Liksom de växande kommunerna har de kommuner som tappar befolkning utmaningar. Medan de växande kommunernas utmaning handlar om att skala upp sin verksamhet i takt med befolknings- tillväxten handlar det för de krympande kommunerna om att skala ned service och organisation och ändå klara av att upprätthålla en kvalitetsmässig bra service för medborgarna. Det finns stora skillnader mellan kommunerna vad gäller tätortsgrad och tätorternas lokalisering i kommunens geografiska område. Det påverkar kommunernas möjligheter att tillhandahålla service med hög effektivitet och kvalitet. En kommun med hög tätortsgrad och där avstånden mellan tätorterna är korta har exempelvis goda förutsättningar att tillhandahålla en kostnadseffektiv service.

Lagstiftaren gör ingen skillnad på kommuner av olika storlek utan uppdraget är i grunden det samma.

Vikten av lokala lösningar och samarbete

Utmaningarna för kommunerna i stort avspeglar sig även inom biblioteksverksamheten. Resurserna måste användas på ett nytt sätt och samarbete mellan kommunerna krävs för att få resurserna att räcka till. Ett exempel på att man kan använda gemensamma resurser är biblioteksbussar. Speciellt i kommuner med låg och minskande tätortsgrad. I krympande kommuner kan det vara svårt att få kompetent personal, när man ska konkurrera med attraktiva tjänster i större städer. Samtidigt kommer storstäderna och de större städerna också konkurrera om arbetskraften, när verksamheter behöver expandera. Även här kan samarbete över kommungränserna vara en lösning, men även utveckling av digitala lösningar som kan ersätta eller komplettera vissa uppgifter.

Krympande kommuner kommer att tvingas göra prioriteringar, men det kan också innebära att man hittar alternativa och mer flexibla

lösningar för att lösa de uppdrag man har. Biblioteken är till exempel ofta den enda offentliga lokal som finns kvar i mindre samhällen och blir då ett viktigt nav för hela samhället. De kan då även fungera som medborgarkontor, turistbyrå med mera, men även som samlingslokaler för föreningar. För att kunna utnyttja lokalerna för olika typer av verksamheter, under olika delar av dygnet behöver de vara flexibla.

På grund av de olika utmaningar som kommunerna ställs inför, demografiskt, krävs ett stort handlingsutrymme som också tar hänsyn till kommunernas olika lokala förutsättningar. För att få till stånd en *likvärdig* biblioteksverksamhet krävs möjligheten till *olika* lösningar. Det finns därför inte *en* modell för biblioteksverksamhet som går att tillämpa överallt. Det är inte heller statens roll att tala om för kommunerna hur verksamheten ska bedrivas, speciellt med tanke på att biblioteksverksamheten bekostas av kommunerna. Det kommunala självstyret är dessutom en förutsättning för lokalt inflytande, vilket borgar för en verksamhet som anpassas utifrån medborgarnas/invånarnas behov.

5. Demografin påverkar de ekonomiska förutsättningarna för kommunal verksamhet

Den förändrade demografin påverkar också de ekonomiska förutsättningarna för kommunal verksamhet.

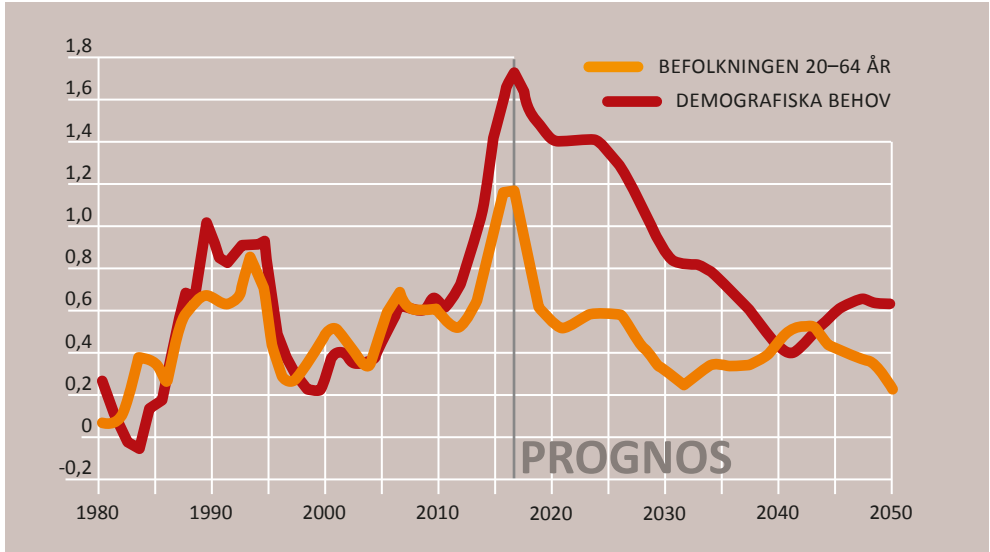
Flera ekonomiska institut gör regelmässigt kalkyler för hur offentlig sektorn och i synnerhet hur välfärden långsiktigt ska finansieras. Metoderna och antagandena skiljer sig åt, men alla bedömares beräkningar visar att den närmaste 20-årsperioden ser mycket besvärligare ut än den senaste 20-årsperioden.

Den främsta förklaringen till att det ser ekonomiskt kärvare ut framåt är den annorlunda demografin. Mellan 1980 och 2015 växte de demografiskt betingade behoven för kommunsektorns verksamhet i ungefär samma takt som befolkningen, därför att befolkningen i arbetsför ålder ökade i ungefär samma takt som totalbefolkningen. Även antalet arbetade timmar i den svenska ekonomin utvecklades under denna tid i paritet med befolkningen. Förändringarna i demografin och sysselsättningen var alltså, om man ser till perioden i sin helhet, likartad.

De kommande 35 åren ser annorlunda ut. Inte minst under periodens första del beräknas de demografiska behoven av vård och omsorg öka, först till följd av ett kraftigt ökat antal yngre och senare till följd av ett kraftigt ökat antal äldre personer. Detta kommer att bidra till att de krav som riktas mot kommunsektorn växer väsentligt snabbare än sysselsättningen. Under dessa år blir det en prövning att enbart

vidmakthålla den kommunala verksamheten på samma nivå utan större skatthöjningar. Detta innebär att skattefinansierad kommunal verksamhet som bibliotek måste bedrivas på ett mer effektivt sätt än idag. ♦

Figur 5k. Antal invånare i åldern 20–64 år i jämförelse med demografiska behov. Procentuell förändring.

Källa: SCB och Sveriges Kommuner och Landsting. Anm: Utvecklingen av demografiska behov till och med år 2012 är hämtad från rapporten Valfärdstjänsternas utveckling 1980–2012.

KOMMUNGRUPPER

A. Storstäder och storstadsnära kommuner

A1. Storstäder – kommuner med minst 200 000 invånare varav minst 200 000 invånare i den största tätorten.

A2. Pendlingskommun nära storstad – kommuner där minst 40 procent av nattbefolkningen pendlar till arbete i en storstad eller storstadsnära kommun.

B. Större städer och kommuner nära större stad

B3. Större stad – kommuner med minst 50 000 invånare varav minst 40 000 invånare i den största tätorten.

B4. Pendlingskommun nära större stad – kommuner där minst 40 procent av nattbefolkningen pendlar till arbete i en större stad.

B5. Lågpendlingskommun nära större stad – kommuner där mindre än 40 procent av nattbefolkningen pendlar till arbete i en större stad.

C. Mindre städer/tätorter och landsbygdskommuner

C6. Mindre stad/tätort – kommuner med minst 15 000 men mindre än 40 000 invånare i den största tätorten.

C7. Pendlingskommun nära mindre stad/tätort – kommuner där minst 30 procent av nattbefolkningen pendlar till arbete i annan mindre ort och/eller där minst 30 procent av den sysselsatta dagbefolkningen bor i annan kommun.

C8. Landsbygdskommun – kommuner med mindre än 15 000 invånare i den största tätorten, lågt pendlingsmönster (mindre än 30 procent).

C9. Landsbygdskommun med besöksnäring – landsbygdskommun med minst två kriterier för besöksnäring, dvs. antal gästnätter, omsättning inom detaljhandel/ hotell/ restaurang i förhållande till invånarantalet.

KÄLLOR

Bibliotek 2015, Kungliga biblioteket

Bibliotekslag (2013:801)

Parkvall, Mikael, Sveriges språk i siffror vilka språk talas och av hur många?, 2015

Långtidsutredningen, 2015

Sveriges framtida befolkning 2016–2060, SCB

Folkmängd 2016 – befolkningsförändringar, SCB

Integration – flyktingars flyttmönster i Sverige (SCB)

Sveriges nya geografi 2015, Arena för tillväxt, SWECO

Befolkningens utbildning och sysselsättning 2014, SCB:

oms Fifi Brindacier

eet jū Pippi Langkous

ipri Longstocking

РД ХТНН ЧТД Д'ЛД'

IPPI LANGKOUS

abe uyazi Pippi Longstocking

ك-تук билгесизби

لي ووطلا بروج لال حاك نان ف

Πίππη η Φανσόδομότηη

پي پي لانگسٹوکنگ

stocking

Nahibalo ka ba Pippi Longstocking

Вы знаете, Пиппи Длинныйчулок

Tiedätkö Pippi Pitkätossu

DO YOU KNOW PIPPI LONGSTOCKING?

Сиз Тук-тук-тук билгесизби

Да ли знате Пиппи Дуга Чарапа

Ozy znasz Pippi

Ar žinote, Pėpė llgakojinė

Veistu leikritiä um Linn langsokk

당신은 피피를 아시나요

你知道 袜子皮皮

KAPITEL 6

Bibliotekens roll för integration och språklig mångfald

Carlos Rojas

*Carlos Rojas är samhällsanalytiker och arbetar idag som analyschef på Sweden Research med studier och analyser rörande social hållbarhet på uppdrag av kommuner och myndigheter. Han har tidigare jobbat för bland annat Skolverket, Regionbibliotek Stockholm och Piteå kommun med frågor som rör flyktingar och andra migranternas första tid i Sverige. I april 2017 släppte han boken *Var går gränsen? Om flyktingmottagande, öppna hjärtan och systemkollaps*.*

INLEDNING

Sverige 2030 kommer att kräva att vi under de kommande åren blir mer nyfikna och resonerande. Migrationen går inte att hejda mer än tillfälligt. Vi behöver planera för ett scenario där det som alltid hänt också kommer att fortsätta hända: att människor på flykt ständigt hittar vägar och mål att fly till. Antalet flyktingar i världen ökar och ligger idag på över 50 miljoner¹⁵². Under 2016 sökte sig drygt en miljon av dem till EU¹⁵³. Att en nedgång av mottagandet i Sverige följs av en ny uppgång är ett sannolikt scenario. Vad kommer en fortsatt migrationsuppgång innebära för Sverige och det livslånga lärandet,

152. UNHCR. 2016. Global trends: Forced displacement in 2015. (UNHCR:s senast sammanställda statistik, från sista december 2015, anger 65,3 miljoner människor "of concern to UNHCR", ibland även kallade "forcibly displaced". I denna siffra ingår dock flyktingar som återvänt efter sin flykt, och människor som de senaste tio åren fått sin ansökan om asyl beviljad och fått uppehållstillstånd i ett annat land. Det ingår också personer som är under UNHCR:s bevakning för att de saknar medborgarskap och är i vad de anser är en osäker situation. Totalt utgör dessa ungefär tio miljoner människor, som alltså inte är på flykt, även om merparten en gång flytt. Delar av statistiken över de som är på flykt är också svår att peka på som exakt, utöver att den förändras hela tiden. Därför skriver jag genomgående i texten att över 50 miljoner är på flykt, vilket med säkerhet är korrekt.)

153. Eurostat. 2017. Asylum statistics. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics

mänskliga rättigheter, våra möjligheter till samexistens och inte minst för språkanvändningen?

I det här kapitlet väver jag ihop dessa frågor med nya frågeställningar. I den första delen berör jag den faktiska situationen vi står mitt i och inför just nu – en fortsatt ökning av antalet asylsökande. Därefter ger jag en bild av bibliotekens roll för de asylsökande och slutligen tittar jag på hur lärandet och språket behöver genomgå en resonemangsdusch de närmsta åren om vi ska stå stadigt i vad vi vill och hur vi vill förbereda oss för Sverige 2030.

Ett ökande flyktingmottagande som håller i sig

Det enda vi vet helt säkert om framtiden är att vi inte vet någonting om den. När det kommer till vår framtida flyktingmottagning är det definitivt fallet.

En forskningssammanställning av över 500 artiklar och avhandlingar rörande migration har gjorts av ett EU-organ med uppdrag att stötta medlemsstaternas mottagande av flyktingar, European Asylum Support Office. Sammanställningen presenterades förra hösten på ett seminarium i Valletta. En av sakerna som var i fokus för sammanställningen och för seminariet var prognosfrågan. Kan vi räkna ut hur många människor som kommer att fly och vart? Kan vi till och med räkna ut hur många som i en nära eller mer långsiktig framtid kommer att fly till en stat inom Europeiska unionen? Med en ungefärlig prognostisering skulle vi kunna planera för att ta emot det antal som vi kan beräkna och därmed undvika situationer där vi blir tagna på sängen och resulterar i den känsla av kaos som fick genomslag hösten 2015.

Till många regeringars besvikelse blev svaret nej på alla frågor. Det går inte att göra prognoser över världens flyktingrörelser. De är helt enkelt oberäknliga. Vilket innebär att det vi behöver planera för är just det – att precis vad som helst kan hända.¹⁵⁴

Likheterna i händelseförloppet under kriget i forna Jugoslavien

För Sveriges del är de två senaste perioderna, då antalet asylsökande ökat, exempel på att det är svårt att räkna ut hur många som kommer hit. Faktum är att händelseförloppet när vi i slutet av 1980-talet fick en ökning i antalet flyktingar då det blev krig i forna Jugoslavien är väldigt likt händelseförloppet vi sett de senaste åren efter att Syrienkriget bröt ut 2011.

154. Jakub Bijak, professor i demografi på University of Southampton, förklarade på konferensen "EU and Global Asylum-Related Migration Research" att "Migration is volatile and barely predictable; too precise forecasts are doomed to fail". (2016-05-16) <https://www.easo.europa.eu/sites/default/files/public/Modelling%20Migration%20Review%20and%20Assessment.pdf>

Jag fick under arbetet med min bok *Var går gränsen? Om flyktingmottagande, öppna hjärtan och systemkollaps* en pratstund med dåvarande generaldirektören på Integrationsverket mellan 1988 och 1993, Christina Rogestam. Hon förklarar att de då, i slutet på åttiotalet, för det första inte hade räknat med att det skulle bryta ut ett krig i närområdet. När kriget sedan väl bröt ut, räknade de inte med att så många skulle söka sig till Sverige. När flyktingarna började söka sig till Sverige, tänkte de att kriget skulle ta slut snabbare än det gjorde. Uppgången av antalet personer som sökte asyl i Sverige mellan 1988 och 1992 är nästan kalkerad uppgången mellan 2011 och 2015. Rogestam var förvånad över att ingen hörde av sig till henne när flyktingmottagandet började bli lika komplicerat igen.¹⁵⁵

Först efteråt, 2016, har Riksrevisionen gjort en kartläggning av lärdomarna från Integrationsverkets arbete under åren för mottagandet av flyktingarna från forna Jugoslavien. På samma sätt som vi 1993, efter att kriget i forna Jugoslavien tagit slut, fick en plan för hur vi skulle hantera en plötslig ökning av asylsökande i Sverige¹⁵⁶. Men att ha en plan och att den planen används är som bekant inte alltid något som hänger ihop på myndigheter och kommuner. Till Migrationsverkets försvar bör också framkomma att de det här årtiondet prickat väldigt nära med sina prognoser, ända fram till år 2014, för vilket de prognostiserade 69 000 asylsökande och det blev drygt 81 000¹⁵⁷. För 2015 däremot blev dock prognosen på 105 000 nästan 60 000 ansökningar kort¹⁵⁸.

En stegrande kurva kan alltid fortsätta stegra

Poängen med att vi lär oss mer om den bristfälliga planering vi haft i Sverige rörande flyktingmottagningen är inte att knuffa in Migrationsverket i skamvrån. Varenda kommun och myndighet som på något sätt är påverkad av flyktingmottagningen kan helt enkelt både känna till att prognoser är gissningar, vaga sådana, och att flyktingrörelser när som helst kan förändras. Öka eller minska, och byta riktning eller karaktär.

155. Christina Rogestam, fd Generaldirektör Invandrarverket. 2016. Intervju angående Integrationsverkets arbete åren 1988–1993. (2016-06-13.)

156. Försvarsdepartementet. 1993. Massflykt till Sverige av asyl- och hjälpsökande. (SOU 1993:89)

157. Migrationsverket. 2013. Verksamhets- och utgiftsprognos 2013-10-25.

158. Migrationsverket. 2014. Verksamhets- och utgiftsprognos 2014-11-04.

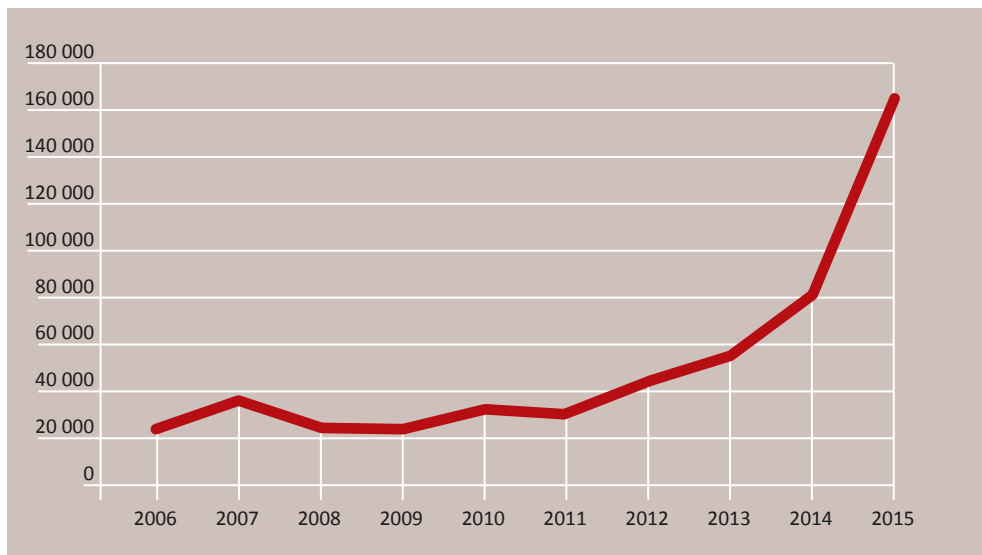
Framförallt kan alla inblandade aktörer alltid utgå från att det är ett sannolikt scenario att en kurva som under en period stegrat fortsätter att stegra kommande period. Det är förstås också alltid ett scenario att en kurva som stegrar kan börja flacka eller vända neråt. Men scenariot att kurvan fortsätter stegra är det som kräver planering och beredskap.

En stegrande kurva hade börjat framträda i Sverige ett par år efter det att kriget i Syrien bröt ut. Det gick att läsa av i statistiken och dessutom märktes det i verksamheterna. Jag minns ett seminarium jag pratade på i oktober 2014, anordnat av en länsstyrelse för ett mellanstort län. Ansvariga för flyktingmottagningen från ett trettio-tal kommuner var representerade och de hade likartade upplevelser av situationen: prognosen för hur många flyktingar generellt och ensamkommande barn i synnerhet skrevs upp hela tiden, och det hade varit så konstant sedan mer än ett år tillbaka. Planerna för mottagande i kommunen sprack kontinuerligt på grund av dessa uppskrivningar. Det gällde öppnande av asylboenden för de som kom, anvisningar av ensamkommande barn och mottagande av så kallade kommunmottagna (det antal personer som fått uppehållstillstånd som kommunerna förbinder sig till att ta emot om de inte hittat arbete eller bostad på egen hand under tiden de väntat på sitt besked).

Tjänstepersonerna uttryckte hur de hela tiden ”släckte bränder” när de plötsligt fick öppna nya anläggningsboenden eller flera barn blev anvisade till deras kommun som de inte hade planerat för.

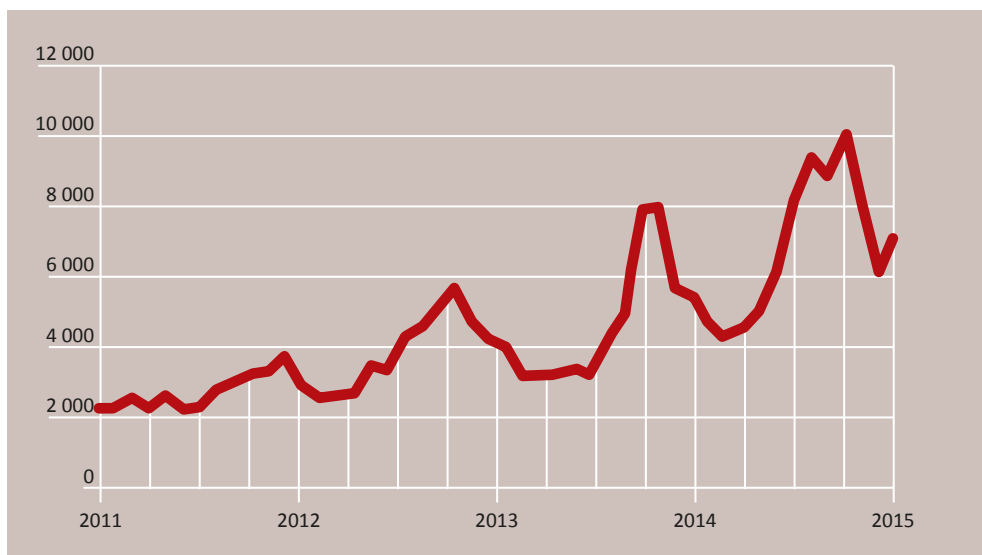
Om vi tittar på kurvan över det årliga antalet asylsökande i Sverige mellan år 2000 och 2015, är det tydligt att tjänstepersonerna på seminariet i oktober 2014 upplevde en trend som sannolikt skulle fortsätta. Kurvan som framträdde av den månadsvisa statistiken från det att Syrienkriget bröt ut 2011 gav också en indikation på hur en fortsatt utveckling skulle se ut. Samtidigt hade de hamnat i en situation där de från det första överraskningsmomentet vid första ökningen av antalet asylsökande ägnade sin tid åt att lösa akuta situationer som uppstod, utan att parallellt planera för hur de skulle göra nästa år, om antalet som kom ökade eller Migrationsverkets prognoser var i underkant. Mönstret håller i sig hela tiotalet. En titt på ärenden som avhandlats i kommunstyrelser och kommunfullmäktige som rör flyktingmottagning visar att de generellt rör öknings- eller effektivitet i närtid och sällan behandlar en förstärkning av kapaciteten för kommande år.

Figur 6a. Antal asylansökningar 2006–2015.

Källa: Migrationsverket, www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Statistik/

Figur 6b. Antal asylansökningar månadsvis 2011–2014.

Källa: Migrationsverket, www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Statistik/

Att vara beredd på antalet är det viktigaste, inte antalet i sig

Utifrån det som sades på seminariet i oktober 2014, där en tiondel av Sveriges kommuner var representerade och delade samma erfarenhet, började jag undersöka om mönstret gick att urskilja även på andra håll. Allt jag har hittat, ner till den individuella tjänstepersonens arbets-situation, går att sammanfatta ganska väl med ett vittnesmål från en av deltagarna på seminariet:

”Jag får ett samtal i helgen om att på måndag kommer det en buss med asylsökande som ska bo på ett av vandrarhemmen. Bland dem finns barn som ska ha plats på skola och alla ska få en läkarundersökning och har rätt till vård.”

Vid tidpunkten berodde det här på att Migrationsverket inte berättade om var så kallade anläggningsboenden, upphandlade asylboenden drivna på entreprenad, skulle hamna, viket hade att göra med sekretesslagen som gäller för upphandlingar fram till att ett anbud är accepterat och upphandlingen avslutat. Detta korrigerade Migrationsverket så småningom men gav ändå kommunerna ett tydligt underlag att identifiera problemets natur – att bristen på planering var kärnan i den utmanande situationen och inte det ökade antalet flyktingar i sig.

Jag fortsatte att i intervjuer likväl som i informella möten med kommunernas tjänstepersoner att fråga om var skon klämde. Det var vanligt att de hade upplevt ”bussituationen” och jag frågade då om det hade varit någon skillnad om bussen rymt hälften så många eller dubbelt så många. Bilden jag fick var att det hade gjort skillnad, men marginellt. Det var överraskningen, eller snarare överrumplingen, som var problemet som skapade stressen – både personligen för tjänstepersonen och för strukturen.

Budskapet som kommunerna sände ut blev dock inte så nyanserat: ”Vi klarar inte mer” ekade det från landets kommunhus från norr till söder. Min bild är att politikerna såg det så och att det också var politikerna som förde kommunens talan och förmedlade kommunens situation uppåt i sina partiets hierarkier. Stressade och pressade tjänstepersoner förklarade sannolikt om den svåra situation de var i och att de inte klarade mer. Men att det de inte klarade var mer dålig planering, snarare än fler flyktingar, blev inte utkristalliserat i analysen. Ofta, som jag ser det, för att tjänstepersonerna själva inte riktigt isolerade det första från det andra när de förmedlade situationens karaktär till kommunens politiker.

Ett sätt att ge en bild av vilken belastning mottagandet av asylsökande kan vara idag för Sveriges kommuner är att titta på mediantal och genomsnitt:

Mediankommunen i Sverige har 15700 folkbokförda invånare¹⁵⁹ Medianen för inskrivna asylsökande i en svensk kommun är 200 personer. För våra 290 kommuner betyder det i genomsnitt ungefär en asylsökande på 100 folkbokförda invånare (maj 2017)¹⁶⁰. Frågan att förhålla sig till är om det hade spelat någon roll om det istället var en halv på 100 eller två på 100. Eller om det hade spelat någon roll att ha en plan för att de som kom skulle komma. Om det för en kommun med 15 000 invånare gör stor skillnad att ha 150 asylsökande boende istället för 200, eller 250 istället för 200. Eller om det blir skillnad av att ha en plan för hur kommunen hanterar ett scenario där antalet asylsökande går upp från 200 till 250, även om det mest sannolika verkar vara att det går ner till 150.

Att konkretisera bilden av flyktingmottagandets omfång och framtida scenarion är av vikt för alla kommuner och hela den kommunala verksamheten. Inte minst för biblioteken, som jag strax kommer in på, är en central funktion för just asylsökande. Att se till att alla kan hålla ett öga på Migrationsverkets statistik eller i alla fall titta på hur den utvecklats en tid tillbaka när det börjar framgå att fler asylsökande än tidigare kommer till kommunen. Att det sker en plötslig höjning betyder inte bara att den ökade efterfrågan på bibliotekets service den för med sig behöver mötas. En plötslig höjning kan betyda att det kan komma en höjning till, och efter den en till. Om så blir fallet kan ingen räkna ut när höjningarna kommer att sluta. Det här kan alla känna till. Istället för att bli förvånade när framtida ökningar fortsätter stegra kan alla ha en plan för hur de gör i en sådan situation.

Hårdare tag ger bara tillfälliga nedgångar i antal asylsökande

Signalerna vi får via medier och politiker är ofta sanna men kan vara förvillande. I det svenska offentliga samtalet i slutet av 2014 fick faktumet att vi inte haft så mycket flyktingar sedan kriget i forna Jugoslavien spridning. Sommaren året därpå släppte Amnesty och UNHCR varsin rapport där de beskrev det som skedde som den värsta flyktingkrisen sedan Andra världskriget¹⁶¹, något vi kom att upprepa

159. Statistiska centralbyrån. 2017. Folkmängd i riket, län och kommuner 31 december och befolkningsförändringar 1 januari – 31 december 2016.

160. Migrationsverket. 2017. Personer boende i Migrationsverkets mottagningssystem 2017-05-01.

161. Amnesty International. 2015. The Global Refugee Crisis: A Conspiracy of Neglect. UNHCR. 2015. Global Trends: Forced Displacement in 2014.

även i vår svenska kontext om och om igen. Sammantaget gav det här känslan av att det vi såg var en tillfällig och historisk topp – ett rekord. Och rekord slås ju inte på löpande band, så indirekt signalerade detta faktum att de ökande antalen skulle avta. Det blev som bekant inte så, utan vi dubblade antalet asylansökningar under 2015.

När regeringen därefter skärpte villkoren för uppehållstillstånd och gränsbevakningen i slutet av 2015, var det inte längre tal om en signal utan ett direkt meddelande: ”Sverige behöver en andningspaus.”¹⁶² Jag förstår att många då lyssnar till sina ledare och konstaterar att så är fallet, vi behöver en andningspaus. Så nu ordnar vi en. Det som inte framgick eller framgår tydligt någonstans är hur lång den här andningspausen kommer att vara. Anledningen till det är att ingen kan veta, och anledningen till att ingen kan veta är som redan nämnt att alla försök till prognostisering är irrelevanta.

Det enda som den historiska statistiken visat hittills är att skärpningar av regler och gränsbevakning lett till tillfälliga nedgångar. Men de har så småningom vänt till en uppgång som tagit tillbaka gränspassager eller asylansökningar till samma nivå som tidigare. I vårt nordliga hörn har vi ett tydligt exempel just i samband med kriget i forna Jugoslavien i samband med ökningen av antalet asylsökande då. Sverige hade fram till åttio-talet beviljat skydd till de flesta som sökte asyl, ett årligt antal på runt 10–20 000. När det sedan gick upp till 30 000 asylsökande 1989, året då kriget bröt ut, blev premisserna ifrågasatta. Till slut fattade den Socialdemokratiska regeringen 13 december 1989 beslut om att enbart de som kunde bevisa sin flyktingstatus i enlighet med Flyktingkonventionen skulle få stanna i Sverige.¹⁶³ Beslutet kom att kallas Luciabeslutet. Från och med då har beviljandegraden varit att ungefär varannan asylsökande beviljats uppehållstillstånd.

Luciabeslutet bidrog också till att antalet asylsökande sjönk efter att kriget i forna Jugoslavien tagit slut till mindre än 10 000 asylsökande per år 1995–1997. Efter millennieskiftet gick antalet upp till 20 000 igen, för att därefter pendla mellan 25 000–35 000 fram till kriget i Syrien bröt ut, då siffran steg till 44 000 för att sedan fortsätta den tidigare nämnda stegringen.

På andra håll visar statistiken samma mönster. Hårdare gränsbevakningar har tillfälligt hindrat människor, men så småningom har de hittat andra vägar in. I tider när vi talar om Trump, glömmer vi att

162. Sveriges Television/TT. 2015. Regeringen: Ny lagstiftning för färre asylsökande (2015-11-24) <http://www.svt.se/nyheter/inrikes/regeringen-utokade-id-kontroller-vid-gransen>

163. Svenska Dagbladet/Hannes Dellings. 2015. Luciabeslutet 1989 – när flyktingkris blev en krutdurk (2015-12-15) <https://www.svd.se/mytomspunnet-luciabeslut-stangde-inte-sveriges-grans>

EU redan 1998 började bygga en egen vägg mot Afrika. Spanien har två städer belägna på norra Afrikas kust, som är en kvarleva från när Marocko var koloniserat av Spanien. Ceuta och Melillas gränser till Marocko är den enda landgränsen mellan EU och Afrika, vilket förstås har gjort att flyktingar och andra migranter från kontinentens olika länder tagit sig dit när de velat komma till EU. Vår egen vägg för att stoppa oönskade afrikaner byggdes för mer än 30 miljoner euro av galvaniserat stål och är sex meter hög. När de som ville till EU ändå visade sig hitta sätt att komma över, förstärktes väggen med både skärblad på gallren som utgjorde väggen och så småningom ytterligare en andra vägg och taggtrådsrullar på marken mellan de båda väggarna. Det gav effekt: när skärbladen sattes upp 2005 gick antalet gränspassager ner med hälften. Men efter det gick de stadigt upp igen och 2014 hade de gått tillbaka till en högre nivå än 2004.¹⁶⁴

Samma år som skärbladen placerades ut på väggen mellan Spanien och Marocko inrättade Europeiska Unionen sitt gräns- och kustbevakningsorgan Frontex. En liten nedgång av antalet asylsökande 2006 följdes av vad som varit en stadig uppgång efter det. Nivån från 2005 passerades redan 2009 och efter att kriget i Syrien bröt ut ökade antalet till att det 2015 kom 1 250 000 personer som sökte asyl i EU.

De som påstår att de tar ansvar för flyktingmottagandet gör med andra ord bäst i att förutsätta att den minskning av antalet asylsökande i Sverige som följde åtstramningarna 2016, kommer att följas av en återgång till likartade nivåer som tidigare.

Antalet asylsökande i EU minskade inte 2016

Ett tydligt tecken på det, som i skrivande stund i princip ingen uppmärksammat, är att antalet som sökt asyl i EU inte minskat 2016. Antalet förstagångssökande var 1 204 000 jämfört med 1 257 000 året innan. I Sverige har vi haft en nedgång av asylansökningar, som beror på att färre av de som kom till EU sökte asyl i Sverige men betydligt fler i Tyskland, som 2015 tog emot cirka 35 procent av de asylsökande och 2016 över 60 procent. Medan Sverige har sin andningspaus är det alltså detta som sker.¹⁶⁵ Lika många söker asyl i EU, men fler flyktingar samlas istället i Tyskland. Dessutom har Turkiet blivit tillfälligt hem för över 2 500 000 flyktingar enligt UNHCR-siffror från juni 2016¹⁶⁶.

164. Overseas Development Institute/John Cosgrave et al. 2016. Europe's refugees and migrants: Hidden flows, tightened borders and spiralling costs.

165. Ibid.

166. UNHCR. 2016. Figures at a glance. <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>

Kriget i Syrien tar inte slut. Ett nytt krig eskalerar i Yemen¹⁶⁷, som har lika stor befolkning som Syrien hade innan kriget. Den totala globala bilden återspeglar dessa observationer i närområdet: antalet på flykt i världen växer hela tiden som det gjort sedan millennieskiftet. Kurvan kan fortsätta gå upp eller så kan saker hända som får den att vända. Ingen kan veta och vi gör bäst i att förstå att vår berömda andningspaus kan ta slut när som helst. Regeringen har sannolikt sett som sin uppgift och sitt intresse att lugna Sveriges invånare och andra inblandade, men ingen gör sig själv en tjänst genom att säcka ihop och ta en tupplur bara för att sedan vakna av en smäll när vårt flyktingmottagande ökar igen.

DE ASYLSÖKANDES SITUATION OCH BIBLIOTEKENS BETYDELSE

Bakom alla dessa siffror finns förstås människor. Vi måste alltid komma tillbaka till det. Några som inte missat detta faktum är personalen på landets bibliotek. Precis som andra offentliga organ har ökningen av antalet asylsökande blivit en del av vardagen, på ett konkret och personligt plan, där biblioteken har varit mycket viktiga.

Asylsökande i Sverige har under den senaste perioden haft en tillvaro präglad av begränsningar. Sannolikt fler begränsningar än tidigare perioders asylsökande. När ökningen tog våra myndigheter på sängen ledde underbemanningen till längre handläggningstider för varje ärende än tidigare. Brådskan var att ordna boende, med mindre krav på de entreprenörer som erbjöd sig att driva asylboenden. Dessutom ledde den ökade hotbilden mot asylboenden efter brandattentat mot både befintliga och kommande asylboenden till högre säkerhetsåtgärder på anläggningarna.

Säkerhetsåtgärderna ledde på vissa håll till att asylboenden blev isolerade både genom att inte vara synliga med adress eller kontaktuppgifter på egna eller kommunala hemsidor och genom att de ansvariga blev mer restriktiva med besök och verksamheter utifrån. I och med att Migrationsverket sänkte kraven för upphandling av asylboenden och dess drift, har inga krav funnits på att de anställda på asylboendena ska ha någon kompetens eller erfarenhet av att arbeta med asylsökande eller människor i utsatta situationer.

Hösten 2015 var jag projektledare för en studie, där vi intervjuade asylsökande i olika delar av Stockholms län om hur de använde biblioteken och vilken roll dessa spelade för dem¹⁶⁸. 2016 arbetade jag

167. Amnesty. 2017. Yemen 2016/2017. <https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/yemen/report-yemen/>

168. Miklo/Regionbibliotek Stockholm/Carlos Rojas. 2016. "Biblioteket hjälper mig att komma in i samhället."

tillsammans med ett gäng kollegor med ytterligare en studie, "Asylum Seekers In Sweden", där totalt 456 asylsökande från tretton kommuner runt om i Sverige blev intervjuade med ett bredare frågebatteri som rörde deras situation idag och i framtid ur ett antal perspektiv som hälsa, boende, arbete, studier och sociala aspekter på tillvaron.

En tillvaro präglad av begränsningar

En vanlig beskrivning av de intervjuade, som lämnat sin familj i Syrien någon gång under 2015, hade en relativt god förståelse för det svenska systemet och som utifrån denna förståelse aktivt valt Sverige framför andra potentiella flyktmål. Den vanligaste anledningen till att välja just Sverige är att det har varit fred länge och att det är en fungerande demokrati. Att Sverige haft fred i 200 år är en återkommande kommentar. Efter det kommer att det är ett bra land för barn att växa upp i. Det svenska välfärdssystemet är känt, där möjligheten till en bra och jämlik skola som finansieras med skattemedel och "inte kostar extra" är återkommande i beskrivningarna. De svenska bidragssystemen däremot har få koll på. Majoriteten av de intervjuade är inte bekanta med bidraget som de som får uppehållstillstånd får under två år. Demokrati och fred helt enkelt. Det är det som drar.

Utifrån dessa preferenser har de som flytt helt enkelt sökt efter den plats som bäst matchade deras preferenser, förutom att den uppfyllde grundförutsättningen: möjligheten att få skydd. Sverige uppfyllde detta då vi fram till hösten 2015 erbjöd permanent uppehållstillstånd på basis av alternativt skyddsbehov till alla från Syrien, vilket innebar att alla fick uppehållstillstånd utan att behöva *bevisa* att de hade skyddsbehov, vilket annars är fallet.

Syrierna som kom såg många gånger hotet närma sig deras stad eller kommun och hade ofta tid att välja vart de skulle bege sig. De sökte på internet och hörde sig för med bekanta, vänner eller släktingar med tidigare erfarenhet från resor till olika länder. Ganska likt hur du sannolikt skulle göra om du såg en överhängande risk för att ditt bostadsområde inom kort kunde råka ut för en attack eller tas över av en väpnad grupp eller armé. De som lämnade Syrien utan sin familj gjorde det i en överslagsberäkning av risker och möjligheter. Som en av de jag intervjuade återgav händelseförloppet:

"Vi började bli anfallna och på sex timmar hade alla i staden samlat sina saker och rest. Det var nära Damaskus, så vi tog oss dit och var flera familjer som fick tag på en lägenhet som vi delade. Men efter ett tag förstod vi att Damaskus inte heller skulle vara säkert, det var bara en tidsfråga. Vi började titta på länder och jag hade en sväger som hade kommit till Sverige och berättade att han på sex månader fått

uppehållstillstånd, och sedan på sex månader kunde få dit sin familj. Eftersom resan var så farlig åkte jag – min fru och mitt treåriga barn blev kvar.”

Informationen denna man införskaffade stämde med hans förväntningar som var realistiska när han lämnade Damaskus i slutet av 2014. Men när han väl kom fram till Sverige och påbörjade sin process hade verkligheten blivit en annan. Idén om att återförenas med sin familj efter ett år hade snabbt förvandlats. Det skulle ta längre tid än så. Det värsta var att han inte längre kunde veta *hur lång* tid det skulle ta. Migrationsverket sade nämligen aldrig ens på ett ungefär till personerna vars ärenden de handlade, hur lång tid det skulle kunna ta. De visste helt enkelt inte. När jag intervjuade honom i slutet av 2015 hade han precis fått uppehållstillstånd, ett drygt år efter att han kommit till Sverige. Det han under året informerat sig om och själv bevittnat genom vänner och bekanta var att det inte bara var väntan på uppehållstillstånd som hade förlängts till en oviss tid, utan också handläggningen av familjeåterföreningen. Han kände flera som fått uppehållstillstånd för mer än ett år sedan och fortfarande väntade på att bli återförenade med sin familj. Han utgick från att det skulle gälla honom också, och hade helt rätt. När jag skriver det här våren 2017 har hans familj ännu inte kommit till Sverige. Kombinationen av att inte veta när du får se din familj igen, av att varje dag är en dag då just platsen din familj befinner sig på kan bli föremål för en attack och av att du inget kan göra för att skynda på processen tar innebörden av ordet ”begränsad” till en helt annan nivå. Det finns helt enkelt inget ord som kan beskriva det dessa personer behöver genomleva.

Detta är grundsituationen i livet för ungefär en tredjedel av de asylsökande, andelen som kommit för att så småningom få hit sin familj¹⁶⁹. En rad andra saker bidrar till att ytterligare begränsa de asylsökande under tiden de väntar på beskedet om uppehållstillstånd.

Inflytandet över vart du kan bo är mycket litet. De flesta bor på asylboende, medan vissa bor egenboende, vanligtvis då i en lägenhet eller rum de delar med andra personer. Vilket asylboende du hamnar på kan du inte vara med och bestämma, och det är vanligt att de vi intervjuar i våra studier har fått byta boende mer än en gång. På asylboendet finns en rad begränsningar och förhållanden som de boende inte har inflytande över, som vilka eller hur många de delar rum med, vilken mat de äter, och när och var du får äta den. Många asylboenden tillåter inte att de boende lagar egen mat, och det finns också boenden där de förbjudits att äta mat på andra ställen än i den gemensamma

169. Sweden Research/Menna Elsahly & Carlos Rojas. 2016. Asylum Seekers In Sweden.

matsalen. För de som har barn gör det här en av de mest vardagliga situationerna till en plåga: små barn förstår inte kontexten och vägrar äta broccoli oavsett asylboendets regler. Där vilken förälder som helst i det läget hade ställt sig och kokat pasta, är inte det här en möjlighet för föräldrar på boendet. Raden av saker i tillvaron de asylsökande är begränsade i blir lång, och förstås blir situationerna längst bak i raden av begränsningar saker som lätt kan ses som vardagstrivialiteter. Men bilden som studierna jag arbetat med tydliggör är att när de asylsökande till slut in i minsta lilla detalj av sitt liv är begränsade och ofria, så blir nästan det minsta det värsta. Framförallt är det ibland just att till och med de minsta sakerna är kontrollerade eller begränsade som gör helheten så påfrestande. En tredjedel av de vi intervjuat anger att de skulle vilja tala med en psykolog, något de inte har möjlighet till då det inte är del av den vård de har rätt till under perioden som asylsökande. De har inte heller råd att anlita någon privat.¹⁷⁰

Biblioteken som frizon stärker livskvaliteten

Pengarna är en av de mer huvudsakliga begränsningarna för asylsökande. Ersättningen för de som bor på boende med servering av mat, vilket de flesta boenden har, får 720 kronor i månaden. De som är egenboende får 2130 kronor och ska täcka hyra och mat förutom andra utgifter i vardagen. Summan räcker i exempelvis Stockholm inte till ett månadskort för att åka kommunalt, och inte heller till många singelbiljetter med lokaltrafiken. De asylsökande försöker dessutom använda pengarna de får så lite som möjligt, för att ha en buffert till akutsituationer, som ett besök på akutmottagningen (och hemresa därifrån) eller något annat de kan vara oroliga över att behöva bekosta.

Begränsningen vad gäller tillgängliga medel leder även till en begränsning i rörlighet. De flesta åker helt enkelt sällan från sitt asylboende med lokaltrafiken, vilket begränsar dem till att röra sig i närområdet. I vissa fall är närområdet mitt i stan, men oftare är det i en relativt isolerad plats i en glesbygdsmiljö med en bit ifrån närmsta buss- eller tågstation, eller en tunnelbanestation i en förort till en stad.

Förutom att biblioteken erbjuder asylsökande viktiga saker som de efterfrågar, är just alla dessa begränsningar det som ser ut att ha gjort biblioteken runt om i Sverige till viktiga platser för de som har ansökt om asyl och väntar på sitt besked.

Biblioteken är gratis och finns ofta relativt nära ett asylboende. Två grundläggande förutsättningar för vilken plats eller aktivitet som asylsökande ska kunna nyttja behöver uppfyllas. I studien där

170. Ibid.

vi specifikt frågade om deras användning av bibliotek beskrev flera av respondenterna att det var en plats de gick till för att få lugn och ro och vara ifred. Där kunde de koppla av från trängseln och det ofrivilliga sällskapet på sitt boende. De flesta nyttjade biblioteket för läsning och boklån, datoranvändning och tillgång till trådlös internet-uppkoppling. Men funktionerna biblioteket fyllde var betydligt fler. Ett återkommande skäl var också att på biblioteken träffa människor, både andra i samma situation samt personalen på biblioteken, som flera uppskattade att kommunicera med och dessutom gärna också uttryckligen ville kommunicera mer med. Det framkom att det finns en stor lust hos en del av de asylsökande att berätta om hur de har det och bli förstådda i sin situation.

”Av de som i den mer generella studien svarar att de ville prata med en psykolog är flera personer som också säger att de vill ”prata med någon” eller ”prata om hur de mår”. När de i biblioteksstudien får svara på vad de tänker att personalen på biblioteken kan göra bättre, är respondenterna först väldigt noga med att säga allt personalen gör bra, och hur vänliga alla de möter är. Sedan är en återkommande önskan att personalen kanske skulle kunna förstå dem bättre. Att det skulle göra skillnad om personalen bättre förstod deras situation och vad de genomgår, samt att de uppskattar när det finns personal som pratar deras språk.”¹⁷¹

Det andra tydligt uttryckta önskemålet handlar om deras situation av väntan, begränsning och frustration. Verksamheterna på biblioteket, ofta kopplade till språkutveckling eller att lära sig om samhället och träffa nya människor, är uppskattade av de asylsökande. Samtidigt vill de gärna se mer. Än en gång har det inte bara att göra med att de uppskattar verksamheten. Ett vanligt önskemål från de intervjuade i båda studierna jag arbetat med är att de behöver rutiner, strukturer och mål för sin vardag. Flera vittnar om hur de i väntan på en dag, som

171. Miklo/Regionbibliotek Stockholm/Carlos Rojas. 2016. ”Biblioteket hjälper mig att komma in i samhället.”

de inte vet när den ska komma, sover bort så mycket som möjligt av dygnet – hur de bara vill att dagarna ska passera. De längtar efter sitt besked och upplever inte att de kan fylla dagarna de väntar med något meningsfullt. Samtidigt känner de att de inte mår bra av att det är så. Ett återkommande önskemål är att ha mer språkträning, gärna på en fast tid ganska tidigt på dagen som en anledning att gå upp till något varje morgon. En vardagsrutin, helt enkelt. I samband med samtalen om detta uttrycker också respondenterna att de också ser en daglig träning i språk som ett effektivare sätt att lära sig svenska på, än genom att träna ett par dagar i veckan, så som det är upplagt på många bibliotek idag.¹⁷²

Biblioteken spelar alltså roll för de asylsökande, inte bara för att de tillhandahåller ett rum de kan och vill vara på och verksamheter de efterfrågar. Biblioteken ger sannolikt också en positiv effekt på välmåendet när de ökar möjligheterna för de asylsökande att hitta aktiviteter, rutiner och målpunkter i tillvaron. Anledningar att ta sig upp ur sängen helt enkelt.

Hur ska biblioteken prioritera?

De klassiska biblioteksfunktionerna är förstås viktiga: boklån, bok- och tidskriftsläsning och informationsinhämtning. Tillgången på medier är ändå ur de asylsökandes perspektiv sekundär. Visst finns idéer om att det vore fint att läsa tidningar eller klassiker från sina respektive länder hellre än översättningar av västerländsk litteratur, men det är inget som framkommer som centralt. Viktigare är att tillgodogöra sig information, där typen av information de vill ha hjälp att förstå sträcker sig från hur de ska svara på en Blocket-annons till att få ett brev översatt från Migrationsverket. Denna bredd är föremål för samtal bland personal på många bibliotek – vad ska vi ägna oss åt och vad inte? I ena änden för att det rör banala vardagsbestyr och i den andra för att bibliotekspersonal inte alltid har kompetens kring exempelvis asylrätt eller vad som är bästa sättet att möta någon på som bryter ihop efter ett avslag på ansökan om uppehållstillstånd.¹⁷³

Det uppstår i arbetet med asylsökande liksom med migranter överhuvudtaget frågor kring gränser vad gäller litteratur, verksamhet och innehåll. Ska biblioteken hålla i svenskundervisning? Hur mycket litteratur på andra språk ska finnas? Och på vilka språk? I samband med studien om asylsökandes användning av bibliotek har Regionbibliotek Stockholm, som var beställare av studien, anordnat workshops och seminarier där insikterna från studien presenterats och

172. Ibid.

173. Ibid.

bearbetats av bibliotekspersonal från hela landet. Att få någon slags riktlinjer och samordning kring dessa gränsdragningar var ett återkommande önskemål, men det har också funnits förespråkare för att det ska fortsätta vara varje biblioteks eller varje enhets eget beslut vart gränserna går.

Det som går att säga om detta är att biblioteken generellt under denna period verkar ha varit väldigt angelägna om att möta upp det ökade antalet asylsökande. Personal har lyssnat in behov och i den mån det varit möjligt verkat för att fylla de funktioner som andra myndigheter och aktörer i samhället inte fyllt för de asylsökande. Några saker som kommit ur det är att de asylsökande framförallt fått en ökad livskvalitet och lärt sig mer svenska än de hade gjort utan de utbildningstillfällen biblioteken erbjudit. Det har också blivit så att de byggt ett förtroende för biblioteken som också blir till i en förväntan: att biblioteken är platser där de kan få saker de behöver, åtminstone vad gäller språkutveckling, utbyte, relationer och information. En annan sak som bibliotekens flexibilitet och anpassning till situationen lett till är att synliggöra behoven, till exempel av språkundervisning under tiden de som sökt asyl väntar på besked. Sannolikt har det synliggörandet spelat roll för att regelrätt svenskundervisning för asylsökande organiserad av folkhögskolor och studieförbund fick finansiering och började etableras under 2016.¹⁷⁴

Ett scenario att ha i åtanke är att framtidens asylsökande fortsätter se biblioteken som en självklar punkt i tillvaron. Om inte en plats där de kan förvänta sig att få det de behöver, så åtminstone en plats de kan komma till med förhoppning om att få sina behov vad gäller språkutveckling och information tillfredsställda. Dessutom en plats där de kommer att ha de enda av sitt fåtal möjligheter till kulturupplevelser, rekreation och mer organiserat umgänge utanför sitt boende.

PLANERA FÖR EN SPRÅKVIDGNING

Om vi tänker oss in i ett framtidsscenario där den långsiktiga trenden både vad gäller migration och mottagande av flyktingar håller i sig – vad innebär det för biblioteksväsendet och för det livslånga lärandet?

En kort repetition av läget: Över 50 miljoner är idag enligt UNHCR på flykt. Av dessa kom en dryg miljon till EU under 2016, och ungefär hälften av de som sökte asyl har fått eller kommer att få uppehållstillstånd. Det finns med andra ord fortfarande över 50 miljoner i världen

174. Sveriges Radio/Sofia Bromé. 2015. Studieförbund får 30 miljoner för språkundervisning. (2015-07-09) <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=6208615>

som är på flykt, eftersom det femtiotal demokratier som finns i världen utanför vår europeiska union inte tar emot många fler. Majoriteten av de som är på flykt befinner sig i stater där det demokratiska skicket som minst är att benämna som vobblig. Av de tio stater i världen dit störst antal flyktingar som lämnat sina länder tagit sig, är det närmsta vi kommer en demokrati Turkiet.¹⁷⁵ Det som generellt är läget i Turkiet och de andra på topplistan är att flyktingar har fått ett grundläggande skydd bestående av en yta där de får bo. Ibland har de fått tak över huvudet, ibland har de ordnat det själva på en yta de hänvisats till. Där UNHCR är inblandade tillhandahåller de ibland tält för ändamålet och matransoner, samt personal som också ska värna säkerheten på området. Majoriteten av de som är på flykt möter detta. Prospekten för dessa människor att få ett normalt liv i dessa stater är dåliga. Generellt är vägen till medborgarskap lång, om inte omöjlig – även för barn som föds i landet av flyktingar. Skola och arbete är sällan tillgängligt för dem, för att inte tala om högre utbildning. I många av länderna är inte bara strukturerna ofördelaktiga för de som flytt. Det finns, liksom i vår del av världen, hårdnande attityder hos folk gentemot flyktingar, vilket intervjustudier och kartläggningar gjorda av forskare i bland annat Turkiet¹⁷⁶ och Iran¹⁷⁷ de senaste åren visat.

Förutom intresset för att tillgodose de mänskliga rättigheterna, är en central skillnad mellan en demokrati och en diktatur att en demokratisk stat är intresserad av att få en utbildad befolkning och stort humankapital. Det är grunden för tillväxt och en stats välmående. I diktaturer däremot gäller att en utbildad befolkning oftare förväntar sig och så småningom kräver demokrati och reformer som totalitära eller auktoritära regeringar inte är intresserade av. Är inte landet intresserat av att den infödda befolkningen utbildar sig, är förstået intresset än lägre för att flyktingar utbildar sig och definitivt inget som de investera pengar i.

Att nästan en procent av världens befolkning befinner sig i en låsning som flykting i en diktatur, är framförallt sorgligt för människor och för mänskligheten, men också helt suboptimalt för världens utveckling i stort.

175. Olika institut gör olika klassificeringar av stater, enligt olika parametrar och etiketter. De flesta landar i ungefär samma bedömning. En vanlig referens är Freedom House, som klassar länder i "free", "partly free" och "not free". Svenskspråkiga statsvetare brukar översätta detta till demokratier, halvdiktaturer och diktaturer. Turkiet är till exempel klassat som "partly free".
176. Ayşe Gür-Geden. 2016. Discrimination and Exploitation: Workplace Conditions and Treatment of African Asylum Seekers Residing in Kumkapı. (Middle East Journal of Refugee Studies 1: 7–18).
177. Elisabeth Yarbakhsh. 2015. Iranian Hospitality and Afghan Refugees in the City of Shiraz. (Anthropology of the Middle East 10: 101–118).

Utifrån den statistik vi fört sen åttiotalet kan vi se att antalet som söker sig till Sverige över tid har ökat, från drygt 10 000 asylsökande per år i början av åttiotalet, till i snitt drygt 25 000 per år de tio år som föregick utbrottet av kriget i Syrien. Även om de senaste trettio åren bara haft två tydliga toppar, 1992 (84 000 asylsökande) och 2015 (163 000 asylsökande), blev den andra toppen nästan dubbelt så hög som den första. Detta under årtionden då gränsbevakning, lagar och politiska beslut generellt försvårat för människor på flykt att komma till EU och Sverige.

Antalet på flykt har ökat stadigt det senaste årtiondet. Antalet som flytt och befinner sig i stater nära oss har också ökat. Utöver de 2,5 miljoner som befinner sig i Turkiet befinner sig en miljon i Iran och över tre miljoner till totalt i Libanon, Jordanien och Pakistan, inte långt från oss.¹⁷⁸

Vår framtid kan komma att rymma fler som kommit hit

Med blicken vänd bara mot närområdet och mot tidshorisonten 2030 kan vi i den här texten titta på ett antal framtidsscenarion, något förenklat:

Det ena är att de som är på flykt, främst afghaner och syrier, under de här åren bedömer att deras bästa alternativ är att återvända till Syrien och Afghanistan eller Iran, samtidigt som inga nya stater får en politisk utveckling som gör att deras invånare bedömer att deras bästa alternativ är att lämna landet.

Ett annat scenario är att regeringarna i Turkiet, Libanon, Jordanien, Pakistan och Iran under de här åren börjar pröva asylärenden och genomför reformer som möjliggör för de som varit på flykt att bli en del av de olika staternas samhällen, med rättigheter av liknande typ som de EU-länderna ger sina skyddssökande som får uppehållstillstånd.

Fram till 2030 kan också fler konflikter bryta ut eller eskalera, som den i Yemen, samtidigt som de nuvarande situationerna i Syrien, Irak och Afghanistan fortgår. Yemen har exempelvis idag lika många invånare som Syrien hade 2010, med ett ökande antal invånare som flyr landet.

Det kan också bli så att de som idag befinner sig i Iran, Jordanien, Turkiet, Pakistan och Libanon under de kommande åren hamnar i ett läge där de gör bedömningen att det är värt att trots de hinder som finns försöka ta sig till EU, och lyckas.

Eller att EU-staterna, och kanske även övriga demokratier i världen, under de här åren fattar ett beslut att erbjuda skydd och en tillvaro

178. UNHCR. 2016. Figures at a glance. <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>

i de mänskliga rättigheternas tecken för de miljoner som idag är på flykt. Att de erbjuder dem en trygg resa och vidarebosättning direkt till landet där de får skydd. Även till de som har de det grundläggande skydd som de blivit erbjudna av stater med tveksam demokrati och minimalt intresse för deras mående.

De scenarion som innebär att människorna på flykt fortsätter befinna sig på EU:s bakgård, utanför vårt synfält, kräver förstås inte någon särskild praktisk beredskap av oss i Sverige. Däremot är det sannolikt att det får konsekvenser för den sociala hållbarheten på andra plan. Sittande regeringar kommer definitivt att ha en utmaning med den del av befolkningen som det här årtiondet velat att Sverige tar emot fler flyktingar än vi gjort. En del av befolkningen som ofta är förbisedd till gagn för den andra änden på skalan, de som alltid vill att vi ska ta emot färre. Men andelen som velat ta emot fler har rört sig mellan 20 och 35 procent under tiotalet, även de senaste åren. De scenarion som innebär att fler kommer skulle å sin sida behöva förhålla sig till motståndarna, och också behöva förhålla sig till praktiska och strukturella moment.

Utan att gå in i en djupare analys så talar historien för att det mest sannolika är ett blandscenari där fler människor under perioden fram till 2030 kommer att göra bedömningen att flykt är deras bästa alternativ, och att fler av dessa så småningom trots hinder på vägen kommer att söka sig till demokratier och i regel då närliggande demokratier som de europeiska. Oavsett om det är med våra regeringars goda vilja eller med deras motvilja, kommer människorna befinna sig här och i enlighet med flyktingkonventionen ha rätt att få sin sak prövad. Vi kommer att rymma fler asylsökande, de som väntar på besked, och så småningom kommer ungefär hälften av dessa att bosätta sig i Sverige, om beviljandegraden förblir den som vi haft de senaste årtiondena. Tittar vi på alla migranter som folkbokförde sig i Sverige åren mellan åren 2006 till 2015, vilket då inkluderar flyktingar, så förhöll det sig så att det var ungefär totalt en miljon. Men under samma tioårsperiod ökade antalet invånare i Sverige som var födda utomlands med en halv miljon. Det går inte att avläsa exakt vad det betyder, men i stora drag och över ett årtionde betyder det att en inflyttning av en miljon människor födda i ett annat land, innebar en ökning med hälften.¹⁷⁹ Beroende på att både personer som kommit innan och under perioden har lämnat Sverige igen och att personer som kommit till Sverige från andra länder avlidit under perioden.

179. Statistiska centralbyrån. 2017. Befolkningsutveckling; födda, döda, in- och utvandring, gifta, skilda 1749–2016.

I stora drag är en grov uträkning alltså att 100 000 asylsökande innebär 50 000 uppehållstillstånd, som innebär 25 000 fler invånare i Sverige över tid.

Fler migranter kommer kräva språkkunniga samhällsfunktioner

Lite i taget blir vi alltså fler i Sverige som är födda i andra länder. Fler barn föds också med föräldrar födda i andra länder. För varje person i Sverige som är född i ett annat land finns ungefär 0,6 personer födda i Sverige med minst en förälder född i ett annat land.¹⁸⁰

Vad den här utvecklingen innebär för det livslånga lärandet och inte minst för språksituationen i Sverige har länge varit på agendan. Givet de scenarion vi potentiellt står inför finns det all anledning att sätta det ännu högre på agendan eller kanske till och med ta ner det därifrån och börja agera.

Ett utvecklat förhållningssätt till hur vi använder språk i Sverige skulle ha effekt på de som nyligen anlant, likväl som för de som i framtiden kommer att göra det.

Mottagandet av flyktingar har följt en likartad grundmodell sedan länge. De som sökt asyl har under tiden deras ärende blivit utrett fått ett tillfälligt boende, antingen organiserat av staten, entreprenörer eller av de asylsökande själva. När asylärendet avgjorts har de som fått avslag fått lämna Sverige. De som däremot är kvar har fått en introduktion i form av språkundervisning i vissa fall och i vissa perioder ledsagats på andra sätt med allt från kommunalt anställda flyktingcoacher till ideellt engagerade flyktingvänner och volontärer, lite beroende på regering och tidsanda. Det civila samhället har ofta fyllt en funktion både under tiden i väntan på besked och efteråt. Arbetsförmedlingen har varit en plats där sökande registrerat sig för att hitta ett arbete och även där har graden av ledsagning fluktuerat beroende på regering och situation.

De här funktionerna som blivit inbakade i mottagandet rör de delar som vi bedömt vara centrala för att de som kommer ska bli en del av vårt samhälle. Det är också delar som är viktiga för opinionen: brist på jobb och bristande språkutveckling är ofta argument som motståndare till en ökad flyktingmottagning använder sig av. Ingen har preciserat exakt hur mycket som skulle vara en acceptabel skillnad i sysselsättning och i språknivå, sett mot vad vi borde förvänta oss som en normal skillnad givet migrantskapet. I de studier jag arbetat med, som bland annat involverat SFI-undervisningen, har jag från lärare

180. Statistiska centralbyrån. 2017. Utrikes födda samt födda i Sverige med en eller två utrikes födda föräldrar efter födelseland/ursprungsland, 31 december 2015, totalt.

i svenska för vuxna förstått att de flesta som flyttar hit från ett annat land inom två år kan svenska så pass bra att de kan förstå och göra sig förstådda som minst i enklare sammanhang. Det finns undantag åt båda hållen, de som efter två år fortfarande kan mycket lite och de som efter två år kan mer eller mindre perfekt svenska. Majoriteten av de som är födda i ett annat land har också ett arbete, 85 procent för att vara exakt enligt Arbetsförmedlingen, vilket är lägre jämfört med de som är svenskfödda där antalet är 96 procent.¹⁸¹ Än en gång, det är en skillnad, men en naturlig sådan, i och med att alla som får uppehållstillstånd kanske inte är lika attraktiva på arbetsmarknaden lika snabbt som en svenskfödd som är utan arbete, det har ingen preciserat. Det enda vi vet om arbetsmarknaden helt säkert är att arbetslöshet är en naturlig del av den, som regeringarna i regel vill hålla på en viss nivå för att inte få en för häftig tillväxt som kan resultera i inflation. Denna "naturliga" arbetslöshet utgörs i regel av personer som tillhör de som arbetsgivarna anser vara minst attraktiva, en kategori till vilken du snabbt sällar dig om du inte talar svenska. Skulle alla i Sverige tala lika bra svenska, skulle det vara någon annan parameter som utmärkte den enligt arbetsgivarna minst attraktiva delen av arbetskraften, som till exempel längd på utbildning eller erfarenhet.

Alla dessa funktioner, språkstudier, övriga studier, utveckling av sociala relationer och möjligheterna på arbetsmarknaden, har varit relativt statiska det senaste halvsekle. Det är bara att bläddra i läroböcker i SFI från sjuttioalet eller läsa om hur Arbetsförmedlingen fungerade när den bildades 1902. Den allmänna skolundervisningen är det som kanske utvecklats mest av detta. Gemensamt för alla funktioner är att de utvecklades under en period i historien där andelen som sökte jobb och inte talade svenska var mindre, liksom andelen som inte pratade svenska som skulle påbörja undervisning på svensk grund-, gymnasie- eller högskola var mindre.

Arabiska språket kan redan nu gått om finskan

Hur många som talar olika språk är alltid en bedömningsfråga, men vi kan med säkerhet veta hur många av våra invånare som är födda i ett land där ett visst språk är det officiella huvudspråket. Vi kan också se hur många personer som är födda i Sverige som har en eller två föräldrar födda i ett visst land. Statistik visar att drygt 400 000 har finskt ursprung och drygt 450 000 har ursprung i länder där arabiskan

181. Arbetsförmedlingen. 2016. Statistik tillhandahållen av statistikavdelningen. Siffrorna gäller personer i åldern 16–64 år och för december 2015. Som arbetslösa räknas öppet arbetslösa samt sökande i aktivitetsprogram.

är det officiella huvudspråket. Dessutom har ungefär 100 000 ursprung i länder där arabiskan är det andra officiella språket, som Somalia eller Sudan. Allt detta per sista december 2015, exklusive de cirka 60 000 personer som fick uppehållstillstånd 2016, majoriteten från arabisktalande länder.¹⁸²

Alla funktioner som vi idag använder i mottagandet av flyktingar har potential att bli effektivare genom att bättre nyttja de språk som vi idag har talare av i Sverige, språk som talats i flera generationer och av yrkesverksamma inom de flesta yrkesgrupper.

Om vi börjar med vägen till arbete. Redan idag vittnar Arbetsförmedlingen om att arbetsgivare som rekryterar nyanlända i regel är mindre företag där kontaktpersonen talar samma språk. Det är en situation som blivit till organiskt, men utifrån något ganska självklart: om jag är arbetsgivare blir det väldigt svårt att rekrytera någon jag inte kan kommunicera med. Men om jag kan arabiska och personen i fråga kan arabiska, blir det möjligt. Även om inte alla på arbetsplatsen kan arabiska kan jag förklara allt från arbetsplatskultur till arbets sätt till strukturer och system, beroende på vad arbetet går ut på. Allt eftersom personen utvecklar sitt svenska språk, blir den också mer självständig. Personen som börjar arbeta kan fylla en funktion från början. Den statliga subventionen kompenserar för effektivitetstappet som blir, men inte för att ha en person som ingen på arbetsplatsen kan kommunicera med. Arbetsförmedlingen skulle helt enkelt kunna kartlägga vilka språk som talas hos olika arbetsgivare och matcha nya sökande med arbetsgivare där de kan få en chef eller kontaktperson som också talar deras språk, förutom svenska.

Men att vidga hur vi använder och förhåller oss till språken i våra institutioner skulle kanske bli mest central för undervisningen och utbildningen. Vad skulle hända om vi erbjöd utbildning på alla nivåer, på fler språk än svenska och engelska?

Utbildning på fler språk på alla nivåer är en möjlig väg att gå

En förlaga finns i den modell som användes för så kallade modersmålsklasser i vissa svenska kommuner på åttio- och en bit in på nittioalet. Det var klasser där alla delade ett andra modersmål, till exempel finska eller spanska. Undervisningen följde den svenska läroplanen, men på det andra språket. Årskurs ett var samtliga ämnen

182. Statistiska centralbyrån. 2017. Utrikes födda samt födda i Sverige med en eller två utrikes födda föräldrar efter födelseland/ursprungland, 31 december 2015, totalt. (Länder med arabiska som huvudspråk som är inräknade: Bahrain, Djibouti, Egypten, Förenade Arabemiraten, Irak, Jemen, Jordanien, Kuwait, Libanon, Libyen, Marocko, Mauretanien, Oman, Palestina, Qatar, Saudiarabien, Syrien och Tunisien.)

på det andra modersmålet, och dagligen hade eleverna också svenskundervisning. För varje årskurs bytte sedan ett ämne språk, så att de lektionerna hölls på svenska och med svenskspråkiga läroböcker. Den årliga utvecklingen resulterade i att klasserna i sjätte klass hade det mesta av ämnesundervisningen på svenska, förutom lektionerna i modersmålspråket. Modellen var inte tagen ur luften utan byggde på forskning som på sjuttioalet visat både internationellt och i Sverige att inlärnigen av det nya språket och inlärnigen överhuvudtaget, blev bättre av att eleverna kunde få undervisning på det språk de förstod. Forskningen visade också att barns språkförmåga och kognitiva förmåga mätte bra av att fortsätta förstärka det språk de talat innan och på så vis undvika perioden av "halvspråkighet", som det heter om migranter tappar en del av det tidigare språket innan det nya språket lärts in mer grundligt.¹⁸³ Forskare som följde upp de så kallade modersmålsklasserna kunde visa att eleverna som studerat där fick bättre resultat i svenska, än andra elever på samma skola som gick i så kallade sammansatta klasser. Senare forskning har också reviderat teorierna från sjuttioalet kring att inlärnigen av det nya språket och inlärnigen generellt är betjänt av undervisning på det första språket en person talar.¹⁸⁴ Trots det försvann modersmålsklasserna. Det hände på nittioalet att det offentliga samtalet utvecklades till ett hav av oro, aggressivitet och fakta hoprört med fördomar, på många sätt likt det vi ser idag. I en av den myriad av ministormar som ägde rum fick en idé fart om att modersmålsklasser fördärvade elevernas svenska och deras anpassning till det svenska samhället, vilket ledde till att färre föräldrar anmälde sina barn till klasserna och med minskad efterfrågan lades de till slut ner. Och här sitter jag idag, fördärvad i mitt språk och utanför det svenska samhället, och undrar varför vi inte kan se tillbaka och överväga detta som en modell att använda igen.

Vi skulle, utifrån den situation vi har idag, kunna utveckla modellen till att gälla fler nivåer i utbildningskedjan. En betydande del av de som kommer är i gymnasieålder¹⁸⁵. En del har också tagit gymnasieexamen och har högskoleexamen eller avbrutit högskolestudier när de begav sig till Sverige. I intervjustudierna jag arbetar med framkommer det att dessa sistnämnda kan tänka sig att studera antingen samma utbildning igen, eller studera något nytt på universitet, då de förstär

183. Horst Löfgren. 1981. Modersmålskurser eller sammansatta klasser för barn till invandrare.

184. Skolverket. 2008. Med annat modersmål – elever i grundskolan och skolans verksamhet. (Rapport 2008:321).

185. Av de som var inskrivna på Migrationsverkets som asylsökande var 17 procent antingen 16 eller 17 år gamla den 1 maj 2017.

att den svenska examen till viss del är en formalitet som de då skulle ha avklarad utan att ha behövt upprepa samma studier, och dessutom bredda sin kompetens. Flera jag intervjuat ser det som en möjlighet att bredda sig, och tänker att med en svensk examen inom ett nytt område kan också deras examen från exempelvis Syrien komma att värderas av arbetsgivare. De bedömer att deras utbildning annars kommer vara till föga nytta, även om de får den validerad. De utgår från att svenska arbetsgivare litar mer på en examen från Södertörns högskola än på en examen från Damaskus universitet. En återkommande upplevelse är också att det tar för lång tid innan de får påbörja de studier de skulle vilja. Efter väntan på uppehållstillstånd måste de gå på SFI och validera sina betyg från gymnasiet. Deras upplevelse är att det är slöseri på tid att de inte kan börja på en gång, eller så snart som möjligt.¹⁸⁶

Hindrar något att undervisning på högskolenivå följer samma modell som åttioalets modersmålsklasser? Att en arabisktalande sociolog påbörjar studier på en svensk högskolas Sociologiprogram där grundkurserna är på arabiska och fortsättningskurserna börjar fasa över språkligt till svenskan, för att till sist tredje året vara helt på svenska? Det är frågor jag ställer, varken retoriskt eller arrogant menade. Jag har inte svaret på om det finns hinder, och kan bara gissa mig till vissa: tillgång till flerspråkiga lektorer till exempel, eller litteratur. Saker vi skulle behöva se hur vi löser och som jag tror att vi kan lösa. Men vi behöver bära ställa frågorna, nyfiket och lösningsfokuserat. Bibliotekens roll i sammanhanget blir här av betydelse. Akademisk litteratur på andra språk än svenska och engelska är idag sällsynt och skulle i ett sådant här scenario bli till en förväntan på biblioteken, inte minst vid universitets- och högskolebiblioteken. Internationella biblioteket skulle också behöva utveckla sin kapacitet till att omfatta fler typer av litteratur från fler länder än idag.

Vi har också gymnasienivån. Redan nu sker en del undervisning med lärare som talar migrantens modersmål både i sammansatta klasser och enskilda. Men vad skulle modersmålsklasser på gymnasienivå ge för effekt enligt samma modell? En tidigare oro var att elever i modersmålsklasser skulle isolera sig och bara umgås med de med samma ursprung. Utan att ha någon studie att luta mig tillbaka på

186. En parentes i detta är att detta förhållande har ändrats efter att regeringen ströp möjligheten till permanenta uppehållstillstånd, eftersom de asylsökande måste hitta ett arbete inom loppet av 13 månader för att få bli kvar i landet. Därmed börjar vittnesmålen från akademiker oftare röra att de bytt den initiala förhoppningen om att arbeta inom sitt yrke till att så snabbt som möjligt ta vilket jobb som helst, även om det innebär att de tappar kunskapen de hade med en nytagen examen eller avbruten universitetsutbildning. Saker kan dock förstås förändras vad gäller uppehållstillståndens karaktär redan under 2017 men förstås åren därpå och under nästa årtionde.

mer än mina trettiotal besök i skolor med SFI-undervisning och introduktionsklasser på gymnasienivå, är min bild att detta händer idag med vår befintliga modell. Min uppfattning är att denna frivilliga segmentering inte skiljer sig mycket från den som människor födda i Sverige ägnar sig åt, det är bara att vissa märker segmenteringen mer när det är människor födda utanför Sverige. Så småningom råder det inget tvivel om att den dagen dessa personer börjar studera i en "vanlig" klass eller får ett arbete, kommer de att komma i grupper där individerna har mer heterogen bakgrund vad gäller just födelseland. Segmenteringen blir med andra ord temporär så länge kedjan fungerar.

En utbildningschef i en närkommun till Stockholm, som under kriget mot Irak var en av de kommuner som tog emot flest flyktingar därifrån, berättade för några år sedan utan att jag hade tagit upp ämnet att han hade gjort bedömningen att det bästa vore att ha skolundervisning på arabiska men att han inte fick igenom det:

”Vi har världens möjlighet att ha tvåspråkig undervisning i kommunen, men det gör vi inget av. [...] Jag brukar fråga när det argumenteras mot det: Om eleverna hade varit engelsktalande hade ni gått med på det då? Då blir det genant för då inser de som argumenterar emot att det handlar om just det, att barnen pratar arabiska och kommer från en kultur som de som argumenterar har fördomar om.”¹⁸⁷

Utbildningschef i en närkommun till Stockholm.

Fattas rationella eller känslomässiga beslut?

Utbildningschefen delar en erfarenhet som ger några av svaren på ytterligare en fråga som jag ser att vi gör bäst i att vara nyfikna på, istället för retoriska: varför? Om forskningen visar att det är en bra idé, om det intuitivt känns logiskt att det vore bra om den som flytt kunde gå in i skolan där hon eller han avbröt sin utbildning när flykten påbörjades, om det inte finns någon levande modersmålsklass elev som inte talar svenska... De rent rationella skälen verkar det finnas få bevis emot. Sannolikt är det då på ett känslomässigt plan beslutsfattandet sker. Den dagen det blir en nyhet att arabiskan gått om finskan kommer

187. Miklo/Skolverket. 2014. Strukturering av informationsinsatser rörande skolan till nyanlända elever och dessas föräldrar.

att generera reaktioner. Det kommer inte att ha så mycket att göra med att det på något sätt spelar någon roll för Sverige rent tekniskt hur många som pratar det ena eller det andra språket, likväl kommer det att påverka människor att Sverige genomgår en förändring vad gäller befolkningen i landet. Medierna kommer inte fyllas av positiva ”nu är det störst!”-rubriker och ”hur känns det?”-enkäter.

Den situation vi är i nu, med ett ökat antal arabisktalande, är frågor om språk och de strukturer vi bygger för dem som talar språken viktiga att resonera kring. När vi 1998 beslutade om att reglera våra minoritetsspråk i Sverige – meänkieli, jiddisch, romani, samiska och finska – var det för att skydda dem för att kunna fortsätta vara språk som kunde talas i Sverige.

En av parametrarna språken valdes utifrån var den historiska närvaron av respektive grupp och språk. Av de som kom att bli en minoritet var judarna de som varit kortast tid i Sverige enligt Regeringens proposition.¹⁸⁸ Deras närvaro i Sverige går att härleda till slutet på 1600-talet, medan till exempel tornedalingar går över tusen år tillbaka i tiden och samerna som bekant är vår urbefolkning.

Om vi vrider om resonemanget en vända kan vi fundera så här: kan vi anta att det talas arabiska i Sverige om 300 år? Av åtminstone lika många som talar jiddisch eller samiska idag? Upp till 10 000?¹⁸⁹ Det finns åtminstone någon sannolikhet att så är fallet. Med en halv miljon talare är arabiskan knappast under hot om utplåning i Sverige och ännu mindre i världen, där siffran som brukar förekomma är att drygt 400 miljoner. Men det finns ett perspektiv till: om vi har till exempel samiskan som minoritetsspråk, är det ju så att vi idag föredrar att fler talar jiddisch framför att färre talar jiddisch. Vad skulle då vara fallet idag, om vi hade gjort jiddisch till minoritetsspråk redan i mitten av 1700-talet? En tanke är ju förstås att med ett utökat skydd redan då hade fler talat jiddisch idag och att det förmodligen hade haft konsekvenser, sannolikt positiva, för det judiska arvet. Allt det här är inte för att förespråka en utökning av minoritetsspråken men för att understryka att vi behöver resonera och tänka mer kring vad vi egentligen tycker om våra språk, de som talar dem och vad vi vill när vi reglerar och strukturerar systemet på olika sätt.

Främmande språk som instrument för handel eller lycka

Förutom det eller de språk vi väljer att bedriva undervisning på, så undervisar skolan också i så kallade främmande språk eller nybörjar-

188. Sveriges Regering. 1998. Nationella minoriteter i Sverige. (Proposition 1998:99/143).

189. Språkrådet/Mikael Parkvall. 2016. Sveriges språk i siffror.

språk. Språk vi lär oss i grund- och gymnasieskolan som varken är Sveriges officiella språk eller något av våra modersmål. Förutom engelska blev de första franska och tyska, för att sedan addera spanska till standardutbudet. Hur dessa språk valdes verkar det finnas lite olika förståelse för. Tyska har haft en position som handelsspråk i och med att Tyskland har varit ett stort exportland. Franskan kan förutom en viss handelsnytta också förstås utifrån språkets status i de högre klasserna och den så kallade finkulturen under 17- och 1800-talen. Spanskan är det näst mest talade språket i världen. Men som bekant förändras världen och därmed kanske vi behöver omvärdera vilka språk vi lägger energi på att lära ut och lära in.

En första fråga är förstås om språken vi lär oss i skolan framförallt ska leda till att vi som bor i Sverige kan bedriva mer handel med andra länder eller till att vi skapar bättre förutsättningar för vår framtida samlevnad i det allt mer heterogena samhälle vi rör oss mot. Vad gäller handel är förstås en första fråga om vi 2030 ens kommer behöva något annat språk än engelska, då de flesta andra länder som idag vill handla med omvärlden skolar sig att bli engelskspråkiga. Tyskland kommer sannolikt att fortsätta vara en trygg handelspartner för Sverige, men en allt mindre spelare i relation till andra länder och regioner på den internationella marknaden.

Låt oss igen vrida lite på tidsperspektiven för att resonera kring undervisningen i främmande språk. Om alla som började sexan på 2000-talet hade haft arabiska som ett valbart språk, och en fjärdedel hade valt att läsa det fram till sin studentexamen, hade det idag varit upp emot 400 000 vuxna i Sverige som haft en viss basförståelse för arabiska, utöver de med arabiska som modersmål.¹⁹⁰ I ett tankeexperiment, där vi ser framför oss att dessa 400 000 faktiskt finns idag, vad tillför de jämfört med den dryga miljön som lärt sig basfranska, basfranska eller bastyska? På vilket sätt har de fyra grupperna en effekt på samhällsutvecklingen och den sociala utvecklingen i Sverige?

De känslomässiga aspekterna av frågan är viktiga, liksom de saker som handlar om bevarandet respektive utvecklingen av det svenska språket och kulturen. Fler områden som kan tas med i ekvationerna är de från den politiska filosofin och även ekonomin. En av mina favoritpersoner, som just blandar dessa perspektiv, är den japanska nationalekonomen och politiska filosofen Yūichi Shionoya, som tillhör skaran som gett sig på att hitta vägar för politiker att gå om de vill styra på ett sätt som maximerar medborgarnas lycka. Han tillhör en grupp

190. Sveriges invånare födda 1988–1999 var totalt 1 536 000 år 2016. Dessa hade i textens scenario haft att välja på arabiska när de började sjätte klass och 2017 hunnit bli vuxna.

som anser att lycka är det ultimata målet, men för subjektivt för att det ska gå att styra en samling människor dit. Alla upplever lycka på olika sätt och av olika skäl. Han avskriver därför politiska försök att skapa lycka. Det han däremot ser att det går att göra politik av, är en av grundförutsättningarna för lycka och den viktigaste enligt Shionoya: att möjliggöra samexistens.¹⁹¹ Vad möjliggör då samexistens? Allt som gör det möjligt för oss att närma oss varandra, när det finns en ömsesidig önskan om att göra det. En sådan sak är att vi kan kommunicera. Utifrån ett sökande efter samexistens blir en fråga om vilka språk vi ska lära oss i skolan enklare att förhålla sig till: genom vilka språk kan vi lära oss att maximera vår förmåga att samexistera, givet de scenarion vi står inför de kommande årtiondena?

En grundläggande fråga här är förstås om vi ens vet vad som är vårt mål idag, politiskt, nationellt och personligt.

Språkfrågan upphöjd till det globala perspektivet och dragen till sin spets är förstås diskussionen att ha ett gemensamt språk där alla förstår varandra. Att engelskan kan vara på väg att komma dit oavsett om vi väljer det eller inte kan mycket väl vara ett faktum. I en intervju sade Uruguays tidigare president Jose Mujica, som är ganska långt från att vara en anglofil, att "Om 30 år så kommer vi alla att prata engelska. Jag vet inte vad jag tycker om det, men det är bättre att vi vänjer oss och förbereder oss för det."¹⁹²

”Dagen då vi värderar möjligheter till samexistens och samförstånd som en växling till engelska högre än bevarandet av mångfalden av språk i världen, i Europa och i Sverige, ligger nog bortom 2030, men frågan är om inte Mujicas gissning ändå är åtminstone halvkvalificerad.

Tillbaka till idag och till de val vi står inför så handlar det snarare mer om en språkvidgning än om en språkväxling. En språkvidgning inte bara i meningen antal talade språk, utan också en vidgning i hur vi förhåller oss till språk och användningen av dem. Vad betyder det att erbjuda utbildning eller arbete utan att kräva kunskap i svenska? Är

191. Yūichi Shionoya. 2005. *Economy and Morality: The Philosophy of the Welfare state*.

192. EFE. 2014. "Mujica insiste en que Brasil "tiene que pagar la cena" de la integración". <http://www.americaeconomia.com/politica-sociedad/politica/mujica-insiste-en-que-brasil-tiene-que-pagar-la-cena-de-la-integracion>

det någon skillnad att göra det när det är engelskspråkiga som erbjuds denna möjlighet, både på grund-, gymnasie- och högskola, till att vi skulle erbjuda persisk- eller arabiskspråkiga detsamma? Vad spelar språken för roll? Och spelar det roll om detta erbjudande, utan krav på svenskkunskap, leder till ökade svenskakunskaper? Är pragmatiken överordnad politiken? Som sagt: nyfikna frågor att resonera kring, inte retoriska.

Sverige 2030 kommer att kräva av oss att vi har varit mycket mer nyfikna och mycket mer resonerande under åren som kommer, än vi har varit hittills. ♦

KAPITEL 7

Folkbiblioteken vs den digitala bokmarknaden

Jesper Klein

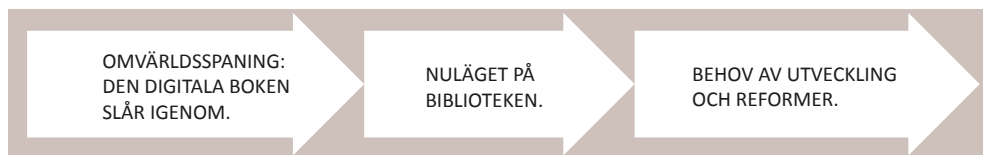
Jesper Klein är innovationschef vid Myndigheten för tillgängliga medier, MTM, och har sedan början av 2000-talet lett myndighetens digitalisering av biblioteks- och dagstidningstjänster för personer med funktionsnedsättningar.

” *Imagine a Gutenberg revolution on steroids.*

Tony Marx, Director of New York Public Library 26 April 2017.

Inledning

Vid starten av researcharbetet som lett fram till denna artikel fanns tankar om att titta brett på bibliotekens digitala infrastruktur och på hela väsendets behov av stöd kring digitalisering. Slutsatsen efter förarbetet var dock att skillnaderna mellan biblioteksformernas förutsättningar är stora och att de förändringar som sker i förlags- och bokbranschen på ett så genomgripande sätt kommer att påverka framförallt folkbiblioteken, att frågorna kring de digitala böckerna behövde prioriteras och fokuseras i det här skedet. Denna artikel behandlar därför den grundläggande frågan hur biblioteken påverkas av att den digitala boken håller på att slå igenom på bred front kommersiellt i Sverige. Artikeln består av tre delar – en omvärldsspaning, en nulägesanalys av situationen på biblioteken samt en diskussion kring bibliotekens behov av utveckling och reformer.

OMVÄRLDSSPANING – DEN DIGITALA BOKEN SLÅR IGENOM

Tekniktillgång och internetanvändning ökar

Sverige och Finland har i mer än hundra år varit snabbast i världen att anpassa sig till ny teknik, inte minst på telekommunikationsområdet. Ända sedan den svarta bakelittlefonens tid har vi i dessa nordliga länder med nyfikenhet och engagemang kastat oss över det nya. Sverige är idag ett av världens mest uppkopplade samhällen. Spridningen av elektronik som kan användas för att läsa digitalt blir allt större.

Enligt Svenskarna och Internet 2016¹⁹³ har befolkningens tillgång till elektronik för att läsa digitalt under åren 2013–2016 fortsatt att öka.

92 procent har tillgång till dator,

81 procent har tillgång till smartphone och

65 procent har tillgång till surfplatta.

Genomsnittlig användningstid av internet hemma är ca 2 timmar/dag.

Statens medieråds undersökningar visar att bland 2–4-åringar har 8 av 10 tillgång till surfplatta och 1 av 3 använder internet varje dag¹⁹⁴.

Tidig introduktion leder till ökad användning även i högre ålder.

Inom gruppen 75+ finns flest icke-användare – 50 procent, men trenden är att antalet icke-användare minskar. Ointresse är främsta orsaken till att inte använda, men även krånglig teknik spelar in.

Samtidigt som användarnas tekniktillgång och internetanvändning ökar finns en digital spricka fortfarande kvar. Olika gruppers förutsättningar att vara delaktiga i det snabbt växande digitala landskapet är en samhällsfråga långt utanför biblioteksområdet. Samtidigt, vilket den nationella biblioteksstrategin tidigare slagit fast, är bilden att just biblioteken kan ha en mycket viktig roll i att stödja samhällsdigitaliseringen genom kompetenshöjande insatser riktade till informations- och kommunikationstekniksvaga grupper. Ett exempel är de

193. https://www.iis.se/docs/Svenskarna_och_internet_2016.pdf

194. <https://statensmedierad.se/download/18.7a953dba14fef1148cf3a0e/1442841273052/Sma-ungar-och-medier-2015.pdf>

programaktiviteter som anordnas inom ramen för Digidelnätverket¹⁹⁵ och av folkbildningen.

Läsvanorna förändras och digitaliseras

2015 läste 36 procent av Sveriges befolkning mellan 9–79 år en bok en genomsnittlig dag¹⁹⁶.

1 procent läste e-bok,

4 procent lyssnade på ljudbok.

1 av 7 bokläsare läste alltså digitala böcker. Bokläsandet totalt sett har i stort legat relativt stabilt de senaste 15 åren – kring 40 procent.

Dagstidningsläsandet minskar från en internationellt sett hög nivå (från 80 procent till 65 procent 1995–2015) och användandet av sociala medier och webb-tv ökar.

2016 såldes 8,4 miljoner exemplar av ljudböcker och e-böcker i Sverige.

Folkbiblioteken lånade ut 1,9 miljoner e- och ljudböcker digitalt. Motsvarande siffror för fysiska böcker 2016 är 29,5 miljoner sålda exemplar i bokhandeln och 51,3 miljoner utlån på folkbibliotek.

Nordicoms rapport *Läser någon längre* som bygger på Mediebarometern har tittat närmare på den befolkningsgrupp som läser e-böcker. Denna grupp konsumerar mer och fler digitala medier generellt än befolkningen i övrigt och har något bättre tillgång till digital teknik. Kopplingen mellan e-boksläsning och socioekonomiska faktorer följer mönstret för tryckta böcker. Högutbildade läser mer än lågutbildade, de med hög inkomst läser mer än låginkomsttagare. En skillnad mellan konsumtionen av e-böcker och tryckta böcker är att män läser lika mycket e-böcker som kvinnor, men läser färre tryckta böcker.

Den digitala boken fortsätter att öka internationellt

Digitaliseringen av bokläsandet har slagit igenom på olika nivåer i världens olika regioner och länder.

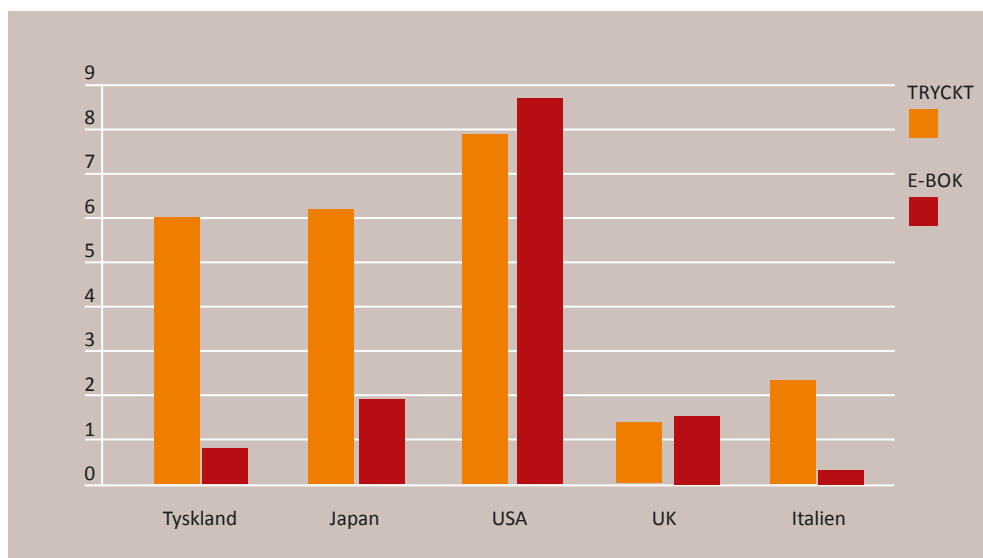
E-boken är som mest populär i USA och Storbritannien. Där är Amazon ledande med sin Kindle-baserade e-bokstjänst som lanserades 2008. Här är e-bokförsäljningen fortsatt hög, även om en inbromsning skett under 2014–2016. I Storbritannien säljs ungefär 20 gånger fler e-böcker per invånare än i Sverige. En viktig förklaring till e-bokens popularitet i dessa båda länder är kombinationen av stort utbud, hård prispress och användarvänlighet som Amazons nätbokhandel och Kindle-tjänsten erbjuder.

195. <http://digidel.se/>

196. <http://www.nordicom.gu.se/sv/publikationer/nordicom-sveriges-mediebarometer-2015>

Statistas internationella prognos för försäljningsintäkter 2018 för böcker visar på stora skillnader mellan några av de stora marknaderna i den resursstarka delen av världen. I Tyskland och Italien tros den öka till att representera cirka 15 procent av intäkterna, i Japan är motsvarande siffra 25 procent.

Figur 7a Tryckta böcker vs e-böcker: Intäktsprognos för 2018 i några utvalda internationella marknader. Miljarder amerikanska dollar.

Källa: Statista, www.statista.com/statistics/437116/book-market-revenue-forecast-by-country-worldwide/

I Japan, där befolkningen är knappt 13 gånger så stor som i Sverige, har e-boken under 2016 ökat med 13,2 procent och försäljningsintäkterna uppgick till motsvarande 2 miljarder kronor. Omräknat mot befolkningsstorlek är det drygt tre gånger högre än motsvarande siffra i Sverige. Den populära Manga-genren står för en stor del av den digitala försäljningen.

Försäljningen av digitala böcker ökar

Den digitala bokförsäljningen växer i Sverige. Det är framförallt de digitala abonnemangstjänsterna som driver på utvecklingen.

Svensk Förläggarförening och Svensk Bokhandlareförening visar i sin rapport *Boken 2017*¹⁹⁷ att under 2016 ökade intäkterna för aktörerna Storytel, Book Beat, Nextory med 64 procent och uppnådde 353 miljoner kronor 2016, vilket motsvarar 9 procent av den totala bokförsäljningen.

197. <http://www.forlaggare.se/vara-rapporter-0/boken-2017-marknaden-trender-och-analyser>

- Ljudboken som format (fysiskt, via nätbokhandel och via digitala abonnemangstjänster) ökade sammantaget kraftigt och sålde för 371 miljoner
- 3,9 miljoner sålda exemplar av e- och ljudböcker 2015 ökade till 8,4 miljoner sålda exemplar 2016
- E-boksintäkterna i abonnemangstjänsterna fyrfaldigades och ökade till 30,6 miljoner kronor och tillsammans med nätbokhandlarnas försäljning av e-böcker drog e-boken som format in 46,3 miljoner kronor 2016. Därtill kan läggas försäljningen av e-böcker via ELIB till bibliotek som motsvarar en intäkt för förlagen på ungefär 15 miljoner kronor
- Sammantaget närmar sig ljudböcker och e-böcker pocketbokens intäktsvolym (457 miljoner kr) och skulle kunna tänkas gå om 2017–2018.

Digitaliseringen av bokläsandet ser olika ut inom olika genrer. Konsumenternas drivkraft att använda digitala böcker handlar främst om bekvämlighet och snabbhet. Den tryckta boken som fysiskt föremål, till exempel coffee table-genren, ger möjlighet att visa vem du är och fungerar som en inredningsdetalj i hemmet på ett sätt som digitala böcker ännu inte kan.

Boklyssnandet ökar

Ljudboken har funnits på marknaden sedan 1930-talet men har under de senaste 10 åren fått ett stort uppsving genom den bekvämlighet, stora utbud och tillgänglighet som strömmande lyssning i mobilen som Storytel med flera tjänster erbjuder. Det är långt ifrån all litteratur som passar ljudboksformatet, som domineras av skönlitteratur, men fakta-utgivningen i formatet ökar.

Ljudbokens ökade popularitet är en internationell trend. Exempelvis har ljudboks-försäljningen i USA ökat med 31 procent 2015–2016. Även i Latinamerika spås försäljningen öka snabbt kommande år.

Något som skiljer ljudboksmarknaden från e-boksmarknaden är ljudboksformatets tekniska likheter med musik och podcast, som innebär att även musiktjänster som Spotify kan tänkas driva på spridningen av ljudböcker ytterligare.

Även e-bokläsandet ökar nu

Det stora genombrottet för e-boken inom allmänlitteratur i Sverige har förutspåtts flera gånger de senaste 20 åren utan att inträffa. Dock fyrfaldigades försäljningen av e-böcker i de digitala abonnemangs-

tjänsterna 2015–2016. Mediebarometern 2016¹⁹⁸ visar att en genomsnittlig dag läste 7 procent av boklåsarna en e-bok. Denna ökning skedde dock från en internationellt sett mycket låg nivå. 2016 var antalet sålda e-bokstitlar per capita i Sverige uppe i 0,07. Motsvarande nivå i Storbritannien som ligger i världstoppen var 20 gånger högre.

Sverige är ett av världens socioekonomiskt mest jämlika och digitalt uppkopplade länder – varför har inte e-boken slagit igenom mer?

Ett flertal faktorer har spelat in. Sannolikt handlar det om en långsam förändring av konsumtionsmönster och attityder. Användningen av e-boken kommer successivt att öka. Enligt e-boksforskarna Wilson Maceviciute vid Borås Högskola är risktagandet kring att experimentera med nya format med oförutsägbara konsekvenser¹⁹⁹ generellt lägre bland förlag i små språkområden än i stora. E-boksutgivningen på landets förlag är fortfarande relativt liten.

I nuläget är det ljudboken som är den digitala kassakon i Sverige. Dess styrka är underhållningsvärdet och möjligheten att lyssna medan man gör annat, även flera personer tillsammans. Men e-boken har också styrkor som ljudboken inte kan matcha i form av sin skriftspråkighet, visuella design och rika funktionalitet. Det är troligt att ljud- och e-böcker i framtiden kommer att fortsätta ha olika stort genomslag inom olika litteraturgenrer och segment av konsumenter.

Faktorer som kan skynda på e-bokens genomslag är förändringar av bokmomsen, prissättningskulturen, dynamik inom leverantörsmarknaden, innovation och produktutveckling inom digital läsning, nya bättre läsplattor och appar, större utbud av titlar och så vidare.

Momsen på digitala böcker är för närvarande 25 procent jämfört med för tryckta böcker som är 6 procent. Detta har varit ett hett politiskt debattämne under de senaste fem åren där bland annat Svenska Förläggareförening drivit frågan om att momsniån borde vara samma för tryckta och digitala böcker. 24 januari 2017 utlovade Regeringen i DN Debatt²⁰⁰ att momsens på digitala böcker ska sänkas när klartecken ges från EU.

198. http://nordicom.gu.se/sites/default/files/mediefakta-dokument/Mediebarometern/Mbar_Tema_rap/mb_2016_special_3.pdf

199. Publishers' responses to the e-book phenomenon: survey results from three 'small language' markets <http://www.informationr.net/ir/21-4/paper725.html>

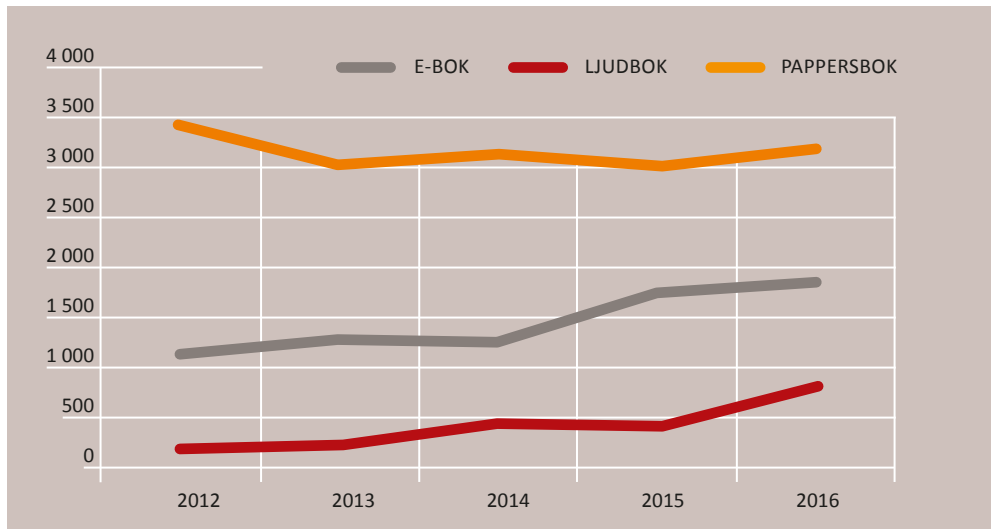
200. <http://www.dn.se/ekonomi/ministrar-pa-dn-debatt-vi-vill-sanka-digitala-momsen-snarast/>

Den digitala utgivningen av allmänlitteratur ökar

E-bokutgivningen hos Svensk Förläggareförenings medlemsförlag har gått uppåt och närmar sig 2016–2017 2 000 nya titlar per år.²⁰¹ Därtill finns den e-bokutgivning som görs av förlag som inte är medlemmar i Svenska Förläggareföreningen samt den egenutgivning i digitala bokformat som ges ut via publiceringstjänster.

Antalet titlar som ges ut som ljudböcker har ökat kraftigt bland Svenska Förläggareförenings medlemsförlag, med 303 procent 2012–2016.

Figur 7b. Nya titlar utgivna av Förläggareförenings medlemsförlag 2011–2016. Antal titlar.

Källa: Svensk Förläggareförening, www.forlaggare.se/forlagsstatistik-2016.

Den digitala utgivningen skiljer sig mellan enskilda förlag och koncerner. Enligt uppgift från Svenska Förläggareföreningen gav mer än hälften av föreningens medlemmar inte ut ljudböcker 2015 och över en tredjedel gav inte ut e-böcker.

Under 2016 har det registrerats 13 237 nya tryckta böcker i nationalbibliografin hos Kungliga biblioteket²⁰². Av dessa är 32 procent doktorsavhandlingar och egenutgivna titlar. Resten är förlagsutgivna tryckta böcker – en kategori som även innefattar titlar som exempelvis museer publicerar. Det innebär att färre än 1 av 3 förlagsutgivna böcker i tryckt format i nuläget publiceras som e-bok eller ljudbok.

201. Boken 2017.

202. http://www.kb.se/dokument/Nationalbibliografin%20i%20siffror%202016/Nationalbibliografin%20i%20siffror_2016slutversion.pdf

Nya digitala aktörer

Den snabbt växande *Storytel-koncernen* är i dag klart marknadsledande och representerar en viktig intäktskälla för förlagsbranschen i stort. Storytel har inom sin ljudboksverksamhet under senaste åren förvärvat ljudboksförlagen Storyside och Earbooks, samt inom förlagsverksamheten Norstedts, Massolit, Rabén & Sjögren samt B.Wahlströms. I dagsläget äger företaget även förlag och ljudboksförlag i Nederländerna och Danmark. Enligt företagets VD Jonas Tellander står det innehåll som Storytel själva äger rättigheterna till inom koncernen för 40 procent av vad kunderna lyssnade på via tjänsten under 2016.

Under 2013–2016 har nya aktörer med abonnemangsbaserade app-tjänster dykt upp på marknaden:

- *Book Beat*: Ett Bonnier-ägt företag. Startat 2015. Tjänsten började lanseras februari 2016.
- *Nextory*: Ingår i Frescano Group AB. Lanserades under namnet E2GO i början av 2013
- *Boksnok*: Boksnok Förlag AB. App med digitala barnböcker 0–12 år

Dessa tjänster erbjuder ett likartat upplägg som Storytel med fria prova-på-veckor och därefter en fast månadskostnad som ger tillgång till obegränsat med läsning inom grundutbudet. Priserna ligger kring drygt 150 kronor per månad. Undantaget är Boksnok som riktar sig till barn och kostade 65 kronor per månad i januari 2017.

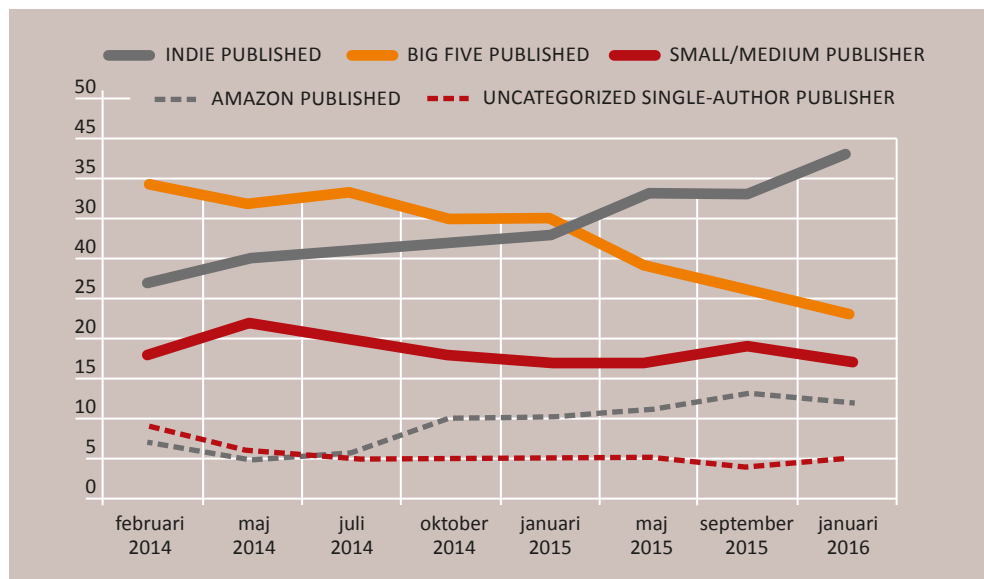
Egenutgivning växer kraftigt i USA

Den USA-baserade organisationen AuthorEarnings har de senaste åren rapporterat en kraftig disruptiv kraft i bokbranschen i form av en rejäl tillväxt inom egenutgivning och "indie publishing"²⁰³.

Ny statistik från den gigantiska internationella e-handels- och bokaktören Amazon visar att de stora förlagskoncernerna "big five" backar inom e-boksförsäljningen (se figur 7c). Totalt ökar dock e-boksförsäljningen eftersom amerikanska konsumenter 2016 spenderade hela 1,25 miljarder dollar (11 miljarder kronor) på icke-traditionellt publicerade böcker.

203. <http://authorearnings.com/report/february-2016-author-earnings-report/>

Figur 7c. Marknadsandel i USA februari 2014 till januari 2016. Antal sålda enheter per förlagstyp.

Källa: AuthorEarnings, <http://authorearnings.com/report/february-2016-author-earnings-report/>

Vad är skillnaden mellan egenpublicering och traditionell förlagsverksamhet?

- Den redaktionella processen. Den traditionella förlagsprocessen innebär att författaren efter att ha fått ett manus accepterat och skrivit kontrakt lämnar över sin text till en redaktör för granskning och bearbetning av texten. Den stora massan av egenutgivet material går inte igenom en sådan process. Detta påverkar textens kvalitetsstämpel, som generellt är starkare om ett förlag står bakom.
- Distributionsledet. Att ge ut en bok på eget förlag eller via en publiceringstjänst kan innebära att det blir svårare att komma ut via lokala bokhandlare eftersom de ofta endast tar in förlagsutgiven litteratur. Framgångsrika egenutgivna författare kan dock lyckas väl via stora nätbokhandlare som inte har samma urvalsbehov som mindre bokhandlare.
- Mellanskillnaden. Förlaget tar betalt för sitt arbete med bland annat redigering och marknadsföring vilket innebär att den procentuella ersättningen till författare per såld titel blir betydligt lägre i ett traditionellt förlagskontrakt än för egenutgivning. Egenutgivning via stor nätbokhandel innebär en teoretisk möjlighet att "hoppa över

mellanhanden” och därmed tjäna mer per sålt exemplar, å andra sida är prissättningen inom egenutgivet betydligt lägre än för förlagsutgivet. Merparten av e-böcker som var egenutgivna eller ”indie” inom Amazon 2016 hade ett snittpris på runt tre dollar.

Inom allmänlitteratur finns det från de senaste åren flera exempel av världshits som är egenutgivna. De stora försäljningsframgångarna inom egenutgivet rör sig alltså inte enbart om stora volymer av smala titlar utan icke-traditionell publicering firar framgångar från högsta möjliga popularitetsnivå ner till gräsrotsnivå.

Även i Sverige ökar egenutgivning. Flera aktörer på marknaden utvecklar tjänster inom denna del av bokmarknaden, 2015 lanserade exempelvis Bonnier-koncernen publiceringstjänsten *Type & Tell*. I Sverige ökar andelen egenutgivna titlar som registreras i nationalbibliografin²⁰⁴ av Kungliga biblioteket och stod 2016 för 13 procent eller cirka 1 400 titlar.

Ljudboken och e-boken slås ihop till en produkt

Den senaste versionen av den internationella tekniska standarden för e-böcker, EPUB, ger stöd för att ljudspår infogas i e-boken som kan spelas upp synkroniserat med att aktuell text markeras på skärmen. Stora kommersiella aktörer som Apple och Adobe har stöd för denna funktionalitet i sina appar iBooks och Adobe Digital Editions. Det går att se en svag tendens internationellt att förlagen ökar sin utgivning av e-böcker med ljudspår, inte minst inom barnlitteratur.²⁰⁵

Storytel erbjuder sedan 2016 kombinerad ljud- och text-funktionalitet för vissa av titlarna i sin strömmande tjänst under formatnamnet ”Ljudbok och E-bok”.

Ljud och text samtidigt har fördelen att användaren flexibelt kan växla mellan att läsa med ögonen och enbart lyssna. Olika modus passar inte bara olika användare utan även olika situationer – åka tåg-läsande, sängläsande eller ut och gå-läsande. Det är även användbart inom exempelvis språkträning, samt för lässvaga och personer med läsnedsättningar. Ljud+text-funktionalitet har under många år varit standard inom talböcker för personer med läsnedsättningar.

När gränsen mellan ljudboken och e-boken suddas ut uppstår en ny produktkategori som kan kräva nya benämningar, ny teknik, avtalslösningar och hanteringssätt bland aktörerna inklusive biblioteken.

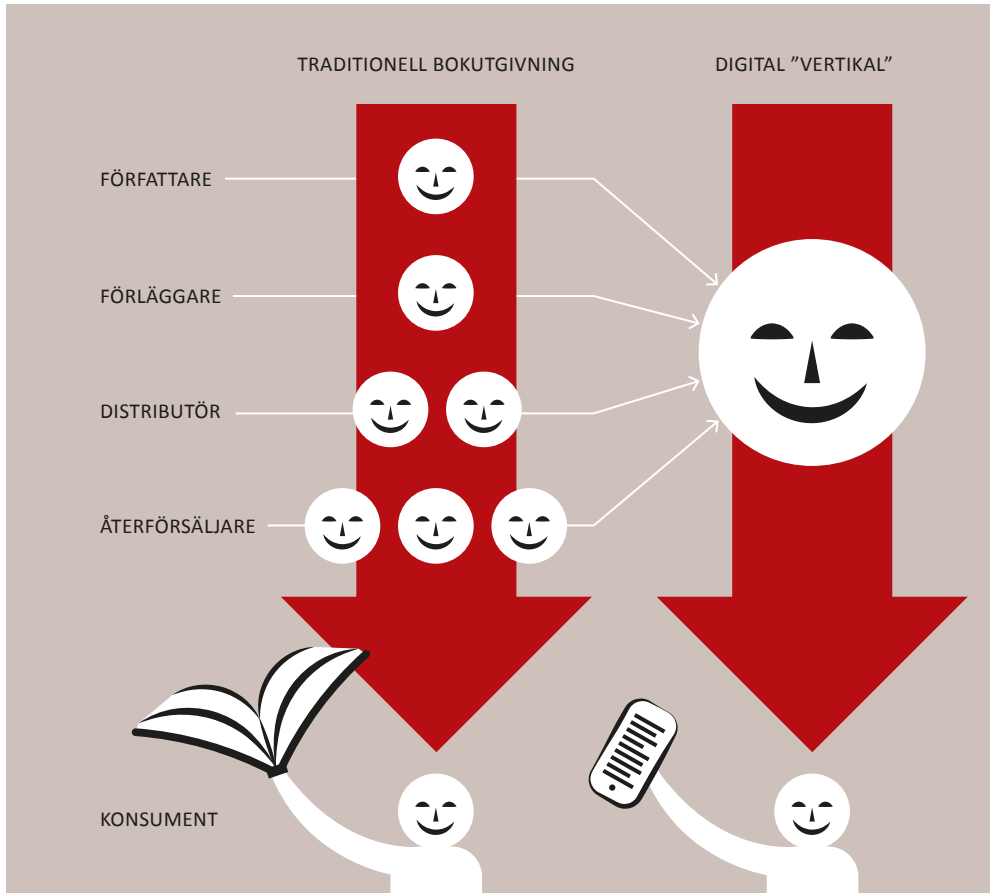
204. http://www.kb.se/Dokument/Nationalbibliografin%20i%20siffror%202016/Nationalbibliografin%20i%20siffror_2016slutversion.pdf

205. Intervju med Richard Orme DAISY Consortium.

Digitalt först och vertikal inlåsning

Digitala böcker har hittills främst betraktats som bi-format vid sidan av den tryckta boken i Sverige när det gäller allmänlitteratur. När allt fler författare väljer att publicera sig på egen hand, i första hand digitalt, uppstår ett scenario där fler aktörer inom den digitala bokmarknaden, inspirerade av play TV/film-tjänsten Netflix, vänder på pannkakan och börjar låta egna stall av författare skriva böcker i första hand för ljudbok eller andra digitala format som därefter eventuellt även ges ut i tryckt form eller via print on-demand.

Figur7d. Traditionell bokutgivning vs sluten vertikal.

Amazon har sedan många år bedrivit egen förlagsverksamhet²⁰⁶ med egna författare som ger ut sina böcker direkt i Amazons slutna ekosystem. Storytel började under 2016 försök med originalutgivning – ljudbokens motsvarighet till TV-serie, där kapitlen släpps successivt som en följetong i Storytels ljudbokstjänst.²⁰⁷

En effekt av detta fenomen skulle kunna bli ett paradigmskifte, där delar av den svenska bokbranschen frångår den tidigare härskande principen med ett icke exklusivt förhållningssätt från förlagen gentemot återförsäljarledet. Istället bildas digitala ”vertikaler”, där en enda aktör genom sitt egna slutna ekosystem kontrollerar hela processen från att böcker skrivs, distribueras och konsumeras i en app. Eftersom en sådan affärsmodell bygger på att kunden betalar för ett månadsabonnemang och är lojal mot tjänstens varumärke kan incitamentet bli lågt eller obefintligt för dessa aktörer att släppa innehållet till biblioteken för utlåning.

Vad händer med det digitala bokläsandet fram till 2030?

Med utgångspunkt i ovan nämnda förändringar och utifrån intryck av den internationella utvecklingen verkar det rimligt att anta att den digitala boken nu är här för att stanna och att den svenska digitala bokmarknaden kommer att fortsätta växa i takt med att fler konsumenter hittar de nya formaten.

Hur digitaliseringen kommer att förändra bokläsandet och boken som produkt de närmaste åren kan brytas ned i en mängd aspekter. Några hypoteser:

- Att lyssna på böcker, strömmande radio, podcast till exempel på väg till och från jobbet kommer att fortsätta öka.
- Utgivningen och konsumtionen av e-böcker kommer att öka, inte minst inom mindre förlag och egenutgivning.
- Fler digitala aktörer och mer målgruppsnischade tjänster kommer att etablera sig på marknaden, exempelvis inom barnlitteratur.
- Abonnemang och ”läs så mycket du orkar” fortsätter att vara huvudspåret som affärsmodell under närmaste åren. Här skiljer sig Sverige från exempelvis USA där denna modell endast stod för 5 procent av helheten 2016²⁰⁸

206. <https://www.amazon.com/gp/feature.html?docId=1000664761>

207. <http://www.boktugg.se/2016/06/14/nu-slapps-storytel-original-bocker-bli-serier-eller-foljetonger/>

208. <http://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/authors/pw-select/article/69156-self-publishing-preview-2016.html>

- Konkurrensen kommer att pressa ner priserna. Minskas bokmomsen på digitala böcker, förväntas effekten bli större.
- Bättre och billigare läsplattor kommer att lanseras.
- Gränserna för vad en digital bok kan innehålla kommer att flyttas framåt – ljudspår, video, interaktiva funktioner som spel, sociala funktioner kommer att bli vanligare.
- Gränsen mellan boken och molnet suddas ut, exempelvis kan fördjupande resurser på den öppna webben länkas in i boken och berika den.
- Social läsning via nya digitala tjänster kommer att öka i popularitet inom både akademisk litteratur och allmänlitteratur. Det kan till exempel innebära att användare kan dela med sig av sina marginalanteckningar, understrykningar och taggar till andra användare. Det är även tänkbart med utökat samspel mellan läsare och författare till exempel möjligheter att som läsare vara med och påverka berättelsers utveckling i serier och liknande.
- Skillnaderna mellan den svenska och internationella marknaden kommer att minska, vilket i förlängningen även kan innebära ökad närvaro av globala aktörer som Amazon i Sverige.
- Digitala böcker blir det dominerande formatet inom vissa genrer.

NULÄGET KRING BIBLIOTEKENS TILLGÄNGLIGGÖRANDE AV DIGITALA BÖCKER

Inledning

I föregående omvärldsspaning, att den digitala boken nu slår igenom kommersiellt, beskrivs hur den kommersiella digitala bokmarknaden håller på att växa fram i Sverige. När denna rapport skrivs sker bokläsandet inom allmänlitteratur till 1/6 digitalt – genom i första hand strömmande ljudböcker men även e-böcker som växer snabbt kommersiellt. Förändrade konsumtionsmönster och en allt mer digitaliserad bokbransch påverkar i varierande grad förutsättningarna inte bara för både kommersiell bokbransch utan även för biblioteken.

I följande avsnitt kommer nuläget kring digitala böcker på biblioteken att behandlas och en framtidsspaning görs kring hur området utvecklas och påverkas av den kommersiella digitala bokens genomslag. Fokus ligger på folkbiblioteken och allmänlitteratur. På några ställen i texten görs hänvisningar till andra biblioteksformer. Valet att fokusera på folkbiblioteken kring denna fråga bottnar främst i behovet av att avgränsa problemområdet för att kunna dra några verkligt användbara slutsatser. Det innebär inte att hantering av digitala böcker inom andra

biblioteksformer inte är i behov av analys – men förutsättningarna och behoven inom främst forskningsbiblioteken skiljer sig så mycket från folkbibliotekens att det blir svårt att dra några riktigt användbara slutsatser som är giltiga inom hela biblioteksväsendet.

Utlåningen av digitala böcker är i gång på landets folkbibliotek och växer i omfattning. Biblioteken var som när det gäller många andra digitala nymodigheter, tidigt ute med att ta in e-boken som format i utbudet. Många bibliotekarier kan blicka tillbaka på decennium av erfarenhet av att hantera digitala böcker i verksamheten.

Samtidigt vittnar vissa folkbibliotek om utmaningar kring hantering av digitala böcker:

- Hur nå fler och andra kategorier användare med digitala böcker?
- Hur uppnå tillräcklig kvalitet i de egna digitala tjänsterna och bredd i utbudet så att en god användarupplevelse jämförbar med kommersiella digitala medietjänster uppnås?
- Hur hantera ökande kostnader för digitala böcker utifrån ett utgångsläge där det genomsnittliga folkbibliotekets budget till minst 75 procent är uppbundet i lokaler och personal?
- Hur möjliggöra tillgängliggörande av mer digitalt innehåll än vad som är möjligt i nuläget?
- Hur förändra kulturen kring e-medier, digital transformation och kompetensbehov hos bibliotekens personal?

Tidigare utredningar kring digitala böcker på bibliotek

Att digitala böcker funnits på biblioteken i ett par decennier innebär att strategiska frågor om konsekvenser, hantering och bibliotekens roll kring digitalt bokläsande redan har utretts.

Litteraturutredningens slutbetänkande och regeringens Läs för livet-propositionen²⁰⁹ innehöll två konkreta och för dessa frågor relevanta slutsatser:

1. Regeringen bedömer, i likhet med Litteraturutredningen och flertalet remissinstanser, att Kungl. biblioteket bör ges ett särskilt uppdrag att inleda en försöksverksamhet för att möjliggöra för externa distributörer att tillhandahålla och tillgängliggöra e-böcker via den nationella katalogen Libris och säkerställa att upphovsrättsligt fri e-litteratur finns tillgänglig denna väg för förmedling via det allmänna

209. Läs för livet Prop. 2013/14:3 <http://www.regeringen.se/rattsdokument/proposition/2013/09/prop.-2013143/>

biblioteksväsendet. Regeringen beräknar att Kungl. biblioteket tillförs 2 miljoner kronor i särskilda medel för uppdraget under 2013.

2. Regeringen ser positivt på möjligheten att huvudmännens samarbetsorganisation, SKL, träder in som avtalspart gentemot rättighets-havarna. I sitt remissyttrande ställer sig Kungl. biblioteket positivt till att bistå SKL i uppdraget att vara avtalspart för att folkbiblioteken ska få tillgång till e-böcker. Regeringen ser även positivt på detta samarbete.

Utöver *Läsa för livet* har det gjorts ett flertal utredningar och förstudier kring e-böcker på bibliotek och möjligheterna med nationell samordnad utveckling och drift av digitala folkbibliotekstjänster.

- *När kommer boomen? En kartläggning av e-boken i Sverige ur ett biblioteksperspektiv* Kungliga biblioteket 2011
- *Sammanhållet nationellt system för distribution av e-böcker till bibliotek* Kungliga biblioteket 2013
- *Försöksverksamhet med att tillgängliggöra e-böcker via LIBRIS* Kungliga biblioteket 2015
- *Gemensam plattform för digitala folkbibliotek* Svensk biblioteks-förening, Stockholms läns landsting 2014

Vad har utredningarna kommit fram till? Sammanfattningsvis kan sägas att de med olika infallsvinklar och fokus har berört följande nyckelfrågor:

- Huvudmannaskap och organisation för styrning, drift och finansiering av ett nationellt digitalt folkbibliotek eller plattform för kommunala digitala folkbibliotek
- Övergripande konceptuell arkitektur för ett nationellt digitalt bibliotek
- Behovet av att säkra tillgången till e-böcker i folkbibliotekens digitala bibliotek genom förbättrade avtal med leverantörerna av e-böcker och förlagen
- Kopplingen mellan den nationella bibliotekskatalogen Libris och ett nationellt digitalt (folk)bibliotek

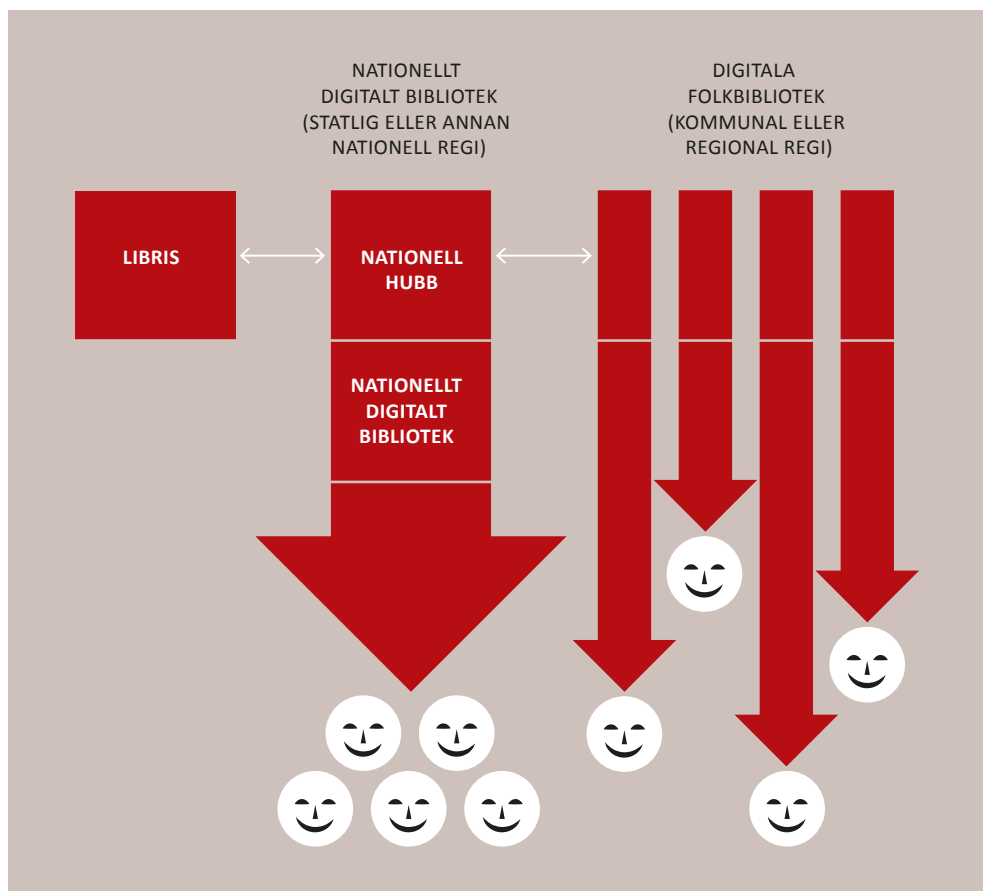
Även om rapporterna skiljer sig åt och i viss mån förordar olika lösningar finns några viktiga slutsatser som återfinns i samtliga rapporter:

1. Att nationellt samordnad utveckling kan ge högre kvalitet på tjänsterna och bättre ekonomisk effektivitet genom stordriftsfördelar än nuvarande ordning där de enskilda kommunerna med få undantag köper tillgång till medier via Axiell Media och använder

tredjepartsleverantörer för utveckling, drift och förvaltning av sina digitala tjänster

2. Att upphandla eller på annat sätt säkra upp de kommunala bibliotekens tillgång till digitalt innehåll (e-böcker och ljudböcker) är en kritisk fråga som behöver lösas på nationell nivå och på ett juridiskt hållbart sätt
3. Att data och funktionalitet från den nationella katalogen Libris bör användas i största möjliga mån för metadataförsörjning i samband med förvärv
4. Att en plattform för nationellt digitalt folkbibliotek bör möjliggöra både en lösning där folkbiblioteken kan integrera sitt eget bibliotek mot en nationell "hubb" (business to business) och en nationell digital tjänst, till exempel en app, som riktar sig direkt till slutanvändare (business to consumer).

Figur 7e. Övergripande arkitektur för ett nationellt digitalt bibliotek enligt tidigare utredningar.

Den sammantagna bilden är att dessa fyra slutsatser fortfarande är relevanta och kan utgöra en grundläggande inriktning framåt för digital biblioteksutveckling.

Utöver fortsatt utredningsarbete efter *Läsa för livet*-propositionen har även andra viktiga händelser inträffat som påverkar nuläge och framtid.

- Kommersiella digitala abonnemangstjänster har ökat kraftigt och bibliotekens utlåning av e-böcker stod 2016 för cirka en femtedel av antalet distribuerade exemplar av e- och ljudböcker vilket är en kraftig minskning av marknadsandel jämfört med åren 2010–2013 då bibliotekens utlåning hade en större volym än bokbranschens digitala privatmarknadsförsäljning. Räknar man enbart med e-böcker var bibliotekens utlåning fortfarande dominerande i antal distribuerade exemplar under 2016, 75 procent ²¹⁰.
- Axiell-koncernen förvärvade 2015 ELIB och bildade dotterbolaget Axiell Media för att driva tjänsten vidare²¹¹. En tid efter förvärvet av ELIB lade Axiell ned samarbetet med företaget Publit kring den ELIB-konkurrenande tjänsten Atingo.
- Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) har genomfört och utvärderat pilotprojekt 2014–2015 med nationella e-boksavtal mellan bibliotek och Natur & Kultur samt en grupp mindre bokförlag. Utvärderingen av projektet visade att biblioteken önskar att SKL fortsätter arbetet med att utveckla överenskommelserna mellan förlag och bibliotek. SKL har därefter startat förberedelser av upphandling av e-böcker för folkbibliotek som förväntas inledas andra halvåret 2017.
- Stockholms, Malmös och Katrineholms stadsbibliotek har startat projektet att utveckla Bibblix – en digital bibliotekstjänst för barn som lanserades våren 2016. Eventuellt kommer projektet att expandera till att innefatta fler bibliotek, samt omorganiseras så att vidareutveckling och drift flyttas över till SKL:s dotterbolag INERA. Förhandlingar kring det senare pågår.
- Kungliga biblioteket har i delar driftsatt *Libris XL* – en ny version av Libris med ny datamodell byggd på länkad data. Planen är att ta systemet i fullt bruk årsskiftet 2017/2018.
- Legimus som driftas av Myndigheten för tillgängliga medier (MTM) har etablerats som det nationella digitala biblioteket för personer

210. Baseras på statistik från Kungliga bibliotek samt Boken 2017.

211. <http://www.svb.se/nyheter/forlagen-saljer-elib>

med läsnedsättning, når cirka 75 000 användare med över 1 miljon digitala lån per år²¹².

Nuläget kring folkbibliotekens utbud av digitala böcker

Regionbibliotekarien Peter Alsbjerg uttalade sig i en intervju i magasinet Ordfront 2014:²¹³

*” – Jag ser biblioteket som en av folket utvald process för fördelningen av makten över kunskap, information och upplevelser med och mellan människorna i samhället, snarare än som en plats där du kan låna och återlämna böcker.”
/... / Biblioteken har dock en så stark och lång historisk tradition av att samla och förmedla denna goda litteratur att de knappast rubbas av något så enkelt som ett medieformatbyte.*

I kontrast till Peters budskap står bilden att det inarbetade samhällskontraktet kring biblioteksutlåning av böcker faktiskt i stor utsträckning ställs på ända när digitala böcker tas in på bibliotek. Digitala böcker på biblioteket har ofta orsakat en het debatt under 2010-talet, då bibliotekens utlåning av e-böcker under några år volymmässigt dominerade e-boksmarknaden.

För att förstå konsekvenserna av att digitala böcker införlivas på bibliotek behöver först verksamheten med fysiska böcker belysas.

Hantering av fysiska böcker och AV-medier är en stor för att inte säga dominerande del av kärnverksamheten på folkbiblioteken. Trots en ständig utveckling med fördjupade insikter kring folkbibliotekens syfte och funktion kretsar fortfarande mycket av verksamheten kring cirkulation, urval, förvärv, katalogisering, hylluppställning, inventering, och annan logistik kring fysiska böcker. Detta är en viktig skillnad mellan folkbibliotek och exempelvis forskningsbibliotek där informationsförsörjningsverksamheten numera i första hand bygger på digital förmedling av akademiska publikationer som upphandlas på en internationell leverantörsmarknad.

Grundidén med böcker på folkbibliotek kan sägas vara ett exempel på kollaborativ ekonomi – fysiska exemplar av böcker köps in som en

212. MTM:s årsredovisning 2016 <http://mtm.se/om-oss/material-att-ladda-hem/arsredovisning/>

213. <https://omlinemagasin.se/2014/01/>

samhällsgemensam resurs och kan efter att ha införlivas i samlingarna lånas ut tills de antingen slitits ut eller gått ur tiden och gallrats.

Ett fysiskt exemplar kan lånas ut många gånger, men bara till en låntagare i taget. Det senare skapar en förutsägbar begränsning, en tröghet i systemet, när det gäller spridningen av litteratur via bibliotek. De kommersiella intressenterna – bokbranschen, förlagen och författarna, har sedan lång tid tillbaka accepterat grundtanken med biblioteksutlåning av tryckta böcker.

Graden av intressekonflikt mellan de kommersiella intressenternas drivkraft att sälja så mycket som möjligt och bibliotekens syfte med kostnadsfri utlåning av böcker har, som Johan Svedjedal redogör för i Svenska Förläggareföreningens rapport *Biblioteken och Bokmarknaden 2012*²¹⁴, dock varierat över tid och debatterats under minst ett och ett halvt sekel. Under andra halvan av 1900-talet skulle balansen mellan dessa båda intressen dock kunna beskrivas som relativt stabil. En förändring sedan 1990-talet är att bibliotekens utlåning minskat från 80 miljoner till knappt 60 miljoner lån. Under 1990- och 2000-talet ökade samtidigt bokbranschens försäljning. En förklaring är att utbudet av billiga pocketutgåvor i bokhandeln har minskat behovet av att låna på bibliotek. En annan bidragande orsak kan vara 1990-talets nedläggningar av biblioteksfilialer.

Är bibliotek en renodlad konkurrent till förlag och bokbransch?
Svaret är nej, bilden är mer komplex än så:

- Biblioteken är en viktig kund för bokbranschen. Biblioteken köpte tryckta böcker för nästan 330 miljoner 2016 – vilket motsvarar 8,2 procent av bokbranschens totala försäljning.
- Det utgår biblioteksersättning²¹⁵ till författare och översättare baserad på utlåningsstatistik, vilket är en viktig inkomstkälla för detta skrå. Beräknad ersättning uppgår 2017 till 156,8 miljoner kronor²¹⁶. Den 4 maj 2017 godkände Regeringen en överenskommelse mellan Kulturdepartementet och upphovsmännens organisationer som innebär en höjning av ersättningen med 7 miljoner kronor 2018 och knappt 8 miljoner kronor 2019²¹⁷.

214. http://www.forlaggare.se/sites/default/files/Biblioteken%20och%20bokmarknaden%20rapport_1.pdf

215. riksdagen beslutade 1954 om en ersättning åt författare för utlåning av deras verk genom bibliotek (prop. 1954:133).

216. <http://svff.se/>

217. <http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/05/fortsatt-kraftiga-hojningar-av-biblioteksersattningen/>

- Det är omtvistat, men biblioteken främjar i någon mån den kommersiella försäljningen. Dels exponeras bokbranschens produkter i form av titlar, författarskap och förlagsvarumärken på bibliotek. Programverksamheten, exempelvis författarseminarier på folkbiblioteken är en "gratis" plattform för marknadsföring av böcker och författarskap.

Hur ser kopplingen bokbransch och bibliotek ut i den digitala domänen?

I korta ordalag handlar "problemet" om att digitala böcker inte slits ut och att de rent tekniskt kan kopieras ett obegränsat antal gånger. Upphovsrättsligt klassas digitala böcker på bibliotek som en *tjänst med begränsad nyttjanderätt för det betalande biblioteket*. Affärsmodeller och ersättningssystem gentemot upphovsmannen skiljer sig åt på flera viktiga punkter från motsvarande för tryckta böcker:

- Biblioteken kan inte fritt förvärva digitala titlar via återförsäljare av tryckta böcker. Istället är urvalet begränsat till det utbud som förlagen erbjuder folkbiblioteken via den existerande marknadsplatsen ELIB. Undantag är litterära verk där upphovsrätten gått ut.
- Den modell för ersättning som biblioteken betalar till förlag via distributören Axiell Media utgår i dagsläget från användningsvolym snarare än engångssumma per titel (se vidare avsnitt *Accessmodellen – den svenska pris- och ersättningsmodellen för digitala böcker på bibliotek*.) Budgetplaneringen kring förvärv blir därför annorlunda än för tryckta böcker eftersom en titels popularitet är svår att i förväg förutsäga.
- Biblioteksersättning betalas inte ut för digital utlåning av böcker. Författare och översättare ersätts dock genom royalty-utbetalningar via förlagen som i sin tur grundas på statistik från ELIB.²¹⁸

Utlåning av e-böcker och ljudböcker på bibliotek har nu haft ett antal år på sig att växa fram. Enligt SKL:s undersökning våren 2016²¹⁹ lånar 98 procent av folkbiblioteken ut e-böcker. Det finns en homogen riktäckande modell för förvärv och utlån av digitala böcker som används över hela landet. Ändå står utlåningen av e-böcker 2016 endast för en mycket liten del av folkbibliotekens totala utlåning (5 procent).

Ökningen av e-bokslånen planade ut under perioden 2013–2015 men tog fart igen under 2016 då antalet e-bokslån ökade med 25 procent. Denna siffra kan jämföras med bokbranschens försäljningsstatistik som

218. Intervju Malin Koch, Sveriges författarförbund 2017-05-16

219. <https://skl.se/download/18.328014c01573762acd11274a/1474282453208/Utv%C3%A4rdering,%20e-b%C3%B6cker.pdf>

visar på en fördubbling av antalet sålda e- och ljudböcker under samma år. Trots ökning på riksnivå ser det ut att vara så att allmänhetens efterfrågan på e-böcker och ljudböcker ökar snabbt men att många bibliotek inte kan möta denna förändring utan drar i nödbromsen och stryper tillgången när kostnaderna skenar.

En långtgående digitalisering av bokutlåning har fortfarande lång väg kvar vilket diskuteras i följande avsnitt där den nuvarande leverantörsmarknaden, affärsmodellen för e-böcker på folkbibliotek, alternativa modeller samt utfall och resultat så här långt beskrivs.

ELIB – MARKNADSPLATS FÖR DIGITALA BÖCKER PÅ BIBLIOTEK

År 2000 startades distributionsföretaget ELIB AB av en grupp förlag för att kunna möta marknads behov av e-böcker. Efter en långsam tillväxt av försäljningsvolymerna såldes företaget 2015 till privatägda it-bolaget Axiell Group vars främsta affärsområden är it-stöd till bibliotek, skola och museer. Axiell-koncernen med sin produkt Book-IT är ledande leverantör i Sverige av verksamhetssystem till folkbiblioteken. ELIB AB blev dotterbolaget Axiell Media AB, men varumärket ELIB behölls som namn på tjänsten till bibliotek.

Axiell Media:s roll är att genom ELIB-tjänsten agera distributör från förlag till bibliotek och nätbokhandlare. Företaget beskriver ELIB som en marknadsplats – där förlagen kan sälja sitt innehåll till biblioteken.

Enligt Axiell Medias hemsida stödjer de sina kunders process genom att:

- konvertera boken från förlaget till lämpligt format
- paketera boken med bokomslag metadata och pris
- publicera boken på arkiv- och distributionsservrar
- vattenmärka eller DRM-kryptera boken
- tanka upp eller strömma boken
- orderbehandla och registrera i ekonomisystem.

Inom folkbibliotekssektorn har Axiell Media blivit en leverantör som biblioteken är starkt beroende av för sin hantering av digitala böcker. ELIB är standard både som plattform och innehåll för förvärv och utlåning av digitala böcker på folkbibliotek. Marknadsdominansen är i princip total, företaget har enligt information på egna hemsidan 97 procent av landets kommunbibliotek och ett växande antal skolor som kunder.

Någon oberoende heltäckande undersökning kring hur nöjda biblioteken är med ELIB saknas, men intrycket från kontakter med bibliotek under första kvartalet 2017 är att det skiljer sig åt mellan olika bibliotek. Vissa är försiktigt nöjda, men uttrycker att det finns områden som behöver förbättras.

- Användarupplevelse i slutanvändarledet behöver förbättras, till exempel höga trösklar för ovana användare att komma igång. Det viktigaste problemet verkar vara att det är krångligt att använda läsupplikationer från tredje part som Adobe Digital Editions och Bluefire.
- Utbudet i ELIB är totalt sett relativt litet (20 000 titlar), många förlag saknas.
- Biblioteken saknar tillgång till utländsk litteratur på originalspråk.

Biblioteken använder sig av ELIB på olika sätt, antingen som en helhetslösning (Axiell Medias färdiga bibliotekssidor) eller att ELIB ansluts till bibliotekets egna digitala tjänster, eller till externa tredje partslösningar som Arena eller CS Library. Någon statistik kring hur många bibliotek som använder sig av vilken modell har inte kunnat tas fram inom ramen för denna rapport.

2015–2016 sålde förlagen via Axiell Media digitala böcker för drygt 20 miljoner kronor per år till folkbiblioteken.²²⁰ Efter att Axiell Media fått betalt (mellanskillnaden) motsvarar försäljningen av e-böcker och ljudböcker till bibliotek en årlig intäkt för bokbranschen om 10–15 miljoner kr, mindre än 0,5 procent av branschens omsättning.

Accessmodellen – den svenska pris- och ersättningsmodellen för digitala böcker på bibliotek

Den prissättningsmodell som helt dominerar inom ELIB och därmed tillämpas på 97 procent av folkbiblioteken kallas accessmodellen och tillämpas förutom i Sverige även i Holland. Modellen bygger på att ersättning från bibliotek till förlag baseras på faktisk användningsvolym. I flera av västvärldens andra länder dominerar andra modeller på biblioteken, vanligt är licensiering – att biblioteket betalar en engångslicensavgift som ger möjlighet att låna ut boken under begränsade former. Se vidare avsnitt *Göra bättre affärer – samordna affärsutveckling kring digitala böcker på bibliotek*.

Prisnivån i ELIB har under flera år legat still kring 20 kr/lån + moms. Fram till 2014 tillämpade ELIB "flat rate" – samma kostnad per lån och

220. KB:s biblioteksstatik för 2016 <http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/2017/05/24/sveriges-officiella-biblioteksstatistik-2016/>

för varje titel i systemet. Modellen förändrades hösten 2014 och priset som biblioteken får betala för en viss titel sätts numera fritt av förlagen. Axiell Medias roll begränsas till att förmedla köpet. Snittpriset är 20 kronor per lån, men priser upp till 999 kronor per lån finns för vissa titlar i systemet som Marcel Proust *På spaning efter den tid som flytt* del 1–7 och samlingsutgåvan av Jan Fridegårds *Soldatsviten*²²¹.

Med motivet att säkra den för förlagen så viktiga initiala försäljningstoppen i samband med lansering av en ny titel tenderar förlagen i dagsläget att limitera spridningen via bibliotek genom:

1. Karens. Förlaget väntar med att släppa en titel via ELIB till biblioteken för utlån tills efter att försäljningen börjar klinga av.
2. Pris. Förlaget sätter ELIB-priset på vissa titlar betydligt högre än snittet på 20 kronor vilket gör att biblioteket inte tar in dessa titlar i sitt utbud.

Av resursskäl förvärvar biblioteken oftast nya titlar via en automatiserad urvalsfunktion i ELIB, men vissa bibliotek använder möjligheten att själva välja titel för titel. Den automatiserade urvalstjänsten ger biblioteken möjlighet att filtrera bort titlar vars pris överskrider en viss gräns. I dagsläget kostar 1 procent av utbudet mer än 70 kronor per lån. Enligt uppgift från Axiell Media köper de flesta bibliotek inte in böcker som kostar mer än 49 kronor per lån. Det innebär att det i praktiken finns hundratals populära titlar i ELIB som inte finns utlåningsbara på biblioteken.

Nuvarande utbud av digitala böcker på bibliotek

Som beskrivits i tidigare avsnitt baserar i princip samtliga folkbibliotek i Sverige i dag hela sin digitala e-boks- och ljudboksutlåning på ELIB. Förlagen som säljer böcker via ELIB till bibliotek väljer själva vilka titlar som ska finnas i ELIB och vad de ska kosta för biblioteken.

Hur ser ELIB:s-bestånd ut?

ELIB innehåller i dagsläget cirka 20 000 titlar som är tillgängliga för bibliotek. Totalt samarbetar Axiell Media med 650 förlag.

Stockholms stadsbibliotek (SSB) med ett upptagningsområde om 0,9 miljoner invånare är det folkbibliotek i landet som på senare år lagt störst resurser på inköp av digitala böcker. SSB har i dagsläget ett utbud om cirka 15 000 e-bokstitlar, det vill säga de har valt att ta in 75 procent av det totala utbudet av e-böcker som finns i ELIB. Siffran 15 000 kan jämföras med beståndet av fysiska böcker på samma bibliotek som uppgår till cirka 0,5 miljoner unika titlar och totalt 1,6 miljoner utlåningsexemplar.

221. Enligt uppgift från Stockholms stadsbibliotek 2 juni 2017.

Vad beror det på att det finns så förhållandevis få digitala titlar på folkbiblioteken? Det finns tre huvudförklaringar i nuläget:

- Förlagen väljer att inte släppa vissa titlar till biblioteken, eller prissätter dem så högt att biblioteken väljer att inte ta in dem i sitt utbud.
- Alla allmänlitteraturförlag ger inte ut e-böcker.
- Beståndet i ELIB är ungt i jämförelse med bibliotekens utbud av tryckta böcker. Äldre litteratur finns som regel inte digitaliserad och utgiven i e-boksformat.

Bonnierförlagen har varit mest aktiva bland allmänlitteraturförlagen kring att digitalisera sin backlist – och bedriver när denna rapport skrivs fortfarande ett projekt²²² som under 2017 ska uppnå en katalog om 6 000 e-bokstitlar. Det motsvarar lika många titlar som tio års bokutgivning inom denna förlagsgrupp.

Enligt statistik från SSB för 2016 års utlåning av fysiska böcker så var det 223 239 unika titlar i beståndet som lånades ut 1 eller fler gånger. Enligt Karin Andersson, projektledare på SSB, är fördelningen mellan fack- och skönlitteratur jämn, ungefär hälften-hälften. Många titlar som lånades ut senaste året har ett utgivningsår äldre än 2007. Äldre litteratur som fortfarande lånas ut mycket i tryckt format är skönlitteratur, stockholmiana, biografier, facklitteratur inom arkeologi, historia, byggnadsvård, trädgård, kokböcker, språkkurser, konstböcker samt barnlitteratur.

Svala titlar i backlist är som regel mindre synliga än många av de mer aktuella titlarna för den som besöker biblioteket fysiskt. Tänk om biblioteken kunde erbjuda och lyfta fler av dessa äldre titlar i digital form och därmed hjälpa fler att hitta guldkorn?

Det är svårt att svara på hur värdefullt det vore för bibliotekens målpuppfyllelse att kunna tillgängliggöra titlar som i dag inte finns tillgängliga digitalt eller fysiskt i handeln – men det finns röster inom biblioteksvärlden som menar att detta kan bli en oerhört viktig roll för bibliotek. Se vidare *”Our job is to fatten the tail” – vidareutveckling av affärsmodellerna för digitala böcker på bibliotek?*

Utbudet av digitala böcker på andra språk än svenska

Bibliotekens möjligheter att tillgängliggöra digitala böcker på utländska språk är i nuläget betydligt mer begränsade än när det gäller böcker på svenska.

222. <http://blog.typeandtell.com/sv/digital-bokrestaurering/>

Utbudet i ELIB omfattade den 16 juni 2017 1940 titlar på andra språk än svenska. Av dessa var 1630 på engelska. Det vill säga färre än 10 procent av titlarna i ELIB var på engelska och färre än 2 procent på övriga språk. Intrycket från biblioteken är att efterfrågan och behovet av litteratur på andra språk än svenska är stort. Litteratur på engelska efterfrågas av många låntagare, bland annat skolelever och studenter men även ofta personer med svenska som andraspråk. Detta återspeglas inte minst i folkbibliotekens tillgängliggörande av tryckta böcker på andra språk än svenska, där fördelningen mellan språk skiljer sig kraftigt från utbudet i ELIB. Exempelvis av de nya titlar i tryckt format som SSB köpte in 2016 var cirka 50 procent på svenska, 40 procent på engelska och 10 procent på övriga språk.

Slutsatsen är att bibliotekens nuvarande digitala utbud är kraftigt snedfördelat till nackdel för litteratur på andra språk än svenska.

Utbudet av ljudböcker

Bibliotekens utbud av ljudböcker håller för närvarande på att skifta från fysiska ljudboksformat till strömmande digitala ljudböcker via ELIB. Ljudboken är en viktig kommersiell produkt för bokförlag och det är rimligt att anta att förlagens incitament att släppa ljudböcker till bibliotek därmed påverkas i för biblioteken negativ riktning.

Ska alla kommersiellt utgivna ljudböcker finnas på biblioteken – bidrar det effektivt till bibliotekens måluppfyllelse?

Frågan är svår att svara på, men det finns ett tydligt mönster att läsandet via öronen ökar – och dessutom blir allt fler användare vana vid att ha tillgång till både e-boken och ljudboken samtidigt (se avsnittet Ljudboken och e-boken slås ihop till en produkt). I förlängningen kommer fler och fler användare kanske uppleva att en e-bokstjänst utan ljud är ofullständig och inte lever upp förväntningarna på digitalt innehåll och digitala tjänster. Dessa förändrade mönster bland läsarna kommer biblioteken i någon mån på sikt att behöva möta.

Det finns ingen fördjupad undersökning gjord om nuläget när det gäller nuvarande utbud av digitala böcker på bibliotek som stärker den hypotes om "vertikal inlåsnings" som beskrivs i avsnitt *Digitalt först och vertikal inlåsnings*. Men biblioteksväsendet bör fortsätta att hålla ett öga på frågan om fenomenet ökar i betydelse.

Bedrägliga masslån av förlags egna böcker på bibliotek

I november 2016 rapporterade tre bibliotek i Skåne till tre skånska dagstidningar att ett bokförlag baserat i Skåne hade satt i system att göra masslån av sina egna e-böcker på över 60 bibliotek i Sverige. Nyheten gick kort därefter ut i riksmidia. Personerna som ska ha gjort

sig skyldiga till dessa bedrägliga lån ska enligt Sydsvenskan²²³ tillhöra samma familj med anknytning till ett skånskt bokförlag. På biblioteket i Burlöv ska familjemedlemmarna varje månad ha lånat totalt 36 e-böcker på biblioteket till en kostnad av 30 kronor per bok. Förlagets tilltag polisanmäldes och ärendet är när denna rapport skrivs ännu inte avslutat.

Händelserna ledde till att frågan aktualiserades bland biblioteken kring hur de ska kunna få bättre kontroll över onormala mönster i utlåningen och bättre styra över sina förvärv via ELIB. Även Axiell Media verkar ha tagit händelsen på stort allvar och har under början av 2017 träffat bibliotek för att diskutera hur man ska kunna skapa lösningar för att undvika att liknande sker igen.

”Data everywhere” – vad händer med integriteten när läsningen sker digitalt?

Det är sedan länge känt att detaljerad information om individer och vad de gör, tittar på, köper och vem de interagerar med på internet i gigantisk skala samlas in, analyseras, används och säljs vidare på en global marknad.

I den nya digitaliseringsstrategin – *För ett hållbart digitaliserat Sverige*²²⁴ konstaterar Regeringen att användningen av personuppgifter många gånger är avgörande för att kunna effektivisera och utveckla både de offentliga och privata tjänster som användare önskar men att rätten till skydd av den personliga integriteten samtidigt måste värnas.

Integritet och digitalisering är en fråga inom många samhällssektorer. Hur ser det då ut på biblioteken när det gäller digitala böcker och digital bokläsning?

Sedan e-boken slog igenom kommersiellt i USA för knappt 10 år sedan har frågan om sekretess och integritet kring läsning och bibliotekslån ökat i betydelse.

Massinsamling av användardata används flitigt även inom media- och bokbranschen. IFLA skriver i rapporten i *Riding the waves or caught in the tide?*²²⁵:

223. <https://www.sydsvenskan.se/2016-11-16/familjeforlag-masslanade-egna-titlar-bibliotek-stoppar-all-utlaning>
224. http://www.regeringen.se/49adea/contentassets/5429e024be6847fc907b786ab954228f/digitaliseringsstrategin_slutlig_170518-2.pdf
225. https://trends.ifla.org/files/trends/assets/insights-from-the-ifla-trend-report_v3.pdf 2017

”Simply reading an e-book can reveal a great deal about you. How long it takes you to finish a chapter, your favorite parts, the speed and consistency of your reading and what you’re likely to borrow or buy next. In an economy increasingly built on ‘information mining’, this kind of data is of great value for publishers, distributors and authors.

Bibliotek som lånar ut e-böcker förlitar sig i dagsläget på (indirekt tvingar sina användare till) att kommersiella appar används för att läsa e-böckerna som lånas på biblioteket. Kartläggningar har gjorts kring vad aktörer som Adobe, Amazon, Google, Apple med flera aktörer samlar in för information om e-boksläsning via företagens e-boksappar och vad de sedan gör med informationen men en heltäckande bild saknas. Området är i snabb förändring och är för stort för att i sin helhet utredas i denna rapport. Den sammantagna bilden är dock att stora mängder information i nuläget samlas in av tredje part och förmedlas vidare när bibliotek lånar ut digitala böcker.

Ett exempel på hur information kan användas är att utifrån kartläggning inklusive uppladdad information om vad en viss person läser och verkar vara intresserad av, skicka riktade reklammeddelanden som förmedlas via informationssökningar, sociala medier, e-post och liknande.

Den väletablerade bibliotekssekretessen och möjligheten att som låntagare hemlighålla för myndigheter och företag vilken bok man lånat, och kanske ännu mer skrämmande, vilka avsnitt i boken man läst extra noggrant, är med andra ord tydligt utmanad när läsningen och biblioteksutlåning digitaliseras.

Enligt IFLA:s rapport är en trolig utveckling att metoderna för att kartlägga och tolka individers konsumtionsmönster kommer att bli ännu mer sofistikerade. Samtidigt kan allmänhetens och politikernas ökande insikt kring sekretessfrågorna leda till krav på hårdare lagstiftning och utbudsökning av tjänster där sekretess för konsumenter erbjuds. Ett annat scenario är att konsumenters förtroende för privata och offentliga aktörers insamling, användning och spridning av data ökar och att samhällsopinionen mot detta blir allt svagare. Frågan skulle då allt mer bli en icke-fråga, och tonvikten ligga på att insamling sker på ett säkert sätt.

Medveten eller omedveten spridning av information till tredje part om vad människor läser för böcker på bibliotek måste i det stora hela

ses som oacceptabelt ur ett integritetsperspektiv och biblioteken behöver vidta åtgärder för att stoppa detta. Frågan är hur? Kungliga biblioteket (KB) publicerade 2016 en checklista²²⁶ kring personlig integritet och digitala verktyg på bibliotek för att stödja en sådan kunskapspridning. Biblioteken bör även fortsätta arbeta aktivt med att inom MIK-satsningar sprida kunskap till allmänheten om sekretess, internet och biblioteksanvändning.

Det går inte att i denna rapport ge någon konkret rekommendation kring hur hantera integritetsfrågorna kring digitala böcker på biblioteken, men det är tydligt att bibliotekssektorn behöver en nationell strategi och en målbild för att stärka integriteten.

Bibliotekens budgetpolitik kring digitala böcker

Det finns ingen entydig bild av hur budgetpolitiken som biblioteken tillämpar kring digitala böcker mer i detalj ser ut, men intrycket är att digitala böcker ofta inte betraktas som medier i vanlig biblioteks- mening utan läggs in som en separat budgetpost. Det verkar försvåra för den digitala boken att ta plats vid sidan av den tryckta boken.

Bibliotekens sätt att få kontroll över kostnaderna för e-bokstjänsten via ELIB handlar främst om att sätta ett maxtak och strypa utlåningen om ackumulerad kostnad överskrider gränsen.

Enligt uppgift från Axiell Media kan biblioteken i ELIB-systemet ställa in parametrar som max kostnad per period, max antal lån per låntagare och period, max kostnad per bok. Vanligast är att ange max antal lån per låntagare. I princip alla bibliotek använder någon form av begränsning kring vad för titlar de köper in och hur mycket nyttjande per låntagare som tillåts. Några få bibliotek sätter inte något budgettak – utan låter utlåningen ske fritt, med argumentet att snittkostnaden är acceptabel i förhållande till kostnaden för förvärv och utlån av fysiska böcker. Svårigheten med det sistnämnda är att få kontroll på kostnaderna i och med att en enskild titels popularitet är långt ifrån förutsägbar.

Bibliotekens genomsnittliga smärtgräns för pris per lån på en titel kan styras genom olika parametrar men enligt Axiell Media är standardinvalsregeln som biblioteken tillämpar 49 kronor i medeltal och 30kr i median²²⁷.

En undersökning om hur slutanvändarna upplever bibliotekens policy kring e-bokutlåning har inte kunna tas fram inom ramen för denna rapport, men en hypotes är att nyintroducerade och yngre

226. <https://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/kvalitetsdialog/skydd-for-personlig-integritet-i-biblioteksmiljo/>

227. Uppgift från Eva Houltszén, VD Axiell Media 2017-04-28.

användare, uppväxta med tjänster som Spotify, är mindre förlåtande än övriga grupper när det gäller begränsningar i tillgänglighet och luckor i utbudet.

En fördjupad undersökning kring användarnas upplevelse och hur förlagen sätter priserna i ELIB skulle kunna ge en ökad förståelse kring vilka möjligheter som finns att förbättra bibliotekens möjligheter att tillgängliggöra litteratur av olika genrer och popularitetsgrad.

SSB som länge har varit drivande i landet kring utvecklingen av digitala böcker på bibliotek har i dagsläget en total mediebudget på mellan 20–25 miljoner kronor per år. I denna kostnad ingår inte lokal- eller personalkostnaden för att hantera fysiska medier. 2016 utgjorde böcker via ELIB en tredjedel av budgeten och beräknas växa ytterligare kommande år i takt med att bland annat Bibblix-appen driver upp antalet lån bland barn och unga, se avsnitt *Bibblix-projektet – modell för samarbete kommuner emellan kring app-utveckling?*. ELIB-böckerna representerar dock endast 10 procent av lånen totalt och e-boksutbudet i biblioteket är en trettiondel så stort som utbudet av fysiska titlar.

Den grundläggande förklaringen till situationen som verkar råda på folkbiblioteken är att de har begränsade möjligheter att enkelt växla kostnader från fysiska medier till digitala medier eftersom det antagligen skulle krävas att lokalytor och personalkostnader minskades till förmån för digitala böcker. Den frågan avgörs i sin tur av hur biblioteken uppfattar att olika verksamhetsdelar bidrar till att uppnå bibliotekens grundläggande lagstadgade mål. Om utlåning av digitala böcker inte tydligt verkar bidra till att främja läsning bland exempelvis bibliotekens prioriterade grupper förblir bibliotekens incitament att satsa på digitala böcker lågt.

Sammanfattningsvis är slutsatsen att den rådande ekonomiska situationen kring digitala böcker på bibliotek bromsar utlåningen och i någon mån hindrar biblioteken från att digitalisera verksamheten kring tillgängliggörande av litteratur. Utan en minskning av den allmänna prisnivån och oförutsägbarheten kring kostnaderna, och/eller att folkbiblioteken minskar sina kostnader på andra områden – finns i nuläget inget tydligt tecken på att ett teknikskifte från tryckta till digitala böcker kommer att kunna ske i den takt som efterfrågan pekar på är möjlig.

Vem lånar digitala böcker på folkbibliotek?

En central fråga är – hur ska biblioteken nå ut med sina digitala tjänster och e-medier så att målen om utjämnade villkor och tillgång till litteratur kan uppnås? Vilka låntagare nås i nuläget? Hur väl nås de prioriterade målgrupperna i bibliotekslagen?

Det saknas när denna rapport skrivs en ordentlig undersökning kring den digitala bokutlåningen som skulle kunna besvara ovanstående frågor, men det finns teorier.

Som nämnts i avsnittet *Läsvanorna förändras och digitaliseras* läser högutbildade mer än lågutbildade och som studenten Anders Holm skriver i sin uppsats *Three scenarios for the future of books*²²⁸ är det tänkbart att läsning av allmänlitteratur som kulturellt uttryck allt mer kommer profileras som en statusmarkör bland resursstarka grupper. Att läsa böcker, diskutera i bokcirklar och inreda sitt hem med böcker blir ett nöje för en välbeställd, välutbildad och digitalt kompetent nisch. Denna grupp kommer att stå i kontrast till en icke-bokläsande grupp som istället väljer andra medier som play-tv, film, spel mm.

SOM-institutets *Mediebarometern* visar att de som läser e-böcker läser mer än genomsnittet även när det gäller tryckta böcker. De har också högre inkomst och är mer välutbildade än de som inte läser e-böcker.

Tre folkbibliotek i storstadsområden, Stockholms stadsbibliotek, Botkyrka Bibliotek och Uppsala stadsbibliotek uppgav under våren 2017 att e-bokslånen via biblioteket troligen är betydligt vanligare bland personer bosatta i de mer välbärgade bostadsområdena än i de resurs-svagare.

Stockholmsförorten Botkyrka har en befolkning med hög andel personer med utländsk bakgrund och skillnaderna är stora mellan olika delar av kommunen när det gäller socioekonomiska faktorer. En undersökning gjord av Bibliotek Botkyrka 2014²²⁹ visade på stora skillnader mellan olika delar av kommunen när det gäller e-bokslån på biblioteket. Andelen e-bokslåntagare i befolkningen var betydligt högre i den resursstarkaste delen av kommunen, Tullinge som bland annat består av Tullinge villastad.

228. <https://www.linkedin.com/pulse/3-scenarios-future-books-per-holmlund>

229. <https://cdn3.bibliotek.botkyrka.se/files/57bebad16cd17f01d0f121e5/Bibliotek%20Botkyrkas%20flitigaste%20e-boksl%C3%A5ntagare%202014.pdf>

Tabell 7a. E-boksutlåning i olika delar av Botkyrka 2014.

Bostadsort	Befolkningsmängd	Andel av kommunens e-bokslåntagare	Utländsk bakgrund	Medelinkomst
Postadress Norsborg	41 696	12 procent	82 procent	208 400
Postadress Tullinge	18 538	48 procent	25 procent	330 600
Postadress Tumba/Grödinge /Storvreten	40 072	34 procent	30 procent	274 067
Utanför kommunen	n/a	6 procent	n/a	n/a

Källa: Bibliotek Botkyrka 2014.

Anna-Stina Takala, Bibliotek Botkyrka berättar om fortsättningen efter rapporten:

”Det som skedde efter att vi tagit fram rapporten var att vi under 2015 satte ett mål i verksamhetsplanen om att undersöka möjligheterna att utöka antalet e-bokslåntagare i Norsborgsområdet. Rent konkret handlade det om att kontakta olika leverantörer och undersöka villkoren för att få en ökad andel av e-böcker på andra språk i vårt bestånd.

././ Vi kom dock inte så långt på väg som vi hade hoppats. Internationella leverantörer visade sig vara för dyra för vår budgetram och för Elib går det långsamt att teckna avtal med förlag och andra distributörer. Så länge vi inte har utbudet, så tror vi inte på stora möjligheter till en ökning av antalet låntagare. Det handlar också om de tekniska hinder som finns. Ett reellt hinder för många, det finns ett digitalt utanförskap.”

Biblioteken med sitt lagstadgade syfte att stödja läsutveckling, främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt, har en tung roll i samhället att motverka sprickbildningar. Det går att se både stora utmaningar och möjligheter för biblioteken. Det är inte alls säkert att bibliotekens nuvarande utlåning av digitala böcker effektivt bidrar till måluppfyllelsen att främja litteraturens ställning och skapa jämlika förutsättningar för tillgång till böcker bland allmänheten. De som idag lånar mest digitalt är eventuellt de som samtidigt har bäst förutsättningar att själva betala för böckerna via kommersiella kanaler – vilket i så fall kastar en skugga över den läsfrämjande effekten av bibliotekens digitala böcker.

Bland de bibliotek som erbjuder Bibblix (se vidare avsnitt) verkar efterfrågan på digitala böcker öka stort även bland barn. Det är lovligt, samtidigt ökar också utbudet av nischade kommersiella boktjänster med e-böcker och ljudböcker som riktar sig till barn. Boksnoke är ett exempel.

Inom vissa genrer börjar fler och fler läsa böcker digitalt – kanske kommer digitala format dominera om 10 år – även om en rejäl ökning från nu till 2027 krävs för att nå dit.

Biblioteken kommer att behöva följa med i digitaliseringen av bokläsandet för att förbli relevanta som läsfrämjande institutioner på längre sikt. Sanningshalten i detta påstående har debatterats flitigt runt 2010–2012 – men framträder i ett nytt ljus nu fem år senare när digitaliseringen av bokläsandet fortskridit ytterligare.

Parallellt med att bokläsandet digitaliseras behöver folkbiblioteken utveckla verksamheten med att dagligen och långsiktigt arbeta med urval, boksamtal, informationssökning, litteraturpedagogik och programverksamhet.

Ett hinder för spridningen av digitala böcker handlar om MIK-kompetens. Nationell biblioteksstrategi har i september 2016 föreslagit regeringen att finansiera satsningar på ett digitalt kompetenslyft vilket även inkluderar att stödja digital läsning bland exempelvis teknik-ovana. Men det finns fler behov:

- Människor väljer digitalt på grund av snabbheten och bekvämligheten – Hur skapa relevanta användarvänliga digitala tjänster på biblioteken?
- Hur skapa möjlighet att tillgängliggöra ett attraktivt, brett, aktuellt, kvalitativt utbud av e-böcker och ljudböcker – även på andra språk än svenska?
- Hur använda det fysiska rummet för att visa upp och främja användningen av de digitala böckerna?

Den privata sektorns kontroll över bibliotekens utbud av litteratur ökar

Den sammantagna bilden är att folkbibliotekens styrförmåga över vilken litteratur de kan erbjuda sina låntagare minskar i den digitala domänen i förhållande till motsvarande situation för tryckta böcker.

Problemet kan sägas ha åtminstone två sidor:

1. Tillgången till kommersiellt viktiga titlar på biblioteken stryps och det digitala utbudet urvattnas. Detta är i princip redan fallet i nuläget.
2. Minskad kontroll över utbudet – mängden titlar som bibliotek anser icke önskvärda, exempelvis bristfälligt granskad facklitteratur, ser ut

att öka genom ökad självutgivning och riskerar att ta plats i bibliotekens utbud utanför bibliotekens kontroll genom automatiska urvalstjänster.

Svenska Förläggareföreningens yttrande om den nya bibliotekslagen 2012 talar om vikten av att begränsa tillgången – en ”tröghet” i bibliotekens utlåning av populära e-böcker för att inte störa den kommersiella verksamheten. Som framgår av avsnittet *Accessmodellen – den svenska pris- och ersättningsmodellen för digitala böcker på bibliotek* är denna tröghet i praktiken realiserad och förlagen styr över bibliotekens spridning av populära digitala böcker, genom prissättning och karenser. För biblioteken fungerar populära nya titlar som dragplåster och i någon mån dörröppnare till annan litteratur och andra delar av bibliotekens utbud. Men bibliotekens möjligheter att tillgängliggöra populära titlar i digitalt format kan komma att begränsas ytterligare.

När bokbranschens intäkter snabbt ökar från de digitala abonnemangstjänsterna och betydelsen av intäkterna från folkbibliotekens utlåning minskar kan det tänkas att incitamenten för förlagen att släppa sina digitala titlar till biblioteken för utlåning minskar ytterligare. Ett scenario blir att biblioteken utkonkurreras då fler användare istället väljer det kommersiella alternativet. Som tidigare nämnts har biblioteksutlåningen minskat under ett par decennier samtidigt som försäljningen av tryckta böcker ökat. Digitaliseringen kan tänkas öka denna effekt ytterligare.

De intryck som samlats in inom ramen för denna rapport är att digitala böcker betraktas som en självklar del av utbudet på folkbibliotek. Genom bibliotekslagen fastställs att bibliotekens uppdrag är att skapa jämlik tillgång till litteratur av alla dess slag och då måste digitala böcker kunna erbjudas – även kommersiellt viktigt allmänlitteratur ska i någon mån finnas att låna kostnadsfritt.

Hur stor effekt förlagens ökade kontroll över bibliotekens möjligheter att tillgängliggöra litteratur kommer ha på sikt är svårt att bedöma, men den innebär definitivt en stor förändring av rådande principer i förhållande till hur bibliotek och tryckta böcker fungerar.

NULÄGET KRING BIBLIOTEKENS DIGITALA TJÄNSTER

Inledning

Upplevelsen av att läsa en digital bok påverkas inte bara av innehållet, berättelsen, utan även av tjänsten för att skaffa sig boken (biblioteket) och applikationen som används för att läsa. För att biblioteken ska kunna uppnå sina mål krävs alltså inte enbart tillgång till digitalt innehåll. För användarna är det en helhetsupplevelse. För att nämna

några behov – det ska vara lockande, enkelt, snabbt, inspirerande, tillgängligt, stabilt och säkert. För att förstå nuläget och förutsättningarna för bibliotekens möjlighet att tillgängliggöra digitala böcker behöver därför även nuläget kring bibliotekens digitala tjänster beskrivas.

Frågorna kring digitala tjänster handlar i första hand om den användarupplevelse som biblioteksanvändarna möter när de söker information, lånar och läser böcker – men också om hur folkbiblioteken i nuläget är rustade och organiserade för att kunna tillhandahålla högkvalitativa digitala tjänster som möter användarnas förväntningar. I följande avsnitt följer en översiktlig beskrivning av nuläget utifrån de intryck som samlats in inom ramen för denna rapport inklusive ett inspirerande exempel från USA.

En kort tillbakablick

Biblioteken var tidigt ute och började skapa hemsidor redan när webben slog igenom i mitten av 1990-talet. Ett första större steg i att utveckla ett digitalt tjänsteutbud var att informera om verksamhet och öppettider, men även att lägga ut webbaserade kataloger. Det senare möjliggjorde för allmänheten att söka i samlingarna hemifrån. Den funktionalitet som kunde erbjudas var förutom katalogsökning och bläddring i beståndet även möjlighet att reservera/boka en titel samt göra ett omlån.

Genom lanseringen av ELIB i början av 2000-talet började folkbiblioteken även kunna erbjuda sina låntagare tillgång till mindre bestånd av digitala böcker vilket för första gången möjliggjorde att i mindre skala erbjuda låntagare en digital tjänst som stödjer hela processen från att vara intresserad av en bok till att ha fått boken och börjat läsa.

I mitten av 2000-talet pågick en tydlig strömning inom folkbiblioteken att bygga ”biblioteket 2.0” – en omvälvande idé att biblioteket skulle möjliggöra för användare att själva bidra till bibliotekets tjänster och innehåll genom att exempelvis kommentera och betygsätta böcker. Idén var kraftigt inspirerad av de snabbt framväxande sociala nätverkstjänsterna som Facebook och av bloggösfären. Exempelvis utvecklade bibliotekssystemleverantören Axiell stöd för kommentarer och betyg i sin biblioteksportalprodukt Arena. Bibliotek 2.0-vurmen verkar i dagsläget ha svalnat och andra frågor har kommit i fokus. En teori om skälet till varför är att intresset från bibliotekens användare inte blev tillräckligt starkt. Det användargenererade innehåll som kom in nådde därför inte upp till kritisk massa-nivå i volym för att bli lika användbart och förtroendeskapande som en tjänst som exempelvis Airbnb med sina hundratals miljoner användare och aktiva community av betygsättare skapar en känsla av konsumentmakt hos sina användare.

Redan tidigt visade det sig att kommunala bibliotek skulle få svårigheter att på egen hand utveckla kraftfulla användarcentrerade digitala tjänster. Visserligen finns en marknad av, till största del inhemska leverantörer av bibliotekssystem och digitala tjänster som har ”nyckelfärdiga” lösningar för bibliotek – men de resurser och den kompetens (inklusive beställarkompetens), styrningsförmåga och investeringskraft som digital utveckling kräver är för många folk- och skolbibliotek av resursskäl en ouppnåelig dröm.

Hälften av kommunernas folkbibliotek ingår i samarbeten kring digitala tjänster

Ett flertal bibliotek har det senaste decenniet gått ihop i samarbeten över kommungränserna. Det kan röra sig om kommunerna i en hel region eller en mindre grupp kommuner som velat enas under ett varumärke. Det fanns i januari 2017 16 stycken samarbeten där totalt 131 kommuner ingår med gemensam katalog och digitalt tjänsteutbud. Bibblo i Norrbotten, Götabiblioteken i Östergötland, Helgebiblioteken i Hälsingland och Gästrikland samt V8-biblioteken i Västerbottens inland är några exempel. De kommuner som ingår i något av dessa samarbeten har ett upptagningsområde som täcker ungefär halva landets befolkning.

För låntagarna innebär dessa samarbeten att ett lånekort gäller på samtliga inblandade bibliotek och det ger förbättrade möjligheter att smidigt låna böcker från andra kommuner än sin egna.

För biblioteken innebär dessa samarbeten möjligheter till stor-driftsfördelar inom utveckling och drift av de digitala tjänsterna samt stärkt beställarförmåga gentemot leverantörerna. Detta har säkerligen förbättrat folkbibliotekens digitala utveckling jämfört med om inget samarbete funnits – men frågan är vad effekten hade blivit av en än mer långtgående resurssamordning.

Bibblo-biblioteken omfattar samtliga 14 kommuner i Norrbotten, två gymnasiebibliotek samt regionbiblioteket och driver även barn-tjänsten Polarbibblo. Dessa bibliotek har ett upptagningsområde om en kvarts miljon invånare eller 2,5 procent av landets befolkning. Bibblo har i nuläget knappt 9 heltidstjänster på biblioteken som arbetar med de olika processerna kring katalogisering, utveckling, förvaltning, boktips, läsfrämjande och redaktörskap för webbplatserna. Bibblo-biblioteken lägger cirka 1 miljon, eller 4 kronor per år och invånare på inköp av digitala böcker via ELIB – det vill säga dubbelt så mycket som genomsnittskommunen.

För kommunerna innebär dessa samarbeten att det egna kommunvarumärket får stå tillbaka. Exempelvis kommunens grafiska profil och logotyp exponeras mindre eller inte alls. Intrycket är dock att fördelarna överväger nackdelarna och att kommunerna som gett sig in i samarbeten accepterat arrangemanget.

Den som surfar runt på de kommunala bibliotekens hemsidor kommer snart att se att den lokala särarten i tjänsteutbudet är liten. De 151 kommunala biblioteken som har egna hemsidor och de 16 samarbetena verkar erbjuda samma grundpaket av innehåll och funktioner. Design, funktionalitet och användarvänlighet känns i många fall föråldrad och skulle behöva lyftas för att biblioteken ska kunna locka fler och få nöjdare användare av de digitala tjänsterna.

Bibblo-samarbetet framstår som ett exempel på ett välorganiserat samarbete folkbibliotek och regionbibliotek emellan. Men tiotals kommunala samarbeten och 151 kommuner med egna lösningar för någonting som i fråga om innehåll och funktionalitet är tämligen likartat över hela landet måste ändå beskrivas som ett minst sagt fragmentiserat tillstånd utan tydliga stordriftsfördelar. Frågan måste ställas – vad skulle hända om utvecklings- och köpkraften istället samordnades på nationell nivå? Det är uppenbart att det finns potential i ytterligare nationell centralisering och att antalet instanser av digitala sÄrlösningar kan minskas.

Bibblix-projektet – modell för samarbete kommuner emellan kring app-utveckling?

2016 lanserades Bibblix – en app för mobil och surfplatta som riktar sig barn mellan 6–12 år och ger tillgång till att låna och läsa digitala böcker. Bakom projektet står Stockholms stadsbibliotek, Malmö Stadsbibliotek och Katrineholms bibliotek.

” Det bästa med Bibblix är att den är utvecklad tillsammans med barn. För barn och unga är det digitala en helt självklar del i vardagen. Biblioteken ska finnas där barnen är.

Katti Hofflin, stadsbibliotekarie i Stockholm sa vid en intervju i november 2016 i samband med att Bibblix vann Stockholms stads Digitaliseringspris:

Bibblix fungerar så att efter att ha installerat appen går det att läsa tre böcker, därefter krävs lånekort från något av de tre biblioteken. Denna taktik för att locka in nya användare används för övrigt även av New York Public Library i deras digitala tjänst *SimplyE*.

När denna rapport skrivs har ett år gått sedan Bibblix lanserades av Stockholms Stadsbibliotek. En effektmålsuppföljning har genomförts av både kvalitativa och kvantitativa aspekter. Oskar Laurin, enhetschef Digitala biblioteket berättar:

” Det övergripande effektmålet med Bibblix är att barn själva hittar till läslust och läsning. Under 2016 ökade antalet e-lån av barnmedia med 68 procent vilket Bibblix måste antas vara en bidragande faktor till. De barn vi har frågat har sagt att de läser ut böckerna och tittar man på statistiken så spenderar de i genomsnitt 20 minuter per session i Bibblix. Det tyder på att barnen faktiskt hittar böcker som de läser i appen.²³⁰

Utvecklingen av Bibblix bygger på en hög grad av användarcentrerad design – metoder och verktyg som anammats av Stockholms stadsbibliotek i samband med övrig utveckling av det digitala biblioteket i Stockholms stad. Utvecklingen har till stora delar genomförts i egen regi av stadsbiblioteket med särskild finansiering av Stockholms stad och Statens Kulturråd.

230. Intervju med Oskar Laurin 2017-02-23.

2014 färdigställdes utredningen och förstudie *Gemensam plattform för digitala folkbibliotek*, som Stockholms Stadsbibliotek genomförde för Svensk biblioteksförnings räkning, med delfinansiering av Stockholms läns landsting²³¹. Denna rapport visar bland annat behov, hur grundläggande arkitektur skulle kunna se ut, samarbetsformer, samt att en gemensam tjänst för barn som lämplig startpunkt.

I dagsläget pågår förhandlingar mellan de tre involverade biblioteken, Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) och SKL-ägda bolaget INERA kring en eventuell överflyttning av driften av Bibblix från SSB till INERA. Potentialen i en sådan lösning kan vara att en juridiskt hållbar lösning skapas som möjliggör för i princip alla folkbibliotek att ansluta sig till och kostnadsdela driften av Bibblix.

Frågan ifall en sådan modell för samarbete kommuner och SKL emellan bör utvidgas med fler kommuner, fler målgruppssegment och ett bredare åtagande till exempel att en komplett digital biblioteksplattform utvecklas som riktas även till vuxna låntagare, kan visa sig vara en viktig strategisk vägvalsfråga för svenskt biblioteksväsende. Den tyngsta delen handlar om huvudmannskapet och SKL:s och KB:s respektive roller. Att ansvaret för drift och vidareutveckling av ett nationellt digitalt bibliotek riktat till allmänheten hamnar hos ett företag som ägs av kommunernas intresseorganisation vore ett avsteg ifrån den inriktning som förordats i bland annat Litteraturutredningen där den statliga myndigheten KB pekades ut som den naturliga aktören på nationell nivå att ansvara för en sådan framtidskritisk infrastruktur. Frågan berör aspekter som långsiktig hållbarhet, kommunalt självbestämmande kontra statlig involvering, finansiering, kostnadsdelning och juridiska frågor.

Utvecklingen av Bibblix kan tjäna som exempel på både problem och möjligheter. En till sin karaktär nationell tjänst utvecklas lokalt på några folkbibliotek med nationell och kommunal finansiering. När tjänsten är utvecklad och klar för drift finns ingen självklar förvaltare eller finansär. Alla kommuner skulle i princip ha glädje av tjänsten, men det finns ingen nationell biblioteksstruktur som kan härberga den. Ska man då bygga upp en ny nationell organisation inom SKL, för bara de kommuner som visar intresse att delta och betala? Vad händer då med likvärdigheten, om mindre eller resursvaga kommuner lämnas utanför. Är det rationellt att bygga upp en nationell digital biblioteksstruktur kring en app för barnlitteratur?

231. http://www.biblioteksforeningen.se/wp-content/uploads/2016/11/ssb-avrapportering-utvecklingsstod-biblioteksplattform_2014.pdf

Här krävs noggranna överväganden innan vi bygger fast oss i en olämplig struktur.

Och är det bara för målgruppen barn en sådan här app behövs? Hur hänger appens funktion ihop med förhandling, inköp och rättighetsklarering. Utvecklingen av Bibblix ställer frågan om en nationell digital biblioteksfunktion i blyxtbelysning.

Ny nationell infrastruktur för e-böcker på amerikanska folkbibliotek påbörjad – DPLA book exchange and curation portal

DPLA

Digital public library of America (DPLA) är ett omfattande och visionärt initiativ som sedan starten 2011 har kommit att bli en tung del av det digitala bibliotekslandskapet i USA med påverkan långt utanför landets gränser. Tanken med DPLA är att samordna tillgängliggörandet av alla digitala informationsresurser (e-medier) som finns digitaliserade på bibliotek, museer, arkiv och andra kulturarvsinstitutioner i USA i en gemensam nationell plattform.

Högst upp i hierarkin finns DPLA:s infrastruktur som bygger på centralt indexerad data för återsökning mot innehållet i de underliggande geografiskt utplacerade "service-hubbar" som är anslutna till systemet. En service-hub sköts vanligen av ett eller flera bibliotek som samarbetar, till exempel på delstatsnivå. DPLA driftar parallellt en webbplats riktad till allmänhet, skolelever, lärare, forskare och andra intresserade www.dp.la

DPLA som bland annat finansieras via Institutet of Museum and Library Services (IMLS) är i sig självt en relativt liten organisation – cirka 15 anställda (främst utvecklare) men fungerar som spindeln i nätet av hundratals bidragande bibliotek och andra organisationer.

En av flera viktiga aspekter kring den tekniska arkitekturen i DPLA är API-tänkan-det. Webbplatsen dp.la är bara ett av många sätt för slutanvändare att använda innehållet i DPLA. Utöver detta gränssnitt finns ett flertal andra digitala tjänster, främst appar, som har en mer avgränsade inriktning och målgrupp och typiskt använder sig av delar av DPLA-innehållet. Dessa kan utvecklas fritt av andra organisationer och entusiaster genom att integration sker mot DPLA:s öppna API:er²³².

DPLA:s styrelse beslutade den 21 april 2017 att starta ett nytt utvecklingsprojekt – *DPLA E-book exchange and curation portal*.²³³ Denna satsning har en tydlig inriktning mot folkbibliotekssektorn i USA och syftar till att stödja, vidareutveckla och standardisera tillgängliggörandet av digitala böcker via bibliotekens digitala tjänster.

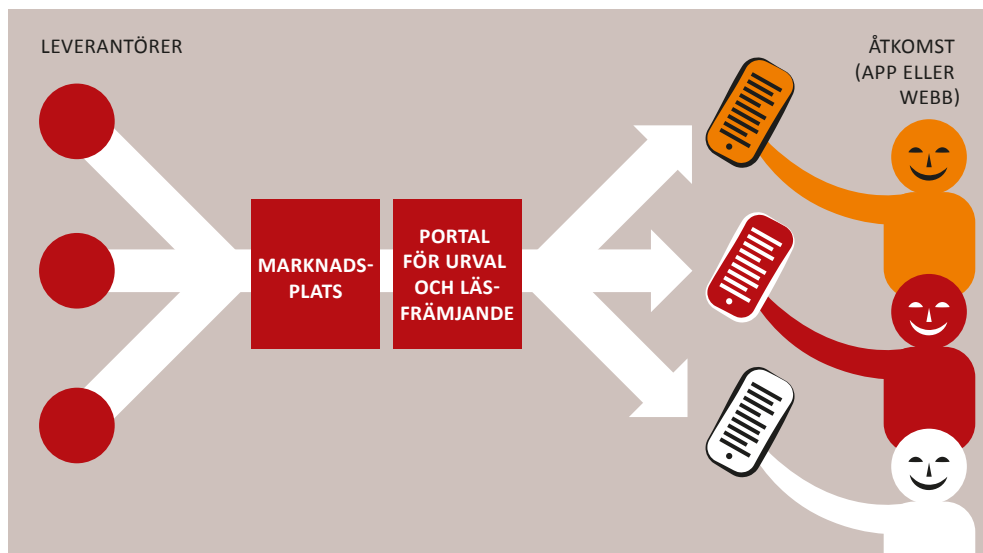
232. API står för Application program interface.

233. <https://dp.la/info/2017/05/15/dpla-launching-ebook-pilot/>

De viktigaste målen i projektet handlar om att åstadkomma följande:

- Stordriftsfördelar genom samordnad utveckling
- Förbättrade möjligheter för biblioteken att konkurrensutsätta leverantörer av digitala böcker – förlag, men även distributörer såsom Overdrive²³⁴
- Ökad flexibilitet och leverantörsberoende för bibliotek när det gäller innehållsleverantörer och appar
- Möjlighet till en "front-end" bestående av multipla alternativa tjänster – appar, webbkataloger (OPAC) – i förlängningen möjligt för användaren själv att välja den app hen föredrar.

Figur 7f. DPLA e-book exchange and curation portal.

Källa: Micah May, Digital public library of America.

Projektledaren Micah May på DPLA förklarade i sin presentation av portal-projektet på konferensen DPLA Fest 20–21 april 2017 syftet så här:

234. Overdrive är ledande tjänste- och innehållsleverantör av digitala allmänlitteratur-böcker till amerikanska bibliotek

” *Genom denna digitala marknadsplats och portal för att arbeta med samlingarna kan en bibliotekarie hantera ALLT förvärvat innehåll och själv forma hur samlingarna förmedlas till låntagarna.*

En bakgrund till DPLA:s projekt är New York Public Library:s (NYPL) arbete med att ta fram den erkänt användarvänliga e-boksläsaren SimplyE²³⁵ – som kraftigt bidragit till NYPL:s framgångar med sina digitala tjänster och stora utlåning av digitala böcker. SimplyE som är ett open source-projekt är färdigt för integration med portalen och kan i det önskade läget komma att användas som front-end av många bibliotek i USA och resten av världen.

Den tidiga slutsatsen är att som grundläggande arkitektur och modell för integration och samarbete kan DPLA:s blivande e-boksplattform ha stor potential att användas inom folkbibliotekssektorn i Sverige. Möjligheterna handlar till stora delar om att kunna tillgängliggöra mer innehåll, fler titlar, prispressa bättre genom en biblioteksägd marknadsplats och portal. En naturlig följd av en sådan satsning vore att folkbibliotekens och kanske även skolbibliotekens beroende till den dominerande aktören Axiell Media (se avsnitt *ELIB – marknadsplats och monopol kring digitala böcker på bibliotek*) skulle kunna minskas betydligt.

SLUTSATSER

En tydlig signal från biblioteken är att det finns ett missnöje med kvaliteten på de egna digitala tjänsterna. Biblioteken är starkt beroende av systemleverantörer vars produkter anses inte riktigt hålla måttet eller vidareutvecklas för långsamt.

Biblioteken behöver förbättra användarupplevelsen, till exempel förenkla processen att komma igång med att låna och läsa digitalt. Ett hinder för att möjliggöra detta verkar vara den kraftigt decentraliserade organisationen som i dag bygger på att varje kommun i princip driver sitt egna digitala bibliotek – men likartat innehåll och tjänsteutbud över hela landet.

Men bibliotekssektorn behöver också förbättra förutsättningarna kring HUR böcker köps in till de digitala biblioteken, framförallt

235. <http://www.librarysimplified.org/>

möjliggöra fler innehållsleverantörer. Den utveckling som nu pågår i USA med utveckling av en "biblioteksägd" marknadsplats för inköp och portal för läsfrämjande arbete digitalt är klart intressant att undersöka vidare utifrån svenskt perspektiv.

Behov 1. Förbättra utbudet av digitala böcker i folkbibliotekens tjänster

Det första behovet som utifrån omvärldsspaning och nulägesbeskrivning blir synligt när det gäller biblioteken och de digitala böckerna handlar om att på olika sätt förbättra bibliotekens tillgång till innehåll i form av digitala böcker för utlåning. Genom att dra nytta av fördelarna med digitala format ska biblioteken bättre kunna bidra till att stärka litteraturens ställning och främja läsning.

Utifrån nuläget synliggörs ett flertal behov kring att förbättra tillgången till fler titlar. Här följer en beskrivning av dessa.

Behov 1.1 Positionera biblioteken tydligare gentemot kommersiella bokmarknaden

En slutsats är att biblioteken behöver hitta en tydligare position på marknaden i förhållande till kommersiella aktörer när det gäller att tillgängliggöra digitala böcker.

Positionering är en marknadsföringsterm för hur en produkt önskas bli uppfattad och associerad med, av marknaden, de potentiella kunderna. I denna kontext handlar det om hur bibliotekets erbjudande när det gäller digitala böcker uppfattas.

Biblioteken har ett tydligt syfte med att tillgängliggöra litteratur, det är väl förankrat i samhället och grundas i bibliotekslagen. Behovet i nuläget är att i takt med att de kommersiella digitala boktjänsterna växer fram, mer i detalj besvara frågan om hur utbudet av digitala böcker på folkbiblioteken ska se ut nedbrutet på genrer, språk med flera parametrar. Troligen är en avsevärd breddning av utbudet av "smalare" litteratur är en central del av en förändrad positionering.

Redan i dag finns tydliga skillnader mellan bibliotek och bokbransch – ett exempel är det omvända volymförhållandet ljudbok – e-bok inom bibliotekslånning jämfört med bokförsäljning.

"Our job is to fatten the tail" – vidareutveckling av affärsmodellerna möjliggör större bredd

I avsnitt *Bibliotekens budgetpolitik kring digitala böcker* beskrivs problem kring oförutsägbara och skenande kostnader för biblioteken när det gäller digitala böcker. Hur skulle mer välfungerande

affärsmodeller för digitala böcker på bibliotek se ut som också leder till större bredd i utbudet?

Tony Marx, chefen för New York Public Library (NYPL), som är ett världsledande folkbibliotek inom digitala böcker och som har ett ungefärligt upptagningsområde om 4 miljoner invånare beskrev i NYPL:s strategi i en intervju den 24 april 2017.

” Vi måste respektera upphovsmännen och det faktum att skapande sker delvis därför att människor blir kompenserade för sitt arbete. Och vi måste respektera lagarna kring detta. Men efterfrågan på böcker varierar och därmed även de lösningar som vi måste ordna för att hantera detta.

Här följer ett referat av fortsättningen av intervjun.

Biblioteken kommer att behöva tillämpa flera parallellt existerande modeller för att hantera digitala böcker utifrån en kategoriindelning.

1. *Aktuella bästsäljare.* Vårt bibliotek ska kunna erbjuda även dessa titlar, men behovet av tröghet är stort på grund av prisbilden och med största sannolikhet kommer biblioteket att behöva fortsätta begränsa utlåningen genom en modell liknande nuvarande licens- och ”hold”-lösning. Denna modell innebär att biblioteket licensierar den digitala boken med villkor om ett begränsat antal samtida lån på en titel. De populära titlarna blir snabbt utlånade och låntagare kan ställa sig i en kö för att få låna. En viktig roll för biblioteken är att utifrån sitt stora bestånd rekommendera låntagare alternativ till dessa titlar.
2. *Medelheta till ”svala” titlar.* Här är en modell liknande den svenska accessmodellen att föredra – det vill säga betalning baserad på faktisk användningsvolym. Biblioteket ska inte behöva betala för böcker som inte efterfrågas.
3. *Backlist-titlar* som inte längre finns i handeln. Uppskattningsvis hälften av de cirka 100 miljoner böcker som finns i världen är fortfarande copyright-skyddade men finns inte tillgängliga i bokhandeln. Intresset för dessa titlar är i nuläget lågt. Få känner till deras existens. Tänk om biblioteken kan göra ett avtal med rättighetsinnehavarna om att tillgängliggöra dessa titlar digitalt – genom en modell där rättigheterna till en titel klareras först när titeln faktiskt efterfrågas av en låntagare?

4. *Fria titlar.* Biblioteken ska kunna erbjuda fria böcker där upphovsrätten gått ut. Inom denna genre finns ofta viktiga delar av vårt kulturarv.

Även om ovanstående lista över tänkbara modeller hämtats ur ett amerikanskt sammanhang och ännu inte är i drift kan den ha stor relevans för den svenska utvecklingen av folkbibliotekens hantering av digitala böcker och skulle kunna utgöra grund för fortsatt utveckling av området. Framförallt modell 1,3 och 4 bör undersökas vidare eftersom de i dagsläget inte tillämpas i någon större utsträckning av folkbiblioteken i Sverige.

Idén om en kategorisering av litteraturen i utbudet leder till en rad följdfrågor som kräver fortsatt arbete:

1. Vad och vem styr kategoriseringen i het-sval?
2. Ska ljudböcker finnas på bibliotek, eller enbart e-böcker? 2017 är ljudboken en betydligt populärare kommersiell produkt än e-boken.
3. Hur ska biblioteken förhålla sig till de hybridprodukter, se avsnitt *Ljudboken och e-boken slås ihop till en produkt*, som nu lanseras där användaren får både ljud- och e-boken kombinerat via sitt abonnemang och som allt fler konsumenter vänjer sig vid som ny norm?
4. Om digitala böcker ska kunna lånas ut av bibliotek först efter en karenstid från initial lansering – efter hur lång tid?
5. Vad händer om en äldre titel plötsligt rusar upp i popularitet?

Att fullt ut besvara ovanstående frågor låter sig inte göras här, men en slutsats är att biblioteken som ett led i en tydligare positionering mot bokbranschen behöver bli skickliga på att i sina digitala tjänster lyfta titlar utanför topplistorna. Detta kräver antagligen både kompetensutveckling och förbättrade verktyg.

Användardrivet förvärv – växande modell på forskningsbibliotek

En tydlig trend kring hur bibliotek kan sköta urval och förvärv är att främst forskningsbiblioteken övergår till en urvals- och inköpsprocess som bygger på att biblioteket köper in och betalar för en titel först när en låntagare efterfrågar den. Detta kallas användardrivet förvärv.

Modellen innebär att låntagarna via bibliotekets digitala tjänster har möjlighet att hitta titlar som ännu inte är inköpta, och lägga ett inköpsförslag som med varierande grad av automatik och snabbhet därefter effektueras av biblioteket och leder till att titeln förvärvas och införlivas i bibliotekets samlingar. Fördelarna med denna modell är bland annat att biblioteken kan spara in på arbetet med att proaktivt välja ut titlar som ska köpas in, samt slipper betala för titlar som aldrig

lånas ut. En ungefärlig siffra på hur stor andel av de tryckta böcker som i dag köps in men aldrig lånas ut på folkbiblioteken är 10–20 procent.

Användardrivet förvärv har hittills inte tillämpats i någon större utsträckning inom folkbibliotek men har med stor sannolikhet potential att komma till användning även inom den sektorn. Förutsättningen är välfungerande digitala tjänster för detta och infrastruktur i form av tekniska lösningar och avtal.

Gemensam upphandling

En central fråga för främst folk- och skolbiblioteken i landet är möjligheterna med att samla sin köpkraft och sin kravställnings- och förhandlingsförmåga när digitala böcker ska köpas in till bibliotek.

Ett livskraftigt exempel på samordnad upphandling av digitala medier inom biblioteksväsendet är forskningsbibliotekens + KB:s konsortium Bibsam som bidragit till att jämna ut villkoren för lärosätena och öka tillgången till digitala artiklar.

Såsom formulerades i Litteraturutredningen är intresseorganisationen SKL den aktör som pekas ut som mest lämpad att hjälpa folkbiblioteken att upphandla och förhandla om villkor och affärsmodeller för digitala böcker på bibliotek. SKL bedriver för närvarande förberedelser för upphandling utifrån den försöksverksamhet som genomförts tidigare år²³⁶. Det är det SKL-ägda bolaget SKL Kommentus som är tänkta att genomföra upphandlingen.

Ett ramavtal för digitala allmänlitteratur-böcker på bibliotek som kommuner kan avropa på skulle kunna innebära en klar förbättring för folkbiblioteken jämfört med nuläget. Men frågan är vad utfallet av en sådan upphandling blir då leverantörsmarknaden är så pass kraftigt dominerad av en enda aktör i form av Axiell Media.

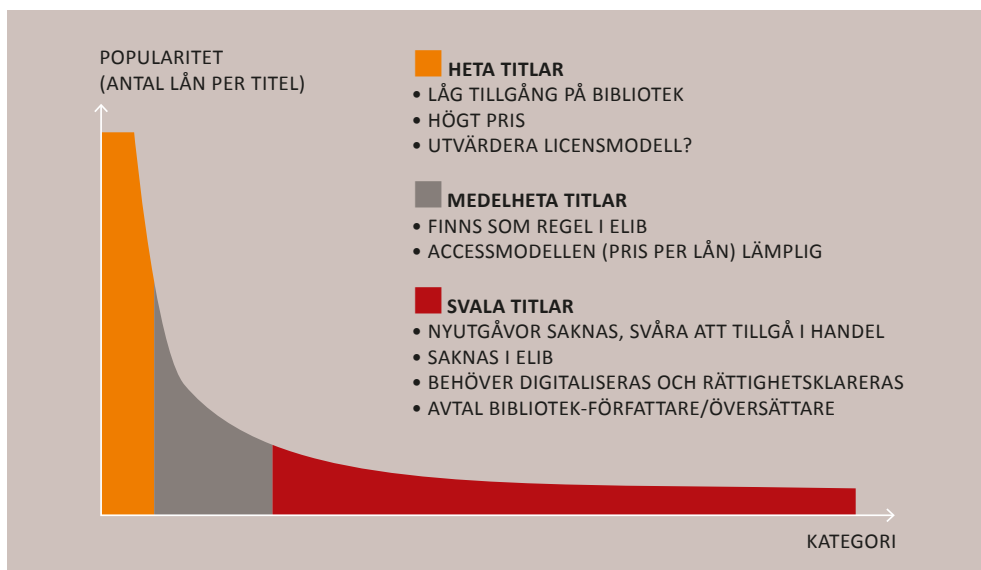
En slutsats är därmed att det utöver samordnad upphandling även behöver drivas på förändringar kring hur digitala böcker köps in till bibliotek. Ett viktigt mål bör vara att fler aktörer inom distribution och aggregering av digitala böcker kan komma in på denna del av marknaden så att konkurrensen på marknaden ökar och mer innehåll tillgängliggörs.

236. <https://skl.se/tjanster/press/nyheter/nyhetsarkiv/nyttinitiativforattsakratillgangentillebocker.9965.html>

Ökad tillgång till utländsk litteratur och digitaliserade äldre titlar

Som konstaterats i tidigare avsnitt är nuvarande utbud och tillväxt av digitala böcker som folkbiblioteken kan tillgängliggöra digitalt betydligt smalare än vad efterfrågan på tryckta böcker pekar på behövs. Vad behöver göras för att komma vidare med frågan att kunna bredda utbudet – och på sikt möjliggöra vad Tony Marx kallar en "Gutenberg-revolution på steroider"?

Figur 7g. Tänkbar kategoriindelning för digitala böcker på bibliotek.

Källa: Jesper Klein.

Till att börja med verkar den uppdelning av böcker i kategorier som beskrivs i tidigare avsnitt vara en bra utgångspunkt för att utveckla affärsmodellerna för digitala böcker på bibliotek.

En noggrannare kartläggning behöver göras av vad som är mest prioriterat när det gäller att utöka utbudet. En sådan undersökning bör åtminstone täcka kategorierna litteratur på andra språk än svenska och äldre/svalare skön- och facklitteratur på svenska.

Tillgången till digitala versioner av litteratur på andra språk än svenska påverkas naturligtvis av den internationella marknaden av aktörer i form av förlag och distributörer. Folkbiblioteken kommer att behöva samordna insatserna kring att uppnå förbättrade avtal med dessa aktörer, bland annat genom upphandling. Situationen liknar eventuellt den som råder inom forskningsbibliotekssfären när det gäller

akademiska artikeldatabaser. Upphandling av dessa sköts i nuläget av Bibsamkonsortiet som KB samordnar.

” *Sannolikt saknas e-boksfärdiga digitaliserade versioner av stora delar av den äldre litteratur som skulle behöva tillgängliggöras på bibliotek. En förstudie kring möjligheter med biblioteksdriven digitalisering av böcker behöver därför tas fram, förslagsvis av Kungliga biblioteket som har kompetens och resurser på området.*

En viktig förutsättning är att en fungerande modell i nuläget saknas för utlåning av digitala böcker som inte köps in från förlag via ELIB. ELIB-tjänsten bygger på att ersättning till författare och översättare betalas ut av förlagen som får intäkter för biblioteksutlån via ELIB. För litteratur vars rättigheter inte ägs av förlag skulle rättigheter att digitalisera och låna ut på bibliotek först behöva klareras med författare och dödsbon. Enligt uppgift från Sveriges författarförbund tillhör merparten av de äldre titlar som fortfarande är upphovsrättsskyddade men inte kommit ut som e-böcker denna kategori. En fullt fungerande lösning för att kunna låna ut dessa titlar digitalt på bibliotek skulle sannolikt kräva bland annat att en ny lösning för biblioteksersättning för digitala lån togs fram. En vidare undersökning av denna fråga behöver göras i samverkan med bland andra Sveriges författarförbund.

Behov 2. Samordnad utveckling av framtidens digitala bibliotek

Det andra behovet som kan ringas in utifrån omvärldsspaning, tidigare utredningar och nulägesbilden handlar om att förbättra bibliotekens digitala tjänster – för att nå fler användare och för att förbli relevanta. Digital tjänsteutveckling kräver resurser, kompetens och styrförmåga – bristvaror på de flesta av de mindre och medelstora biblioteken. Behoven av ökad samordning och samverkan på nationell nivå verkar vara påtagliga, vilket i sin tur leder till frågor om organisation, samarbete, ansvarsfördelning och finansiering på statlig, regional och kommunal nivå.

Bör drift och utveckling av digitala folk- och skolbibliotekstjänster centraliseras?

Det sammantagna intrycket av tidigare utredningar, nuläge och aktuella förändringar är att främst folk- och skolbiblioteken är i stort behov av en centralisering av de digitala bibliotekstjänsterna. Det som efterfrågas av de kommunala biblioteken är att en resursstark, kompetent, troligen statlig aktör, med nationellt uppdrag inom bibliotekssektorn tar ansvaret för att förse lokala kommunala bibliotek med antingen en digital plattform, eller en möjlighet att delta i en nationell digital bibliotekstjänst med digitala böcker riktad direkt till slutanvändare inom allmänhet och skola. Det mesta talar för att denna aktör bör vara Kungliga biblioteket i rollen som nationalbibliotek, men för att möjliggöra en sådan förändring krävs reformer inom den nationella kultur- och utbildningspolitiken. Inte minst krävs ett utvidgat uppdrag och ett finansiellt utrymme till KB att utveckla och förvalta på lång sikt.

KB har redan i dag ett flertal tunga roller i det digitala bibliotekslandskapet, men som till stora delar handlar om att stödja forsknings- och kulturarvssfären. I § 5 i KB:s instruktion framgår att KB också ska verka för utveckling och samordning av digitala tjänster och system inom biblioteksväsendet. Vad detta mer exakt innebär i förhållande till folk- och skolbibliotekens behov av digitala bibliotekstjänster och hur KB:s resurser ser ut för att kunna bedriva utveckling inom detta område är en fråga.

Att ge KB ett uppdrag att ansvara för en nationell digital biblioteksplattform som stödjer kommunala bibliotek innebär att det i samband med digitaliseringen av bokutlåningen på biblioteken läggs ett ansvar på staten för något som i ett icke-digitaliserat läge under hela efterkrigstiden tillhört den kommunala biblioteksverksamheten. Att centralisering av drift och utveckling blir en naturlig följd av digitalisering är dock knappast något unikt för biblioteksväsendet. Det mönstret återfinns i alla samhällssektorer. Syftet med en sådan förändring är att uppnå högre kvalitet, större jämlikhet över riket och möjligheter till stordriftsfördelar.

Ett närliggande exempel är digitaliseringen av talboksverksamheten inom kommunal biblioteksverksamhet 2010–2016 som drivits av MTM genom tjänsten Legimus. Till dags dato har Legimus inneburit att tillgängliggörandet av talböcker i Sverige till två tredjedelar sker digitalt och har baserats på en delad finansiering via myndighetens ramanslag (Kulturdepartementet) och sakanslag för studielitteraturverksamhet (Utbildningsdepartementet). Det är knappast någon i svenskt biblioteksväsende i dag som driver frågan om att drift och utveckling av digitala talbokstjänster bör bedrivas i kommunal regi. Däremot finns

ett starkt stöd för möjligheterna med att på det lokala planet främja talboksläsandet och användningen av Legimus. Centraliseringen av talboksdistributionen till statliga Legimus har alltså inte inneburit att de kommunala bibliotekens engagemang i arbetet med talböcker och service till talbokslåntagare minskat. Däremot har verksamheten effektiviserats och resurser kunnat flyttas från logistisk hantering av fysiska talboksexemplar. En viktig komponent i modellen är att personalen på de lokala biblioteken är delaktiga i det dagliga arbetet med Legimus och har registrerarkonto vilket möjliggör att de själva kan administrera låntagare i Legimus användarregister.

Det är viktigt att påtala att en centralisering och utökat statligt ansvarstagande inte säger huruvida utveckling, förvaltning och drift av ett nationellt digitalt bibliotek med digitala böcker ska ske i offentlig eller privat regi, eller både och. Det kan finnas goda möjligheter att styra och kravställa i offentlig regi men basera själva utförandet på upphandlade konkurrensutsatta privata leverantörer. Ett alternativ kan också vara att ett kommunalt bibliotek ges ansvar för drift av en viss del av verksamheten.

Den aktör som ges det sammanhållande ansvaret kommer att behöva samverka aktivt med andra nationella och regionala, kommunala aktörer för att åstadkomma samordning. Först och främst behöver samverkan ske mellan KB, MTM, SKL och Skolverket, men även med digitaliseringsrådet vid Post- och Telestyrelsen (PTS). ♦

SEPTEMBER

KAPITEL 8

Biblioteken och de tillgängliga medierna

Jesper Klein

Jesper Klein är innovationschef vid Myndigheten för tillgängliga medier, MTM, och har sedan början av 2000-talet lett myndighetens digitalisering av biblioteks- och dagstidningstjänster för personer med funktionsnedsättningar.

INLEDNING

För att göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att leva oberoende och att fullt ut delta på alla livets områden, ska konventionsstaterna vidta ändamålsenliga åtgärder för att säkerställa att personer med funktionsnedsättning får tillgång på lika villkor som andra till den fysiska miljön, till transporter, till information och kommunikation, innefattande informations- och kommunikationsteknik (it) och -system samt till andra anläggningar och tjänster som är tillgängliga för eller erbjuds allmänheten både i städerna och på landsbygden.

Artikel 9 i FN-konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning.

§4. Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska ägna särskild uppmärksamhet åt personer med funktionsnedsättning, bland annat genom att utifrån deras olika behov och förutsättningar erbjuda litteratur och tekniska hjälpmedel för att kunna ta del av information

Tillgänglighet

Personer med funktionsnedsättningars rättighet till tillgänglig information är en FN-stadgad mänsklig rättighet. Denna grupp är enligt bibliotekslagen en så kallad prioriterad målgrupp som biblioteken ska erbjuda litteratur och tekniska hjälpmedel. Hur väl lever biblioteken upp till bibliotekslagen och hur ser framtiden ut för bibliotekens service till denna målgrupp?

I följande avsnitt ges först en nulägesbeskrivning och därefter en diskussion kring två centrala framtidsfrågor:

- Kommer tillgängliga medier förbli en särlösning i offentlig regi eller kommer företeelsen att glida ihop med vanliga digitala medier? När i så fall?
- Hur ser förutsättningarna ut för fortsatt digitalisering av verksamheten kring tillgängliga medier på biblioteken?

Till att börja med är det viktigt att sätta upp några definitioner som grund för fortsatt resonemang. Här nedan används Socialstyrelsens rekommenderade begrepp²³⁷. Ett urval av nedsättningar beskrivs kortfattat med avseende på läsförmåga och vad som kan vara relevant ur bibliotekens perspektiv.

Funktionsnedsättningar som leder till svårigheter att läsa

Funktionsnedsättning är en nedsättning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga. Det finns en rad olika funktionsnedsättningar, fysiska och psykiska, som kan leda till svårigheter att läsa och därigenom svårigheter att ta till sig information. Ibland används begreppet "läsnedsättning" som samlingsbegrepp. Det är vanligt förekommande ha kombinationer av två eller flera av dessa.

Synskador – synsvaghet och blindhet

Vanligast förekommande i denna grupp är synskador som förvärvats i hög ålder på grund av ögonsjukdom, men det finns även tiotusentals människor i Sverige som fötts med synskada eller förlorat synen i tidig ålder på grund av trauman eller ögonsjukdomar. Synskador leder i första hand till svårigheter att läsa och skriva tryckt text, samt att orientera sig i den fysiska omgivningen. De flesta personer med synnedsättningar har oftast varit fullgoda läsare innan synskadan inträdde. Många har därför inte behov av lättläst, eller andra former av mer lättbegriplig text vilket däremot är vanligt inom andra grupper. Personer med synskada har däremot ofta behov av att kunna lyssna på uppläsning av text via inläst eller talsyntes, läsa kraftigt förstord text eller att byta kontrast och färgsättning från svart text på vit botten, samt för vissa, att läsa texten omvandlad till punktskrift.

237. <http://www.socialstyrelsen.se/funktionshinder>

Dyslexi

Dyslexi innebär att man har svårt att lära sig läsa, stava och förstå en skriven text. Det är många gånger ärftligt och svårigheterna med att förstå skriftspråket upptäcks ofta i en tidig ålder. 5–8 procent av befolkningen har dyslexi. Forskning visar att personer med dyslexi i varierande grad är behjälpta av att träna läsning och skrivning. Enligt Idor Svensson, forskare vid Linnéuniversitetet, har 2–3 procent av befolkningen en form av dyslexi där traditionell lästräning inte hjälper. I första hand rekommenderas denna grupp istället att använda kompensatoriska hjälpmedel vid läsning och skrivning, exempelvis talsyntes och rättstavningsprogram²³⁸. Många dyslektiker kan läsa genom att lyssna, eller kombinerar användningen av tryckt text/e-text med uppläsning. En del personer med dyslexi är även behjälpta av att ta del av information på lättläst svenska.

Kognitiva funktionsnedsättningar

(till exempel traumatiska hjärnskador, språkstörning, afasi, autism, ADHD, demenssjukdomar, whiplashskador eller psykiska funktionsnedsättningar). Detta är ett heterogent spektrum av nedsättningar som i varierande grad och på olika sätt kan orsaka svårigheter att läsa och ta till sig information. Det finns i nuläget ingen entydig bild av vilka anpassningar av omgivningen eller kompensatoriska hjälpmedel som personer med kognitiva funktionsnedsättningar har behov av, men det finns gott om beprövad erfarenhet, bland annat inom skolans värld.

Utvecklingsstörning/Intellektuell funktionsnedsättning.

Utvecklingsstörning är en funktionsnedsättning i hjärnan. Den som har utvecklingsstörning har svårare att förstå och behöver mer tid för att lära sig och för att minnas. Det finns olika grader av utvecklingsstörning. FUB²³⁹ beskriver det så här: på sin hemsida.

”För att kunna få diagnosen utvecklingsstörning måste man ha nedsatt intelligens och svårt att fungera i vardagen:

- praktiskt (till exempel hygien, städning, ekonomi)
- socialt (till exempel att umgås, bedöma andras pålitlighet)
- skolmässigt (till exempel läsning, skrivning och andra skolprestationer).”

238. <http://lnu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1088523&dsid=2952#sthash.RGPJYN13.dpbs>

239. <http://www.fub.se/utvecklingsstorning/diagnos-och-nivaer-av-utvecklingsstorning>

Funktionshinder

Funktionshinder är den begränsning som en funktionsnedsättning innebär för en person i relation till omgivningen. För bibliotekens del är fokus på det i omgivningen som hindrar människors förmåga att ta del av information, i första hand möjligheten att kunna läsa. Men det finns även andra viktiga frågor – som exempelvis möjligheten att besöka lokaler, kommunicera med personal med flera

Svårigheter att ta till sig komplexa texter

PIAAC-undersökningen i Sverige 2013 visade att drygt 13 procent av Sveriges vuxna befolkning eller cirka 800 000 personer har en läsförmåga på nivå 1 eller under nivå 1. PIAAC-rapporten beskriver dessa nivåer så här utifrån undersökningen:

Personer under nivå 1 kan läsa korta texter om välkända ämnen och leta upp en specifik information som är identisk med informationen i frågan eller anvisningarna. Det är inte säkert att de förstår strukturen i meningar eller stycken och de har i allmänhet endast ett grundläggande ordförråd.

De personer som ligger på nivå 1 kan läsa relativt korta digitala eller utskrivna texter för att leta upp information som är synonym med informationen som ges i frågan. Texterna kan innehålla en liten mängd irrelevant information. Om man ligger på kunskapsnivå 1 kan man fylla i enkla formulär, förstå innebörden av meningar och ganska lätt läsa sammanhängande texter.

En heltäckande redogörelse för orsakerna till läs- och skrivsvårigheter ryms inte i denna rapport, däremot kan det vara viktigt att poängtera att ett generellt hinder i omgivningen för denna stora grupp är krånglig eller svårbegriplig text. Svaga läsare kan ha stor nytta av så kallad lättläst svenska. Bland andra Myndigheten för tillgängliga medier ger ut böcker och tidningar på lättläst svenska som riktar sig till svaga läsare.

Tillgängliga medier

Tillgängliga medier är inget entydigt, vetenskapligt grundat begrepp, men kan sägas stå för medier som på olika sätt har utformats eller anpassats funktionsmässigt för att kompensera för funktionsnedsättningar hos mottagaren. Till familjen tillgängliga medier hör:

- talböcker
- tillgängliga e-böcker
- lättlästa böcker

- storstilsböcker
- punktskriftsböcker
- teckenspråksböcker
- taltidningar
- syntolkad film och tv
- teckentolkad film, tv eller radio.

Myndigheten för tillgängliga medier, MTM, är ett nationellt kunskapscentrum för tillgängliga medier och Specialpedagogiska skolmyndigheten, SPSM, har bland annat ansvar för tillgängliga läromedel i grundskola och gymnasium.

Det finns öppna internationella standarder för tillgängliga medier, mest utbrett är DAISY-formatet²⁴⁰ som används världen över för talböcker och tillgängliga e-böcker.

NULÄGET KRING BIBLIOTEKENS INKLUDERING AV PERSONER MED FUNKTIONSNEDSÄTTNING

Inom svenskt biblioteksväsende finns en lång historia av att arbeta med att tillgängliggöra litteratur för personer med funktionsnedsättning.

Sedan 1970-talets *Kultur åt alla* (SOU 1976:20) och efterföljande reformer finns en ur internationellt perspektiv välfinansierad och kraftfull verksamhet som bottnar i FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning som är antagen och gäller i Sverige sedan 2009 och som också har stöd i bibliotekslagens fjärde paragraf.

Hur ser då denna verksamhet ut, och hur väl lyckas biblioteksväsendet i dag med uppgifterna som beskrivs i bland annat bibliotekslagen fjärde paragraf?

Aktörerna inom tillgängliga medier-arenan i Sverige

MTM – statlig myndighet och nationellt digitalt nav i servicen

Myndigheten för tillgängliga medier (MTM), en av Kulturdepartementets myndigheter, bildades 1980 under namnet Talboks- och punktskriftsbiblioteket och har under årens lopp utökats med fler uppdrag genom inordning av verksamheten inom bland annat Centrum för lättläst (2015) och Taltidningsnämnden (2010).

MTM:s kärnverksamhet är att producera och förvärva tillgängliga medier och i samverkan med bibliotek och andra förmedlare inom offentliga sektorn distribuera dessa till en målgrupp bestående av

240. www.daisy.org

personer med synskada, dyslexi, kognitiva funktionsnedsättningar, afasi, utvecklingsstörning med flera. MTM ger även stöd till dags-tidningsföretag att ge ut taltidningar, samt ger ut lättlästa böcker och tidningen *8 Sidor*. De senare produkterna riktar sig till en bredare målgrupp som även innefattar exempelvis nyanlända som lär sig svenska.

MTM informerar och sprider kunskap om läsnedsättning, litteratur på olika medier och taltidningar, teckenspråkig litteratur och punktskrift. Myndigheten deltar i forskning kring och utvecklingen av nya sätt att göra medier tillgängliga för personer med läsnedsättning.

Ytterligare en viktig uppgift för MTM är det omfattande arbetet gentemot bibliotek och andra förmedlare med rådgivning, kundtjänst, support till bibliotek, fortbildningar, webinarier med mera.

Legimus – det digitala biblioteket för personer med läsnedsättning

MTM:s största verksamhet är i dagsläget produktion, förvärv och distribution av talböcker via det digitala biblioteket Legimus som i slutet av 2016 hade 59 921 aktiva användare och 904 247 digitala lån under 2016.

Legimus, som är en vidareutveckling av den tidigare tjänsten *TPB-katalogen*, är en av Sveriges äldsta och största nationella digitala bibliotekstjänster. Digital distribution av talböcker via nedladdning från MTM till biblioteken startade i större skala 2005. 2010 började digitala tjänster med nedladdning och strömmande läsning av talböcker direkt till slutanvändare lanseras i samverkan mellan MTM och lokala bibliotek.

Legimus finns idag som responsiv webbplats, iOS och Android-app samt även som så kallad DAISY On-line server²⁴¹ för it-ovana. MTM förvaltar och vidareutvecklar Legimus i samarbete med ett flertal underleverantörer medan marknadsföring och support kring tjänsten sköts i en brett utbyggd samverkan mellan MTM och folk-, skol-, lärosättes- och sjukhusbibliotek. Inom samtliga biblioteksformer på lokal nivå finns personal som möter låntagare, svarar på frågor och hjälper till med registrering till tjänsten. Sveriges bibliotek har under de senaste tre åren slussat in ungefär 30 tusen nya låntagare per år till Legimus.

Den nationella samlingen av tillgängliga böcker i Legimus består av böcker för alla åldrar. Det finns skön- och facklitteratur, barnlitteratur samt en stor del kurslitteratur för högskole- och universitetsstudier. Den senare kategorin produceras av MTM utifrån ett särskilt uppdrag och anslag från Utbildningsdepartementet.

241. <http://www.daisy.org/project/daisy-online-delivery>

MTM har i dag helhetsansvaret för drift och vidareutveckling av Legimus. Kostnaderna för verksamheten finansieras via myndighetens kultur- och utbildningsanslag.²⁴²

Inom MTM pågår i nuläget ett arbete med att ta fram en ny strategi för myndigheten. Det är därför svårt att i detalj beskriva hur framtidsplanerna ser ut för Legimus, men man kan konstatera att tjänsten numera är en grundbult i bibliotekens talboksverksamhet och troligen har lång tid kvar att leva.

Folkbibliotekens fysiska talboksutlåning

Framförallt folkbiblioteken i Sverige bedriver vid sidan av sitt arbete med att marknadsföra den digitala tjänsten Legimus även egen traditionell fysisk utlåningsverksamhet av talböcker. Talböckerna i Legimus erbjuds som engångs- eller flergångskopior på CD eller minneskort att låna över disk på biblioteket. Dessutom har de flesta bibliotek ett mindre bestånd av cirkulationsexemplar i sin egen katalog. Som regel förvärvas dessa exemplar från Bibliotekstjänst (BTJ) i samband med övrig medieförsörjning och bibliografisk service. 2016 hade folkbiblioteken 901685 fysiska talbokslån, det vill säga hälften av den totala talboksutlåningen. Många lån sker via så kallad boken kommerservice – att biblioteken väljer ut titlar utifrån låntagarens kända preferenser och levererar dem hem, via post eller bud.

Statens kostnad för Blindskriftsportoförsändelser har sjunkit från cirka 20 miljoner kr 2010 till strax under 10 miljoner kr 2016, vilket är en följd av bland annat digitaliseringen av talboksservicen. MTM bedömer dock att det fortfarande finns en besparingspotential i hela landet om 9 miljoner kr i portokostnader per år om kvarvarande fysiska talbokslån skulle digitaliseras.

Effektiviseringsmöjligheten i kombination med möjligheten till förbättrad service är starka skäl till att fortsätta arbetet inom folkbiblioteken och MTM med att digitalisera talboksverksamheten. Se avsnitt *Fortsatt digitalisering av tillgängliga medier på bibliotek*.

Folkbibliotekens talbokslåntagare

Landets talbokslåntagare kan delas in i två kategorier:

1. de som med hjälp av sitt lokala bibliotek registrerat sig till Legimus och kommit i gång med att använda talböcker digitalt
2. de som lånar talböcker fysiskt på det egna biblioteket.

242. Ramanslag 3.2 inom Utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid och anslaget 1.6 inom utgiftsområde 15 Studiestöd.

Någon aktuell samlad statistik om den andra kategorin finns inte, men undersökningar gjorda av MTM ute på biblioteken 2011–2012 visade att medelåldern är betydligt högre bland dessa låntagare än bland användarna av Legimus. Denna låntagargrupp på folkbiblioteken domineras av äldre med förvärvad synskada och blindhet – en grupp som trots att it-användning i befolkningen även bland äldre ökat ofta inte alls använder vanlig it som smartphone, surfplatta, dator eller vardagstjänster som e-post, internetbank, sociala medier, play-TV osv. *Svenskarna och internet 2016* visar att inom gruppen 75+ är hälften av befolkningen icke-användare av it. Undersökningar gjorda av MTM under åren 2010–2013 visar att det finns goda skäl att anta att de äldre som även har synnedsättning har ännu lägre it-användning än genomsnittet.

Ett antagande är att med en åldrande befolkningsstruktur är det inte säkert att it-sprickan är ett snart övergående problem – snarare kan vi räkna med att det kommer att finnas kvar en grupp användare under lång tid som på grund av hög ålder och funktionsnedsättningar kommer att ha stora svårigheter med att använda sig av den digitala tekniken som i dag krävs för att kunna söka, köpa, låna och läsa digitalt.

Tekniska hjälpmedel på biblioteken

Utöver de tillgängliga medierna har biblioteken i varierande omfattning även tekniska hjälpmedel för läsning för hemlån eller användning i bibliotekslokalen. Det handlar om DAISY-spelare och mp3-spelare, surfplattor och datorer med anpassningar som skärmläsare, talsyntes, rättstavningsprogram, skanner och punktskriftsdisplay.

Bibliotekens verksamhet kring tekniska hjälpmedel påverkas naturligtvis av målgruppens egen tillgång. Samtidigt som hjälpmedelsteknologi utvecklats enormt under det senaste decenniet framförallt genom att det numera ingår avancerade digitala hjälpmedel utan extra kostnad i de stora mainstreamplattformarna som iOS, Android och Windows – så finns det troligen en grupp i samhället som inte har kunna dra så stor nytta av den utvecklingen på grund av att de är ovana vid att använda it. Det finns dock fortfarande stora informationsmängder som inte är tillgängliga digitalt varför ett fortsatt behov av nischad ”klassisk” hjälpmedelsteknologi för synskadade som DAISY-spelare, skanner, läskamera, talsyntes och liknande kvarstår.

§17 URL – en grundbult i verksamheten

Talboksverksamheten i Sverige och flera andra europeiska länder baseras på ett undantag i upphovsrätten. I Sverige innebär den 17:e undantagsparagrafen i upphovsrättslagen att institutioner med

tillstånd från regeringen (talbokstillstånd) har rätt att tillverka och distribuera talboksversioner av upphovsrättsskyddade litterära verk utan särskilt tillstånd från upphovsmannen. Under 2010-talet har ca 25 procent av den årliga svenska bokutgivningen givits ut som talböcker. Merparten av dessa böcker produceras av MTM, men även andra aktörer med talbokstillstånd tillverkar talböcker, som därefter förvärvas av MTM och laddas upp till Legimus. I slutet av 2016 innehöll Legimus 135 000 titlar.

Lagen kräver att den institution med talbokstillstånd som distribuerar talboken också tar ansvar för att säkerställa att låntagaren har en funktionsnedsättning. På landets bibliotek finns tusentals serviceställen där personal hjälper till med att registrera nya låntagare till tjänsten. Praxis är att biblioteken inte kräver läkarintyg eller liknande utlåtande av den som ansöker om att få ett användarkonto till Legimus. Denna praxis är vedertagen sedan många år, men skiljer sig från exempelvis läsosätenas praxis gentemot studenter som begär utökad tentatid på grund av läsnedsättning, där intyg är ett krav.

Marrakesh-fördraget

Marrakesh-fördraget²⁴³ som administreras av FN-organet *World Intellectual Property Organization (WIPO)*, skrevs under av 51 länder 2013 och trädde i kraft i september 2016 när den kritiska gränsen 20 ratificerande länder uppnåddes. Avtalet har potential att göra undantag i upphovsrätten som ger rätt att tillgängliggöra skyddade verk för synskadade till global norm, något som hittills främst varit rikare länder förunnat.

Genom avtalet ökar möjligheten att fjärrlåna talböcker och punktskriftsböcker över nationsgränser vilket har stor betydelse för resurssvaga regioner.

För Sveriges del kan avtalet möjliggöra ökad tillgång till tillgängliga medier på andra språk än svenska, vilket vore en stor förbättring inte minst med tanke på den ökade andelen av befolkningen med svenska som andraspråk och med tanke på nuvarande utbud av tillgängliga medier på många andra språk än svenska i Legimus. En sökning i Legimus den 31 mars 2017 gav 99 träffar på arabiska titlar och 100 339 titlar på svenska.

Inom EU har det funnits delade meningar om avtalet ska ratificeras av varje enskilt land eller av unionen. Frågan ligger i dagsläget hos EU-domstolen. Ett förhandsbesked tyder på att det är EU som ska ratificera. I så fall skulle fördraget gälla i hela EU.

243. <http://www.wipo.int/treaties/en/ip/marrakesh/>

Fortsatt digitalisering av tillgängliga medier på bibliotek

Distributionen av talböcker i Sverige är som tidigare nämnts endast till hälften digitaliserad trots att talböckerna är digitala. Visserligen ökar antalet användare av Legimus stadigt, men bilden är att det finns en grupp äldre ofta it-ovana talbokslåntagare som inte har förutsättningar att enkelt gå över till att ladda hem eller läsa via Legimus via smartphone, surfplatta eller dator. MTM bedömer att storleken på denna grupp omfattar uppåt 5 000–15 000²⁴⁴ personer men osäkerhetsfaktorn är stor. Dock rör det sig antagligen om stor-användare, för många äldre personer är talböcker ett viktigt tidsfördriv och en möjlighet till rekreation.

Hur ska då digitaliseringen av talbokstjänsterna med dess fördelar av bekvämlighet, dygnet runt-öppet och konstant tillgång till alla titlar kunna inkludera även denna grupp?

Talboken kommer-projektet

Folkbiblioteken bedriver sedan länge en verksamhet kallad Boken kommer som bygger på att biblioteket väljer ut och levererar hem fysiska böcker regelbundet till äldre låntagare, ofta personer med funktionsnedsättning. Många boken kommer-låntagare har en synnedsättning och får talböcker på CD hemlevererat av sitt bibliotek via post eller bud. Boken kommer-verksamhet finns i de flesta kommuner över hela landet. Ofta bygger servicen på samarbete mellan bibliotek och äldreomsorgen.

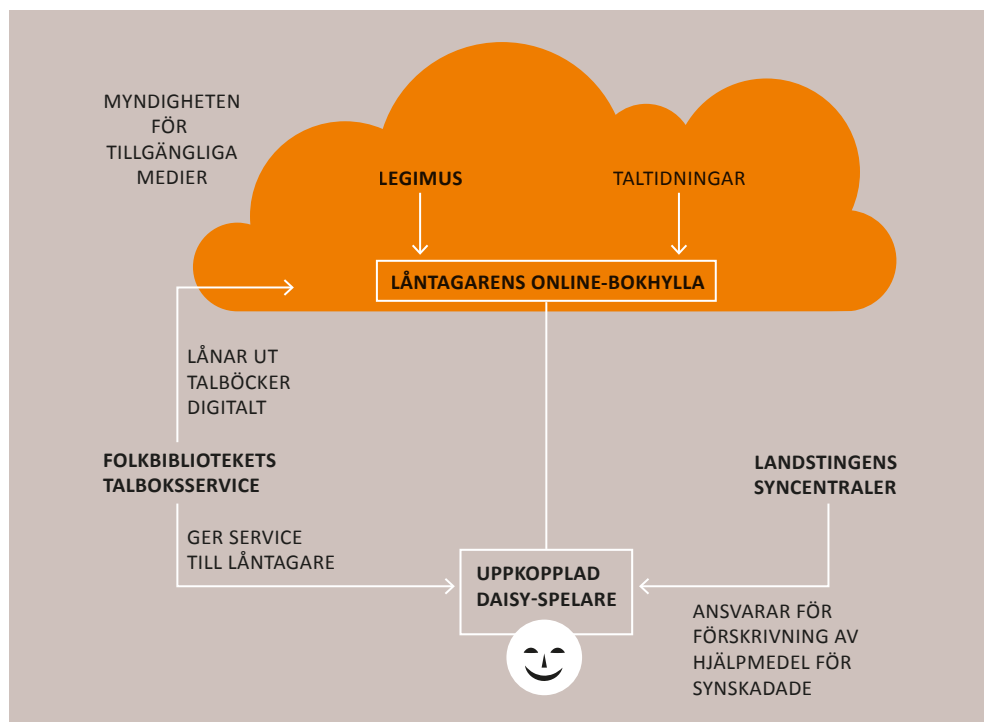
En viktig aspekt med Boken kommer är den sociala kontakten mellan låntagare och bibliotekarie som ofta sker via telefon. Bibliotekarien har som regel tillgång till information om sina Boken kommer-låntagares preferenser och lånehistorik för att kunna välja åt dem i samband med utlåning.

Målgruppen för Boken kommer är delvis överlappande med målgruppen för taltidningar i Sverige som också domineras av äldre it-ovana personer.

År 2013–2015 genomförde MTM på uppdrag av regeringen ett tekniskifte inom taltidningsverksamheten, som innebar att en digital distributionslösning infördes för alla de cirka 120 dagtidningar i Sverige som kommer ut som taltidning. 2016–2017 pågår ett fortsatt arbete med att digitalisera distributionen av läns- och kommunaltidningar som produceras av just det, landsting och kommuner. Distributionslösningen bygger på att prenumeranten som en del av sin prenumeration får låna en internetansluten DAISY-spelare av MTM,

244. Källa Tobias Willstedt, MTM.

Figur 8a. Talboken kommer övergripande tjänstearkitektur.

en så kallad On-line DAISY-spelare. Denna spelare hämtar automatiskt tidningen varje morgon och fungerar i övrigt som vanliga DAISY-spelare – en funktionalitet som denna målgrupp som regel är van vid sedan tidigare (se figur 8a). I nuläget använder cirka 4500 personer i Sverige taltidning via On-line DAISY-spelare.

MTM och folkbiblioteken har i snart 10 års tid bedrivit samarbetsprojekt och genomfört pilotförsök kring möjligheten att även distribuera talböcker i Legimus till låntagare med On-line DAISY-spelare. Liknande satsningar pågår även internationellt.

De genomförda pilotförsöken har lett fram till att MTM inlett en nationell lansering av tjänsten Talboken kommer²⁴⁵ till talbokslåntagare som prenumererar på taltidning. Ett stort antal bibliotek har visat intresse för att gå med tjänsten. Målet är att erbjuda tjänsten till tusentals taltidningsprenumeranter och på sikt även kunna erbjuda låntagare som inte prenumererar på taltidning tillgång till tjänsten.

Ett hinder för att lyckas med en utvidgning av Talboken kommer-satsningen är den it-ovana målgruppens tillgång till On-line DAISY-

245. <http://www.mtm.se/forskning-och-samverkan/projekt/talboken-kommer-till-taltidningslasare/>

spelare. I nuläget är denna grupp oftast beroende av landstingens syncentraler som skriver ut DAISY-spelare som hjälpmedel till personer med synskada. Socialstyrelsen är tillsynsmyndighet kring hjälpmedelsförskrivningen i Sverige och för närvarande håller en SOU på att tas fram kring området som beräknas färdigställas 2017²⁴⁶. MTM har kontaktat Socialstyrelsen och Hjälpmedelsutredningen och påtalat att digitaliseringen av talbokstjänsterna på landets bibliotek påverkas av hjälpmedelsförskrivningen på syncentralerna och att en övergång till On-line DAISY-spelare krävs. I dagsläget har detta ännu inte gett effekt och DAISY-spelarparken i landet är fortfarande av äldre snitt och icke-kompatibel med tjänsten.

Tillgängliga medier för personer som studerar

Det finns i dagsläget i huvudsak två offentligt finansierade statliga verksamheter vars syfte är att skapa tillgång till läromedel och kurslitteratur för personer med funktionsnedsättningar som studerar på olika nivåer. Ansvaret är i stora drag uppdelat på utbildningsnivåer.

Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM)

Arbetar för att barn, unga och vuxna, oavsett funktionsförmåga, ska få förutsättningar att nå målen för sin utbildning genom specialpedagogiskt stöd, undervisning i specialskolor, tillgängliga läromedel och statsbidrag. Det innebär bland annat att SPSM ska ge råd och stöd till huvudmän med ansvar för utbildning inom skolväsendet genom att främja, producera och informera om läromedel för elever med funktionsnedsättning. Myndigheten ger även specialpedagogiskt stöd till landets kommuner samt driver utbildning i specialskolan och i förskoleklass och fritidshem vid en skolenhet med specialskola. Myndigheten fördelar dessutom statsbidrag för en tillgänglig lärmiljö i folkhögskolor, till individer med mera.

SPSM tillämpar ett par olika modeller för sin verksamhet kring tillgängliga läromedel. Den ena är att producera tillgängliga versioner av läromedel som sedan säljs via SPSM:s webbshop till skolorna. Den andra bygger på ekonomiskt utgivningsstöd till kommersiella läromedelsförlag som med hjälp av bidrag från SPSM på egen hand utvecklar tillgängliga läromedel som säljs till skolorna via förlagens försäljningskanaler. Grunden för båda dessa verksamheter är att för elever med funktionsnedsättningar är läromedelsförsörjningen skolans ansvar – som köper in anpassade läromedel via SPSM eller läromedelsförlagens återförsäljare.

246. S 2015:08 Hjälpmedelsutredningen.

Myndigheten för tillgängliga medier (MTM)

Har uppdrag från Utbildningsdepartementet att producera kurslitteratur i anpassade versioner åt personer med funktionsnedsättningar som studerar på universitet och högskola. MTM tillämpar en liknande modell som för allmänlitteratur, det vill säga titlar som efterfrågas av studenter i samband med kursstart produceras i tillgängligt format av MTM, oftast talbok, och lånas ut via det digitala biblioteket Legimus under § 17 – undantagsparagrafen i upphovsrättslagen, se vidare avsnitt §17 URL – en grundbult i verksamheten. MTM:s verksamhet begränsas till att producera offentligt utgivna böcker. Kompendier, enskilda artiklar och liknande ansvarar lärosätena själva för att tillgängliggöra för studenter med särskilda behov.

MTM samarbetar även med Myndigheten för yrkeshögskolan och Folkhögskolornas serviceorganisation kring tillgängliggörande av utbildningsmaterial inom bland annat yrkesutbildning.

Inläsningstjänst AB, ILT

Utöver MTM:s och SPSM:s verksamhet bör även företaget Inläsningstjänst AB, ILT, nämnas. ILT är ett riskkapitalägt företag baserat i Stockholm vars verksamhet bland annat går ut på att licensiera kommersiellt utgivna läromedel och ge ut dessa som ljudböcker via en digital abonnemangstjänst. ILT har för närvarande 280 kommuner som kunder. Det vanligaste upplägget är att kommunens utbildningsförvaltning tecknar avtal med ILT för alla skolor i kommunen som därmed får möjlighet att erbjuda innehållet i tjänsten till alla elever på skolorna som täcks av abonnemanget. ILT och läromedelsförlagen delar på försäljningsintäkterna. ILT:s digitala tjänst har i nuläget stora likheter med Legimus, bland annat används samma underleverantör för appen.

I februari 2017 fick MTM ett regeringsuppdrag²⁴⁷ att i samverkan med SPSM kartlägga hur läromedelsförsörjningen ser ut för elever med funktionsnedsättning i alla utbildningsnivåer. Uppdraget ska slutredovisas senast 31 januari 2018 och kan sannolikt leda till reformer på området.

Gruppen lässvaga, nyanlända och andra i behov av lättläst litteratur

De tillgängliga medier som produceras av MTM och som distribueras via Legimus och via de lokala biblioteken är uteslutande utgivna enligt undantaget i URL – § 17. Detta innebär att de riktas till en avgränsad grupp som enligt MTM:s nuvarande målgruppsdefinition utgörs av

247. <http://www.regeringen.se/493a2f/contentassets/360239a735954cb4b2f7da728efc706d/uppdrag-till-mtm-om-oversyn-av-tillgangliga-laromedel-fran-forskola-till-hogskola>

6 procent av befolkningen. Antalet aktiva användare uppskattas i nuläget till cirka 1 procent av befolkningen.

Utöver de grupper som tolkningen av § 17 fastslår har rätt att använda dessa medier – finns det stora grupper av personer som av olika skäl har svårt att läsa men som inte kan sägas ha läsnedsättningar. PIAC och andra undersökningar visar att uppåt 15–20 procent av befolkningen har svårigheter att läsa mer komplexa texter. I denna grupp finns personer med funktionsnedsättningar, men även personer med svenska som andraspråk samt personer som av andra skäl är ovana läsare. Bland dessa grupper finns behov av lättläst litteratur – det vill säga texter som anpassats språkligt och layoutmässigt för att vara lätta att läsa och begripa.

MTM, som ger ut lättlästa böcker och tidningar, beskriver begreppet lättläst så här sin hemsida²⁴⁸:

- Texten ska utgå från läsaren – texten ska anpassas till vilken typ av läsare den vänder sig till.
- Texten ska ha en röd tråd och ta tag i läsaren direkt.
- Sammanhanget ska vara tydligt – läsaren ska inte behöva ha omfattande förkunskaper
- I texten används vardagliga ord och korta rader.
- I layouten ska text och bild samspela.

Språket och framställningen i en lättläst text är inte alltid likadant. En bok, en tidningsartikel eller en broschyr är olika medier med olika krav och syften.

Utgivningen av litteratur på svenska som någotsånär överensstämmer med denna definition görs i dagsläget av ett fåtal bokförlag. Utgivningen består av originalutgivning men också omarbetning av existerande böcker. Ett framgångsrikt exempel är omarbetningen av Zlatan Ibrahimovics självbiografi, *jag är Zlatan* som gavs ut av LL-förlaget 2012. LL-förlaget gav 2016 ut 26 nya titlar och sålde 83 818 exemplar.

Folk- och skolbiblioteken är de stora kunderna för lättlästförlagen. Privatmarknadsförsäljningen är mycket liten. Bilden är att de flesta folk- och skolbibliotek i Sverige har lättläst litteratur för utlåning och att personer med svenska som andraspråk är den grupp som biblioteken ökat utlåningen av lättläst mest till på senare år.

248. <http://mtm.se/produkter-och-tjanster/lattlast/om-latta-texter/>

” Förutom att bidra till inkludering av personer med funktionsnedsättning fyller lättläst litteratur på bibliotek även funktionen att stödja språkutveckling bland ovana läsare och personer som ska lära sig svenska.

MTM ger även ut den lättlästa dagstidningen 8 Sidor som kommer ut i tryckt form 1 gång per vecka, som webbtidning, ljudtidning, PDF-tidning och punktskriftstidning. Upplagan av papperstidningen har minskat på senare år i ungefär samma takt som dagstidningsbranschens upplagor minskat generellt och låg 2016 på 7191. Under samma period har antalet besök på webbplatsen 8sidor.se ökat från 1,7 till 2,3 miljoner. Biblioteken är en viktig prenumerantgrupp för 8 Sidor.

FRAMTIDEN – KOMMER TILLGÄNGLIGA MEDIER ATT FINNAS KVAR SOM EN SÄRLÖSNING?

Tillgängliga medier är idag en särlösning – ett nischat hjälpmedel som riktar sig till några få procent i befolkningen. Den statligt finansierade verksamheten inom MTM och lärosätesbiblioteken, samt den kommunalt finansierade talboksverksamheten ute på folkbiblioteken och skolbiblioteken hanteras till stora delar i ett stuprör vid sidan av övrig verksamhet inom biblioteksväsendet. Den grundtanke som är etablerad i samhället i övrigt när det gäller tillgänglighet och inkludering bygger på universell design. Det innebär att personer med funktionsnedsättning ska kunna ta del av information på lika villkor som alla andra – och att det mest hållbara sättet att åstadkomma det är att utforma samhällets olika funktioner så att alla kan vara delaktiga. Är då tillgängliga medier som en särlösning någonting statistiskt – eller kan situationen förändras över tid?

EPUB 3 och visionen “born digital born accessible”

Den internationella tillgängliga medier-branschen med *DAISY Consortium* som gemensamt internationellt forum har under det senaste decenniet riktat ett starkt strategiskt fokus mot de möjligheter som digitaliseringen av bokbranschen och bokläsandet innebär för inkluderingen av personer som har svårigheter att läsa på grund av funktionsnedsättningar.

Bakgrunden är helt kort att den tryckta boken i århundraden inneburit ett hinder över hela jordklotet för denna grupps möjligheter att kunna läsa, studera och komma ut i arbetslivet. Den digitala boken har

däremot, om den är rätt utformad, potential att direkt i publicerings-ögonblicket, utan anpassning eller förädling kunna tillgodose de behov som personer med synskada, dyslexi med flera nedsättningar har när de läser. Denna vision har en slogan, *born digital born accessible*, fritt översatt *tillgänglig från början* och kan sägas bygga på samma grundidé som universal design²⁴⁹ – ungefär att personer med funktionsnedsättnings behov ska finnas med i grunddesignen och inte läggas till i efterhand som en särlösning.

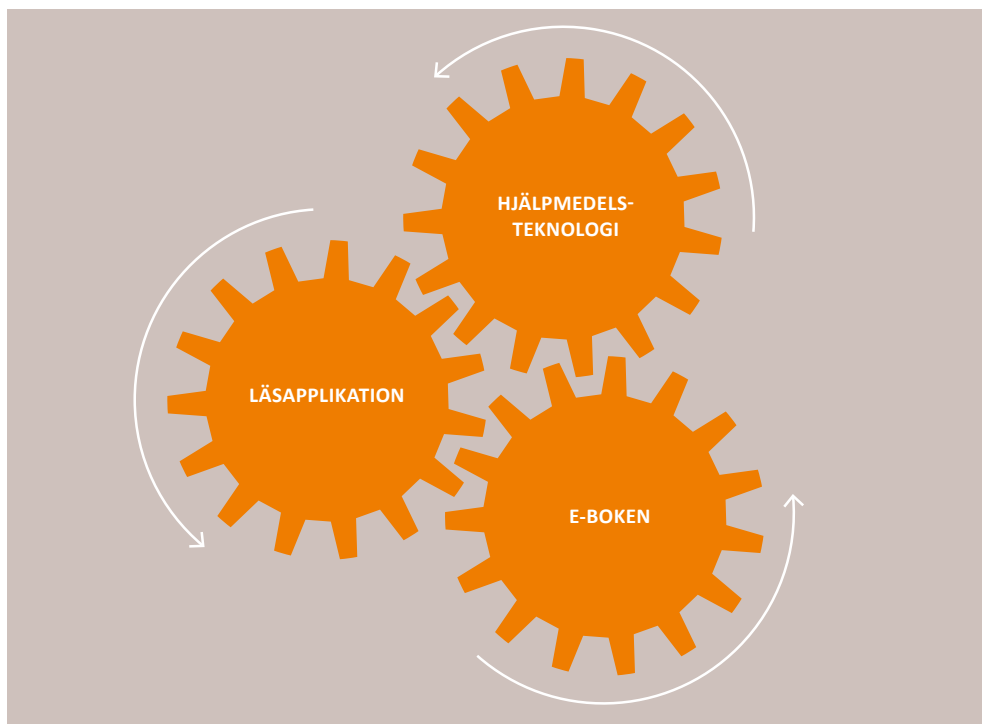
DAISY Consortium har arbetat med att uppnå ovanstående vision genom ihärdiga insatser inom den kommersiella bokbranschs organ för teknisk standardisering av digitala böcker, *International Digital Publishing Forum (IDPF)* sedan tidigt 2000-tal. Resultatet är att den världsledande EPUB-standarden i sin senaste version (EPUB 3.1) har ett väl utbyggt stöd för de behov som användare med läsnedsättningar har.

Hur är den tillgängliga digitala e-boken tänkt att fungera tekniskt?

De användare som har särskilda behov kan genom att i kombination använda sig av 1) en digital bok, 2) en vanlig kommersiell e-boksapp och 3) hjälpmedelsteknologi som finns i plattformen (exempelvis iOS Voice Over) läsa EPUB-böcker med ögon (förstoringsbar text, ställbar kontrast), öron (talsyntes eller inläst tal) och fingrar (punktskriftdisplay kopplad till smartphone/surfplatta).

249. Universal design-principerna beskrivs bland annat av CERTEC vid Lunds universitet <http://www.certec.lth.se/ud/>

Figur 8b. Så fungerar den tillgängliga e-boken.

Globalt sett har personer med läsnedsättning redan börjat dra nytta av bokens digitalisering, men utvecklingen befinner sig fortfarande i ett tidigt skede. Det finns ett växande utbud av böcker och e-boksläsare som stödjer formatet och tillgänglighetskraven, men det är fortfarande så att endast en bråkdel av världens e-böcker och ljudböcker finns tillgängliga i det nya e-boksformatet EPUB 3.1.

För att åstadkomma att personer med funktionsnedsättning kan inkluderas i möjligheten att ta del av läsning på lika villkor krävs åtgärder inom samtliga steg i processen som visas i skissen nedan. Från att böcker skapas till att de distribueras och konsumeras. De kategorier av aktörer som särskilt berörs av dessa frågor är bokförlagen, bokhandlarna, biblioteken och de aktörer som utvecklar läsappar och läsplattor. Det finns ett nytt EU-direktiv som är under remiss där krav ställs på e-boksleverantörer men utkomsten av en sådan kommande lagstiftning är fortfarande oklar.

Figur 8c. Publiceringsprocessen för e-böcker.

Med tanke på bibliotekens växande verksamhet att tillhandahålla e-böcker för utlåning och bibliotekslagens fjärde paragraf kring prioriterade grupper, är tillgänglighetskraven på e-böcker något som bibliotekssektorn behöver ta på stort allvar. Bland annat i samband med utveckling av digitala tjänster och vid upphandling av e-böcker kan tydligare krav ställas på att följa de internationella standarder som finns för tillgängliga e-böcker. Denna fråga behöver lyftas som strategiskt mål och bevakas på nationell nivå av framförallt Kungliga biblioteket och Sveriges kommuner och landsting med hjälp av Myndigheten för tillgängliga medier som nationellt kunskapscentrum kring tillgängliga medier.

Även ljudböcker bidrar till inkluderingen av personer med funktionsnedsättning

Begreppet ljudbok står i denna text för den kommersiella produkten som finns att köpa i handeln, via digitala abonnemangstjänster eller som även kan lånas på bibliotek. Talbok är ett läshjälpmedel för personer med funktionsnedsättning som framställts enligt § 17 undantaget till upphovsrätten.

Många personer med läsnedsättning har redan i dag stor nytta av de kommersiella ljudbokstjänster som är under stark framväxt. Ljudboken är, precis som för alla andra konsumenter främst lämpad för upplevelseläsning av allmänlitteratur. En person som studerar eller av andra skäl läser icke linjärt för inläring och djupare förståelse av ett ämne behöver tillgång till texten dvs. tryckt bok eller möjligen e-bok.

Varför talböcker när det finns e-böcker och ljudböcker?

Den § 17-producerade litteratur som finns att låna digitalt i Legimus består av upplevelseinriktad allmänlitteratur och studielitteratur. MTM förvärvar i dagsläget ungefär 3 000 nya allmänlitteratur-talböcker och cirka 700 studielitteratur-talböcker på svenska per år.

De mest nedladdade titlarna i Legimus utgörs av populär skönlitteratur – titlar som ofta även ges ut som kommersiella e-böcker och ljudböcker och kommer ut via de digitala abonnemangstjänsterna.

Varför bekostar samhället produktion av talböcker och distribuerar dem kostnadsfritt i form av bibliotekslån till personer med funktionsnedsättningar när samma titlar samtidigt finns tillgängliga som ljudböcker i kommersiella tjänster? Är det legalt enligt upphovsrättslagen?

Övergripande kan sägas att den förändring i samhället som innebär att tillgängliga medier och kommersiella medier blir allt mer lika till funktionalitet och innehåll är en gradvis och långsam process som över tid kommer att förändra förutsättningarna för tillgängliga medier på bibliotek.

Det viktigaste svaret här och nu på frågan varför samhället bekostar talboksproduktion av titlar som även kommer ut som ljudböcker handlar om skillnaderna mellan talböcker och ljudböcker när det gäller funktionalitet och tillgänglighet. Skillnaderna sitter i detaljerna. Observera att följande beskrivning av skillnaderna är färskvara och att läget kan förändras över tid när dessa medier utvecklas:

1. *Tillgänglig läsning av e-böcker bygger på att användaren lyssnar på texten med talsyntes.* I dagsläget finns exempelvis talsyntes på svenska utan extra kostnad i iOS-plattformen som kan användas för läsning av e-böcker på Apples smartphone och surfplatta via funktionen VoiceOver. Apples röster är mycket välljudande jämfört med hur talsynteser lät för exempelvis 10 år sedan men någon ordentlig studie kring hur användare upplever skillnaderna mellan e-böcker med talsyntes och mänskliga inlästa tal- och ljudböcker finns inte. Enklare test visar dock att det finns problem med att uppläsningen blir otydlig eller omöjlig att uppfatta när en talsyntesröst läser upp låneord, tillfälliga sammansättningar, vissa sifferuttryck och andra element i texten. Det är troligt att det leder till uttrötningseffekter samt medverkar till försämrad läsförståelse för den som läser med öronen. Problemet kan tänkas vara särskilt stort för personer med nedsättningar i hjärnans språkfunktion.
2. *Talböckerna som ges ut i Legimus är till 80 procent hybridböcker med både text och ljud i DAISY-format.* De innehåller en rik navigationsstruktur som möjliggör för personer med läsnedsättning att läsa effektivt – exempelvis enkelt växla mellan kapitelnivåer, söka upp ett sidnummer, repetera senast sagda mening. Sådan funktionalitet har varit och är fortfarande till stora delar unik för tillgängliga medier och återfinns inte i någon större utsträckning inom kommersiella tjänster. Som nämnts i tidigare avsnittet håller dock e-boken och ljudboken på att konvergera i den kommersiella sfären och om några år kan läget med andra ord se annorlunda ut då fler och fler titlar har både text och ljud i exempelvis Storytel.

3. *Talböckerna kan konsumeras i DAISY-spelare (mjuk- eller hårdvara).*
Dessa spelare har speciella funktioner anpassade för personer med läsnedsättning som röststöd i gränssnittet, möjlighet att höja och sänka hastigheten utan förändrat tonläge på uppläsningen, möjlighet att förstora upp texten på skärmen eller byta färg/kontrast samt har stora taktila knappar anpassade för reumatiker. Hårdvaruspelarna är robusta och fysiskt stabila för att kunna hanteras utan att gå sönder eller tappas bort. För att böcker ska kunna konsumeras i de DAISY-spelare som i dag finns ute på fältet krävs att böckerna är öppet nedladdningsbara utan DRM. Böcker inlåsta i ekosystemet för exempelvis en digital abonnemangstjänst kan i dagsläget inte konsumeras i DAISY-spelare. Inte heller har kommersiella spelare den funktionalitet som DAISY-spelare har. Öppet nedladdningsbara ljudböcker eller ljudböcker på CD kan dock överföras till DAISY-spelare och på så sätt konsumeras den vägen.
4. *Bildbeskrivningar.* Böckerna i Legimus anpassas innehållsmässigt så att bild- och figurmaterialet i boken kompletteras med tillagade intalade bildbeskrivningar som gör att främst personer med synnedsättning kan ta del av helheten bild + textinnehåll. Detta är främst relevant inom barnlitteratur och facklitteratur.

Så länge viktiga funktionella krav som personer med funktionsnedsättningar har när de läser inte uppfylls av den kommersiella bokbranschens produkter och läsapplikationer är slutsatsen att talböckerna fortfarande fyller en viktig funktion. De kompletterar det kommersiella utbudet av ljudböcker och e-böcker. Dessa förhållanden kan snabbt komma att ändras när tekniken och utbudet utvecklas och när medierna konvergerar.

Var går gränsen – hur många ska omfattas?

Ytterligare en fråga som berör tillgängliga medier som sÄrlösning handlar hur stor del av befolkningen som egentligen kan anses omfattas av § 17. Var går gränsen?

Det saknas i nuläget entydiga siffror på hur många personer som har olika funktionsnedsättningar. En sammanställning gjord av Post- och telestyrelsen 2011²⁵⁰ visar på stora skillnader mellan exempelvis statistiken över antalet personer med synnedsättningar från SCB och dito från Socialstyrelsen. MTM har en målgruppsdefinition som bygger på en relativt försiktig tolkning av statistikunderlag kring hur många

250. <https://www.pts.se/upload/Innovation%20of%C3%B6r%20alla/Inno%2011/PTS%20statistiksammanst%C3%A4llning%20of%C3%B6r%20funktionsneds%C3%A4ttningar.pdf>

som har svårigheter att läsa tryckt text och som summeras till att 6 procent av befolkningen omfattas.

Legimus hade i mars 2017 75 000 aktiva användare²⁵¹ det vill säga utifrån MTM:s målgruppsdefinition använde 12,5 procent av målgruppen tjänsten. Antalet aktiva användare kan därmed knappast sägas tänja bristningsgränsen.

Blir frågan om Legimus stör kommersiell verksamhet mer relevant om siffran 75 000 ställs mot 360 000²⁵² användare av ljudbokstjänsten Storytel? Den frågan låter sig inte besvaras i denna rapport men är även den en viktig fråga för MTM med flera aktörer att noggrant bevaka kommande år. ♦

251. Lånat minst en titel senaste 12 månaderna enligt MTM:s definition.

252. Svenska Dagbladet 31 mars 2017.

KAPITEL 9

Skolbiblioteken

En lagerlokal eller pedagogisk resurs?

Stefan Pålsson

Stefan Pålsson arbetar sedan drygt 20 år tillbaka som frilansskribent med fokus på samhällsutveckling, medier, bibliotek och lärande. Sedan 2008 ansvarar han för innehållet i Omvärldsbloggen, som drivs av Skolverket och belyser skolans digitalisering ur såväl svenskt som internationellt perspektiv. Folkbildningsrådet och Research Institutes of Sweden är andra exempel på återkommande uppdragsgivare.

INLEDNING

I över tjugo år har det talats om att vi är på väg mot ett informations- och nätverkssamhälle, där kunskap, samarbete och livslångt lärande blir allt viktigare. Det handlar både om en växande globalisering och om en snabb digital utveckling.²⁵³

Världens länder och invånare knyts allt närmare varandra, såväl ekonomiskt som politiskt och kulturellt. Migrationsströmmarna innebär att befolkningen på de flesta håll blir mer etniskt och kulturellt mångfaldig än tidigare. Internets explosiva utveckling har gett oss möjligheter att söka, hantera och sprida information som tidigare varit svåra att föreställa sig.

Idag kan vi nå varandra i stort sett var och när som helst. Kommunikationsmöjligheterna är närmast oändliga. Det globala informations- och nätverkssamhället har länge upplevts som något avlägset och abstrakt, nästan som science fiction, men nu är det här. Mobilen ger oss "hela världen i fickan" och samhället blir alltmer mångfaldigt och dynamiskt.

253. Castells, Manuel, Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur. Bd 1, Nätverkssamhällets framväxt, 2. uppl. Göteborg: Daidalos. 2016.

Samhällets institutioner formas och förändras av den pågående utvecklingen och det politiska spelet. Skolan och skolbiblioteket är verksamheter som vi alla känner, men deras villkor och förutsättningar håller på att förändras i grunden. Hur vi bäst hanterar detta är en avgörande fråga för samhällsdebatten och politiken. Detta förutsätter en förståelse för hur samhällsutvecklingen ser ut och att vi kan samlas kring en gemensam vision om vart vi vill och vad vi vill uppnå.

OECD förklarar i *Trends Shaping Education 2016* att de sociala, ekonomiska och demografiska trender som påverkar skolans villkor och förutsättningar länge varit linjära, långsiktiga och tämligen stabila. Detta har på senare år ställts på ända av den exponentiella utvecklingen av digital teknik och digitala medier. Förutom att den här trenden i sig är svår att förutsäga, bidrar den dessutom till att göra de andra trenderna mer instabila. Allt befinner sig i en ständig förändring.²⁵⁴

”*Skillnaderna mellan stad och landsbygd växer samtidigt som de sociala klyftorna blir större.*”

Digitaliseringskommissionen konstaterar i sitt slutbetänkande att den digitala utvecklingen både skapar utmaningar och möjligheter för det svenska samhället. Arbetslivet blir alltmer globalt, digitalt och samarbetsinriktat, i en ständig utveckling och förändring. Skillnaderna mellan stad och landsbygd växer samtidigt som de sociala klyftorna blir större. Allt det här går att hantera om beslutsfattarna förstår och möter upp den pågående utvecklingen. Här har inte minst skolan och utbildningspolitiken en avgörande roll, även om det förstås är många politikområden som berörs.²⁵⁵

Medielandskapet och det demokratiska samtalet

Medieutredningens avslutande analys beskriver framväxten av ett digitalt medielandskap, där traditionella medier inte längre spelar samma avgörande roll som tidigare. Vem som helst kan publicera sig och snabbt nå en stor publik, vilket ger helt nya förutsättningar för det demokratiska samtalet. Förutom att fler röster än tidigare kan göra sig

254. OECD, Trends shaping education 2016. OECD Publishing, 2016 DOI: http://dx.doi.org/10.1787/trends_edu-2016-en

255. Digitaliseringskommissionen, För digitalisering i tiden. SOU 2016:89.

hörda, ökar dessutom spridningen av felaktig och vilseledande information. Detta beror både på att det finns aktörer som sprider propaganda, och på slarv eller bristande eftertanke hos medieanvändarna.²⁵⁶

I allt högre grad är det globala företaget som Facebook och Google som sätter ramarna för informationsspridning och nyhetskonsumtion. Vårt beteende kartläggs när vi använder deras tjänster och med hjälp av algoritmer försöker de anpassa innehållet efter våra behov. Sekretessen är sträng kring hur algoritmerna fungerar och hur informationen om oss används och säljs vidare. Här finns det både risk för att informationsfriheten hotas och att integriteten kan naggas i kanten. Det är dock omöjligt att veta hur allvarlig risken är, eftersom insynen är närmast obefintlig.²⁵⁷

Det ständiga informationsflödet och vårt ökade beroende av digitala medier innebär ändrade krav på läsförmåga. Vi behöver kunna navigera i stora informationsmängder med en kritisk blick, och det handlar inte enbart om text utan också om ljud, bild och film. En sådan digital läsning är kognitivt krävande och förutsätter att vi utvecklat en rad olika förmågor utöver den traditionella läsförmågan.²⁵⁸ Samtidigt måste vi hela tiden ha i bakhuvudet att vi kanske inte får hela bilden, eftersom algoritmerna i sökmotorer och sociala plattformar anpassar innehållet. Det räcker alltså inte att vara källkritiska, utan vi måste också vara sökkritiska.²⁵⁹

Globaliseringen innebär att skolan, i likhet med de flesta andra politikområden, inte längre enbart är en nationell fråga. Numera hör den till de viktigaste frågorna på agendan för transnationella organisationer som OECD och EU. Deras problemformuleringar, analyser och rekommendationer ger bakgrund och skapar förutsättningar för medlemsländernas diskussioner och beslut.²⁶⁰

I Sverige är det först nu som digitaliseringen av skolan på allvar börjar synas i rikspolitiken, trots att kommunala satsningar inom it och digitala medier har pågått sedan slutet av 90-talet. Utvecklingen har dock inte tagit fart på allvar eftersom det inte funnits några nationella mål och riktlinjer för hur detta ska gå till och varför det är viktigt.

256. Medieutredningen, En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar. SOU 2016:80.

257. Ibid. samt Haider, J. & Sundin, O., Algoritmer i samhället. Stockholm: Kansliet för strategi- och samtidsfrågor, Regeringskansliet. 2016.

258. Rasmusson, Maria, Det digitala läsandet. Begrepp, processer och resultat. Akademisk avhandling. Mittuniversitetet. 2014.

259. Medieutredningen (2014) samt Haider & Sundin (2016).

260. Lilja, P., "Globalisering, utbildningsreformer och nya förutsättningar för läraryrket." I Qvarsebo, J. & Tallberg Broman, I. (red.), Från storslagna visioner till professionell bedömning: om barndom, utbildning och styrning, 206–220. Malmö: Lärarutbildningen, Malmö högskola. 2010.

IIS årliga undersökning *Eleverna och internet* visar att allt yngre barn är uppkopplade och använder digitala medier. I den senaste upplagan framgår att många barn börjar redan i tvåårsåldern. Detta behöver förskolan och skolan kunna möta, så att barnen lär sig att förstå och hantera digitaliseringen av samhället och medierna på ett utvecklande och kritiskt sätt.²⁶¹

Hösten 2015 fick Skolverket i uppdrag av regeringen att ta fram förslag på nationella strategier för skolans digitalisering från förskolan till vuxenutbildningen²⁶². De levererade sina svar till regeringen våren 2016.²⁶³ Frågan bereds just nu i Regeringskansliet, och i början av mars presenterade regeringen de revisioner av läroplanerna som ska underlätta genomförandet av strategierna. De senaste månaderna har det dock framförts kritik mot arbetet med de nationella strategierna att det går alltför långsamt. I december lämnade SKL en framställan till regeringen om en gemensam digital kraftsamling för skolan.²⁶⁴ Den 1 mars publicerade Dagens Samhälle en debattartikel, där representanter för skola och forskning efterlyste en mer konkret vision för samhällets och skolans digitalisering.²⁶⁵ Svensk skoldebatt och skolpolitik har länge varit bakåtblickande och nostalgisk²⁶⁶, men nu börjar blicken istället riktas framåt.

Hur ska skolan och undervisningen förändras? Varför? Hur kan lärare och elever dra nytta av skolbiblioteket och av skolbibliotekarien? Vilken roll och funktion kommer skolbiblioteket att få? Hur kan den digitala utvecklingen användas för att skapa likvärdiga förutsättningar i hela landet? Frågorna är många. De svar vi ger kommer att avgöra hur skolan och samhället utvecklas under de kommande decennierna.

261. Alexandersson, K. & Davidsson, P., *Eleverna och internet 2016: Svenska skolornas internetvanor*. Stockholm: internetstiftelsen i Sverige. 2016. <https://www.iis.se/?pdf-wrapper=1&pdf-file=eleverna_och_internet_2016.pdf>
262. Uppdrag att föreslå nationella it-strategier för skolväsendet. Stockholm: Regeringen. 2015. <https://www.skolverket.se/polopoly_fs/1.240545!/U2015-04666-S_Nationella_it-strategier.pdf>
263. Förslag på nationell strategi för digitalisering, skolan och förskolan. Stockholm: Skolverket. 2016. <<http://www.skolverket.se/publikationer?id=3621>> samt Förslag på en nationell IT-strategi för gymnasieskola och vuxenutbildning. Stockholm: Skolverket. 2016. <<http://www.skolverket.se/publikationer?id=3647>>
264. Nationell kraftsamling för skola och lärande i en digital värld. Framställan. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting. 2016. <<https://skl.se/download/18.5c70c374158e405362930ca3/1484043453214/SKL-17-Framst%C3%A4llan-Nationell+kraftsamling+f%C3%B6r+skola-16-06266.pdf>>
265. Ahnborg, M.-H. mfl, "Sverige behöver en digital framtidsvision", *Dagens Samhälle* 1/3 2017. <<https://www.dagensamhalle.se/debatt/sverige-behoever-en-digital-framtidsvision-31913>>
266. Lundahl, C., *Nostalgin i svensk skoldebatt*. Skolöverstyrelsen.se. 5/6 2012. <<http://www.skoloverstyrelsen.se/?p=560>>

INTERNATIONELLA PERSPEKTIV

Vad behöver eleverna lära sig i skolan när världen och samhället utvecklas i en global och digital riktning? Vilka kunskaper och förmågor är viktiga? Detta är frågor som idag sysselsätter analytiker på OECD, tjänstepersoner och beslutsfattare inom EU, forskare på världens universitet, tankemedjor och lobbyorganisationer. Det har presenterats en hel del svar och några av dem har fått stor betydelse för debatt och politik kring skola och utbildning, både internationellt och nationellt.

På senare år har det börjat talas om 21st century skills och 21st century learning. Här är det underliggande budskapet att skolan och undervisningen inte kan dröja kvar i föregående århundrade utan att det krävs en anpassning till dagens förhållanden. Begreppen har sina rötter i amerikansk arbetsmarknadsdebatt för knappt trettio år sedan, där många menade att skolan inte längre var anpassad till samhällets och arbetsmarknadens behov. Deras slutsats var att undervisningen måste förbereda eleverna på snabb teknisk utveckling, ständig förändring och ett livslångt lärande.²⁶⁷

Tankarna slog inte igenom på bred front där och då, men har ändå levt kvar och utvecklats i olika sammanhang. Det har också tagits fram en rad olika ramverk som definierar vad 21st century skills och 21st century learning handlar om. Ulf Dalvad Berthelsen pekar i en översiktsartikel på följande tre exempel²⁶⁸:

- *DeSeCo*, som tagits fram av OECD, beskriver vilka nyckelkompetenser som krävs för livslångt lärande och för att hantera kraven från ett föränderligt arbetsliv²⁶⁹
- *P21 Framework for 21st Century Learning* har utvecklats av konsortiet Partnership for 21st Century Learning och syftar till att utveckla och förändra USA:s skolsystem.²⁷⁰ Ett tjugotal delstater har integrerat ramverkets principer i sina läroplaner.²⁷¹

267. Berthelsen, Ulf Dalvad. Om det 21. århundredes kompetencer: Fra arbejdsmarkedspolitik til allemandseje. Frederiksberg: Samfundslitteratur. 2016. <http://literacy.dk/wp-content/uploads/21st-century-skills-Ulf-Dalvad_Berthelsen.pdf>

268. Ibid.

269. Definition and Selection of Competencies (DeSeCo). Paris: OECD. 2005. <<http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/definitionandselectionofcompetenciesdeseco.htm>>

270. Partnership for 21st Century Learning, Framework for 21st Century Learning. 2009. <<http://www.p21.org/our-work/p21-framework>>

271. Partnership for 21st Century Learning, Overview of State Leadership Initiative. 2017. <<http://www.p21.org/members-states/partner-states>>

- *ATCS21, Assessment and Teaching of 21st Century Skills*, har utvecklats av forskare vid universitetet i Melbourne på initiativ av it-företagen Cisco, Intel och Microsoft. Flera länder deltog i arbetet, bland annat Australien, Finland, Singapore och USA.²⁷²

Berthelsen visar att ramverken är strukturerade på olika sätt, men att alla pekar i samma riktning. De lyfter fram att det är nödvändigt att kunna dra nytta av it och digitala medier för att söka information och kommunicera. Det ställs krav på att elever lär sig att "bli självgående" och att själva ta kontroll över sitt lärande. Att kunna nätverka och knyta kontakter, såväl lokalt som internationellt, är också viktigt. Det är även avgörande att träna sig i att tänka kritiskt och att kunna lämna det invanda tänkandet för att hitta nya lösningar på problem som uppstår.²⁷³

Europaparlamentets och rådets rekommendation om åtta nyckelkompetenser för ett livslångt lärande²⁷⁴, som presenterades 2006, är ett liknande sätt att avgränsa och lyfta fram vad alla elever behöver lära sig i skolan. Här handlar det dessutom om att sätta gemensamma ramar för EU:s utbildningspolitik. Nyckelkompetenserna ges en kort och allmän definition, eftersom medlemsländerna själva ska konkretisera i sina styrdokument vilka kunskaper, attityder och förhållningssätt som skolans undervisning ska utveckla.²⁷⁵ Det här ramverket är således en av grunderna i de gällande svenska läroplanerna.

De åtta nyckelkompetenserna beskrivs så här:

1. Kommunikation på modersmålet i tal och skrift.
2. Kommunikation på främmande språk i tal och skrift.
3. Matematiskt kunnande och grundläggande vetenskaplig och teknisk kompetens.
4. Digital kompetens, det vill säga säker och kritisk användning av it för arbete, fritid och kommunikation.
5. Lära att lära: att kunna hantera sitt lärande på egen hand och i samverkan med andra.
6. Social och medborgerlig kompetens i ett mångfaldigt samhälle.

272. Assessment & Teaching of 21st Century Skills. Melbourne Graduate School of Education, The University of Melbourne. Melbourne: The University of Melbourne. 2012. <<http://education.unimelb.edu.au/arc/projects/completed/2012/atc21s>>

273. Berthelsen (2016).

274. Europaparlamentets och rådets rekommendation av den 18 december 2006 om nyckelkompetenser för livslångt lärande. Bryssel: Europaparlamentet. 2006. <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/?uri=celex%3A32006H0962>>

275. Ibid.

7. Initiativförmåga och företaganda.
8. Kulturell medvetenhet och kulturella uttrycksformer.²⁷⁶

Genomförandet av den här typen av ramverk ställer krav på att lärare kan hantera detta i sin undervisning. 2013 genomförde forskare vid Michigan State University en kritisk analys och syntes av femton olika ramverk som rör 21st century skills och 21st century learning för att ringa in vad lärare behöver kunna och vad lärarutbildningen måste ta upp.²⁷⁷ Forskarna identifierade tre övergripande teman som i sin tur innehåller olika kunskapsområden:

- Grundläggande kunskaper (att veta). Här ryms digital kompetens, traditionella ämneskunskaper samt förmågan att kunna använda och bygga vidare på sina kunskaper i nya situationer och sammanhang.
- Metakunskaper (att handla). Hit hör kreativitet och nytänkande, problemlösning och kritiskt tänkande.
- Humanistiska kunskaper (att värdera). Till det här temat räknas förmågor som behövs för att klara sig i livet och på arbetsmarknaden. Det handlar till exempel om att kunna ta egna initiativ, att lära sig att lära och vara målmedveten. Andra centrala förmågor är kulturell kompetens samt förmågan att förstå och kunna hantera de utmaningar och möjligheter som ett mångfaldigt samhälle innebär. Det är också viktigt att kunna samarbeta, att vara etiskt medveten, och att försöka se samhället och tillvaron ur andras perspektiv.

Forskarna konstaterar att inget egentligen har förändrats sedan antikens Grekland – det handlar fortfarande om att ha kunskap, att kunna handla och värdera. Men samtidigt är allt ändå annorlunda. Den digitala utvecklingen leder till att innehållet i de kunskapsområden som ryms inom de tre temana förändrats i grunden.²⁷⁸

Det fysiska och det virtuella är på väg att flyta samman, vilket betyder att förståelsen och hanteringen av verkligheten blir annorlunda. Allt förändras och förändringarna kommer att fortsätta. Detta måste skolan och undervisningen ta hänsyn till. Vad eleverna behöver lära sig för att fungera i samhället går aldrig att låsa fast i någon slutgiltig form, utan måste ständigt revideras och arbetas om.²⁷⁹

276. Ibid.

277. Kereluik, K. mfl, "What Knowledge Is of Most Worth: Teacher Knowledge for 21st Century Learning", *Journal of Digital Learning in Teacher Education* 29:4 2013 s. 127–140 DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/21532974.2013.10784716>

278. Ibid.

279. Ibid.

Kunskap om de samhälleliga demokratiska processerna

2011 presenterade Unesco ett internationellt ramverk för medie- och informationskunnighet i skolan och lärarutbildningen. Det rör sig om ett samlingsbegrepp för kompetenser kring medier och information som är nödvändiga för att kunna fungera som medborgare i dagens medielandskap och samhälle. Syftet med ramverket är att stärka skolans och lärarnas kunskaper om medier utifrån ett medborgar- och demokratiperspektiv.²⁸⁰

Medie- och informationskunnighet handlar bland annat om att kunna söka information i en mängd olika situationer och sammanhang, till exempel på biblioteket och på internet. Det är även nödvändigt att kunna bedöma informationen kritiskt och att utveckla en förståelse för hur de olika typer av medier som finns idag ser ut och fungerar. Det gäller också att förstå hur en journalist arbetar, att inse censurens destruktiva kraft i samhället och att själv kunna publicera sig på olika sätt, i olika medier. Allt det här krävs numera för att kunna ta plats i det offentliga rummet och för att kunna ta en aktiv roll i samhällets demokratiska processer.²⁸¹

Här spelar skolan en avgörande roll, konstaterar Unesco i ramverket. Läraren och undervisningen måste hjälpa eleverna att få en djupare förståelse för sina medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Därför är det viktigt att ta fram metoder och arbetssätt som utgår ifrån ramverket och som möjliggör detta.²⁸²

Skolbibliotekens betydelse för den pedagogiska processen

2015 publicerade International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA, sina riktlinjer för skolbibliotek, och i svensk översättning 2017.²⁸³ Riktlinjerna visar på skolbibliotekets betydelse för att stödja lärarnas undervisning och elevernas lärande. Därför är det avgörande att skolbiblioteket bemannas av utbildade bibliotekarier som kan samverka med och komplettera lärarna.²⁸⁴

Skolbibliotekets mål är att bidra till utvecklingen av medie- och informationskunniga elever som är flexibla, kan anpassa sig till

280. Wilson, C. & Grizzle, A., Medie- och informationskunnighet i skolan och lärarutbildningen. Göteborg: NORDICOM. 2013 <<http://www.nordicom.gu.se/sv/publikationer/medie-och-informationskunnighet-i-skolan-och-lararutbildningen>>

281. Ibid.

282. Ibid.

283. Schultz-Jones, B. & Oberg, D. (red.), IFLA:s riktlinjer för skolbibliotek. Den Haag: IFLA. 2017. <<http://www.ifla.org/files/assets/school-libraries-resource-centers/publications/ifla-school-library-guidelines-sv.pdf>>

284. Ibid.

förändringar, samt arbeta både självständigt och i grupp. Samtidigt är det viktigt att eleverna blir etiska och ansvarsfulla medborgare som tänker kritiskt, kan hantera ett globalt och mångfaldigt samhälle och respekterar andras åsikter och värderingar.²⁸⁵ Trots att IFLA:s riktlinjer ligger väl i linje med 21st century skills, nämns skolbiblioteket och dess pedagogiska möjligheter dock sällan i de internationella diskussionerna om skolans digitalisering och utveckling.

2013 presenterade EU-kommissionen handlingsplanen *Opening Up Education*, som är tänkt att sätta fart på digitaliseringen och den pedagogiska utvecklingen i medlemsländernas utbildningssystem.²⁸⁶ En kartläggning av hur de europeiska skolorna använder och förhåller sig till it och digitala medier i undervisningen visade att utvecklingen mest rullar på i gamla hjulspår.²⁸⁷ I resten av utbildningssystemet finns också mycket att ta tag i.²⁸⁸

Inom ramen för *Opening Up Education* pågår en rad olika satsningar som finansieras med centrala medel. För skolans del genomförs bland annat projekt inom Europeiska skoldatanätet som syftar till att utveckla och sprida nya sätt att undervisa med hjälp av it och digitala medier. Hit hör till exempel det arbete som pågår i utvecklingsmiljön *Future Classroom Lab* i Bryssel²⁸⁹ och den kompetensutveckling som bedrivs i form av nätbaserade distanskurser på engelska av European Schoolnet Academy.²⁹⁰

2015 publicerade OECD rapporten *Students, Computers and Learning: Making the Connection*, som bygger på en analys av PISA 2012.²⁹¹ Här konstateras att den digitala utvecklingen i samhället fortfarande inte märks i någon högre grad i skolan. Undervisningen är huvudsakligen inriktad på förmedling av fakta och it används som verktyg inom ramen för detta.²⁹² I rapporten konstateras att en god tillgång till it och digitala medier i skolan inte är någon garanti för att undervisningen utvecklas. De länder som har goda resultat när det gäller digital

285. Ibid.

286. Nytt EU-initiativ för att främja innovation och digital kompetens inom utbildningen. Pressmeddelande 25/9 2013. Bryssel: Europeiska Kommissionen. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-859_sv.htm>

287. Survey of schools: ICT in Education. Bryssel: Europeiska Kommissionen. 2013. <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/survey-schools-ict-education>>

288. Nytt EU-initiativ för att främja innovation och digital kompetens inom utbildningen. Pressmeddelande. Bryssel: Europeiska Kommissionen. 2013 <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-859_sv.htm>

289. Future Classroom Lab, <<http://fcl.eun.org/>>

290. European Schoolnet Academy, <<http://www.europeanschoolnetacademy.eu/>>

291. Students, Computers and Learning: Making the Connection. Paris: OECD. 2015. <<https://www.oecd.org/publications/students-computers-and-learning-9789264239555-en.htm>>

292. Ibid.

läsförmåga och matematisk problemlösning med hjälp av it är inte de som har högst datortäthet utan de som tänkt om när det gäller didaktiken. Undervisningen har förändrats. Lärarna arbetar mycket mer med dialog och resonerande återkoppling. Rapporten betonar att det krävs ett intensivt samspel mellan lärare och elever för att utveckla de förmågor som är viktiga i dagens samhälle. Här kan tekniken ibland bli mer en distraktion och ett hinder. Därför är det viktigt att utveckla undervisningsmetoder som drar nytta av tekniken och låter eleverna utveckla 21st century skills.²⁹³ Rapportens slutsats är att medlemsländernas beslutsfattare måste tänka om kring kunskap och lärande och skapa nya visioner och mål för skolan. De måste också ta fram hållbara strategier som gör det möjligt för lärare att utveckla en undervisning som hjälper eleverna att förstå och hantera dagens digitaliserade verklighet. Enligt rapporten är detta ett arbete som måste påbörjas snarast för att främja en fortsatt tillväxt för att öka skolans likvärdighet och undvika växande sociala klyftor.²⁹⁴

Sedan 2015 arrangerar OECD konferensen *Global Education Industry Summit* tillsammans med olika medlemsländers utbildningsdepartement. Det första året arrangerades konferensen i Helsingfors²⁹⁵, 2016 i Jerusalem²⁹⁶ och 2017 i Bryssel. 2018 är det dags för Tallinn.²⁹⁷ Syftet med konferensen är att få igång en samverkan med den framväxande globala utbildningsindustrin. OECD vill på det här sättet lägga grunden till ett globalt ekosystem som kan få fart på skolans digitalisering och den pedagogiska utvecklingen.²⁹⁸

Inför konferensen 2016 presenterade OECD rapporten *Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills*. Man slår fast att skolan som institution inte är redo att använda den digitala utvecklingens möjligheter för att utveckla och förändra undervisningen. För att detta ska ske måste beslutsfattarna skapa förutsättningar för en ny verksamhetskultur som kan ge stöd åt innovativt och entreprenöriellt tänkande i skolan.²⁹⁹

293. Ibid.

294. Ibid.

295. Pålsson, S., En global dialog kring skolans digitalisering, Omvärldsbloggen, 21/10 2015 <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2015/10/21/en-global-dialog-kring-skolans-digitalisering/>>296. Pålsson, S., OECD vill förnya skolan för att främja samhällsutvecklingen, Omvärldsbloggen, 29/9 2016 <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2016/09/29/oecd-vill-fornya-skolan-for-att-framja-samhallsutvecklingen/>>297. Pålsson, S., En global dialog kring skolans digitalisering, Omvärldsbloggen, 21/10 2015. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2015/10/21/en-global-dialog-kring-skolans-digitalisering/>>

298. Ibid.

299. Ibid.

Här kan det vara värt att knyta an till den brittiske forskaren Neil Selwyn, som i sin forskning ägnar sig åt att undersöka vad som händer när it och digitala medier möter skolan. Han menar att det är nödvändigt att skolans digitalisering blir en viktig fråga i den allmänna samhällsdebatten och att olika perspektiv möts. Inte minst behövs en diskussion om varför digitaliseringen är viktig, vart den ska leda och hur vi ser till att den blir möjlig att genomföra. Det krävs också djupare samtal om vad eleverna behöver lära sig och vad detta i sin tur kräver av lärarna.³⁰⁰ Selwyn brukar peka på den livliga diskussion kring skolmaten, som kom igång i Storbritannien för några år sedan. Digitaliseringen av skolan är en långt viktigare fråga menar han, där det alltför sällan förs en seriös och granskande debatt.³⁰¹

DIGITALISERINGEN AV DEN SVENSKA SKOLAN

Under de senaste tio åren är det allt fler huvudmän som har satsat på att ge sina lärare och elever tillgång till varsin dator eller surfplatta. Men precis som OECD-rapporten visade 2015, handlar digitalisering om betydligt mer än att ge tillgång till tekniken. Martin Tallvid visar till exempel i sin avhandling *1:1 i klassrummet. Analyser av en pedagogisk praktik i förändring*, att svårigheterna i regel har underskattats. Allting förändras när samtliga i klassrummet har datorer och är uppkopplade. Undervisningens förutsättningar förändras i grunden. Det ställs helt andra krav på kunskaper och förmågor både hos elever och lärare.³⁰²

För att få en översiktlig bild av förutsättningarna för hur it och digitala medier används och är integrerade i undervisningen genomför Skolverket regelbundet en enkätundersökning bland skolledare, lärare och elever i förskolan samt vid grund- och gymnasieskolan. Resultaten har presenterats 2009, 2012 och 2016 i rapporter under rubriken *It-användning och it-kompetens i skolan*.³⁰³ I den senaste undersökningen omfattas även förskolechefer samt förskollärare och barnskötare.³⁰⁴

300. Pålsson, S., Ett kritiskt perspektiv på skolans digitalisering, Omvärldsbloggen, 12/4 2016. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2016/04/12/ett-kritiskt-perspektiv-pa-skolans-digitalisering/>>

301. Ibid.

302. Tallvid, M., 1:1 i klassrummet – analyser av en pedagogisk praktik i förändring. Akademisk avhandling. Göteborg: Göteborgs universitet. 2015. URI: <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/37829>

303. It-användning och it-kompetens i skolan (första delen), Stockholm: Skolverket. 2009. <<https://www.skolverket.se/publikationer?id=2192>>, It-användning och it-kompetens i skolan (andra delen), Stockholm: Skolverket. 2010. <<https://www.skolverket.se/publikationer?id=2373>>, It-användning och it-kompetens i skolan, Stockholm: Skolverket. 2013. <<https://www.skolverket.se/publikationer?id=3005>> och It-användning och it-kompetens i skolan, Stockholm: Skolverket. 2016. <<https://www.skolverket.se/publikationer?id=3617>>

304. (Skolverket 2016).

Rapporterna visar att det återstår en hel när det gäller tillgång till tekniken och att få igång den pedagogiska användningen av it och digitala medier. På många håll finns också bristande kompetens bland skolledare när det gäller förmågan att organisera och driva utvecklingen framåt. Den senaste rapporten visar att förutsättningarna har förbättrats överlag, men det krävs ändå mycket arbete innan digitaliseringen har nått en hög och jämn nivå i hela landet. Det är också stora skillnader i utvecklingsgrad och it-mognad mellan förskolan, grundskolan och gymnasiet. Förskolan halkar efter, medan gymnasieskolan har kommit längst.³⁰⁵

Enligt de senaste siffrorna finns det en dator eller surfplatta på 8,2 barn i förskolan och i genomsnitt används de digitala möjligheterna mindre än en timme i veckan. I grund- och gymnasieskolan är tillgången till tekniken bättre och den pedagogiska användningen ökar i samtliga ämnen. Det är dock fortfarande stora skillnader mellan skolformer och skolor. I hela grundskolan är det i genomsnitt 28 procent av eleverna som har tillgång till en egen dator eller surfplatta. I årskurs 7–9 har andelen ökat till 51 procent. I gymnasieskolan handlar det om 79 procent av eleverna.³⁰⁶

En knapp fjärdedel av personalen i förskolan har numera tillgång till en egen dator, vilket är en fördubbling sedan 2012. I stort sett alla grundskolelärare har idag en egen dator, vilket är en ökning från tre av fyra lärare 2012. Redan i den förra undersökningen hade i princip alla gymnasielärare varsin dator, och så är det fortfarande.³⁰⁷

Trots att tillgången har blivit bättre och användningen har ökat, upplever inte eleverna generellt sett att deras digitala kompetens³⁰⁸ ökat. De upplever fortfarande att den är på "en ganska god nivå".³⁰⁹ Ungefär hälften av lärarna i grund- och gymnasieskolan uppger i den senaste enkäten att de har ett fortsatt stort behov av kompetensutveckling. Framför allt handlar det om hur de ska använda de digitala möjligheterna i sin undervisning, hur de bäst kan förebygga kränkningar på internet, hanteringen av multimedia samt säker användning och lag och rätt på internet. I förskolan är det cirka 50 pro-

305. Ibid.

306. Ibid.

307. Skolverket (2013)

308. Här används definitionen från Europaparlamentets och rådets rekommendation om nyckelkompetenser för livslångt lärande utan närmare precisering: Säker och kritisk användning av informationssamhällets teknik samt grundläggande färdigheter i informations- och kommunikationsteknik.

309. (Skolverket 2016).

cent som anser sig behöva kompetensutveckling i grundläggande datorkunskap.³¹⁰

Det är något fler rektorer idag än 2012 som uppger att de har tillräcklig kompetens för att leda skolans it-strategiska arbete. Fortfarande är det dock en tredjedel som menar att de inte klarar detta. Bland förskolecheferna är det 57 procent som anser sig ha tillräcklig kompetens.³¹¹

SVENSKA FORSKNINGSPROJEKT

Forskningsprojektet *Unos uno* vid Örebro universitet, som genomfördes 2010–2013, är den hittills mest omfattande svenska undersökningen av hur it och digitala medier används i skolan. Tjugo grund- och gymnasieskolor i elva kommuner samt en friskolekoncern, som satsat på varsin dator till elever och lärare, deltog i projektet.³¹²

I slutrapporten *Att förändra skolan med teknik: bortom "en dator per elev"* konstateras att den här typen av satsningar ska ses som utvecklingsprojekt som på längre sikt innebär genomgripande förändringar av undervisningen och skolans verksamhetskultur. Därför är det avgörande att kommunerna lägger större fokus på själva förändringsarbetet. Först och främst måste man reda ut vad som är syftet med den här satsningen och vad man vill nå fram till. När det väl är klart, gäller det att arbeta med hur arbetet ska organiseras och vad som behöver göras för att man ska nå fram till målet. Här finns det brister på många håll.³¹³

En av slutsatserna i *Unos uno* är att den kommunala ledningsnivån har en avgörande roll. Det är helt enkelt nödvändigt att se till att alla inblandade strävar åt samma håll. Man måste också inse att det inte bara handlar om att börja använda datorer och nät i skolan, utan att det faktiskt handlar om en genomgripande förändring av hela verksamheten.³¹⁴

Det gäller att förstå att datorerna inte ska ersätta lärarna och att eleverna inte ska arbeta för mycket på egen hand. Istället måste man arbeta med att ta fram handledande undervisningssätt som utvecklar

310. Ibid.

311. Ibid.

312. Unos Uno, <<http://unosuno.blogspot.se/>>

313. Grönlund, Å., *Att förändra skolan med teknik: bortom "en dator per elev"*. Stockholm: SKL. 2014. URN: urn:nbn:se:oru:diva-34389.

314. Ibid.

elevernas lärande genom att dra nytta av teknikens möjligheter. I det här avseendet kan till exempel sociala medier spela en viktig roll. Lärarnas löpande kompetensutveckling är en annan avgörande faktor. Dessutom är det av stor betydelse att man dokumenterar arbetssätt som fungerar och att man sprider dem vidare inom kollegiet och ut i landet.³¹⁵

Mellan 2014 till 2016 genomförde Ifous, tillsammans med nitton skolor i åtta kommuner, FoU-programmet *Digitalisering i skolan*. Här handlade det om att utveckla arbetssätt som kan bidra till skolornas pedagogiska utveckling och ge stöd åt lärarnas användning av it och digitala medier i undervisningen. Den uttalade målsättningen var att undervisningen ska hjälpa eleverna att utveckla framtidskompetenser, vilket ungefär motsvarar de gemensamma dragen i de tre vanligaste ramverken om 21st Century Skills.³¹⁶

Slutrapporten från projektet kommer att presenteras senare i år. Redan vid det avslutande seminariet i januari konstaterades att projektet har fungerat som en utvecklingskatalysator för de deltagande skolorna.³¹⁷

Nationella strategier för skolans digitalisering

Nu börjar det även hända saker på det nationella planet. Våren 2016 presenterade Skolverket sina förslag på nationella strategier för hela skolväsendet. Den övergripande visionen för 2022 består av två delar. Den första delen handlar om att alla barn och elever ska utveckla en adekvat digital kompetens. Den andra delen består i att se till att alla skolformer kan utnyttja den digitala utvecklingen på sätt som möjliggör att verksamheten effektiviseras och att elevernas resultat förbättras.³¹⁸

Skolverket avstår från att ge en mer exakt definition av vad en adekvat digital kompetens innebär, eftersom detta omöjliggörs av den snabba teknikutvecklingen. Utgångspunkten är den definition av digital kompetens som Digitaliseringskommissionen ger i sitt slutbetänkande. Där sägs att digital kompetens innefattar de kunskaper och färdigheter, den förståelse och den motivation som individen behöver i den genomgripande förändringsprocess som digitaliseringen innebär. Det handlar bland annat om att vara förtrogen med nödvändiga digitala

315. Ibid.

316. Digitalisering i skolan, <<http://www.ifous.se/programomraden-forskning/digitalisering-i-skolan/>> och Berthelsen (2016).

317. Ibid.

318. Förslag på nationell strategi för digitalisering, skolan och förskolan. Stockholm: Skolverket. 2016. <<http://www.skolverket.se/publikationer?id=3621>> samt Förslag på en nationell IT-strategi för gymnasieskola och vuxenutbildning. Stockholm: Skolverket. 2016.

verktyg och tjänster samt att kunna följa med i och dra nytta av den digitala utvecklingen i sin vardag, något som alla måste kunna för att inte falla utanför samhället.³¹⁹

Detta förutsätter att skolledningen på landets skolor kan leda det digitala utvecklingsarbetet. Moment som rör detta ska därför framöver vara en del av Rektorsprogrammet. Det är också avgörande att lärare har den digitala kompetens som är nödvändig. Undervisning kring detta måste således integreras i landets samtliga lärarutbildningar. Andra förutsättningar som måste uppfyllas är bland annat tillräcklig tillgång till datorer och motsvarande utrustning i och utanför skolan, en tillräcklig digital infrastruktur och en teknisk och pedagogisk supportverksamhet som motsvarar skolans behov. Detta ansvarar rektor och förskolechef för i sina respektive verksamheter.³²⁰

En revidering av innehållet i kurs- och läroplaner är ytterligare en förutsättning för att visionen ska kunna uppfyllas. En sådan presenterades av regeringen den 9 mars i år.³²¹ De nationella strategierna är fortfarande under beredning på Regeringskansliet.

Ett resultat av förändringarna är att inslag om programmering införs i flera ämnen på grundskolan, framför allt inom matematik och teknik. Ett annat är att undervisningen generellt ska stärka elevernas källkritiska förmåga. Undervisningen ska lära eleverna att arbeta med digitala medier, texter och verktyg. De ska även lära sig att lösa problem och att omsätta idéer i handling på ett kreativt sätt genom att använda den digitala utvecklingens möjligheter. I kurs- och läroplanerna sägs också att eleverna ska lära sig att använda och förstå digitala system och tjänster samt att de med hjälp av undervisningen i olika ämnen ska utveckla en förståelse för hur individ och samhälle påverkas av den digitala utvecklingen.³²²

En annan viktig förändring rör skrivningen i läroplanerna om rektors ansvar för skolbiblioteket. Nu handlar det inte längre bara om att se till att lärare och elever har tillgång till skolbibliotek. Istället gäller det att säkerställa att skolbibliotekets verksamhet används som en del i undervisningen för att stärka elevernas språkliga förmåga och digitala kompetens.³²³

319. Ibid.

320. Ibid.

321. Stärkt digital kompetens i läroplaner och kursplaner. Pressmeddelande 9/3 2017. Stockholm: Regeringen. <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/03/starkt-digital-kompetens-i-laro-planer-och-kursplaner/>>

322. Ibid.

323. Ibid.

I mars 2017 tillsatte regeringen en utredning som senast den 1 november ska föreslå hur förskolläraryrket och lärarutbildningarna tillsammans med huvudmännen kan skapa en långsiktig samverkan kring praktikinrä skolforskning.³²⁴ Utredningen kommer att knyta an till den försöksverksamhet kring praktikinrä forskning som startar senare i år.³²⁵ Det övergripande syftet är att stärka förskolans och skolans vetenskapliga grund, läraryrkets attraktivitet och elevernas måluppfyllelse. Utredningen och försöksverksamheten kommer säkert också att ha betydelse för det fortsatta arbetet med skolans digitalisering.³²⁶

Kompetensutveckling för skollära och pedagoger

Skolverket har sedan 2015 i uppdrag av regeringen att ta fram och genomföra nationella skolutvecklingsprogram som ska göra det möjligt för skollära, lärare och förskollära att fortbilda sig inom viktiga områden: Digitalisering, matematik, naturvetenskap, specialpedagogik samt skolans värdegrund.³²⁷ Några satsningar som inletts tidigare, bland annat Läslifftet³²⁸, inkluderas också i skolutvecklingsprogrammen.³²⁹ Under våren 2017 presenterade Skolverket modulen *Lära digitalisering*, som vänder sig till huvudmän och skollära och är tänkt att underlätta det strategiska utvecklingsarbetet.³³⁰

Avsikten är att det utbildningsmaterial som tas fram i form av olika moduler ska användas till verklighetsnära kollegialt lärande ute i landets skolor.³³¹ Huvudmän kan ansöka hos Skolverket om statsbidrag för att genomföra kompetensutvecklingsinsatser för sina medarbetare.³³²

324. Ökad samverkan kring praktikinrä forskning för stärkt vetenskaplig grund i skolväsendet, Stockholm: Regeringen. 2017. <<http://www.regeringen.se/rattsdokument/kommittedirektiv/2017/03/dir.-201727/>>

325. Ny satsning på skolforskning. Pressmeddelande 9/3 2017. <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/03/ny-satsning-pa-skolforskning/>>

326. Ibid.

327. Nationella skolutvecklingsprogram, <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/nationella-skolutvecklingsprog>>

328. Läslifftet i skolan, <<https://www.skolverket.se/kompetens-och-fortbildning/larare/laslyftet>>

329. Nya nationella skolutvecklingsprogram. Pressmeddelande 9/7 2015. Stockholm: Skolverket. <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2015/07/nya-nationella-skolutvecklingsprogram/>>

330. Lära digitalisering, <<https://www.skolverket.se/kompetens-och-fortbildning/skollära/styrning-ledning>>

331. Arbeta med modulerna, <https://larportalen.skolverket.se/#/1_arbeta> och Kollegialt lärande för bestående kompetensutveckling, <https://larportalen.skolverket.se/#/4_kollegialtlarande>

332. Fortbildning för lärare, <<https://www.skolverket.se/kompetens-och-fortbildning/larare>>

Skolbibliotekarier kan delta i Läslyftet samt i några av de moduler som ingår i området Digitalisering.³³³

SKOLBIBLIOTEKET OCH SAMMANHANGET

Skolbibliotek är en komplex fråga som ofta kan kännas svår att överblicka. Ett skäl till detta är att skolbiblioteket sedan länge befinner sig i skärningspunkten mellan kulturpolitik och utbildningspolitik. Ur det kulturpolitiska perspektivet är det viktigt att lyfta fram värdet av att eleverna stimuleras att läsa och att intressera sig för litteratur. Utbildningspolitiken lägger å sin sida vikt vid verksamhetens pedagogiska uppgift och roll.

Skolbiblioteket befinner sig mitt emellan skol- och biblioteksväsendet och den här kluvenheten präglar frågan uppifrån och ned. Den politiska styrningen av verksamheten sker både genom riksdagens beslut och av beslutsfattarna i landets kommuner. Det finns inte någon aktör som har det totala och samlade nationella ansvaret. Istället är det rektor på varje enskild skola som ansvarar för att gällande regler följs.³³⁴

Kungliga biblioteket arbetar sedan 2015 med att få ett samlat grepp kring frågan tillsammans med sju statliga myndigheter som samtliga har ansvarsområden när det gäller skolbibliotek. Man har bildat en myndighetsöverskridande skolbiblioteksgrupp med representanter för sju myndigheter: Skolverket, Skolinspektionen, Statens medieråd, Myndigheten för tillgängliga medier, Specialpedagogiska skolmyndigheten, Skolforskningsinstitutet och Kulturrådet. Tanken är både att man ska dela erfarenheter och lära av varandra och att se till att alla uppgifter som fallit på de olika myndighetsborden verkligen hanteras.³³⁵

2016 gav gruppen gemensamt ut *Skolbibliotek – hur ser det ut?* Rapporten ger en kortfattad och övergripande bild av det nationella läget. En viktig slutsats är att de flesta i skolans värld tycks vara överens om vad som är ett bra skolbibliotek. Det handlar om en verksamhet som utvecklar elevernas språkliga förmåga och som är tydligt kopplad till skolans pedagogiska verksamhet. Samtidigt som skolbiblioteket ska ha en egen tydlig verksamhet, är det viktigt att den är integrerad i den större helheten och bidrar till att möjliggöra att alla elever uppnår läroplanens mål. Men för att detta ska kunna uppfyllas

333. Moduler för digitalisering, <<https://larportalen.skolverket.se/#/moduler/0-digitalisering/alla/alla>>

334. Skolbibliotek – hur ser det ut? En kartläggning inom ramen för den myndighetsöverskridande skolbiblioteksgruppen. Stockholm: Kungliga biblioteket. 2016. <http://www.kb.se/Dokument/Samverkan/Rapporter/Skolbibliotek_hur%20ser%20det%20ut_2016.pdf>

335. Ibid.

krävs en tillräcklig bemanning. Här brister det fortfarande på de flesta håll.³³⁶

Vad säger lagen och siffrorna?

2011 trädde en ny skollag i kraft som innebär att alla elever ska ha tillgång till ett skolbibliotek. Skrivningen finns med i avsnittet om lokaler och utrustning som är nödvändig för att syftet med utbildningen ska kunna uppfyllas.³³⁷ I och med att bestämmelserna om skolbibliotek flyttats från bibliotekslagen till skollagen, är verksamheten obligatorisk. Skolinspektionen kan utdöma vite om huvudmannen inte ser till att det finns ett bibliotek på skolan. Det finns dock ingen närmare precisering om vad som faktiskt kännetecknar ett skolbibliotek eller om hur det ska bemannas. Skolinspektionen har därför sammanställt riktlinjer som bygger på lagens förarbeten, som de använder vid sina inspektioner.³³⁸

Skolinspektionens riktlinjer säger att ett skolbibliotek är en gemensam och ordnad resurs av medier och information som ställs till lärarnas och elevernas förfogande. Tillgång definieras som att det ska vara möjligt att kontinuerligt använda skolbiblioteket som en del av elevernas utbildning, antingen direkt på skolan eller i dess omedelbara närhet. Skolbiblioteket ska rymma fack- och skönlitterära böcker samt digitala medier. Detta kan ordnas på en rad olika sätt. E-böcker är en möjlighet, bokbuss en annan.³³⁹

Det viktiga är att skolbiblioteket har en pedagogisk funktion. Böcker och andra medier ska stödja elevernas lärande och måluppfyllelse, och samlingarna ska vara anpassade till deras behov för att främja språkutveckling och stimulera till läsning.³⁴⁰

Frånvaron av en klar och tydlig definition innebär att det är omöjligt att mäta om alla skolor verkligen ger lärare och elever tillgång till ett skolbibliotek. Kungliga biblioteket, som ansvarar för den nationella biblioteksstatistiken, gjorde inför 2014 års mätningar tolkningen att ett skolbibliotek ska ha minst 20 timmars bemanning för att kunna uppfylla lagen och lagstiftarens intentioner.³⁴¹ Med användningen

336. Ibid.

337. Skollag. SFS 2010:800.

338. Skolbibliotek. Informationsblad 30/9 2011. Stockholm: Skolinspektionen. <<https://www.skolinspektionen.se/globalassets/0-si/04-rad-och-vagledning/stallningstaganden/infoblad-skolbibliotek.pdf>>

339. Ibid.

340. Ibid.

341. Bibliotek 2014. Offentligt finansierade bibliotek. Stockholm: Kungliga biblioteket. 2015. <http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2015/05/Rapport_Bibliotek2014.pdf>

av den definitionen blev det uppenbart att det inte är mer än knappt hälften av landets elever som verkligen har tillgång till ett fungerande skolbibliotek. Ungefär 900 av Sveriges totalt cirka 4 000 grund- och gymnasieskolor. De allra flesta skolbibliotek har mindre än 10 timmars bemanning. På de skolor där biblioteket är bemannat minst 20 timmar i veckan, är det i regel en utbildad bibliotekarie som ansvarar för verksamheten.³⁴²

2014 infördes en ny bibliotekslag, som ställer krav på att alla kommuner ska ha en politiskt antagen plan för kommunens samlade biblioteksverksamhet. Ett skäl till detta är att skolbiblioteket är en eftersatt verksamhet på många håll. En plan innebär att det ställs upp mål som kan följas upp och som gör det möjligt att inom kommunen ställa mer konkreta krav på rektorer och skolor. En kommunövergripande plan kan också möjliggöra samverkan mellan olika biblioteksverksamheter och därmed ett bättre utnyttjande av de samlade resurserna.³⁴³

2015 genomförde Kungliga biblioteket en kartläggning och analys av vad som sägs om skolbiblioteken i de kommunala biblioteksplanerna. Man hittade totalt 112 biblioteksplaner som var aktuella och som kunde nås via webben. Detta motsvarar 39 procent av landets kommuner.³⁴⁴

I rapporten konstateras att det endast är ungefär en fjärdedel av biblioteksplanerna som innehåller formuleringar kring mål för kommunens skolbibliotek. Ännu färre innehåller uppföljningsbara mål. En femtedel innehåller skrivningar om bemanningen och dess omfattning. Oftast finns detta bara om de skolor där folkbibliotekets personal bemannar verksamheten. Det är dock en vanlig formulering att bemanningen är eftersatt och att den därför borde utökas.³⁴⁵

Ungefär hälften av biblioteksplanerna beskriver på något sätt samverkan mellan folk- och skolbiblioteken. Här återstår således mycket att göra. I rapporten påpekas att avsaknaden av en tydlig definition av skolbibliotek i skollagen innebär att det är svårt att avgöra i vilken mån det finns ett skolbibliotek värt namnet. Ett skäl till att det är så pass få av biblioteksplanerna som innehåller mål för skolbibliotekens verksamhet kan vara att det rent faktiskt inte finns någon verksamhet att planera,

342. Ibid.

343. Skolbibliotek i biblioteksplanerna 2015. Kommunala bibliotek. Stockholm: Kungliga biblioteket. 2015. <<http://www.kb.se/dokument/Samverkan/Skolbibliotek-i-biblioteksplanerna-2015.pdf>>

344. Ibid.

345. Ibid.

sågs det i rapporten. Är ett litet rum med några hyllor med böcker och utan bemanning verkligen att betrakta som ett skolbibliotek?³⁴⁶

Olika perspektiv på skolbibliotekets roll och funktion

Biblioteksforskaren David Loertscher visade redan på 1980-talet med sin taxonomi, vanligen kallad Loertschers taxonomi, att skolbiblioteket kan fylla en rad olika funktioner i skolan. På den lägsta nivån rör det sig om ett rum med böcker, som närmast är att betrakta ett lagerutrymme. På den högsta nivån är skolbiblioteket en väl utvecklad plats och funktion i skolan, bemannad med en utbildad bibliotekarie som ses som en kollega till lärarna och som deltar aktivt i pedagogisk planering och undervisning.³⁴⁷

Vad krävs för att ett skolbibliotek inte ska reduceras till en lagerlokal, utan fylla en aktiv funktion i skolans pedagogiska verksamhet? Vad är det som lägger hinder i vägen? 2016 publicerade Kungliga biblioteket rapporten *Skolbibliotek som pedagogisk resurs*, där man delvis kommer in på detta. Rapporten är baserad på en enkät bland de skolbibliotek på grund- och gymnasieskolan som har bemanning minst 20 timmar i veckan och som därmed också tillhör de som har mest resurser och är mest aktiva.³⁴⁸

Syftet med rapporten är att lyfta fram de funktioner som skolbibliotek har för att underlätta för alla elever att uppfylla läroplanens mål. Det betonas bland annat att skolbiblioteken är särskilt viktiga för de elevgrupper som prioriteras i bibliotekslagen: elever med läsnedsättning och svenska som andraspråk. Ungefär två tredjedelar av biblioteken med minst 20 timmars bemanning gör särskilda insatser för elever med läsnedsättning. Hälften av dem har någon form av verksamhet som är särskilt riktad till elever med annat modersmål än svenska.³⁴⁹

Om det inte fanns något skolbibliotek skulle alla elever ha en kraftigt försämrad tillgång till läsfrämjande aktiviteter och nivåanpassad läsning. De skulle också ges betydligt sämre möjligheter att utveckla sin medie- och informationskunnighet. Samtidigt skulle lärarna inte få tillgång till skolbibliotekets stöd i form av informationsresurser eller skolbibliotekariens pedagogiska insatser. Trots detta tycks medvetenheten om skolbibliotekets värde och betydelse vara låg bland

346. Ibid.

347. Limberg, L., På jakt efter den skolbiblioteksidé som flyr oss... Slutsatser efter studier i USA, Biblioteksbladet 1987:5–6.

348. Skolbibliotek som pedagogisk resurs 2016, Stockholm: Kungliga biblioteket. 2016 <http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2016/07/Rapport_Skolbibliotek_som_pedagogisk_resurs_2016.pdf>

349. Ibid.

många skolledare, även på de skolor som har god bemanning och en fungerande verksamhet.³⁵⁰

Skolbiblioteken – integrerade eller isolerade öar?

Nästan en fjärdedel av skolbiblioteken med minst 20 timmars bemanning har inte något samarbete med rektor eller någon annan representant för skolledningen. En knapp sjuandedel uppger att ingen får skolledningen medverka i styrningen av skolbibliotekets verksamhet. Hälften av dem har inte någon fastställd plan för verksamheten. I rapporten sägs att detta sannolikt är ett av skälen till att åtta av tio skolbibliotek inte har formulerat mål för eleverna informationsfärdigheter.³⁵¹

Det är uppenbart att även dessa skolbiblioteks verksamheter behöver styras och planeras bättre än idag och att det krävs mer tänkande kring hur den ska fogas in på ett bra sätt i skolans undervisning. Om det ser ut så här på de skolbibliotek som har bäst förutsättningar, är det värt att undra hur det ser ut på de skolor som har betydligt sämre förutsättningar, vilket ju är de flesta.³⁵²

Enkäten bland skolbibliotekarierna visar att de anser att det finns fyra grundproblem som hindrar skolbiblioteken från att fungera fullt ut som en pedagogisk resurs i skolan. Det är alltså dessa som måste hanteras på ett systematiskt sätt för att utveckling och förändring ska bli möjlig.

”För att få ordentlig fart på skolbiblioteket måste det helt enkelt satsas mer pengar.

Ett grundproblem består i att det är för låg bemanning på skolbiblioteket. 20 timmar i veckan är trots allt inte särskilt mycket. Skolledares bristande kunskaper och intresse för skolbibliotekets verksamhet och funktion är ett annat grundproblem. Detsamma gäller för lärares insikter och intresse. Om inte dessa båda pusselbitar är på plats blir det svårt att komma vidare. Det fjärde och sista grundproblemet som nämns är de fysiska resursbristerna. För att få ordentlig fart på skolbiblioteket måste det helt enkelt satsas mer pengar.³⁵³

350. Ibid.

351. Ibid.

352. Ibid.

353. Ibid.

Skolbibliotekariens betydelse

I *Unos unos* slutrapport betonas skolledningens avgörande betydelse när skolans verksamhet och undervisning digitaliseras. Samtidigt lyfts det fram att skolbibliotekarien genom sin kompetens har en nyckelroll i det här utvecklingsarbetet. Detta måste rektor därför vara medveten om och skapa förutsättningar för.³⁵⁴ Det är en stor och viktig utmaning som förhoppningsvis, åtminstone delvis, kan hanteras i Skolverkets kompetensutvecklingsprogram.

Håkan Fleischer understryker också skolbibliotekets och skolbibliotekariens betydelse i sin avhandling *En elev – en dator. Kunskapsbildningens kvalitet och villkor i den datoriserade skolan*.³⁵⁵ Bland annat pekar han på att skolbibliotekarien och läraren kompletterar varandra på ett bra sätt när de tryckta läroböckerna börjar ersättas av nätbaserat material och det blir allt viktigare att kunna söka, hantera och värdera information. Förutom att ha en viktig uppgift när det gäller informationssökning, källkritik samt medie- och informationskunnighet, kan skolbibliotekarien hjälpa läraren att utveckla sin undervisning i en mer handledande riktning.³⁵⁶

Skolbibliotekariens funktion som brygga mellan skola och föräldrar när verksamheten digitaliseras är också betydelsefull, menar Fleischer. Inte minst är det viktigt att förklara värdet med digitaliseringen, varför undervisningen behöver utvecklas och förändras, vilka krav samhällsutvecklingen ställer på elevernas utveckling samt vilken roll skolbiblioteket har i det här avseendet. Genom att tydliggöra vad utvecklingsarbetet syftar till och att visa att ett skolbibliotek är betydligt mer än ett rum med böcker, är det både möjligt att öka föräldrarnas förståelse och att få dem mer engagerade i den pågående förändringen.³⁵⁷

Skolbibliotekets funktion som en lugn plats för eleverna där de har tillgång till trådlöst nät samt en vägledning som är anpassad efter deras behov ska inte underskattas, tillägger Fleischer. Här handlar det

354. Grönlund (2014).

355. Fleischer, H. *En elev – en dator: kunskapsbildningens kvalitet och villkor i den datoriserade skolan*. Akademisk avhandling. Jönköping: Högskolan i Jönköping. 2013. URN: urn:nbn:se:hj:diva-22561 och Fleischer, H., *Skolbibliotekarier är allttjämt nyckelpersoner i den datoriserade skolan*, Håkans Fleischers blogg, 22/10 2014. <<http://www.fleischer.se/2014/10/22/skolbibliotekarier-ar-alltjamt-nyckelpersoner-i-en-till-en-projekt/>>

356. *Ibid.*

357. *Ibid.*

om skolbibliotekets demokratiska syfte och dess roll i att skapa större likvärdighet. Alla elever har inte tillgång till hjälp och stöd, en lugn plats eller nät hemma.³⁵⁸

Årets skolbibliotek och Skolbibliotek i världsklass

Hur borde skolbiblioteket se ut på landets skolor? Vilka mål ska kommuner och rektorer bli medvetna om och börja sträva mot? IFLA:s riktlinjer och mål pekar ut riktningen på ett bra sätt.³⁵⁹ De båda utmärkelserna *Årets skolbibliotek*³⁶⁰ samt *Skolbibliotek i världsklass*³⁶¹ erbjuder ytterligare konkretisering.

Årets skolbibliotek är en utmärkelse som delats ut under många år. För några år sedan stod Svensk biblioteksförning bakom det hela, men numera är det Nationella skolbiblioteksgruppen³⁶², ett nätverk av opinionsbildande föreningar inom biblioteks- och skolområdet, som bär ansvaret. Nationella skolbiblioteksgruppen vision är ett Sverige där bemannade skolbibliotek är en självklar och integrerad del i skolans arbete, och det sammanfattar på ett bra sätt vad det hela handlar om. Det är möjligt att föreslå såväl bibliotek på en grundskola som på en gymnasie- eller folkhögskola. Integration med ett folkbibliotek är inte något hinder utan sådana skolbibliotek kan också föreslås.³⁶³

Vid bedömningsarbetet läggs särskilt vikt att skolledningen är engagerad och delaktig i skolbibliotekets utveckling. Det är också av betydelse att skolbiblioteket är en integrerad del av arbetet med att utveckla elevernas läsförmåga samt medie- och informationskunnighet. En annan avgörande faktor är att det finns en bemanning som på ett fullgott sätt motsvarar det behov som finns på skolan. Tillgängligheten för elever i behov av särskilt stöd är också avgörande, liksom en strävan efter att se till att alla elevers behov av medier jämsställs, även för dem som har ett annat modersmål än svenska.³⁶⁴

358. Ibid.

359. IFLA (2017).

360. Årets skolbibliotek <<https://skolbiblioteksgruppen.wordpress.com/arets-skolbibliotek/>>

361. Här finns skolbiblioteken som håller världsklass, DIK 17/5 2017, <<http://www.dik.se/skolbibliotek-i-varldsklass>>

362. Om gruppen, <<http://www.dik.se/skolbibliotek-i-varldsklass>>

363. Årets skolbibliotek, <<http://www.dik.se/skolbibliotek-i-varldsklass>>

364. Ibid.

De senaste fem åren har Nacka gymnasiebibliotek³⁶⁵, skolbiblioteket på Celsiusskolan i Uppsala³⁶⁶, Centrumskolan i Växjö³⁶⁷, Hjulsbroskolan i Linköping³⁶⁸ och Polhemsskolan i Lund³⁶⁹ utsetts till Årets skolbibliotek.

Utmärkelsen *Skolbibliotek i världsklass* delas sedan 2013 ut av fackförbundet DIK. På den senaste listan, från 2016, har arton skolbibliotek fått utmärkelsen. Av dem är det fem som har fått den under samtliga fyra år. De skolbibliotek som utnämndes till Årets skolbibliotek 2014–2016 är med på den senaste listan.

Kriterierna för *Skolbibliotek i världsklass* utgår ifrån DIK:s definition av ett skolbibliotek:

”*Skolbiblioteket är en pedagogisk funktion. Skolbibliotekets uppdrag definieras av skollagen och kurs- och läroplaner. Under ledning av skolbibliotekarie stärker skolbiblioteket elevernas språkliga och digitala kompetens i en multimodal textvärld.*³⁷⁰

Ett skolbibliotek i världsklass ska vara en integrerad del av hela skolans pedagogiska vision. Det är också nödvändigt att samverka med skolledningen och övrig pedagogisk personal kring elevernas lärande. En viktig del av verksamheten består i att stärka elevernas förmåga att läsa och kommunicera i en värld som inte längre är begränsad till tryckt text, utan där digitala och multimediala uttrycksformer blir allt viktigare att förstå och hantera.³⁷¹

Det är också avgörande att utveckla elevernas digitala kompetens, i synnerhet när det gäller att söka, granska och använda information

365. Mannerheim, F., Skrivtavla i centrum på Årets skolbibliotek 2012. Skolverket. 2012 <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/arets/nacka-1.185013>>

366. Mannerheim, F., Läroplan och samarbete i fokus för Årets skolbibliotek 2013. Skolverket. 2014. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/arets/laroplan-och-samarbete-i-fokus-for-arets-skolbibliotek-2013-1.215091>>

367. Pålsson, S., Årets skolbibliotek 2014 fungerar som ett nav för bättre undervisning. Skolverket. 2014. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/arets/arets-skolbibliotek-fungerar-som-ett-nav-for-battre-undervisning-1.227803>>

368. Hjulsbroskolan blev Årets skolbibliotek 2015. Nationella skolbiblioteksgruppen. 2016. <<https://skolbiblioteksgruppen.wordpress.com/2016/02/02/arets-skolbibliotek-2015/>>

369. Hydén, J., På Polhem i Lund siktar man på att alla elever ska lyckas. Skolverket. 2017. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/arets/pa-polhem-i-lund-siktar-man-pa-att-alla-elever-ska-lyckas-1.256644>>

370. Vad är ett skolbibliotek? DIK reder ut begreppen. Stockholm: DIK. 2011. <https://issuu.com/diksnaack/docs/skolbibliotek_webb>

371. Ibid.

samt att använda sociala medier i sin kommunikation och kunskapsutveckling. Att kunna ge ett anpassat och fullgott stöd åt lärare och elever när det gäller deras litteratur- och medieanvändning är ytterligare ett nödvändigt kriterium.³⁷²

Vidgade perspektiv på skolbibliotekets pedagogiska roll

I regeringens revision av läroplanerna i mars 2017 framhävs skolbibliotekets pedagogiska funktion och betydelse i utvecklingen av elevernas språkliga förmåga och digitala kompetens.³⁷³ På lite längre sikt kan det sannolikt bidra till en bättre förståelse bland skolledare och lärare av hur verksamheten kan se ut och fungera. Särskilt gäller detta för rektors del, eftersom denne är ansvarig för att se till att skolbibliotekets pedagogiska möjligheter tas tillvara i den dagliga verksamheten.

En annan faktor som kan underlätta den fortsatta utvecklingen är det statsbidrag för personalförstärkning i skolbibliotek som regeringen införde 2016 och som pågår till och med läsåret 2017/18. Bidraget motsvarar hälften av kostnaden för en genomsnittlig heltidslön för en bibliotekarie och gäller anställda med utbildning inom biblioteks- och informationsvetenskap. Om någon sådan inte är tillgänglig kan det gå till att anställa någon med likvärdig utbildning. Huvudmannen avgör vad som är likvärdig utbildning.³⁷⁴

För att få ta del av det här bidraget krävs att det finns en långsiktig plan för utvecklingen av skolbibliotekets pedagogiska funktion och för skolbibliotekariens roll i undervisningen. Statsbidraget för personalförstärkning kommer att utvärderas senare under 2017.³⁷⁵

Under 2017 förbereder och genomför Skolinspektionen en kvalitetsgranskning av skolbibliotekets pedagogiska kraft och möjligheter. I granskningen tittar man närmare på hur skolor ser på skolbiblioteket, hur det används i undervisningen, användningen av it och digitala medier, hur man anpassar medieutbudet till elevernas behov och så vidare. Nu handlar det inte längre om enbart tillgång, utan om hur verksamheten faktiskt används, hanteras och kommer till nytta i skolan.³⁷⁶

372. Ibid.

373. Stärkt digital kompetens i läroplaner och kursplaner <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/03/starkt-digital-kompetens-i-laroplaner-och-kursplaner/>>

374. Statsbidrag för personalförstärkning i skolbibliotek, <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/statsbidrag/grundskole-och-gymnasieutbildning/statsbidrag-for-personalforstarkning-i-skolbibliotek-1.251235>>

375. Samtal med Anette Holmqvist, undervisningsråd på Skolverket, 21/2 2017.

376. Samtal med Kjell Ahlgren, undervisningsråd på Skolinspektionen, 2/3 2017.

2018 kommer Skolinspektionen att ändra inriktning på sin generella verksamhet. Tyngdpunkten kommer inte längre att ligga på inspektion, utan man kommer i högre grad att lägga vikt på tillsyn och kvalitet: vad som fungerar bra och vad fungerar mindre bra. Detta bygger på ett regeringsbeslut. Samtidigt är det meningen att man lite mer ingående ska dokumentera och beskriva det som fungerar bra. Avsikten är att bygga en resursbank av "best practice" som landets skolor kan använda som utgångspunkt och hjälp i den löpande utvecklingen av sin verksamhet.³⁷⁷

Det kan även vara värdefullt att vidga perspektiven och hämta inspiration från hur man tänker och agerar i andra länder. Ett exempel är *Future Ready Librarians*³⁷⁸ i USA, som inleddes sommaren 2016. Detta är en del av *Future Ready Schools*³⁷⁹, en satsning på digitalisering av skolan, som sedan 2015 drivs av *Alliance for Excellent Education och Office of Educational Technology* på det federala utbildningsdepartementet. Satsningen bygger på *Future Ready Pledge*³⁸⁰, där de skoldistrikt som undertecknar förbinder sig att utveckla sina skolors undervisning och administration i en digital riktning. I början av mars har 3100 skoldistrikt skrivit på och det finns minst ett sådant skoldistrikt i varje delstat. Totalt omfattas 19.2 miljoner elever, vilket motsvarar en tredjedel av den samlade mängden.³⁸¹

Future Ready Librarians bygger vidare på slutsatserna i rapporten *Leading In and Beyond the Library*³⁸², som publicerades 2014 av *Alliance for Excellent Education*. Rapporten visar och förklarar hur skolbiblioteket och skolbibliotekarien kan fungera som en drivande kraft i det pedagogiska utvecklingsarbetet. I en värld som i allt högre grad präglas av interaktiva digitala medier, där vem som helst kan göra sin röst hörd, har bibliotekariens kunnande en avgörande roll i att spela i utvecklingen av skolans undervisning. Inte minst är det viktigt att skolans verksamhetskultur förändras i en mer kollaborativ och nytänkande riktning där de olika kompetenserna i skolan verkligen tas tillvara.³⁸³

377. Ibid.

378. Future Ready Librarians, <<http://futureready.org/program-overview/librarians/>>

379. Future Ready Schools, <<http://futureready.org/>>

380. Take the Future Ready Schools Pledge, <<http://dashboard.futurereadyschools.org/pledge/>>

381. Ibid.

382. Wolf, M. A., Jones, R., & Gilbert, D., *Leading In and Beyond the Library*. Washington, DC: Alliance For Excellent Education. 2014. <<http://all4ed.org/wp-content/uploads/2014/01/BeyondTheLibrary.pdf>>

383. Ibid.

Utblick mot Danmark – pædagogisk læringscenter

Utvecklingen av skolbiblioteket till ett pedagogiskt lærcenter (pædagogisk læringscenter) i Danmark kan också vara värd att fästa blicken på. Hösten 2014 fick den danska grundskolan en ny läroplan (Fælles Mål).³⁸⁴ Samtidigt ersattes skolbiblioteket, som varit obligatoriskt sedan 1995, av ett pedagogiskt lærcenter, som ska finnas på varje skola.³⁸⁵

Skolbiblioteket samarbetade med det lokala folkbiblioteket och arbetet inriktades på att ge tillgång till läromedel i undervisningen och att främja elevernas läsning på fritiden. På det pedagogiska lærcentret handlar det istället om att tillsammans med skollärdningen ge stöd åt den pedagogiska utvecklingen på skolan och att förmedla kultur i olika former till eleverna. Andra viktiga uppgifter går ut på att föra in forskningsbaserad kunskap om undervisning och lärande och att ge stöd åt det kollegiala samarbetet.³⁸⁶

I likhet med *Future Ready Librarians* i USA är tanken att det pedagogiska lærcentret ska fungera som en dynamo och en knutpunkt för arbetet med skolans pedagogiska utveckling. Det danska utbildningsdepartementet presenterade 2015 ett väglednings- och inspirationsmaterial som ska hjälpa skolorna att arbeta med och att utveckla sitt pedagogiska lærcenter.³⁸⁷ Det är skolans ledning som bestämmer hur verksamheten ska organiseras och hur den ska bemannas. Hur detta görs beror helt på de behov och förutsättningar som finns på den enskilda skolan. Det kan handla om utbildade bibliotekarier, men det kan också röra sig om ämnesexperter, kulturförmedlare, eller om helt andra kompetenser.³⁸⁸

Forskare vid Professionshøjskolen UCC i Köpenhamn driver sedan förra året *PLC som strategisk udviklingsenhed og vejledningsfunktion – et forsknings – og udviklingsprojekt*, som stöds av det danska utbildningsdepartementet.³⁸⁹ I det här projektet tittar man närmare på hur detta kan gå till i praktiken och hur skolbiblioteket kan bli ett rum för

384. Bekendtgørelse om formål, kompetencemål og færdigheds- og vidensmål i børnehaveklassen (Fælles Mål), <<https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=164142>>

385. Bekendtgørelse om folkeskolens pædagogiske læringscentre, <<https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=163930>>

386. Ibid.

387. Undervisningsministeriet, Vejlednings – og inspirationsmateriale om det pædagogiske læringscenter, <<http://www.emu.dk/sites/default/files/2015%2006%2024%20Vejledning%20printvenlig.pdf>>

388. Ibid.

389. Bach, A. B., Christensen, O. & Johansen, C., PLC som strategisk udviklingsenhed og vejledningsfunktion – et forsknings – og udviklingsprojekt. https://www.ucviden.dk/portal/files/37163517/PLC_som_strategisk_udviklingsenhed_og_vejledningsfunktion_manifest_20160226.pdf

experiment och pedagogiskt nytänkande. Det handlar både om att skapar nya vägar för lärares undervisning och för elevers lärande.³⁹⁰

FOKUSBIBLIOTEK – EXEMPEL LINKÖPING

Linköpings kommuns satsning på fokusbibliotek i grundskolan är ett exempel på hur en skolhuvudman kan arbeta långsiktigt och målmedvetet med att utveckla skolbibliotekets pedagogiska funktion. Det övergripande målet är att ge ett gott stöd åt elevernas lärande och utveckling när det gäller läsförmåga samt medie- och informationskunnighet. Vägen dit handlar om att få igång en integrerad pedagogisk samverkan mellan lärare och skolbibliotekarie som kan förändra och förbättra undervisningen.³⁹¹ När Linköpings kommun antog sin första biblioteksplan 2007, gjordes en nulägesanalys av skolbiblioteken på grundskolan. Analysen visade att huvuddelen av skolorna hade ett bokrum, som i bästa fall var det bemannat med en lärare några få timmar per vecka. I biblioteksplanen uttrycktes en ambition att överskrida de här snäva ramarna. Tanken var att göra skolbiblioteken till en naturlig resurs i undervisningen och att bemanna dem med utbildade bibliotekarier.

2008 anställdes en barn- och ungdomschef, som tidigare arbetat i Växjö kommun och några år tidigare tagit initiativ till en satsning på bemannade skolbibliotek där. Den nye chefen identifierade Linköpings behov och såg möjligheter att förverkliga skrivningarna via biblioteksplanen. Samma år beslutade kommunfullmäktige att kommunen skulle inleda en långsiktig satsning på bemannade skolbibliotek. Det anslogs centrala utvecklingsmedel och det inrättades en ny tjänst, skolbibliotekschef, med anställning på utbildningsförvaltningen.

Skolbibliotekschefen är utbildad bibliotekarie och ansvarar för fokusbibliotekens samlade verksamhet. Fokusbiblioteken organiseras av utbildningsförvaltningen och ingår i Didaktikcenter³⁹², som är Linköpings kommuns centrala satsning på pedagogisk utveckling. Varje fokusbibliotekarie ingår i lärarkollegiet på sin skola och har rektorn som närmaste chef. Avsikten är att det dagliga sociala umgänget med lärarna ska göra det lättare att föra in biblioteksperspektivet i skolans vardag.

390. Kierkegaard Cain, S. M., PLC skal være pædagogisk eksperimentarium, UCC Magasin 19/2 2017. <<https://ucc.dk/magasin/nr-19-februar-2017/plc-skal-vaere-paedagogisk-eksperimentarium>>

391. Om ingen annan källa anges, bygger framställningen om fokusbibliotek i Linköping på Eriksson, C., Fokusbibliotek – en utvecklingsmodell för bibliotek i grundskolan. Lund: BTJ Förlag. 2016.

392. Didaktikcenter gick tidigare under namnet Enheten för metodstöd.

Utgångspunkten är att de skolor som får ett fokusbibliotek ska ha en heltidsanställd skolbibliotekarie, eftersom det annars inte går att bygga en fungerande verksamhet. Ett fokusbibliotek byggs upp i tre faser under fem år, med gradvis sjunkande central finansiering. Tanken med detta är att fler skolor ska kunna inkluderas i satsningen efterhand.

De skolor som väljs ut att delta ska bland annat ha en planering för hur bibliotekarien ska involveras i arbetslagen, hur man tänker utveckla undervisningen med hjälp av bibliotekarien samt hur verksamheten ska drivas vidare efter uppbyggnaden.

Under den första fasen, som varar i två år, utrustas lokalen och fokusbiblioteket börjar bygga upp ett mediebestånd. Uppbyggnaden betalas med centrala medel och alla skolor får lika mycket. Skolbibliotekariens lön är också centralt finansierad under den här tiden. I den andra fasen anpassas medieanslaget efter elevantalet, och skolan får bekosta hälften. Detsamma gäller för skolbibliotekariens lön. I den tredje och sista fasen, år fyra och fem, sjunker den centrala finansieringen av medier och lön till tjugofem procent. Därefter står varje skola för hela finansieringen av fokusbibliotekets verksamhet.

Efter fem år ska fokusbiblioteket vara en integrerad och självklar del i skolans undervisning, men erfarenheten visar att det inte är något som sker per automatik. Bibliotekarien måste ständigt arbeta med att synliggöra sin kompetens och konkretisera sin roll i utvecklingen av undervisningen. Skolbibliotekschefens coachande ledarskap är ett viktigt stöd i det avseendet. Denne kan också driva aktuella frågor gentemot förvaltningsledning och rektor, för att säkerställa att verksamheten fungerar som det är tänkt.

2009 startades fem fokusbibliotek i Linköping. Nu har antalet vuxit till tjugofyra. Även på övriga grundskolor har det skett en utveckling av skolbiblioteksverksamheten. Alla kommunala grundskolor har ett skolbibliotek, och de har fått utvecklingsmedel för att förstärka och förnya mediebeståndet. Varje rektor har utsett en bibliotekspedagog bland lärarna, som anslår delar av sin tjänst till att driva och utveckla skolbiblioteket.³⁹³

Den snabba expansionen är ett tydligt tecken på att fokusbiblioteken bidrar till att utveckla undervisning och lärande. Samtal med föräldrar, rektorer, lärare och elever visar att man är nöjda med hur verksamheten bedrivs. Resultaten på tre nationella prov ger också stöd för värdet av bemannade skolbibliotek med utbildade bibliotekarier som tar en aktiv roll i undervisningen.

393. Linköpings kommun, Biblioteksplan för Linköpings kommun 2014–2018, <<http://www.linkoping.se/contentassets/ac3ab4145cdd40eab6a0adbe9d27df10/biblioteksplan-2014-2018-webb.pdf>>

Fokusbibliotekarien arbetar nära klasslärarna med elevernas läsutveckling under hela låg- och mellanstadiet, och från och med förskoleklass lär sig eleverna att reflektera kring sin läsning. Läsintresset väcks och de växer som läsare. Resultatet på delprov B: läsförståelse på nationella provet i svenska för årskurs 6 våren 2016, visar att detta även syns när det gäller elevernas prestationer. På en av de skolor som var först ut med fokusbibliotek blev alla elever godkända och hälften uppnådde betyget A. Det samlade resultatet för Linköpings kommun visar att 92,9 procent blev godkända och 21,5 procent uppnådde betyget A.

Ett par års strukturerad samverkan kring läsning mellan fokusbibliotekarien och en svensklärare på en F-9-skola visar också på en tydlig positiv effekt. 2014 uppnådde 40 procent av eleverna betyget A på delprov B: läsa på det nationella provet i svenska för årskurs 9. 2015 hade antalet ökat till cirka 50 procent, och 2016 var det 60 procent av eleverna som uppnådde betyget A.

Vid sidan av läsförmågan är utvecklingen av elevernas medie- och informationskunnighet, särskilt informationssökning och källkritik, en av grundstenarna i fokusbibliotekariens arbete. 2015 genomfördes en analys av resultaten på fyra frågor i nationella provet i SO, samhällskunskap, för årskurs 6. Två frågor i A-delen mätte elevernas kunskaper i informationssökning och källkritik. I del B gick två frågor mer på djupet kring den källkritiska förmågan. Analysen visar tydligt att elever från skolor med fokusbibliotek uppnår ett betydligt bättre resultat, särskilt på de frågor som kräver djupare resonemang kring källors tillförlitlighet. Här uppnådde 69,9 procent av eleverna på skolor med fokusbibliotek betyg A eller C. På övriga skolor var det inte mer än 25,3 procent som uppnådde något av dessa båda betyg.

Utbildade bibliotekarier fyller en viktig funktion i dagens skola, men det förutsätter också att de är intresserade av den pedagogiska rollen. Nu när skolbiblioteket pedagogiska mål och utvecklingen med elevernas språkutveckling och källkritiska förmåga betonas i de reviderade läroplanerna är det sannolikt att konkurrensen hårdnar.

I Linköpings kommun arbetar man redan med ett traineeprogram som vänder sig till nyutexaminerade studenter från biblioteks- och informationsvetenskap. Varje höst tar man emot tre eller fyra personer som under tio avlönade veckor får en introduktion till arbetet som fokusbibliotekarie. De som valt att stanna, och som sökt och fått en tjänst, säger att traineeprodukten är en mjukstart in i arbetslivet och tillgång till ett kollegialt nätverk som ger ett viktigt fortsatt stöd.

Nu när skolbibliotekets pedagogiska roll lyfts fram i de reviderade läroplanerna, kommer det sannolikt snart att uppstå ett större

behov av skolbibliotekarier än idag. Linköpings kommuns satsning på ett traineeprogram för fokusbiblioteken är ett tecken på det. En utbildningsinriktning på bibliotekarietutbildningen, som betonar bibliotekariens pedagogiska arbete, kan därför komma att behövas framöver.³⁹⁴

NYTÄNKANDE PÅ HÖGSKOLAN I BORÅS OCH PÅ SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA

Bibliotekarie- och lärarutbildningarna på Högskolan i Borås anordnar sedan vårterminen 2014 gemensamt distanskursen *Medie- och informationskunnighet i skolan* för yrkesverksamma lärare och skolbibliotekarier på kvartsfart.³⁹⁵ På kursen, som omfattar 7.5 högskolepoäng, föreläser lärare från båda utbildningarna samt företrädare för Nordicom, Statens medieråd, UR och andra relevanta organisationer. Den ger kunskap om källkritiska principer i dagens medielandskap och en inblick i aktuell forskning kring barns och ungas medievanor.³⁹⁶

Didaktiska exempel på hur olika medier kan användas i undervisningen är ett genomgående inslag i kursen och man lyfter både fram konsument- och producentperspektivet. Bland annat betonas värdet med publika arbetssätt, där eleverna till exempel skapar poddar eller bloggar som kan nås av allmänheten. Ett sådant arbetssätt kan både stärka elevernas motivation och ge en utvecklande återkoppling från personer utanför skolan.³⁹⁷

Tyngdpunkten ligger på att visa hur pedagogiskt samarbete mellan lärare och skolbibliotekarie kan ge starka bidrag till utvecklingen av elevernas medie- och informationskunnighet. Kursledarna uppmuntrar deltagare från de båda yrkesgrupperna att samarbeta sinsemellan under kursen, eller att söka upp bibliotekarier respektive lärare på sin skola.³⁹⁸

För några år sedan erbjöd Högskolan i Borås en serie fristående distanskurser på halvfart för yrkesverksamma inom skolan under samlingsnamnet Skolbibliotekspaketet.³⁹⁹ *Skolbibliotek, informations-*

394. Samtal med Anette Holmqvist.

395. Högskolan i Borås, *Medie- och informationskunnighet i skolan*, <<http://www.hb.se/Utbildning/Program-och-kurser/Kurser-HT-2017/Medie--och-informationskunnighet-i-skolan/>>

396. Samtal med Monika Johansson, studierektor och universitetsadjunkt på Sektionen för biblioteks- och informationsvetenskap, Högskolan i Borås, 28/2 2017.

397. Ibid.

398. Ibid.

399. Ibid.

*sökning och lärande*⁴⁰⁰ är ett exempel. *Skolbibliotek, IKT och nya medier*⁴⁰¹ är ett annat. Nu förbereder man en ny serie sådana kurser på vardera 7,5 högskolepoäng. Den här gången kommer kurserna att ges på kvartsfart för att underlätta för kursdeltagarna att kombinera fortbildning och arbete. Informationssökning, källkritik och läsfrämjande arbete är exempel på möjliga inriktningar.⁴⁰²

På Högskolan i Borås pågår också diskussioner kring gemensamma kurser redan under lärar- och bibliotekarieutbildningen. Detta kan ge blivande lärare en bättre inblick i bibliotekariens kompetenser, samtidigt som blivande bibliotekarier kan bli intresserade av att arbeta i skolan. Det finns redan idag några valbara kurser på bibliotekarieutbildningen på Högskolan i Borås som rör bibliotek i lärandemiljöer. På de här kurserna behandlas till exempel skolans styrdokument, ungas svårigheter med informationssökning och källkritik samt hur man kan arbeta didaktiskt kring detta.⁴⁰³

På Södertörns högskola genomförde Södertörns högskolebibliotek och Lärarutbildningen 2015 ett projekt där man tillsammans med skolbibliotekarier på fyra grundskolor i Stockholm utvecklade ett kursinslag om skolbibliotek på grundlärarutbildningen mot årskurs 4–6.⁴⁰⁴ Inslaget var en del av en kurs om barnkultur och barnlitteratur, och det ingick studiebesök på de fyra skolbiblioteken. Flera av de skolbibliotekarier som deltog i projektet arbetade med elevers språkutveckling som en del av sin verksamhet.⁴⁰⁵

Inslaget om skolbibliotek fördes in i kursen vårterminen 2016 och ingår även under vårterminen 2017. Tanken är att inslaget ska bli permanent, men det återstår ännu arbete som bland annat rör lärandemål och kurslitteratur. Det är också viktigt att hitta en form som fungerar. Erfarenheterna visar att studiebesöken ger en viktig konkretisering av möjligheterna till pedagogiskt samarbete.⁴⁰⁶

400. Högskolan i Borås, Skolbibliotek, informationssökning och lärande, <<http://www.hb.se/Student/Mina-studier/Kurs-och-programtorget/Kurstorget/Kurser-VT-2012/Skolbibliotek-informationssokning-och-larande/>>

401. Högskolan i Borås, Skolbibliotek, IKT och nya medier, <<http://www.hb.se/Student/Mina-studier/Kurs-och-programtorget/Kurstorget/Kurser-VT-2013/Skolbibliotek-ikt-och-nya-medier/>>

402. Samtal med Monika Johansson.

403. Ibid.

404. Fridomt, F., Skolbibliotek i lärarutbildningen. Ett samarbete mellan Södertörns högskolebibliotek, Lärarutbildningen på Södertörns högskola och skolbiblioteken på Adolf Fredriks musikklasser, Askebyskolan, Hjulsta grundskola och Snösåtraskolan. Stockholm: Kungliga biblioteket. 2015. <<http://www.kb.se/dokument/Samverkan/Skolbibliotek%20i%201%C3%A4rarutbildningen.pdf>>

405. Ibid.

406. Samtal med Frida Fridomt, bibliotekarie på Södertörns högskolebibliotek, 7/2 2017.

Under 2013 och 2014 arbetade Södertörns högskola, Regionbibliotek Stockholm och Nacka gymnasium tillsammans med projektet *Högskolebibliotek och skolbibliotek som pedagogiska resurser med fokus på lärarutbildningen*.⁴⁰⁷ Skolbiblioteket och högskolebiblioteket är båda utbildningsbibliotek som ska hjälpa de studerande att utveckla viktiga kunskaper och förmågor. Ett mer organiserat samarbete mellan de olika nivåerna kan bidra till en smidigare övergång mellan olika skolformer, från förskolan till gymnasieskolan, samt mellan gymnasieskolan och högskolan. Här var det övergripande målet att underlätta övergången mellan gymnasieskola och högskola, genom att ge gymnasieelever en stadig grund att stå på kring informationsökning, källkritik och informationsanvändning. Lärarutbildningen fungerade som förmedlande länk och projektet resulterade i ett kursinslag om skolbibliotek på den verksamhetsförlagda delen av gymnasielärarutbildningen.⁴⁰⁸

Syftet med kursinslaget är att ge en inblick i skolbibliotekets funktion och verksamhet samt att utveckla en bättre förståelse för hur skolbibliotekariens kompetenser kan användas i undervisningen. Det gäller också att se till att inte lärarstudenterna begränsas av den traditionella förståelsen av skolbiblioteket som en plats för bokprat och av skolbibliotekarien som en källa till fördjupningslitteratur. Istället ska man ge förutsättningar för samverkan på ett djupare plan, som kan förena lärarens och skolbibliotekariens kompetenser.⁴⁰⁹

Inte minst är det av stor betydelse att samarbeta på ett systematiskt sätt kring de kunskaper och förmågor som är nödvändiga i dagens informationslandskap. Södertörns högskola strävar efter att föra in arbetet med att utveckla elevers medie- och informationskunnighet inom alla lärarutbildningar. I dessa kurser och kursinslag kommer möjligheterna till samverkan med skolbiblioteket och skolbibliotekarien att vara en central del.⁴¹⁰ Med tanke på formuleringarna i de reviderade läroplanerna, är det viktigt att skolbibliotekets pedagogiska funktion lyfts fram och att det börjar uppfattas som ett utbildningsbibliotek av lärare och skolläda.

407. Södertörns högskola, Högskolebibliotek och skolbibliotek som pedagogiska resurser med fokus på lärarutbildningen: en rapport, <<http://www.kb.se/Dokument/Samverkan/S%C3%B6dert%C3%B6rn%20Projektrapport.pdf>>

408. Ibid.

409. Samtal med Frida Frimodt.

410. Ibid.

LÄSUTVECKLING SAMT MEDIE- OCH INFORMATIONSKUNNIGHET

Några kommuner driver långsiktiga satsningar på förskolebibliotek för att väcka barnens läsintrasse och för att stimulera deras språkutveckling. Ofta är det också en väg att ge hjälp och stöd åt dem som inte har svenska som modersmål.

I Mölndals stad finns sedan 2005 diplomerade förskolor med litteraturprofil, där pedagogerna med hjälp av Biblioteken i Mölndal arbetar på ett medvetet och beprövat sätt med böcker, läsning och berättande. Bibliotekarierna och förskolepersonalen får en bättre inblick i varandras verksamheter och hjälper på så sätt varandra att utvecklas vidare inom sina respektive områden.⁴¹¹

Det sker en ständig fortbildning av pedagogerna och man arbetar bland annat med olika lässtärkande åtgärder. Insikterna sprids vidare till andra förskolor, som uppmuntras att börja arbeta på samma sätt. Det handlar både om att läsa för och att läsa med barnen. Ibland är det viktigt att ta in hela berättelsen, men andra gånger kan det vara lämpligt med samspel och låta barnen dela med sig av sina tankar, reflektioner och frågor.⁴¹²

Innehållet i berättelserna är anpassade till barnen och personalen hjälper dem att vidareutveckla sina tankar och resonemang. Det talade språket har en stor betydelse, eftersom reflektioner och samtal hjälper barnen att få en djupare förståelse för texter och bilder. Barnen får också bearbeta sina litterära upplevelser genom att bland annat leka, rita, dansa och sjunga. Här kan även digitala uttrycksmedel komma till användning. De barn som går på litteraturförskolor i Mölndal är omgivna av mångsidiga och rika text- och bildmiljöer som blandar och förenar fysiska och digitala medier.⁴¹³

Förskolebibliotek – några exempel på kommunala satsningar

I Lunds stad arbetar folkbiblioteket och barn- och skolförvaltningen sedan 2011 med den gemensamma satsningen *Förskolebibliotek i Lund*. Under det första året finansierades satsningen av Kulturrådet. Verksamheten bedrevs då på fyra förskolor. Satsningen är numera etablerad och har spritts vidare bland förskolorna i Lund. En viktig del består i att öka föräldrarnas medvetenhet om språkutveckling och att skapa

411. Mölndals stad, Läsförämjande litteraturprofil Ett samarbete mellan bibliotek och förskoleverksamhet i Mölndals stad. Mölndal: Mölndals stad. 2014. <https://bibliotek.molndal.se/documents/10844/18556/L%C3%A4sfr%C3%A4mjande_litteraturprofil.pdf/79f44932-e7b1-4dae-ab93-760f04c12c24>

412. Ibid.

413. Ibid.

en bättre förståelse för läsningens betydelse för barnets fortsatta utveckling. Att väcka läslust och att arbeta med bokpåsar på svenska och på barnens modersmål, som barnens föräldrar kan låna med hem, är en annan hörnsten.⁴¹⁴

En barnbibliotekarie bygger upp och utvecklar verksamheten tillsammans med pedagogerna på förskolorna. Precis som i Mölndal är det viktigt att få igång ett samspel med barnen under läsningen och att låta dem gestalta sina tankar och upplevelser med hjälp av olika medier och uttrycksformer.⁴¹⁵

Malmö stad har arbetat med förskolebibliotek sedan 2014, och nu är de på väg att bli en del av förskolans ordinarie verksamhet. Satsningen går under namnet *Läsmagi* och drivs gemensamt av Malmö stadsbibliotek och Pedagogisk Inspiration, som är Malmö stads centrala satsning på pedagogisk utveckling. Arbetet bygger på att förskolepedagogerna får tillgång till böcker och ges fortbildning och handledning av bibliotekarier för att utveckla sitt arbete med läsning och gestaltning tillsammans med barnen.⁴¹⁶

Förskolebiblioteken inkluderas i Malmö stads nuvarande biblioteksplan, som sträcker sig fram till 2020. 2015 fanns 17 förskolebibliotek i Malmö och under 2016 växte antalet till 35. Det ingår i biblioteksplanen att folkbibliotek, förskolebibliotek och skolbibliotek tar fram en gemensam handlingsplan för det samlade arbetet kring läsning med barn och unga.⁴¹⁷

Hösten 2016 inledde Växjö kommun en satsning på förskolebibliotek. Skälet var att man tidigare under året fått kritik från Skolinspektionen för att kommunen förskolor inte arbetar likvärdigt med barnens språkutveckling. Barn med svenska som andraspråk ansågs särskilt missgynnade. För att lösa detta, sökte och fick man projekt pengar från SPSM.⁴¹⁸

414. Folkbiblioteken Lund, Förskolebibliotek, <<https://biblioteksportalen.lund.se/web/arena/forskolebibliotek>>, Andersson, J., Med läsning som mål: Om metoder och forskning på det läsfrämjande området. Stockholm: Kulturrådet. 2015. <http://www.biblioteksutveckling.se/a/uploads/dokument/med_lasning_som_mal.pdf> och Pålsson, S., Förskolebibliotek för språkutveckling, <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/forskolebibliotek/forskolebibliotek-1.166239>>

415. Ibid.

416. Ahlstedt, K., Läsmagi över hela Malmö, Pedagog Malmö 22/6 2016, <<http://pedagog.malmo.se/2016/06/22/lasmagi-over-hela-malmo/>>

417. Malmö stad, Biblioteksplan 2016–2020: Malmös folk- och skolbibliotek. Malmö: Malmö stad. 2016. <<http://malmo.se/download/18.5a4985371574d2c19f8f535/1475650181123/Biblioteksplan+20161005.pdf>>

418. Westin, A., Nya läsmiljöer för de minsta, Biblioteksbladet 2017:01, <<http://biblioteksbladet.se/wp-content/uploads/2017/02/1701bbla.pdf>> och Förskolebibliotek i Växjö, <<http://forskolebibliotekivaxjo.blogspot.se/>>

Under 2017 Växjö kommun egna medel för att utvidga satsningen. På sikt är det meningen att samtliga kommunala förskolor ska ha ett förskolebibliotek som kan hjälpa barnen att utveckla sitt språk och sin läsförmåga, och börja upptäcka världen genom litteraturen. Vid årsskiftet inleddes en satsning som ska ge alla förskolor, förskoleklasser och fritidshem möjlighet att börja skapa inbjudande läsmiljöer.⁴¹⁹

Det finns även satsningar för barn i förskola och förskoleklass som är mer direkt inriktade på medie- och informationskunnighet. LekMiT, ett fortbildningsprojekt för pedagoger i förskola och förskoleklass i Piteå kommun, är ett sådant exempel. Projektet har pågått sedan 2012 och avslutas vid årsskiftet. Det drivs av Centrum för media och it, som är kommunens centrala mediepedagogiska resurs för lärare, från förskolan till och med gymnasiet.⁴²⁰

LekMiT vänder sig till hela arbetslag och sträcker sig över ett helt år. Syftet med fortbildningen är att pedagogerna ska lära sig att arbeta med digitala medier tillsammans med barnen. Här kan till exempel surfplattor vara en möjlighet att låta barnen vara både producenter och konsumenter. Framför allt gäller det hjälpa barnen att utveckla ett kritiskt perspektiv till all information som de möter, och detta kan göras på lekfulla och inspirerande sätt.⁴²¹

Förskolebiblioteket utvecklar den språkliga förmågan ur ett mer generellt perspektiv. Här handlar det om att börja kunna hantera den digitala och multimodala medieverklighet som barnen är vana vid hemifrån. Samtidigt skapas ett fundament för den medie- och informationskunnighet som skolbibliotekarier och lärare ska hjälpa barnen att utveckla och fördjupa under hela skoltiden och i sin fortsatta utbildning. Pedagogerna kan surfa på nätet tillsammans med barnen och diskutera det som de ser. Stämmer detta? Är det verkligen sant? Barnen vänjer sig vid att ifrågasätta och att analysera och får hjälp med att utveckla de tankeverktyg som de behöver.

Källkritik för de yngre åldrarna ?

Statens medieråd har tillsammans med Skolverket tagit fram paketet *Nosa på nätet – De första stegen mot ett vaket nätanvändande*⁴²², som

419. <http://www.smp.se/opinion/25-miljoner-kronor-for-battre-laskunnighet/>

420. Pålsson, S., Digitala medier och kritiskt tänkande i förskolan, Skolverket. 2015. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/itiskolan/sa-arbetar-andra/forskolan/digitala-medier-och-kritiskt-tankande-i-forskolan-1.236919>>

421. Ibid.

422. Kronkvist, Å., Superundersökarna: De första stegen mot ett vaket nätanvändande. 2., rev. upplaga. Stockholm: Skolverket och Statens medieråd. 2011. <<https://statensmedierad.se/download/18.1957a5a615000172419309d2/1443530143565/Superundersokarna.pdf>>

är anpassat för förskola, förskoleklass samt årskurs 1–3. Sagan *Superundersökarna* ger en lekfull ingång till källkritiken, och kan fungera som avstamp för samtal kring medier.⁴²³ Förutom källkritik kan man även hantera ämnen som yttrandefrihet och upphovsrätt på sätt som fungerar för yngre barn. Här gäller det att pedagogerna kan utgå från barnens perspektiv, känna in hur de tänker och hjälpa dem att reflektera och problematisera.⁴²⁴

Begreppet medie- och informationskunnighet har fått ett ganska stort genomslag i Sverige, åtminstone i skolan och på biblioteket. Här har Statens medieråd en central roll, både när det gäller att informera om vad medie- och informationskunnighet är och att underlätta för lärare och skolbibliotekarier att arbeta med det i undervisningen. Bland annat tar man fram fortbildningar⁴²⁵ och metodmaterial för skolbibliotekarier⁴²⁶ och Statens medieråd har även utvecklat lärresurser för olika åldrar, bland annat *MIK för mig*⁴²⁷.

Att arbeta med Wikipedia i undervisningen kan vara ett bra sätt att konkretisera och tydliggöra medie- och informationskunnighet. Genom att själv skapa och förändra innehåll som används av andra, ges eleverna en inblick i hur dagens medier fungerar. Samtidigt interagerar de med världen utanför skolan och får återkoppling på sitt arbete. Wikimini, som är till för barn mellan 8 och 13 år, gör det möjligt att börja arbeta så här redan med yngre barn.⁴²⁸

Wikimedia Sverige driver också projekt tillsammans med muséer och arkiv, där samarbetet mellan arkivarier, skolbibliotekarier och lärare är avgörande. Ett exempel är *Välkommen till min plats*, som genomförs tillsammans med Riksantikvarieämbetet och Stockholmskällan. Här skriver eleverna artiklar om sitt närområde i Wikimini, Wikipedia,

423. Danielsson, A., Lärarhandledning till Nosa på nätet: De första stegen mot ett vaket nätanvändande. Stockholm: Statens medieråd. 2015. <<https://statensmedierad.se/download/18.1957a5a61500017241930b04/1443530457723/Lararhandledning-Nosa-pa-natet.pdf>>

424. Pålsson, S., Malmölever nosar på nätet. Skolverket. 2012. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/kollakallan/sa-arbetar-andra/f-3/malmoelever-1.187845>>

425. Statens medieråd, Ökad medie- och informationskunnighet på 400 bibliotek. Pressmeddelande 19/10 2015. <<https://statensmedierad.se/press/nyheterkronikorochochpressmeddelanden/nyheterpressmeddelandekronikor/okadmedieochinformationskunnighetpa400bibliotek.334.html>>

426. Malmberg, S. och Statens medieråd, Metodmaterial för skolbibliotekarier. 2016. <https://www.statensmedierad.se/publikationer/pedagogisktmaterial/metodmaterialforskolbibliotekarier.692.html>

427. Statens medieråd, Barn, unga och medier, <<https://statensmedierad.se/laromedier/mikformigdigitalutbildning.1871.html>>

428. Pålsson, S., Wikipedia i undervisningen, Skolverket. 2016. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/kollakallan/sa-arbetar-andra/samtliga/wikipedia-i-undervisningen-1.219966>>

Stockholmskällan och Platsr.⁴²⁹ *Att skriva kulturhistoria på Wikipedia*, som genomförs tillsammans med Nordiska museet, är ett annat projekt. Det vänder sig till elever på gymnasiet samt deras lärare och skolbibliotekarier. Här tränar eleverna källkritik utifrån primärkällor och referensmaterial från Nordiska museet, samtidigt som de lär sig att skriva för ett uppslagsverk på webben.⁴³⁰

I de här projekten byggs det upp en stödstruktur kring eleverna, som ger vägledning under hela arbetsprocessen. Lärare och skolbibliotekarier kan arbeta på samma sätt när det gäller "vanlig" informations-sökning på webben. Det är ett effektivt sätt att hjälpa eleverna utveckla sin medie- och informationskunnighet. Samtidigt blir det tydligt att skolbiblioteket är ett utbildningsbibliotek som har en pedagogisk funktion och att skolbibliotekarien kompletterar läraren.

Guided inquiry, en teori och metodik som utvecklats av bibliotekarien och forskaren Carol Kuhlthau, är en väg som bland annat prövas av lärare och skolbibliotekarier på 7–9-skolan Alléskolan i Åtvidaberg och på Katedralskolan i Linköping, som är en gymnasieskola. Kort sagt handlar det om att inte lämna elever ensamma när de söker information och stöter på svårigheter av något slag. Istället gäller det att läraren och skolbibliotekarien kan sätta ord på det som sker och genom samtal och dialog hjälpa eleverna hitta rätt väg. Eleverna närmar sig ett vetenskapligt sätt att tänka och förbereder sig både för högre studier och för ett liv som kritisk och medveten medborgare.⁴³¹

Läraren vägleder kring frågor och problem som rör ämnet. Skolbibliotekarien ger den hjälp som behövs för att söka och hantera information samt att bedöma den kritiskt. När skolan arbetar med ämnesintegrerad undervisning fungerar skolbibliotekarien som brobyggare mellan olika lärargrupper och skolbiblioteket blir en sambandscentral.⁴³²

429. Pålsson, S., Välkommen till min plats – lokalhistoria och digital kompetens, Omvärldsbloggen 22/6 2016. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2016/06/22/valkommen-till-min-plats-lokalhistoria-och-digital-kompetens/>>

430. Nordiska museet, Pilotprojekt: att skriva kulturhistoria på Wikipedia. 2016. <<http://www.nordiskamuseet.se/skolan/pagaende-projekt/pilotprojekt-att-skriva-kulturhistoria-pa-wikipedia>> och Jällhage, L., Från dammiga arkiv till artiklar på nätet: Att skriva Wikipediatexter blir en bra övning i källkritik, Lärarnas tidning 3/3 2017, <<http://lararnastidning.se/fran-dammiga-arkiv-till-artiklar-pa-natet/>>

431. Pålsson, S. De samarbetar och handleder, Skolverket. 2013. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/infosokokallkritik/de-samarbetar-och-handleder-1.207041>> och mailkonversation med Karin Nielsen Lundin, skolbibliotekarie på Alléskolan i Åtvidaberg.

432. Ibid.

Genom att utgå från konkreta situationer, lär eleverna sig att få syn på sitt eget lärande och att bygga vidare på de här erfarenheterna i liknande situationer och sammanhang. Efter hand kan eleverna också hjälpa och vägleda varandra. När man arbetar med guided inquiry är det viktigt att lärare, skolbibliotekarier för loggbok och dokumenterar sina arbetsprocesser. Det ger ett bra stöd för var och ens fortsatta lärande och utveckling.⁴³³

Här är det också viktigt att komma ihåg att läsning på skärm ställer fler krav på förmågor än läsning på papper, särskilt om det sker på webben och i samband med informationssökning. Förutom att ha en god generell läsförmåga, är det nödvändigt att kunna hantera webbläsaren och andra hjälpmedel. Det krävs också att eleverna kan navigera bland de hyperlänkade och multimodala texterna, samt att man kan skapa en meningsfull helhet av det material man hittar. Detta är inte någon enkel uppgift, och här behöver eleverna både träning och hjälp.⁴³⁴

E-BÖCKER, NYA ARBETSSÄTT OCH ÖKAD LIKVÄRDIGHET

En väl fungerande e-bokstjänst, med ett utbud som kan anpassas till skolors varierande behov, skulle kunna bidra till en ökad likvärdighet när det gäller tillgång till litteratur. Även mindre skolor skulle på det här sättet kunna ha ett välfyllt bibliotek.

För närvarande är det bara en mindre andel av landets skolor som har kommit igång med e-böcker. Enligt skolbiblioteken beror det dels på brister i utbudet, men också på problem med tekniken och svårigheter att engagera lärarna. De flesta är fortfarande ovana vid e-böcker och det är även svårt att orientera sig i det utbud som finns.⁴³⁵

Den dominerande e-boksleverantören för skolan, Axiells ElibU, tillåter endast strömmande e-böcker och kräver således kontinuerlig uppkoppling för att det ska vara möjligt att läsa. Detta förutsätter att skolan har ett stabilt trådlöst nätverk.⁴³⁶

Än så länge finns det inte någon mer omfattande kartläggning av skolbiblioteks tillgång till och användning av e-böcker. En sådan skulle både kunna beskriva nuläget och ge rekommendationer kring vad som

433. Ibid.

434. Rasmusson (2014).

435. Skolbibliotek – hur ser det ut? En kartläggning inom ramen för den myndighetsöverskridande skolbiblioteksgruppen. Stockholm: Kungliga biblioteket. 2016. <http://www.kb.se/Dokument/Samverkan/Rapporter/Skolbibliotek_hur%20ser%20det%20ut_2016.pdf>

436. Pålsson, S., Med e-böcker försvann lånekön, Skolverket. 2015. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/ebocker/medebocker-1.243249>>

borde göras för att utveckla en tjänst som motsvarar behoven i skolan, från förskolan till gymnasiet.

Den finlandssvenska prenumerations-tjänsten Ebban, som baseras på utbudet i ElibU, pekar på några viktiga möjligheter. Bland annat har man förbättrat gränssnittet och gjort det bildbaserat, så att det är enkelt att skapa sig en överblick av vad som är tillgängligt. Man arbetar också redaktionellt kring innehållet och kategoriserar varje bok efter innehåll och ålder. Tanken är att komplettera pappersboken i skolan och att erbjuda en redaktionell tjänst som gör det enklare att hitta och att välja, både för eleverna och för läraren och skolbibliotekarien.⁴³⁷

Det finns såväl positiva som negativa erfarenheter att ta fasta på från de skolbibliotek som har provat e-böcker. En positiv erfarenhet är den obegränsade tillgången på exemplar som gör det möjligt för flera elever, eller en hel klass, att läsa samma bok. Att kunna ändra textstorleken, markera med färg och att kunna anteckna utan att påverka andras läsoplevelser är också positivt. Sökfunktionen är en annan fördel, och den kan till exempel användas för att träna eleverna att söka nyckelord.⁴³⁸

Att läsa en e-bok är inte alls lika kognitivt krävande som att söka och hantera information på webben. Här kan möjligheterna att ändra textstorlek, markera och att söka istället underlätta läsningen. Ett problem är dock att e-böcker saknar sidnumrering, och istället har en linje som visar hur långt läsaren har kommit. Detta kan upplevas som besvärligt av den som är van vid att läsa tryckta böcker. Detta påpekas också av de skolbibliotek som använder e-böcker.⁴³⁹ Sannolikt är det här ett problem som kommer att lösas med tiden, efterhand som fler vänjer sig vid att läsa e-böcker.

Samtidigt är det en fördel att elever blir medvetna om att de kan tillgodogöra sig böckers innehåll på flera sätt. Tryckta böcker, e-böcker och ljudböcker är tre exempel, och de kräver alla olika förmågor.⁴⁴⁰ En läsoplevelse kan ta sig många uttryck, och den digitala utvecklingen skapar ständigt nya möjligheter. En mer multimodal tillgång till information, ställer samtidigt krav på en utvecklad förmåga att kunna hantera både text, ljud, bild och film.

E-böcker underlättar det gemensamma arbetet med lässtrategier och innehållsanalyser, eftersom innehållet kan projiceras på en

437. Samtal med Erik Berglund, bibliotekarie på Ebban, 21/2 2017.

438. Pålsson, S., E-böcker för gemensam läsning, Skolverket. 2015. <<https://www.skolverket.se/skolutveckling/resurser-for-larande/skolbibliotek/sa-gor-andra/ebocker/ebockerlasning-1.241686>>

439. Ibid.

440. Ibid.

smartboard så att alla enkelt kan följa med.⁴⁴¹ Här skulle man kunna arbeta på mer kreativa sätt med innehållet i skolan, men det hindras av upphovsrättens restriktioner. Det är till exempel inte möjligt att kopiera text och bild från e-böckerna, förutom skärmdump. Om skolans kopieringsavtal även omfattade e-böcker, skulle det vara möjligt för tjänsteleverantörerna att skapa appar och andra verktyg som kan öppna nya vägar att använda innehållet i undervisningen.⁴⁴²

FJÄRR- OCH DISTANSUNDERVISNING I SKOLAN OCH MED SKOLBIBLIOTEKET

Användningen av fjärr- och distansundervisning i skolan är hårt reglerad, men det pågår en utredning som senast 30 maj 2017 ska ge förslag som innebär en större flexibilitet. Mindre kommuner och skolor kan ha svårt att erbjuda undervisning i alla ämnen, så om det vore möjligt att köpa tjänsten av en annan huvudman skulle det kunna ge en ökad likvärdighet.⁴⁴³ Fjärr- och distansundervisning är sedan augusti 2016 möjlig för undervisning i modersmål, men inte i andra ämnen.⁴⁴⁴

Fjärrundervisning innebär att kommunikationen är synkron, det vill säga att lärare och elever är uppkopplade samtidigt och interagerar i realtid. Distansundervisning är asynkron, vilket innebär att lärarens presentationer, förklaringar och uppgifter kan tillgås när eleverna har tid och möjlighet.

På grund av den pågående utredningen ger Skolverket inga konkreta förslag om fjärr- och distansundervisning i sina förslag till nationella strategier för skolans digitalisering. Däremot sägs att beslutsfattarna bör överväga att öppna för försöksverksamhet i fler ämnen samt även för distansundervisning.⁴⁴⁵

Under 2016 och 2017 genomför Ifous tillsammans med Umeå universitet och Interactive Institute en FoU-satsning kring fjärrundervisning. Satsningen rymmer både en mindre försöksverksamhet

441. Ibid.

442. Samtal med Erik Berglund.

443. Regeringen, Bättre möjligheter till fjärrundervisning och undervisning på entreprenad. Kommittédirektiv 12/11 2015. <<http://www.regeringen.se/contentassets/1b7d7e2eb7ba43c69527be13da02dc4f/bättre-möjligheter-till-fjärrundervisning-och-undervisning-på-entreprenad-dir.-2015112>>

444. Skolverket, Fjärrundervisning. 2016. <<https://www.skolverket.se/regelverk/mer-om-skolans-ansvar/fjärrundervisning-1.238971>>

445. Förslag på nationell strategi för digitalisering, skolan och förskolan. Stockholm: Skolverket. 2016. <<http://www.skolverket.se/publikationer?id=3621>> samt Förslag på en nationell IT-strategi för gymnasieskola och vuxenutbildning. Stockholm: Skolverket. 2016. <<http://www.skolverket.se/publikationer?id=3647>>

på skolor i grundskolan, som följs av forskare, samt öppna workshops som är tänkt att öppna för en djupare diskussion kring för- och nackdelar, möjligheter och hinder.⁴⁴⁶

I Danmark förbereds under våren en försöksverksamhet i fjärrundervisning, som ska genomföras i några kommuner under läsåret 2017/18. Folketinget fattade beslut om detta 2016 och försöket ingår i arbetet med att skapa tillväxt i hela Danmark. Avsikten är att undersöka om fjärrundervisning kan vara ett sätt att skapa större likvärdighet och att höja kvaliteten på undervisningen. Försöksverksamheten kommer att genomföras i samarbete med Center for Undervisningsudvikling og Digitale Medier på Århus universitet.⁴⁴⁷

Tanken är att skapa en interaktiv undervisningssituation som är likvärdig med den som genomförs i ett fysiskt klassrum. I det sammanhanget är det viktigt att dra nytta av de möjligheter som den digitala utvecklingen skapar. Det gäller också att se till att tekniken inte dominerar, utan att den istället på ett närmast sömlöst sätt möjliggör och underlättar en väl fungerande undervisning. Utöver den fjärrundervisande läraren kommer det även att finnas en lärare eller annan resursperson i klassrummet som löpande ger hjälp och vägledning åt eleverna.⁴⁴⁸

Förutom att ge bättre förutsättningar för en större likvärdighet, ska projektet också undersöka hur undervisning och didaktik kan utvecklas och förändras. Bland annat vill man titta närmare på hur man kan skapa klassrum av en hybrid karaktär, som förenar det fysiska och det virtuella rummets möjligheter. En ökad integration med resten av samhället är också ett område som ska undersökas. Dessutom är det viktigt att ta reda på hur fjärrundervisningen kan bidra till att lärare och elever utvecklar de förmågor som är viktiga i ett globalt och digitalt samhälle.⁴⁴⁹

I Finland drev Åbo Akademi tillsammans med gymnasieskolorna i Svenskfinland 2014–2016 ViRum, ett försök med fjärrundervisning och virtuella gymnasiekurser. Även här var tanken att skapa likvärdighet och att dra nytta av teknikens möjligheter i undervisningen. Det var också en väg att möta den nya läroplanens betoning av mångsidiga studiemiljöer och digitala arbetssätt. Dessutom är studentexamen på

446. Ifous, Fjärrundervisning. 2016. <<http://www.ifous.se/fjarrundervisning/>>

447. Pålsson, S., Danmark söker nya vägar för fjärrundervisningen, Omvärldsbloggen 28/10 2016. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2016/10/28/danmark-soker-nya-vagar-for-fjarrundervisningen/>>

448. Ibid.

449. Ibid.

väg att digitaliseras, och detta behöver eleverna förbereda sig för.⁴⁵⁰

Nu är försöket med ViRum avslutat och en reguljär verksamhet med samma namn är på väg att startas i form av ett andelslag där kommuner kan bli medlemmar.⁴⁵¹

2016 disputerade Charlotta Hilli vid Åbo Akademi på avhandlingen *Virtuellt lärande på distans: En intervjustudie med finländska gymnasie-studerande*⁴⁵², som fäster blicken på undervisningen i ViRum under försöksperioden. Studien ger en bild av elevernas erfarenheter av att studera i en virtuell miljö och belyser både hinder och möjligheter.

Charlotta Hilli definierar en virtuell lärmiljö som en interaktiv, kollaborativ och kommunikativ digital miljö. Det kan till exempel handla om datorspel, virtuella världar, videokonferenser eller kollaborativt skrivande. Interaktionen mellan de studerande och mellan den studerande och läraren är avgörande. Bland annat är det viktigt att läraren utgår ifrån den enskilde elevens förutsättningar, ger en tydlig handling och kan bistå med återkoppling och stöd.⁴⁵³

Virtuella lärmiljöer är kognitivt utmanande för eleverna och ställer stora krav på dem. Därför är det viktigt att kontinuerligt kunna ge den handledning som eleven behöver, konstaterar Hilli. Många elever tycker att det är obehagligt att använda videochatt, så en enklare chattfunktion kan ibland vara ett bättre sätt att kommunicera. Det kan också vara bra att eleven delar sin skärm, eftersom läraren då kan visa istället för att försöka förklara med ord. En djupare reflektion kring hur interaktionerna ska gå till är avgörande när man arbetar med fjärrundervisning.⁴⁵⁴

Fjärr- och distansundervisning är också något som kan användas för att ge elever en mer likvärdig tillgång till skolbibliotekarien i sin undervisning, menar Hilli. Den handledning och vägledning som läraren ger i virtuella lärmiljöer kan även skolbibliotekarien stå till tjänst med inom sina områden. Det kräver dock att man analyserar och undersöker hur interaktionerna ska gå till för att handledningen ska fungera. Samtidigt gäller det att komma ihåg att behovet av handledning varierar mellan eleverna.⁴⁵⁵

450. Pålsson, S., ViRum – ett virtuellt gymnasium för Svenskfinland, Omvärldsbloggen 27/3 2015. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2015/03/27/virum-ett-virtuellt-gymnasium-for-svenskfinland/>>

451. Lindén-Slotte, M., Andelslaget ViRum är nu officiellt bildat!, ViRum 8/3 2017. <<https://virum.fi/?p=757>>

452. Hilli, Charlotta, Virtuellt lärande på distans : en intervjustudie med finländska gymnasie-studerande. Akademisk avhandling. Åbo: Åbo Akademi. 2016. URN: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-827-0>

453. Pålsson, S., Virtuellt lärande på distans, Omvärldsbloggen 31/8 2016. <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2016/08/31/virtuellt-larande-pa-distans/>>

454. Samtal med Charlotta Hilli.

455. Ibid.

En virtuell tillgång till en skolbibliotekarie, som kanske delar sin arbetstid mellan flera mindre skolor eller kommuner, kan sannolikt vara en kostnadsmässigt hållbar lösning för dem som inte har råd att anställa, anser Charlotta Hilli. På det här sättet kan eleverna få tillgång till en konkret handledning när de behöver den. Skärmdelning med chatt är en möjlig lösning för äldre elever, och för de yngre kan det kanske fungera bäst med videochatt. Det är enklare för dem att visa och berätta än att skriva. Flippat lärande, med filmer där skolbibliotekarien visar och förklarar, kan vara en del av en lösning, men möjligheten till direkt handledning i en konkret situation är nödvändig.⁴⁵⁶

I arbetet med skolans digitalisering är det viktigt att inte glömma bort skolbibliotekets centrala roll, menar Jörgen From, universitetslektor på Pedagogiska institutionen vid Umeå universitet, som bland annat deltar i Ifous projekt om fjärrundervisning. Skolbiblioteket är en avgörande resurs som måste tänkas in i utvecklingsarbetet på ett seriöst sätt. Annars blir det svårt att lyckas med fjärrundervisning i skolan.⁴⁵⁷

Petter Lundberg, chef för MediaCenter Region Västerbotten, ser bara möjligheter när det gäller tillgång till skolbibliotekariens kompetens och handledning via fjärrundervisning. Tekniken är inte längre något stort hinder och i Region Västerbotten börjar kommunerna bli trygga med fjärrundervisning. I det här sammanhanget kan man även jämföra med elevhälsan, även om det rör sig om en annan typ av verksamhet. Det är inte ovanligt att en skolpsykolog arbetar på entreprenad och då handlar det ofta till viss del om fjärrkontakt.⁴⁵⁸

I många delar av landet, bland annat i Västerbotten, är det svårt för mindre kommuner att uppfylla skollagens och läroplanernas krav om tillgång till och pedagogisk användning av skolbibliotek. Här skulle mindre kommuner kunna dra nytta av de verksamheter och strukturer som byggts upp i de större.⁴⁵⁹

För närvarande är det inte någon kommun i Västerbotten som har lyft upp frågan om fjärrtillgång till skolbibliotek på sin agenda, men Petter Lundberg konstaterar att den väcker intresse hos några av dem. Det är viktigt att vara både kreativ och pragmatisk för att skapa likvärdiga möjligheter för eleverna i Västerbotten, liksom i andra glest befolkade delar av Sverige.⁴⁶⁰

456. Ibid.

457. Mailkonversation med Jörgen From, universitetslektor vid pedagogiska institutionen, Umeå universitet.

458. Samtal med Petter Lundberg, chef för MediaCenter Region Västerbotten, 15/2 2017.

459. Ibid.

460. Samtal och mailkonversation med Petter Lundberg.

EN BLICK FRAMÅT

I Skolverkets förslag till nationella strategier för skolans digitalisering är det ena övergripande målet att alla elever år 2022 ska utveckla en adekvat digital kompetens i skolan. Med andra ord ska de lära sig det som de behöver för att kunna fungera i samhället, både på arbetsmarknaden och som medborgare. Det andra målet är att skolans verksamhet ska effektiviseras och att elevernas resultat ska förbättras.

Är de insatser som föreslås tillräckliga för att målen ska kunna infrias? Finns det risk för att den ojämna utvecklingen fortsätter? Det är frivilligt att delta i Skolverkets nationella skolutvecklingsprogram. Rektor på varje skola kommer dock att ansvara för att digitaliseringen genomförs enligt de riktlinjer som ges.

Staten är även på väg att ta en mer aktiv roll i skolutvecklingsarbetet. En regionalt och lokalt närvarande struktur som ser till att beslutade förändringar verkligen genomförs är också på gång. I april kommer Skolkommissionen att leverera sin slutrapport. Då kommer man bland annat ge förslag om arenor för samverkan och lärande mellan huvudmän som ska underlätta kunskapsdelning och en samlad utveckling. En bättre kvalitetssäkring av lärarutbildningarna är också på gång, som ska säkerställa att det inte uppstår a- och b-lag bland de olika lärosätena.⁴⁶¹

I de reviderade läroplanerna betonas skolbibliotekets pedagogiska funktion i arbetet med elevers språkförmåga och digitala kompetens. Hur kan man se till att det blir möjligt? Kunskapen om vad skolbibliotekarien kan bidra med i undervisningen är ojämnt fördelad bland landets kommuner och skolor. Aktuella studier visar att gemensam kompetensutveckling för lärare och skolbibliotekarier är ett sätt att förändra detta.⁴⁶²

En väg att hantera saken på det nationella planet, kan vara att ta fram moduler kring detta i Skolverkets skolutvecklingsprogram. Eftersom modulerna bygger på kollegialt och kollaborativt lärande, blir kompetensutvecklingen en integrerad del av skolans verksamhetsutveckling. Det är också viktigt att skolbibliotekets roll behandlas i moduler kring ledarskap och skolans digitala utveckling, så att kunskap och medvetenhet ökar bland skolledare.

Kunskapsläget är fortfarande oklart när det gäller hur skolbibliotekarien bäst kan bidra till elevernas lärande, liksom kring hur

461. Pålsson, S., Möjliga vägar och viktiga mål för skolans digitalisering, Omvärldsbloggen 17/1 2017 <<http://omvarld.blogg.skolverket.se/2017/01/17/mojliga-vagar-och-viktiga-mal-for-skolans-digitalisering/>>

462. Gärdén, Cecilia, Skolbibliotekets roll för elevers lärande. En forsknings- och kunskapsöversikt 2010–2015. Kungliga biblioteket 2017.

elevernas lärande utvecklas när skolbiblioteket integreras i undervisningen.⁴⁶³ Här behövs mer forskning, vilket kanske på sikt kan bli möjligt genom den påbörjade försöksverksamheten och utredningen om praktisknära forskning i skolan.⁴⁶⁴ Skolinspektionens kommande sammanställningar av best practice kan också ge ett bidrag till det här arbetet. Här kan sannolikt även analyser av erfarenheterna från satsningar i andra länder, till exempel Future Ready Librarians och Pædagogisk læringscenter, underlätta den fortsatta utvecklingen.

Läroplanernas betoning av skolbibliotekets pedagogiska funktion kan leda till fler bemannade skolbibliotek, och därmed en ökad efterfrågan på utbildade skolbibliotekarier. Detta kan i sin tur resultera i en brist på skolbibliotekarier.⁴⁶⁵ Fokusbibliotekens traineeprogram visar att det redan idag kan vara svårt att rekrytera. Ett sätt att hantera detta kan vara att inrätta en utbildningsinriktad bibliotekarieutbildning på ett eller flera lärosäten.

Även om behovet av bemannade skolbibliotek och skolbibliotekarier ökar är det inte möjligt för alla kommuner och skolor att anställa. Ett skäl kan vara brist på pengar, ett annat kan vara att skolan är liten och har få elever. Här kan fjärrundervisning vara en väg att skapa större likvärdighet. Samtidigt som lärare och elever får tillgång till skolbibliotekariens kompetens i undervisningen, kan man hitta nya sätt att förena pedagogiken med den digitala utvecklingen. Mer forskning och större erfarenhet kring hur interaktionen bäst går till är dock nödvändig. Fjärrundervisning är ett område som ännu inte är särskilt utforskat och det återstår även mycket att göra ur ett mer generellt perspektiv.⁴⁶⁶

Skolbiblioteket kan spela en viktig roll i skolans digitalisering, men det krävs både mer forskning och en större medvetenhet bland skolledare och lärare för att det ska bli möjligt. En fördjupad samhällsdiskussion om visioner och mål kring detta skulle sannolikt underlätta det här arbetet.

463. Ibid.

464. Regeringen, Ny satsning på skolforskning. Pressmeddelande 9/3 2017. <<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2017/03/ny-satsning-pa-skolforskning/>> och Regeringen, Ökad samverkan kring praktisknära forskning för stärkt vetenskaplig grund i skolväsendet. Kommittédirektiv 13/3 2017. <<http://www.regeringen.se/rattsdokument/kommittedirektiv/2017/03/dir.-201727/>>

465. Karlsson, P. (red.), Framtidsutsikter. Arbetsmarknaden för akademiker år 2021. Stockholm:SACO. 2016 <<http://www.saco.se/globalassets/saco/dokument/rapporter/2016-framtidsutsikter-arbetsmarknaden-for-akademiker-ar-2021.pdf>>

466. Ifous, Fjärrundervisning – bättre utsikter för fler elever. Programblad. 2016. <<http://www.ifous.se/app/uploads/2015/12/Programblad-fjarrundervisning-hog.pdf>>

Neil Selwyn pekar på att det är möjligt att diskutera skolmaten på sätt som möjliggör förändring. När det gäller skolans digitalisering, som är en mycket större och viktigare fråga, går det betydligt trögare. Ett skäl till detta är säkert att frågan är komplicerad och att det inte finns någon enkel lösning. Frågan behöver ändå diskuteras eftersom den rör vår gemensamma framtid.

Hur vill vi att en digitaliserad skola ska se ut? Vilka funktioner fyller skolbiblioteket och skolbibliotekarien? Vad krävs för att nå fram till målen? ♦

” Hur vill vi att en digitaliserad skola ska se ut?
Vilka funktioner fyller skolbiblioteket
och skolbibliotekarien?
Vad krävs för att nå fram till målen?

KAPITEL 10

Är du fullärd lille vän?

Biblioteken och det livslånga lärandet

Andreas Fejes

Andreas Fejes arbetar vid Linköpings universitet där han innehar Sveriges enda professur i Vuxenpedagogik. Hans forskning har de senaste 15 åren rört sig inom området vuxnas lärande, med specifikt fokus på vuxenutbildning och folkbildning. Fenomen han studerat är bland annat vuxnas medborgarskapande, hur policy om vuxenutbildning formeras, samt validering av kunskap och kompetens. För tillfället intresserar han sig för hur språkligt lärande, inom ramen för olika sammanhang för vuxnas lärande, kan bidra till migranternas inkludering.

INLEDNING

Följande kapitel syftar till att ringa in centrala nutida utvecklingstendenser i relation till det livslånga lärandet, med specifikt fokus på vuxna, som utgångspunkt för en diskussion om bibliotekens roll i relation till detta. Vuxnas livslånga lärande är något som sker i en rad olika sammanhang, alltifrån organiserad kompetensgivande utbildning såsom kommunal vuxenutbildning, svenska för invandrare, yrkeshögskolan, högskola, till icke formellt kompetensgivande utbildningar såsom studiecirkelar, kompetensutveckling inom ramen för anställning, till det informella lärandet som sker i livet mer brett. Biblioteken har här en central roll. Vuxna skall, oavsett vilka sammanhang av lärande de befinner sig i, få tillgång till sådan kunskap som gör det möjligt för lärandet att äga rum. I bibliotekslagens andra paragraf går att läsa:

§ Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt. Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla.

Med andra ord, biblioteken har en central demokratisk funktion i att erbjuda kunskap, och bidra till fri åsiktsbildning. Vänder vi oss till lagstiftning som reglerar några av de sammanhang där vuxnas lärande äger rum, kan vi se hur det demokratiska uppdraget går igen. I senaste folkbildningspropositionen (Proposition 2013/2014: 172) formulerades för första gången ett särskilt mål med folkbildningen:

”Folkbildningen ska ge alla möjlighet att tillsammans med andra öka sin kunskap och bildning för personlig utveckling och delaktighet i samhället.

I relation till det statliga anslaget för folkbildningen anges fyra syften (SFS: 2015:218)

1. Stödja verksamhet som bidrar till att stärka och utveckla *demokratin*.
2. Bidra till att göra det möjligt för en *ökad mångfald* människor att påverka sin livssituation och skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen.
3. Bidra till att utjämna *utbildningsklyftor* och höja utbildnings- och bildningsnivån i samhället.
4. Bidra till att bredda intresset för och delaktigheten i *kulturlivet*.

Folkbildningen skall, likt biblioteksväsendet, bidra till att ”utveckla demokratin”, ”skapa engagemang”, och ”intresse för och delaktighet i kulturlivet”. Folkbildningens uppdrag inbegriper också ett jämlikhetsmål i termer av utbildning, dvs. syftet är att bidra till att ”utjämna utbildningsklyftor”. Vänder vi oss till ett annat sammanhang för vuxnas lärande, den kommunala vuxenutbildningen (där SFI numer ingår), så finns även där ett demokratiskt uppdrag, liksom ett syfte att utjämna utbildningsklyftor. I skollagen kapitel 20, paragraf 2 (SFS:2010:800) går att läsa:

§ Målet för den kommunala vuxenutbildningen är att vuxna ska stödjas och stimuleras i sitt lärande. De ska ges möjlighet att utveckla sina kunskaper och sin kompetens i syfte att stärka sin ställning i arbets- och samhällslivet samt att främja sin personliga utveckling. Utgångspunkten för utbildningen ska vara den enskildes behov och förutsättningar. När det gäller kommunal vuxenutbildning på gymnasial nivå ska de som fått minst utbildning prioriteras.

I relation till syftet med den kommunala vuxenutbildningen går tre uppdrag att urskilja (se även Fejes, 2015). Ett medborgerligt demokratiskt uppdrag där utbildningen skall främja elevens "personliga utveckling" men även stärka dennes ställning i samhällslivet. Vidare finns ett kompensatoriskt uppdrag, som handlar om att minska utbildningsklyftor där "de som fått minst utbildning prioriteras". Det tredje uppdraget, som inte finns specifikt framskrivet vare sig i bibliotekslagen, eller i syftet med anslaget till folkbildningen, är uppdraget att utbilda till anställningsbarhet, eller som det uttrycks i skollagen, "i syfte att stärka sin ställning i arbetslivet".

Gemensamt för alla de tre sammanhang som nämnts, är de demokratiska och kompensatoriska uppdragen (jämlikhetsuppdrag). Här kan biblioteken sägas inta en specifik roll i relation till både folkbildningen och den kommunala vuxenutbildningen. Å ena sidan skall biblioteken bidra med information och aktiviteter som ökar befolkningens, och inte minst vissa specifika målgruppers, kunskap om och intresse för utbildning och bildning. Å andra sidan, ska biblioteken bidra med sammanhang där vuxna kan erhålla kunskap och stöd i sina lärprocesser. Biblioteken får därmed en central roll, i den enskilda individens lärande, men också för organiseringen och stödet, till andra sammanhang för lärande som finansieras av det offentliga.

I detta kapitel skapas en vidare beskrivning av nutida utvecklingstendenser i relation till några specifika sammanhang för vuxnas livslånga lärande: den kommunala vuxenutbildningen (inklusive svenska för invandrare – SFI) och folkbildningen (med specifikt fokus på folkhögskola och studieförbund). Därtill lyfts reflektioner in i relation till bibliotekens roll i relation till vuxnas livslånga lärande mer brett.

Texten är strukturerad på följande sätt. Först ges en kort introduktion till begreppet livslångt lärande, hur det i den politiska diskussionen har kommit att utvecklas över tid, och en diskussion förs om de olika sammanhang för lärande som begreppet inbegriper. I den andra delen av texten, diskuteras några centrala utvecklingstendenser i relation till vuxenutbildning och folkbildning. Först diskuteras de förändrade deltagarmönstren i termer av senaste årens ökade deltagande, ökad andel deltagare födda utomlands, tillika ökat antal elever och deltagare med funktionsnedsättning (framförallt neuropsykiatrisk

funktionsnedsättning). Sedan diskuteras det medborgerliga och demokratiska uppdraget och hur det kommit att hamna i skymundan i diskussioner om framförallt vuxenutbildningen. Därtill förs en diskussion om vuxenutbildningens och folkbildningens roll i relation till digitaliseringen av samhället. Kapitlet avslutas med en diskussion om bibliotekens roll i relation till vuxnas livslånga lärande.

FRÅN EN HUMANISTISK TILL EN EKONOMISTISK VERSION AV DET LIVSLÅNGA LÄRANDET

Livslångt lärande kom framförallt att få genomslag som policybegrepp i och med att den europeiska kommissionen publicerade sitt memorandum om livslångt lärande 2001 (Lissabondeklarationen). Begreppet kom delvis att ersätta tidigare policybegrepp, såsom vuxenutbildning (Lindeman, 1926), och återkommande utbildning (Faure, 1972). Begreppet lärande kom med andra ord att ersätta begreppet utbildning. Genom att tala om lärande istället för utbildning kom fokus att riktas mot en större bredd av sammanhang där människor lär sig något. Snarare än lärande som något som begränsas till skolan, eller vuxenutbildningen, kom nu hela livet att talas om som ett liv av lärande. Som det uttrycks i ett av Kungskapslyftskommitténs betänkanden (SOU 1999:141, s. 10):

”Livslångt lärande för alla har blivit ett allt viktigare inslag i Sveriges långsiktiga politik. Denna idé förstås bäst som en process av individuellt lärande och utveckling under ett helt liv, från vaggan till graven – från lärande i tidig barndom till lärande under pensionsåldern. Det är ett allomfattande begrepp som hänvisar inte bara till utbildning i formella miljöer, såsom skolor, universitet och vuxenutbildningsinstitutioner, utan också till det ”livsvida” lärandet i informella miljöer, både hemma och på arbetet.

Den begreppsliga förändringen indikerar också ett ideologiskt skifte. Begreppet återkommande utbildning, som var central inom policy-diskussioner på 1960- och 1970-talen, var tätt sammankopplat med idé om personlig utveckling och social jämlikhet. Människor skulle "forma sig själva" istället för att "formas". Begreppet hade en humanistisk ideologisk bas, vilket inte minst var tydligt i den så kallade Faure-rapporten publicerad av UNESCO 1972 – *Learning to be: The world of education today and tomorrow*. Här kopplas begreppet samman med en positiv humanistisk idé om samhällets utveckling. Individens personliga utveckling sågs som viktig för samhället, och återkommande utbildning skulle göra det möjligt för människor att kontrollera och anpassa sig till förändring (Rubenson, 2004; Fejes & Nicoll, 2008). Som Biesta (2006) noterar i sin läsning av Faure-rapporten, så är den humanistiska versionen av livslångt lärande anmärkningsvärd för sin vision av en generaliserad roll för utbildning i världen, för rapportens återspeglning av 60- och 70-talens optimism inför möjligheten till generaliserad utveckling och för dess kontrastering gentemot dagens versioner av livslångt lärande.

Under 1980- och 1990-talen sker ett begreppsligt och ideologiskt skifte. Livslångt lärande introduceras som begrepp i UNESCOs strategi, och OECD publicerade rapporten *Making Lifelong Learning a Reality for All*. Livslångt lärande kom också att bli en hörnsten i Jacques Delors's översikt från 1994 om konkurrenskraft och ekonomisk utveckling inom EU. Livslångt lärande som begrepp kom att bli central, som redan nämnts, i EU kommissionens memorandum om livslångt lärandet där begreppet skrevs fram som central för realiserandet av kommissionens strategier. I dessa diskussioner sågs högt utvecklat humankapital, forskning och teknik som viktiga komponenter för att öka produktiviteten. Begrepp som jämlikhet och personlig utveckling ersattes av begrepp som effektivitetskontroll och kostnadseffektivitet. En kvalificerad arbetskraft med kompetens för arbete blev ett centralt argument.

Diskussionerna kan illustreras genom ett citat från EU kommissionens memorandum om livslångt lärande, återanvänt i svensk offentlig utredning om validering av vuxnas kunskap och kompetens (SOU 2001:78, s. 44):

”Unionen skall utvecklas till att bli världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska, kunskapsbaserade ekonomi med möjlighet till ekonomisk tillväxt med fler och bättre arbets-tillfallen och en högre grad av social sammanhållning. Vid mötet bekräftades att unionen tagit steget in i kunskapsåldern, med allt vad det innebär för det kulturella, ekonomiska och sociala livet. Hur vi lär oss, hur vi lever och arbetar – allt detta förändras snabbt. Detta innebär inte bara att individerna måste anpassa sig till förändringar, utan även att etablerade beteendemönster måste förändras.

I citatet framträder ett starkt ekonomistiskt perspektiv, där livslångt lärande kopplas samman med ekonomisk tillväxt, konkurrenskraft och social sammanhållning. Trots användningen av begreppet social sammanhållning, hamnar fokus snarare på hur livslångt lärande kan bidra till samhällets ekonomiska utveckling, vilket ställer krav på att individer inte bara ska anpassa sig utan också förändra sina ”etablerade beteendemönster”. Livslångt lärande kom med andra ord att bli en strategi ämnad för att få till en djupare förändring hos individer, med syfte att bidra till att skapa ett ekonomiskt framgångsrikt kunskaps-samhälle (se också Fejes, 2006; 2010; Fejes & Dahlstedt, 2013; Rubenson 2004).

Under senare decennium har ytterligare ett (mindre) ideologiskt skifte ägt rum. Fortfarande talas det om livslångt lärande, men begreppet tar avstamp i både en humanistisk och ekonomistisk ideologisk bas. I EU-kommissionens nya strategi, som ersätter Lissabonstrategin från 2001, talas det bland annat om hur arbete och utbildning kan integreras i en livslång process (Europeiska Kommissionen, 2009). Om personlig självuppfyllelse och utveckling var i fokus under 1960- och 1970-talen, så är fokus i denna senare strategi på ”personal, social and professional fulfilment of all citizens” (Europeiska kommissionen, 2009, s. 2). Likt det ekonomistiska fokus från 1980- och 1990-talen, är fokus nu också på ”sustainable economic prosperity and employability” (Europeiska kommissionen, 2009, s. 2), samtidigt som det gäller att ”promoting democratic values, social cohesion, active citizenship and intercultural dialogue” (Europeiska kommissionen, 2009, s. 2).

De senare dokumenten tycks med andra ord lyfta fram livslångt lärande med grund i en starkare humanistisk grund än diskussionerna på 1980- och 1990-talen. Inte minst genom påståenden som att man ska uppmontra demokratiska värderingar, social sammanhållning, aktivt medborgarskap och interkulturell dialog. Men, samtidigt kan vi se hur tankar om personlig och social utveckling kopplas samman med professionell utveckling. På så sätt används fragment från en humanistisk ideologisk bas för att legitimera den ekonomistiskt drivna politiken.

Jämför vi senare årens diskussioner om livslångt lärande med, till exempel de syften som skrivs fram med den kommunala vuxenutbildningen, finns stora likheter. I båda fallen finns tre syften närvarande: det medborgerliga och demokratiska, det kompensatoriska och det arbetsmarknadsorienterade. Vi kan dock se hur, vilket jag utvecklar längre fram i kapitlet, det medborgerliga och demokratiska syftet med vuxenutbildningen i Sverige har hamnat i bakvatten till förmån för en ekonomistiskt grundad diskussion.

Formellt, icke-formellt och informellt lärande

I diskussionen om livslångt lärande delas lärandet ofta upp i olika former, eller snarare sammanhang för lärande: Formellt lärande, icke-formellt lärande och informellt lärande. Formellt lärande används för att beteckna sammanhang där lärandet är planerat, under ledning av en lärare eller motsvarande, och där lärandet resulterar i betyg eller annan motsvarande dokumentation som har formellt värde inom utbildningssystemet. Formellt lärande skulle också kunna sägas vara läroplansstyrd. Exempel på sammanhang för formellt lärande är den kommunala vuxenutbildningen (inklusive SFI), högskola, och skola.

Icke-formellt lärande är även det planerat och under ledning av någon, men, här resulterar lärandet inte i formell dokumentation i form av betyg sanktionerad via lagstiftning. Snarare används alternativ form av dokumentation, till exempel kursintyg eller omdöme, alternativt ingen dokumentation alls. Även om det icke-formella lärandet ej styrs av en formell läroplan, så är det ett planerat lärande. Exempel på platser för icke-formellt lärande är kurser inom ramen för folkhögskola eller studiecirkel anordnade av till exempel studieförbund.

Det informella lärandet kan även kallas icke-planerat lärande. Allt det lärande som sker i våra vardagsliv, må så vara när vi läser dagstidningen, är idrottstränare, eller umgås med våra vänner, eller när vi utför våra sysslor i arbetslivet, faller inom ramen för denna form av lärande. Sådant lärande är med andra ord inte planerat, det är inte under ledning av någon, och det dokumenteras inte heller. Snarare uppstår lärandet spontant, och oplanerat.

Denna form av uppdelning kan skapa grund för diskussion om lärande och var det äger rum, och därtill, vilka olika former av stöd, eller infrastruktur som behövs för att stötta detta lärande. Men samtidigt är uppdelningen i sig problematisk. Var går gränserna? En folkhögskola bedriver till exempel olika former av utbildningar, en del finansierade via det statliga anslaget för folkbildning, en del finansierade via upphandlad utbildning, till exempel SFI eller kurser inom den kommunala vuxenutbildningen. I de senare fallen lyder folkhögskola under samma lagstiftning, och krav på betyg, som övriga huvudmän. Med andra ord, uppdelningen i olika sammanhang för lärande skall användas med viss försiktighet.

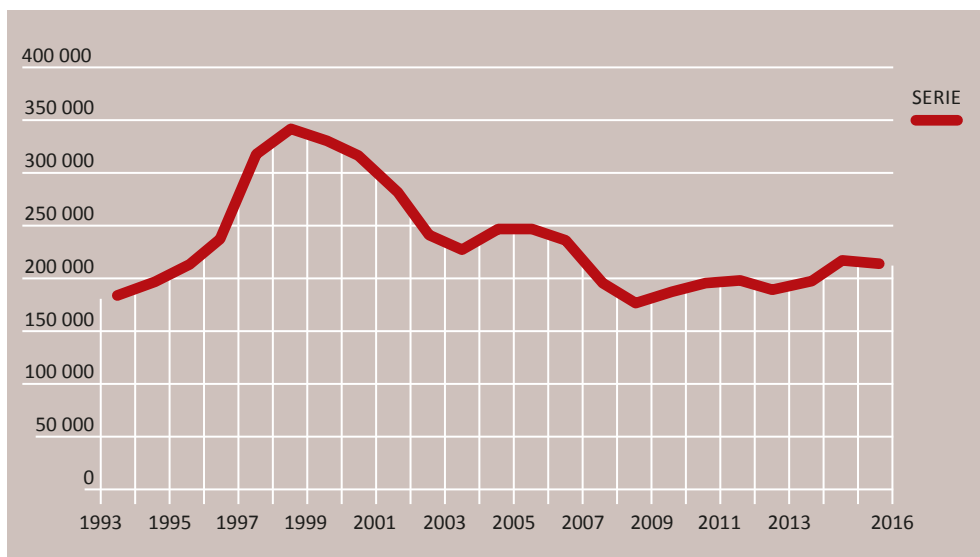
Förändrade deltagarmönster inom vuxenutbildning och folkbildning

Under de senaste åren har det skett stora förändringar i deltagarmönster inom vuxenutbildning och folkbildning. I denna del kommer jag framförallt belysa dessa förändringar i relation till den kommunala vuxenutbildningen, men exempel hämtas även från folkhögskolan.

Antal deltagare inom Komvux och SFI

En första trend som kan identifieras är hur deltagandet inom den kommunala vuxenutbildningen, inklusive SFI, har ökat under senare år. Deltagarmönster inom Komvux illustreras i figur 10a:

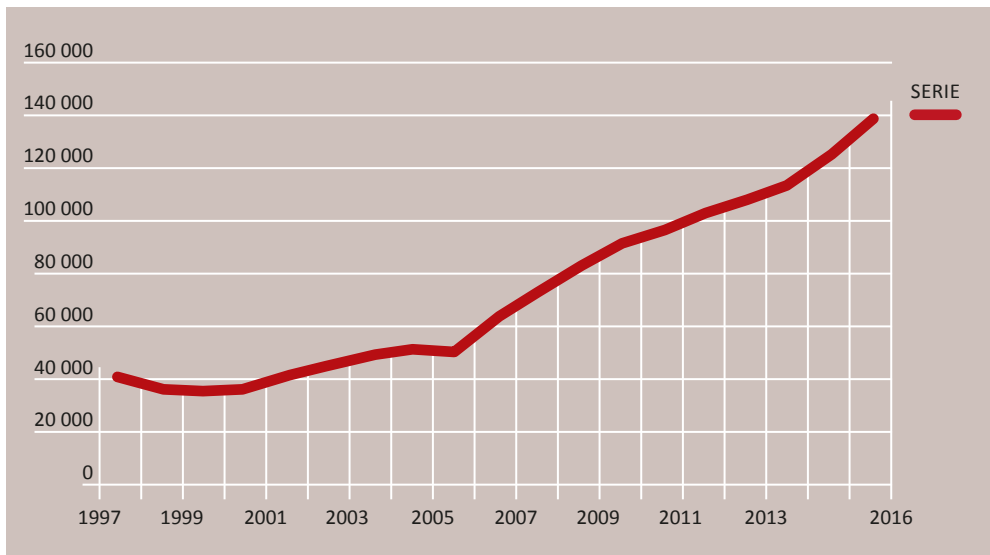
Figur 10a: Antal kursdeltagare inom Komvux 1993–2015.

Källa: Skolverket, 2016.

Den stora ökningen som sker 1997, med en toppnotering om 342 100 kursdeltagare, 1998/1999, förklaras av den statliga satsningen på Kunskapslyftet med riktade resurser motsvarande ungefär 100 000 platser inom Komvux. Satsningen trappas så småningom ner och deltagandet når, för den illustrerade perioden, en bottennivå 2008 med 177 000 kursdeltagare. På senare år har antalet deltagare återigen ökat, men inte alls motsvarande de nivåer som rådde under Kunskapslyftets tid. Deltagandet omfattade 2015, 214 800 kursdeltagare. Vänder vi oss till SFI har det skett stor ökning av deltagandet under senare år, något som illustreras i figur 10b.

Figur 10b: Antal deltagare inom SFI 1997–2015.

Källa: Skolverket, 2016.

Värt att notera är hur antal deltagare inom SFI ökat från 40 500 deltagare 1997, till nästan 140 000 deltagare 2015. Den relativt stora ökningen av deltagande som skett, inte minst från 2005 och framåt, är värd att notera. Ökningen handlar med andra ord inte bara om senaste två årens stora migrationsrörelser, utan är del av en längre trend av sådana rörelser.

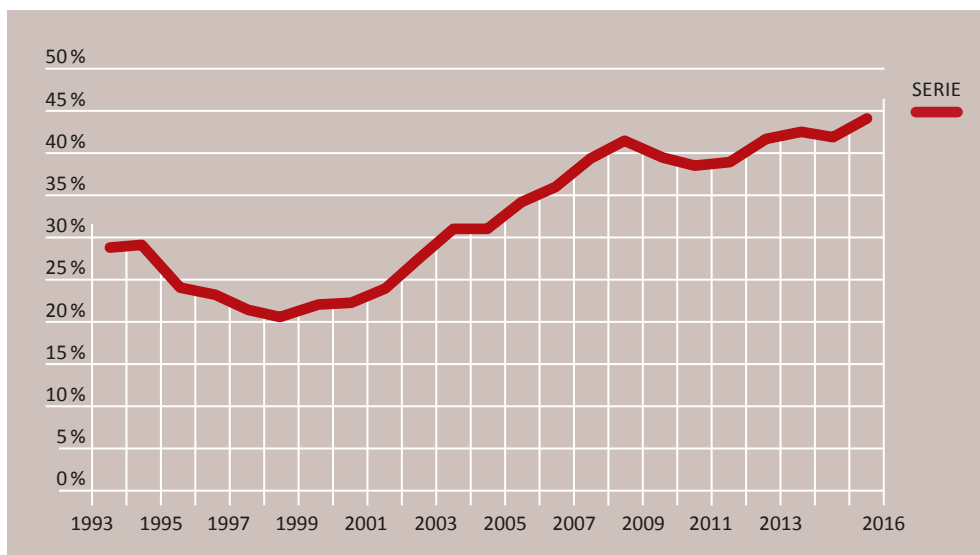
Då Komvux och SFI är kursbaserade utbildningssammanhang, där eleven plockar ihop ett antal kurser, beroende på vilka behov denne har, så kan siffrorna ovan inte slås samman. Deltagare i SFI som även deltar i kurs inom Komvux är inberäknad i båda tabellerna ovan. Med detta i beaktande, kan vi trots allt notera en trend av ökat deltagande inom

dessa utbildningssammanhang för vuxna. Ökningen förväntas fortgå de närmsta åren med tanke på pågående flykting- och migrationsrörelser, i kombination med de satsningar regeringen gör på ett nytt Kunskapslyft (som dock inte alls motsvarar de nivåer som rådde under sent 1990-tal).

Ökad andel elever födda utomlands

Deltagarmönstren inom Komvux har även förändrats i termer av andel elever födda utomlands, något som illustreras i figur 10c.

Figur 10c. Andel kursdeltagare födda utomlands inom Komvux 1993–2015. Procent.

Källa: Skolverket, 2016.

Något överraskande kan vi se en minskad andel deltagare födda utomlands i början på Kunskapslyftets period (1997–1999). Nedgången kan sannolikt förklaras med den då introducerade nya gymnasieskolan som innebar att alla program blev treåriga. Därmed fanns det många relativt nyligen, från gymnasieskolan, examinerade, som ville läsa till kurser för att få en motsvarande treårig gymnasieexamen. Stor andel av dessa var födda i Sverige. Den därefter ökade andel deltagare födda utomlands, torde därmed kunna förklaras med att de med tvåårigt gymnasium, som ville ha motsvarande ett treårigt, var klara med sina komvuxstudier. Dels kan den ökade andelen födda utomlands förklaras med senaste årens migrationsrörelser.

Ökat antal deltagare med funktionsnedsättning

I nyligen genomförda intervjustudier inom den kommunala vuxenutbildningen och på Folkhögskola kan vi se hur lärare lyfter fram det ökade antalet elever och deltagare med neuropsykiatriska diagnoser som en stor utmaning i deras arbete (se till exempel Fejes, Olson, Rahm, Dahlstedt, & Sandberg, 2016). De kvalitativa data bekräftas om vi vänder oss till den officiella SCB statistiken. Som Nylander, Bernhard, Rahm och Andersson (2015) visar, så har till exempel antalet deltagare på Folkhögskolans allmänna kurser med neuropsykiatriska diagnoser kraftigt ökat sedan millennieskiftet, från cirka 200 år 2002 till drygt 1 000 år 2013. Vidare visar de hur andelen deltagare med funktionsnedsättning av olika slag, inom folkhögskolans allmänna kurs, dvs. den kurs som ger behörighet att söka vidare till högre utbildning, ökat från 18 procent 1997 till 33 procent 2013.

Inom ramen för ovanstående rapport (Nylander med flera, 2015) genomfördes också en enkätstudie riktad till rektorerna på alla 154 folkhögskolor. Enkätfrågorna berörde frågor om folkhögskolornas deltagare, och arbete med deltagare med funktionsnedsättning. Resultaten bekräftade statistiken från SCB. Det framgår bland annat att nio av tio rektorer rapporterar att de har deltagare med psykisk eller neuropsykiatrisk funktionsnedsättning. En relativ samstämmighet framträder om att folkhögskolans lärmiljö är väl anpassad för de vanligaste funktionsnedsättningarna, medan de är sämre anpassade för de former av funktionsnedsättning som är mindre vanlig bland deltagarna. Samtidigt tycks det, med grund i enkätsvaren, finnas en väl förankrad förtroghetskunskap inom folkhögskolan med att arbeta med inkluderande pedagogiska strategier. Dock efterfrågas kompetensutveckling inom det specialpedagogiska området, inte minst mer teoretiskt baserad kunskap om funktionsnedsättningar i kombination med kunskap om utvecklingsarbete.

Marknaden och det demokratiska och medborgerliga uppdraget

Som illustrerades i kapitlets inledning har vuxenutbildningen, folkbildningen och biblioteksväsendet alla ett tydligt demokratiskt medborgerligt uppdrag. På olika sätt skall dessa sammanhang bidra till människors personliga utveckling, och erbjuda kunskap och stöd som gör det möjligt att vara en aktiv samhällsmedborgare. Under senaste två decennier har vid dock bevittnat ett antal utvecklingstendenser som sannolikt bidragit till att det medborgerliga och demokratiska uppdraget har hamnat i skymundan, inte minst i relation till vuxenutbildningen, men även i viss grad i relation till folkbildningen. En av dessa tendenser är marknadiseringen av utbildning. I det

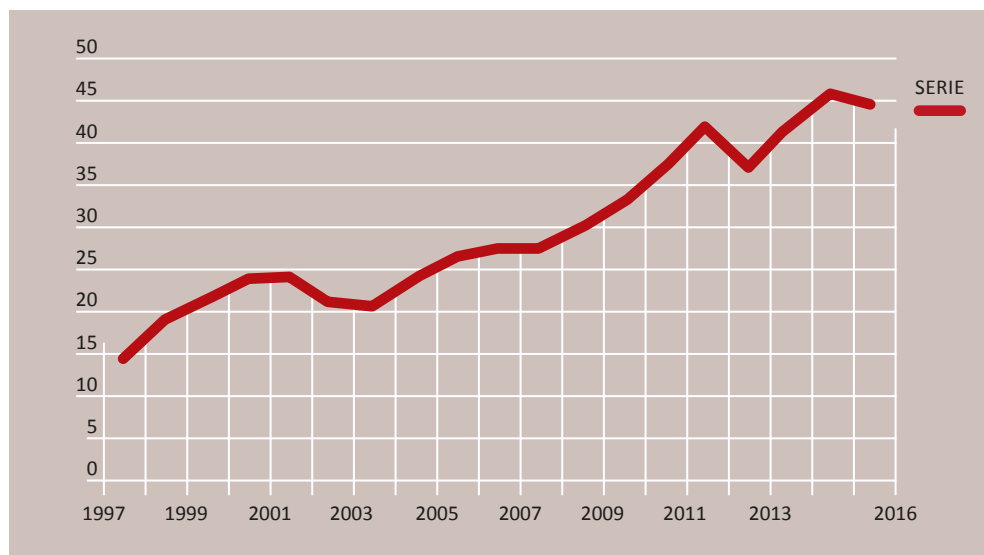
följande diskuteras frågan om marknadsiering först i relation till den kommunala vuxenutbildningen (se Fejes, Runesdotter, & Wärvik, 2016) och sedan i relation till folkbildningen (se Fejes och Nordvall, 2016).

Marknadsieringen av vuxenutbildningen

Marknadsiering av utbildning kom i Sverige att ta fart under tidigt 1990-tal i samband med en rad reformer (till exempel friskolereformen och det fria skolvalet) genomförda av både moderat- och socialdemokratiskt ledda regeringar. Det fria skolvalet har inneburit att elever inom till exempel gymnasieskolan kan söka vilken skola de vill i hela landet, och friskolereformen innebär att huvudman för skolor kan vara alltifrån kommunen till privata företag som har rätt att göra vinst på sin verksamhet (Lundahl, Arreman, Holm & Lundström, 2014). Till skillnad från det fria skolvalet och friskolesystemet, regleras vuxenutbildningen genom lagen om offentlig upphandling. En kommun kan med andra ord bestämma om de vill upphandla utbildning av extern part, eller behålla utförarorganisationen internt. Oavsett vilken form, eller blandning av dessa, som väljs, är kommunen huvudman för vuxenutbildningen.

Marknadsieringen av vuxenutbildningen kom framförallt att ta fart i samband med Kunskapslyftet (1997–2002). Staten hade förväntningar på att kommunerna skulle organisera om sin vuxenutbildning, som sågs vara för lik ungdomsskolan. Genom att involvera olika aktörer för att anordna utbildning, fanns förväntningar på mer flexibla former för lärande anpassat efter de enskilda deltagarnas förutsättningar. Många kommuner kom nu att börja upphandla delar av sin kommunala vuxenutbildning av privata företag, folkhögskolor och studieförbund. När kunskapslyftet startade år 1997 deltog 14,4 procent av alla kursdeltagare i kurser utförda av icke-kommunal anordnare, en andel som sedan dess har ökat. År 2015 gick 44,6 procent av alla kursdeltagare på kurs anordnad av en icke-kommunal utbildningsanordnare. Utvecklingen över tid illustreras i figur 10d.

Figur 10d. Andel kursdeltagare inom Komvux registrerade med icke-kommunal utbildningsanordnare 1997–2015.

Källa: Skolverket, 2016.

Den ökade andelen deltagare som gick kurser hos icke-kommunal anordnare visar tydligt hur vuxenutbildning har kommit att bli en marknad, som dessutom, i termer av andel deltagare, är den största i det svenska utbildningslandskapet. Jämför vi till exempel med den andel elever inom gymnasieskolan som gick i en fristående skola så uppgick friskoledeltagandet läsåret 2014/2015 till 26 procent av alla gymnasieelever (Skolverket 2015).

Marknadisering tar sig även uttryck i termer av språkbruk, dvs. hur vi talar om vuxenutbildningen, dess organisation, lärare, och elever. Som illustration kan vi vända oss till två av de senaste offentliga utredningarna som rör vuxenutbildning. Den ena handlar om grundläggande vuxenutbildningen (SOU 2013:20) och den andra om SFI (SOU 2013:78). Om vi studerar de ord som används i utredningarna är (kostnads)effektivitet, individanpassning och flexibilitet återkommande. Till stor del kopplas dessa begrepp samman med frågor som handlar om att organisationen ska vara flexibel för att kunna möta förändrade deltagarmönster och för att uppnå kostnadseffektivitet. Även individanpassning kopplas samman med kostnadseffektivitet. Genom att anpassa utbildningen till individen förväntas denne snabbare klara av sin utbildning. Diskussionerna om vuxenutbildningen tar därmed, till stor del, utgångspunkt, i en ekonomistisk ideologisk bas där arbetsmarknadsfunktionen hamnar i förgrunden. Utbildning

bör enligt utredningarna förstås vara kostnadseffektiv, och hög målpfyllelse ses som godo för både individ och huvudman.

Det ovan beskrivna kanske inte ter sig så märkligt, då språkbruket ligger "i tiden". Vi tar för givet att det är bra med kostnadseffektivitet, att flexibla organisationer är bra för både huvudman och individ, och att snabbt avklarade studier är bra för alla parter. Det problematiska är dock att språkbruket utesluter en rad andra sätt att tala om vuxenutbildningen, dess organisering, funktion, elever och lärare. Söker vi på ord som "personlig utveckling" så återkommer de endast på de ställen i de två utredningarna där skollagen citeras. Det förs inte heller någon diskussion om på vilket sätt det medborgerliga och demokratiska uppdraget kan uppfyllas. Genom att använda vissa ord, att föra diskussionerna på vissa sätt, med grund i vissa logiker, osynliggörs andra.

I ljuset av den omfattande marknadisering som det svenska utbildningssystemet har genomgått sedan tidigt 1990-tal, där vi idag troligen har det mest marknadiserade utbildningssystemet i världen, är detta språkbruk inte överraskande. Men, det torde vara en varnings-signal som indikerar att ett av de centrala syftena med vuxenutbildningen, det medborgerliga och demokratiska uppdraget, hamnar i skymundan. Med andra ord, det finns en risk att frågan om vad kvalitet är, och vad som är målet med vuxenutbildningen, omdefinieras och smalnas av. Detta torde vara oroande, inte minst i en tid då vi ser hur antidemokratiska rörelser vinner allt större stöd, i Sverige, likväl som i Europa och den vidare världen.

Marknadiseringen av folkbildningen

Om det från statligt håll funnits en tydlig linje av att göra utbildning i Sverige till en marknad, kan inte liknande ambitioner skönjas vad gäller folkbildningen, i alla fall om man ser till de senaste folkbildningspropositionerna (Prop. 1997/98:115, Prop. 2005/06:192, Prop. 2013/14:172). Visserligen kan den stora politiska förändringen som skedde inom folkbildningen 1991, då staten, som tidigare fördelat stödet till folkbildningen och följt upp detta genom Skolöverstyrelsen, överlät detta till folkbildningens organisationer själva genom det nystartade Folkbildningsrådet, ses som del av en new public managementanda. Detaljreglering övergick till målstyrning, likt övriga delar inom utbildningsväsendet. I relation till folkbildningen motiverades de bland annat utifrån ett demokratiargument färgat av samtida idéer om individualisering, decentralisering och valfrihet. Friheten som gavs folkbildningsorganisationerna motiverades med det förtroende stat och kommun hade för dem, och det förtroendet ansågs bygga på förmågan

att särskilja sig från både kommersiella och statliga/kommunala utbildningsaktörer (se Fejes & Nordvall, 2016).

Även om själva avregleringen 1991 kan ses i ljuset av samtida New Public Management-ideal, har en distans till näringslivsrelaterade modeller markerats. Kommersiella intressen och logiker har återkommande berörts som problematiska i relation till folkbildningens funktioner och dess legitimitet. Olika specialriktade satsningar från statligt håll, så som Kunskapslyftet, har dock inneburit en utveckling som på många håll uppmuntrar en upphandlings- och uppdragsrelaterad rationalitet inom folkbildningen (Lindgren, 1999; Fejes & Nordvall, 2016).

Det är dock främst på verksamhetsnivå, på folkhögskolor och inom studieförbundens lokalavdelningar, som en utveckling mot mer marknadslika förhållande påpekats inom forskning och utvärdering (Runesdotter 2012; Petersen 2010; von Essen & Åberg 2009). Inte minst kan detta ses i ljuset av de minskade offentliga ekonomiska stödet till folkbildningen. Även om statens politik för och ekonomisk anslag till folkbildning förblivit relativt intakt, har betydande förändring skett på den kommunala nivån. Kommunbidragets storlek relaterat till statens bidrag när det gäller stöd till exempelvis studieförbunden har minskat från att vara 55 procent 1992 till att 2012 utgöra 19,4 procent. Det motsvarar, enligt Folkbildningsrådet (2014a), en minskning på 548,2 mkr om man tar hänsyn till penningsvärdeförändringen. Detta samtidigt som statsbidraget med hänsyn till penningsvärdeförändringen ökat med enbart 68,5 mkr under samma period.

Sannolikt, som en konsekvens av minskade stöd från kommun och landsting direkt till studieförbund och folkhögskolor har dessa utökat sin uppdragsorienterade verksamhet. Totalt står det statliga anslaget för drygt 1/3 av de totala inkomster som folkhögskolor och studieförbund har (Folkbildningsrådet 2016c, d). Därtill kommer det (sedan tidigt 1990-tal minskade) stödet från kommun och landsting, samt en rad andra inkomstkällor. Vissa studieförbundsavdelningar har etablerat företag som ger sig in i anbudsverksamhet exempelvis inom kommunal vuxenutbildning, och flera studieförbund och folkhögskolor erbjuder kurser på uppdrag av arbetsförmedlingen och andra offentliga aktörer, och vissa bedriver kommersiell konferensverksamhet.

En växande marknadsrationalitet har alltså noterats inom folkbildningen, men den är inte direkt dirigerad från statligt håll (även om statlig målstyrning och new public managementideal torde påverka folkbildningen mot en mer marknadsorienterad riktning), så som fallet är exempelvis inom den kommunala vuxenutbildningen. Den tenderar istället att växa fram underifrån i ett samspel med en lokal

verklighet som folkbildningsorganisationerna har att hantera. Men även interna dynamiker, så som den verksamhetsvolymrelaterade bidragsfördelning folkbildningsorganisationerna själva beslutat om, kan förstås som drivande för en ökad jakt på kvantitativ expansion och "marknadsandelar" (Fejes & Nordvall, 2016). Nu har dock Folkbildningsrådet infört ett nytt fördelningssystem som premierar fler deltagande individer framför volym (Folkbildningsrådet, 2016a, b). Vilka konsekvenser det får, får framtiden utvisa.

Digitalisering, vuxenutbildning och folkbildning

Digitalisering är en av de stora samtids- och framtidsutmaningarna som lyfts fram på policynivå inom mer eller mindre alla samhällsområden. Å ena sidan ses utvecklingsmöjligheterna som oändliga, å andra sida ses det som ett problem att alla inte har de färdigheter som krävs för att vara del av det digitala samhället.

Digitalisering har varit och är en central fråga i diskussioner om vuxnas lärande. Vi kan till exempel se hur problemlösningen i digitala miljöer var ett av de områden som mättes inom ramen för OECDs (2013) stora studie av vuxnas färdigheter (PIAAC). I studien som helhet (Se SCB, 2013), som även mätte vuxnas förmågor i att läsa och räkna, kom Sverige mycket väl ut. Vad gäller förmåga till problemlösning i digitala miljöer kom Sverige på första plats, där 44 procent av befolkningen har god nivå i detta. OECD genomsnittet var 34 procent. Däremot är det cirka $\frac{1}{4}$ av den svenska befolkningen som hamnar på den sämsta nivån. Det finns med andra ord en klyfta i Sverige mellan de med god förmåga och de med mycket låg förmåga. Skillnaderna mellan de med god och de med låg förmåga kan delvis förklaras med personers utbildningsbakgrund tillika kunskaper i svenska språket. Med andra ord, PIAAC bidrar med kunskap som pekar ut vissa kunskapsområden, färdigheter och kompetenser, som centrala, samt ett antal utmaningar i relation till dessa.

Digitalisering och vuxenutbildning

I Sverige (likt över stora delar av världen) ses frågan om digitalisering och kompetens om denna, som central för framtiden. Inte minst lyfts skolan och vuxenutbildningen fram som en plats för skolning i specifika färdigheter. Regeringen har bland annat gett Skolverket i uppdrag att ta fram en nationell it strategi för Skolväsendet, vuxenutbildningen inkluderad. I sin rapport som levererades i april 2016 hänvisar Skolverket tillbaka till digitaliseringskommissionens definition av digital kompetens. Där sägs bland annat att digital kompetens:

” utgörs av i vilken utsträckning man är förtrogen med digitala verktyg och tjänster samt har förmåga att följa med i den digitala utvecklingen och dess påverkan på ens liv. Digital kompetens innefattar de kunskaper, färdigheter, den förståelse och motivation som individen behöver i den förändringsprocess digitaliseringen innebär. Utvecklingen sker kontinuerligt vilket innebär att de krav som kommer att ställas på digital kompetens, i privatlivet och samhällslivet liksom inom utbildningen och arbetslivet, fortlöpande förändras. Digital kompetens är därmed inte statisk, innebörden av begreppet förändras utifrån teknikens och tjänsternas utveckling. (Skolverket, 2016, s. 16)

Samtidigt hänvisas till vision för 2022 där ”alla elever utvecklar adekvat digital kompetens” (Skolverket, 2016, s. 4). Vari denna adekvata kompetens består pekade inte ut mer konkret än att det handlar om att vara ”förtrogen med digitala verktyg”, ”förmåga att följa med i den digitala utvecklingen och dess påverkan på ens liv”, och det ”innefattar kunskaper, färdigheter, den förståelse och motivation som individen behöver i den förändringsprocess som digitaliseringen innebär”. Samtidigt öppnas det upp för att begreppet förändras över tid då tekniken och tjänsterna utvecklas. Det innebär med andra ord att elever måste erbjudas kunskaper som gör det möjligt för dem att ”hånga med” i utvecklingen.

Samtidigt pekar Skolverket på behovet av att lärare och skolledare får den kompetensutveckling som behövs för att kunna arbeta med digitala verktyg för att bidra till elevers måluppfyllelse. Lärarutbildningen pekade ut som i behov av att arbeta mer omfattande med digitalisering. Rapporten illustrerar till viss del den till synes inneboende problematiken i hur digitalisering diskuteras i nutid. Å ena sidan ses digitalisering som bra, nödvändig, och som varandes av godo. Något som alla måste lära sig att hantera. Elever skall bland annat lära sig detta i skolan, och den kunskap de skall få är sådant som ständigt förändras. Å andra sidan skall lärarutbildningen tillgodose blivande lärares kompetens och kunskap på området, som de i sin tur skall lära ut till sina elever. Problemet är bara att om kunskap och kompetens om digitalisering är färskvara, så kommer nyutexaminerade lärare redan ha ”gammal” kunskap när de väl påbörjar sin lärarbana.

Digitalisering och folkbildning

Även inom folkbildningen är frågor om digitaliseringen och digitala kompetenser centrala. Digitalisering ses som erbjudandes både möjligheter och utmaningar. Inte minst lyfts frågan om digital delaktighet fram som en av de utmaningar som folkbildningen skall möta. Som Folkbildningsrådet i en av sina rapporter lyfter fram:

”Det är otvivelaktigt så att den digitala utvecklingen innebär stora möjligheter och utmaningar, både vad gäller att öka den digitala delaktigheten och att utveckla mer flexibla folkbildningspedagogiska modeller... Digitala klyftan och arbetet för ökad digital delaktighet, är det en viktig fråga för studieförbund och folkhögskolor? I så fall, hur ser strategier och prioriteringar ut för att nå framgång? (Folkbildningsrådet 2013, s. 28–29)

”Digital delaktighet” och ”den digitala klyftan” är här två centrala begrepp som pekar ut att vissa grupper har viss kunskap och andra inte, och att detta är något som måste åtgärdas. Delvis i samstämmighet med de sätt som det talas om digitala färdigheter i PIAAC, dvs. att resultaten för Sverige del visar stora skillnader mellan de som har god och de som har mindre goda digitala färdigheter i problemlösning i digitala miljöer. Vidare pekar Folkbildningsrådet ut digital delaktighet som en förutsättning för att kunna utöva sitt medborgarskap. Som det skrivs fram på deras hemsida:

”Digital delaktighet blir alltmer en förutsättning för att kunna utöva medborgarskapet. Digitalt utanförskap innebär därmed i allt högre grad också ett samhällligt utanförskap. Därför har folkbildningen under lång tid arbetat med digital delaktighet... Att demokratisera digitaliseringen är en uppgift i paritet med den när befolkningen skulle lära sig att läsa och skriva. (Folkbildningsrådet, 2017).

Med andra ord, digitala kompetenser är något som sägs behövas för utövandet av medborgarskap. Att ha en avsaknad av dessa innebär ett utanförskap, en avsaknad av förmåga att ”vara medborgare”. Den logiska följden är därmed att folkbildningen måste vara en kraft som bidrar till att de delar av befolkningen som idag inte är del av det digitala samhället, blir detta. I grunden är det enligt Folkbildningsrådet en fråga om demokrati.

Frågan om digital delaktighet framkommer även inom ramen för Digidel, ett oberoende nätverk som arbetat med samverkan för att öka den digitala delaktigheten och tillgängligheten till digitala tjänster i Sverige. I sin slutrapport (Digidel, 2013, s. 7) definieras digital delaktighet som:

- Digital delaktighet är ett krav för en väl fungerade demokrati
- Alla invånare i Sverige ska ha möjlighet att vara digitalt delaktiga
- Kunskap om hur man gör är viktig för digital delaktighet
- Användbarhet och tillgänglighet för alla är viktiga faktorer för digital delaktighet. Många kan hjälpa många att bli digitalt delaktiga
- Digital delaktighet är en angelägenhet för alla i samhället.

Även här kopplas digital delaktighet samman med demokrati, och som en angelägenhet för hela samhället. Inom ramen för Digidel prövades och utvecklades en rad samarbeten, bland annat mellan folkbibliotek, civilsamhälle och folkbildning, samarbeten som sannolikt fortsätter utvecklas på lokal, regional och nationell nivå (se till exempel Digidel, 2013).

Dessa sätt att tala om digitalisering och medborgaren kan vid första hand tyckas sympatisk, bra, god, och något självklart. Visst borde väl alla få kunskap och kompetens för att kunna hantera sina bankärenden online, att kunna ta del av sina sjukjournaler, att delta i samtal i den digitala världen, få del av nyheter, litteratur etc.? Men finns det inte också en fara med att måla en sådan positiv bild av den digitala utvecklingen, och att inta ett sådant relativt okritiskt förhållningssätt till utvecklingen och de färdigheter som anses som nödvändiga för att kunna utöva sitt medborgarskap? Eller snarare, finns det inte en fara med de för-givet-taganden som vi idag har om digitalisering och medborgarskap? Vilka andra sätt skulle vi kunna tala om det digitala, medborgarskap och folkbildning?

I ett pågående avhandlingsarbete har Lina Rahm (se Rahm & Fejes 2016; Rahm & Fejes, 2017) ställt bland annat dessa frågor. Hon (Rahm & Fejes, 2017) visar bland annat hur frågan om digitalisering, i termer av datorisering, var en del av diskussioner kring folkbildningen och dess roll under 1970- och 1980-talet. Snarare än en diskussion om vilka färdigheter som krävs för att vara del av det digitala samhället, så fördes diskussioner om hur utvecklingen kunde kontrolleras. Folkbildningen fick och tog sig uppdraget att bilda de breda lagren av befolkningen om datoriseringen, vad den innebar och dess risker. Genom bildande verksamhet skulle datoriseringen bli mer human.

Med andra ord, det har skett ett skifte från att se bildande insatser som ett medel att i de breda lagren av medborgare skapa kritisk medvetenhet om datoriseringen, till att se bildande verksamhet som ett medel för att tillse att alla medborgare har de färdigheter som behövs för att kunna utöva ett digitalt medborgarskap. Det handlar med andra ord idag inte om att skapa en kritisk medvetenhet, utan snarare om att möjliggöra en appropriering av det digitala. (se Rahm & Fejes, 2017).

Nu kanske någon invänder med att säga att ett syfte med olika utbildningar i digitala färdigheter idag bland annat handlar om källkritik och kunskap om hur digitaliseringen påverkar ens liv. Absolut! Men, sådan kunskap handlar i första hand inte om att ifrågasätta digitaliseringen, dvs. att ifrågasätta själva grundvalen för varför det skall vara nödvändigt att utveckla digitala färdigheter. Utan det handlar snarare om att utveckla kunskap om hur man kan hantera

informationsflöden, och strukturera kunskap på med ett kritiskt förhållningssätt. Ett alternativt sätt att tala om folkbildning, digitalisering och medborgaren idag skulle till exempel kunna vara att folkbildningen skall erbjuda alla medborgare möjlighet att utveckla kunskap som kan vara grund för att ifrågasätta digitaliseringen och de sätt varpå digitaliseringen strukturerar vår tillvaro. Nu kanske inte detta skulle ses som "nyttigt" i dagens diskussioner, eller som önskvärt. För digitaliseringen är väl oundviklig? Eller?

Bibliotekens roll i vuxnas livslånga lärande

Jag har hittills uppehållit mig vid att föra en diskussion om begreppet livslångt lärande, olika sammanhang för lärande, samt lyft ett antal nutida tendenser och utmaningar i relation till vuxenutbildning och folkbildning. Med grund i detta ämnar jag i det följande lyfta ett antal områden där jag ser att biblioteksväsendet har en central roll i relation till vuxnas livslånga lärande och den argumentation jag hittills har fört.

Lärandet äger, som tidigare beskrevs, rum i en rad olika sammanhang, formella, icke-formella och informella. Biblioteken får olika roll i relation till dessa. Ser vi till de formella utbildningssammanhang som jag introducerat i denna text så kan vi se hur ett ökat deltagande går hand i hand med ökad andel elever som är födda utomlands. Vi kunde även se hur, inom det icke-formella utbildningssammanhanget Folkhögskola, antalet elever med funktionsnedsättning markant ökat under senare år. Dessa förändrade i deltagarmönster ställer inte bara lärare inför flera utmaningar, utan också biblioteken.

Lärares kompetensutveckling och tillgång till aktuell litteratur

För det första, lärare inom vuxenutbildningen och inom folkhögskola efterfrågar kompetensutveckling inom områden som specialpedagogik, svenska som andraspråk och vuxenpedagogik (se till exempel Nylander med flera, 2015; Fejes, 2015). Lärare behöver redskap att hantera en så diversifierad grupp elever. Nu är detta i sig inget nytt, dvs. vad som karakteriserar vuxenutbildningen och folkhögskolan är bland annat att läraren just möter en grupp av elever och deltagare som har mycket olika erfarenhet, och har olika livssituationer, på ett sätt som inte i lika stor grad är fallet inom grund- och gymnasieskolan. Men idag tycks gruppen elever och deltagare vara mer diversifierad än någonsin, åtminstone vad gäller andel födda utomlands, och antalet elever och deltagare med funktionsnedsättning.

Behoven enligt ovan ställer krav på en fungerande biblioteksverksamhet som gör det möjligt för lärare att ta del av litteratur inom de

kunskapsområden där de behöver utveckla sin kompetens. Sådan litteratur är sannolikt inte alltid tillgänglig vid de bibliotek som eventuellt finns vid komvuxenheten eller på folkhögskolan. Inte heller finns den alltid tillgängligt vid de lokala folkbiblioteken. Läroböcker (riktad till lärare) och aktuell forskningslitteratur är sannolikt lättast att finna på universitets- och högskolebibliotek. Då forskningen idag till stor del publiceras elektroniskt, är litteraturen låst bakom inloggning. Universitetsbiblioteken betalar stora summor för att prenumerera på tidskrifter. Med andra ord, tillgängligheten för relevant och aktuell litteratur för lärare inom vuxenutbildningen och folkbildningen finns sannolikt främst på bibliotek till vilka de inte har full tillgång. Därmed kan det vara klokt att se över på vilket sätt lärare kan få tillgång till aktuell forskning, både i tryckt och elektronisk form.

Elevers och deltagares tillgång till litteratur

Elevgruppens sammansättning inom folkhögskola och vuxenutbildning torde ställa specifika krav på biblioteken. Å ena sidan finns ett generellt behov av tillgång till relevant litteratur i elevernas och deltagarnas direkta närhet. I skollagen finns inskrivet att elever inom skolan skall ha tillgång till skolbibliotek. Dock finns det inget som på ett tydligt sätt reglerar tillgången till bibliotek för elever inom Komvux, eller för deltagare inom folkhögskolan. Dock finns till exempel skrivningar i läroplanen för vuxenutbildningen (Skolverket, 2012) att rektor har ansvar för att elever får tillgång till lärvverktyg av olika slag, till exempel bibliotek. Det kan dock konstateras, utan att ha någon komplett översikt, att tillgång till bibliotek finnas vid vissa komvuxenheter, antingen separat eller genom att komvuxenheter samarbetar med gymnasieskolan. Vissa folkhögskolor har också egna bibliotek. Men, då bibliotek inte alltid finns tillgänglig vid komvuxenheter eller folkhögskolor torde folkbiblioteket bli extra viktigt för denna målgrupp. För vissa individer, kanske det enda tillgängliga biblioteket i direkt närhet till studierna. En väg att skapa bättre möjligheter och tillgång till relevant litteratur torde vara samarbete mellan olika aktörer/bibliotek, samt att skapa tillgång till litteratur i elektroniskt format.

Samtidigt finns behov att de bibliotek som är tillgängliga för elever och deltagare, har målgruppsanpassad litteratur. Det handlar inte bara om att det finns böcker tillgängliga som används i undervisningen, utan också litteratur som är tillgänglig för elever och deltagare med olika behov. De kan handla om litteratur på olika språk, olika svårighetsgrad, litteratur i ljudformat etc.

Bibliotekens demokratiska medborgerliga uppdrag och det informella lärandet

Biblioteken, har liksom folkbildningen och vuxenutbildningen, ett demokratiskt medborgerligt uppdrag. Men det är framförallt biblioteken, av dessa tre olika sammanhang, som kan kopplas ihop med det informella lärandet. Det är värt att citera bibliotekslagens andra paragraf igen:

”Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.

Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt.

Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla.

Biblioteken skall bidra till fri åsiktsbildning och främja intresset för bildning, upplysning, utbildning, forskning och kulturell verksamhet. Målgruppen är alla medborgare, varpå målgruppsanalyser torde vara centrala för biblioteken.

I relation till de målgrupper som har diskuterats i denna text, vuxna som deltar inom vuxenutbildning och folkbildning, torde behovet inte endast vara att göra litteratur tillgänglig i direkt relation till studierna. Biblioteken kan för målgrupperna även få central roll i enskilda individers bredare bildningsbanor. Det kan handla om att biblioteken agerar mötesplats för människor med olika bakgrund, plats att förkovra sig i specifika intressen, och som plats att ta del av nyheter och samhällsinformation. ♦

REFERENSER

- Biesta, G. (2006). What's the point of lifelong learning if lifelong learning has no point? On the democratic deficit of policies for lifelong learning. *European Educational Research Journal*, 5, 169–180.
- Faure, E. (1972). *Learning to Be*. Paris: UNESCO.
- Fejes, A. (2016). Vuxenutbildningens utmaningar i migrationens tidevarv. In B. Kindenberg (ed) *Flerspråkighet som resurs*. Stockholm: Liber, 310–322.
- Fejes, A. (2015) Kortutbildade och vuxenutbildning – Underlagsrapport. Stockholm: Stockholms stad.
- Fejes, A. (2010). Discourses on employability: Constituting the responsible citizen. *Studies in Continuing Education*, 32(2), 89–102.
- Fejes, A. (2006). The planetspeak discourse of lifelong learning in Sweden. What is an educable adult? *Journal of Education Policy*, 21(6), 697–716.
- Fejes, A., & Dahlstedt, M. (2013). *The confessing society: Foucault, confession and practices of lifelong learning*. London: Routledge.
- Fejes, A. & Nordvall, H. (2016) Vad händer med vuxenutbildningens medborgerliga och demokratiska funktion i marknadsieringens tidevarv? I *Folkuniversitetet (red) Folkbildningens framtidsfrågor*. Stockholm: Folkuniversitetet, 19–31.
- Fejes, A., Olson, M., Rahm, L., Dahlstedt, M., Sandberg, F. (2016) Individualisation in Swedish adult education and the shaping of neo-liberal subjectivities. *Scandinavian Journal of Educational Research*, doi: 10.1080/00313831.2016.1258666
- Fejes, A., Wärvik, G-B., & Runesdotter, C. (2016) Marketization of adult education: principals as business leaders, standardised teachers and responsibilised students. *International Journal of Lifelong Education*, 35(6), 664–681. doi: 10.1080/02601370.2016.1204366
- Lindeman, E.C. (1926). *The Meaning of Adult Education*. New York: New Republic.
- Lindgren, L. (1999) Det idealiserade föreningslivet, i *SOU 1999:84 [Civilsamhället]*, s. 213–242.
- Lundahl, L., Arreman, I.E., Holm, A-S., Lundström, U. (2014). *Gymnasiet som marknad*. Stockholm: Boréa Bokförlag
- Nylander, E., Bernhard, D., Rahm, L., & Andersson, P. (2015) *Olika tillsammans: En kartläggning av folkhögskolors lärmiljöer för deltagare med funktionsnedsättning*. Linköping: Linköping Electronic Press.
- Petersen, A.-L. (2010) Studieförbundens institutionella förutsättningar skapar möjligheter på utbildningsmarknaden. *Educare Vetenskapliga Skrifter*. :1, s. 101–124
- Rahm, L. & Fejes, A. (2017) Popular education and the digital citizen: A genealogical analysis. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, 8(1), 21–36.
- Rahm, L. & Fejes, A. (2015) Ubiquitous computing, digital failures and citizenship learning in Swedish popular education. *Citizenship Teaching & Learning*, 10(2), 127–141.
- Rubenson, K. (2004). Lifelong learning: A critical assessment of the political project. In P. Alheit, R. Becker-Schmidt, T. Gitz-Johansen, L. Ploug, H. Salling Olesen, & K. Rubenson (Eds.), *Shaping an Emerging Reality – Researching Lifelong Learning*. Roskilde: Roskilde University Press.
- Runesdotter, C. (2010) *I otakt med tiden?: folkhögskolorna i ett föränderligt fält*. Diss. Göteborg : Göteborgs universitet

von Essen, J.& Åberg, P. (2009) Folkrörelseanknytningar och marknadsrelationer: Stockholm: Folkbildningsrådet.

Policytexter

Digidel (2013) Ökad digital delaktighet. Förslag från Digidel 2013. Hämtad 6 mars. http://digidel.se/wp-content/uploads/2015/09/digidel_slutrapport_2013.pdf

Europeiska kommissionen. (2001). Communication from the Commission: Making a European Area of Lifelong Learning a Reality. Brussels: European Commission, Directorate-general for Education and Culture and Directorate-general for Employment and Social Affairs.

Europeiska kommissionen. (2009). Strategic framework for European cooperation in Education and training. Notices from European Union Institutions and Bodies: Official Journal of the European Union, Council Conclusions 2009. Brussels: European Commission.

Folkbildningsrådet (2017) Digital delaktighet. Hämtad 6 mars. <http://www.folkbildningsradet.se/Folkbildning/Folkbildningspolitik/digital-delaktighet/>

Folkbildningsrådet (2016a) Statsbidrag till folkhögskolor 2017. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2016b) Statsbidrag till studieförbund. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2016c) Folkhögskolornas ekonomi 2015: Tabellverk och kommentarer. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2016d) Studieförbundens ekonomi 2015: Tabellverk och kommentarer. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2014a) Kommunernas och landstingens/regionernas bidrag till studieförbund 2013. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2014b) Rådslag 2014 om digital utveckling i folkbildningen. Resultat och konsekvenser. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Folkbildningsrådet (2013) Folkbildningens vägval och vilja. Stockholm: Folkbildningsrådet.

OECD (2016) Skills matter. Further results from the survey of adult skills, OECD skills studies. Paris: OECD publishing.

OECD. (1996). Lifelong Learning for All. Paris: OECD

Proposition 2013/2014:172. Allas kunskap – allas bildning.

Proposition 2005/06:192. Lära, växa, förändra. Regeringens folkbildningsproposition.

Proposition 1997/98:115. Folkbildning.

SCB (2013) Den internationella undersökningen av vuxnas färdigheter. Örebro: SCB.

SFS 2010:800. Skollag.

SFS:2015:218. Förordning om statsbidrag till folkbildningen.

Skolverket (2016a). Elever och kursdeltagare i komvux kalenderår 2015. Hämtad 1 mars 2017. www.skolverket.se/statistik-och-utvardering/statistik-i-tabeller/komvux/elever-och-kursdeltagare

Skolverket (2016b). Redovisning av uppdraget om att föreslå nationella IT strategier för skolväsendet. Hämtad 1 mars 2017. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=3647>

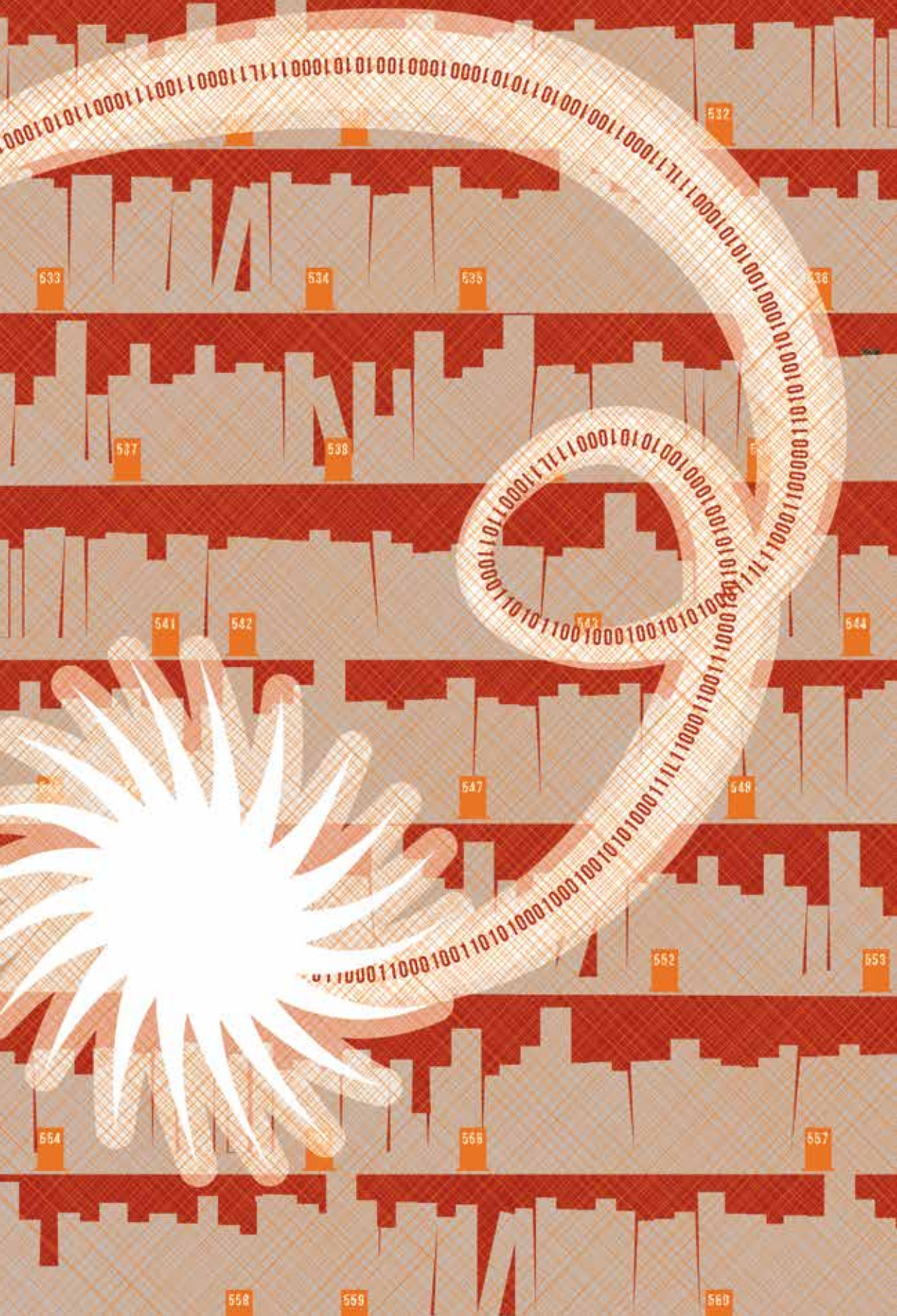
Skolverket (2012) Läroplan för vuxenutbildning. Stockholm: Skolverket.

SOU 2013:20. Kommunal vuxenutbildning på grundläggande nivå.

SOU 2013:76. Svenska för invandrare: valfrihet, flexibilitet och individanpassning.

SOU 2011:78. Validering av vuxnas kunskap och kompetens.

SOU 1999: 141. Från kunskapslyftet till en strategi för livslångt lärande.

532

533

534

535

536

537

538

541

542

543

544

547

548

552

553

554

555

557

558

559

560

KAPITEL 11

Sju perspektiv på biblioteksutvecklingen vid universitet och högskolor⁴⁶⁷

Lars Burman

Lars Burman är sedan 2012 överbibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek. Han är professor i litteraturvetenskap och har forskat kring retorik, textkritik och äldre svensk litteratur. Burman har varit prefekt vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala men har även haft uppdrag som rektorsråd i kulturfrågor. Han är bland mycket annat ledamot av Uppsala universitets infrastrukturråd.

Det är som om en komet hade slagit ner. De vetenskapliga tidsskrifterna håller snabbt på att flytta från pappersutgivning till digital publicering. Magasin töms och hundraåriga tidskrifts- och boksamlingar destrueras. Forskarna har lämnat forskarborden och istället fylls de gamla läsesalarna med studenter som ställer helt nya krav på sin biblioteks- och lärmiljö. Bibliotekarierna – en gång väktare och ordnare av mödosamt samlade kunskapsresurser – är nu informationsmäklare som tillgängliggör digitala resurser. Allt går snabbt och informationsresurser öppnas och stängs alltefter forskningens behov. Bibliotekens gamla monopol på stora vetenskapliga informationsresurser är under förvandling. De söksystem som biblioteken en gång hade kontroll över upplever stark konkurrens, inte minst från marknaden som har andra drivkrafter än den ordnings- och

467. Detta är en omarbetad och utvecklad version av artikeln "Sju oroande perspektiv. Om biblioteksutvecklingen vid universitet och högskolor" vilken publicerades i *Annales. Academiae regiae scientiarum upsaliensis. Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok 40 (2013–2014)*, red. Lars-Gunnar Larsson (Uppsala 2015). Öppet tillgänglig på <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:839871/FULLTEXT01.pdf>
Ursprungligen återgår tankarna på ett inledningsanförande jag höll i Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala 18 april 2013. Detta förklarar också varför Uppsala universitetsbibliotek ofta används som exempel.

tillgångsvilja som skapade de stora bibliotekens kataloger. Idag kan bibliotekarien vid ett stort universitetsbibliotek vid sidan av informationsmäklare även vara lärare, systemspecialist, redaktör, uppköpare, utredare, utgivare och förståndare för digitala labb. Den historiska utvecklingen har gått från bevarande över tillgängliggörande till mångsyssleri inom den vetenskapliga infrastrukturen som vetenskapliga bibliotek idag utgör.

Infrastruktur är ett nyckelord. Historiskt har lärosätesbiblioteken varit den främsta vetenskapliga infrastrukturen, självständiga men sammanhakade genom fjärrlånesystem och katalogsamarbete. I accelererande grad har under det senaste århundradet många nya infrastrukturer utvecklats: gemensamt drivna försöks- och laboratoriemiljöer, partikelacceleratorer, väldiga databaser med forskningsinformation, stordatorer med extrem beräkningskapacitet. Infrastrukturer drivs normalt i samarbeten av konsortiekaraktär, där medlemmarna kommer överens om villkoren för användning med varandra och med externa finansiärer.

Till bilden hör det vetenskapliga arbetets snabba förändringar. Nya behov utvecklas plötsligt, och vetenskapssamhället har alltid varit i ett tillstånd av ständig förnyelse. Detta märks särskilt vad gäller infrastrukturella lösningar. Data är som vatten. Den hålls från spann till spann. Varje försök att fånga det digitala biblioteket i en fast framtida form är dömt att misslyckas. Istället krävs horisontella samarbeten kring behov och en medvetenhet om varje lösnings tillfälliga karaktär.

Forskningsbibliotekens roll är alltså i grunden förändrad. Ett sätt att beskriva deras nytta för lärosätet är att lyfta fram fyra uppgifter som centrala.⁴⁶⁸ För det första att hantera samlingar, såväl digitala som fysiska. För det andra att interagera med forskning och högre utbildning. För det tredje att bedriva publicering och för det fjärde att skapa fysiska platser för studier och forskning och för förvaring av media på papper. Av dessa är platsskapandet enklast – verksamheten är helt behovs- och resursstyrd. Men samlingsarbetet i det digitala biblioteket är i grund förändrat. Från att inhandla och för framtiden vårda fysiska informationsbärare handlar det nu om att tillgängliggöra det forskningen just i ögonblicket behöver. Vissa forskningsbibliotek kan idag – och med rätta – hävda att de över huvud taget inte har några samlingar. Redan de forskningsstyrda mediabehoven pekar mot behovet av nära interaktion med forskare och lärare inom högre

468. Se t.ex. John P. Wilkins kapitel i *The Meaning of the Library: A Cultural History*, ed. Alice Crawford, Princeton University Press, 2015. Wilkin skriver att de stora forskningsbiblioteken står på fyra pelare: "Curation", "Engagement with research and learning", "Publishing" och "Creating [...] spaces devoted to users and collections". Ibid. s. 237.

utbildning. Men det stannar inte där. Utvecklingen går – eller i varje fall bör gå – mot att universitetens bibliotekarier alltmer arbetar nära eller mitt i forskning och undervisning. Denna interaktion syns kanske starkast i den tredje huvuduppgift som ett högskolebibliotek bör ha: publicering. Här handlar det om att hantera lärosätets publiceringsdata, stödja forskarna i publiceringsfrågor, skapa repositorer med fulltexter och öppen vetenskap, genomföra forskningsdrivna digitaliseringsinsatser och tillgängliggöra unikt material. Området knyter nära an till ”scholarly communication”, det vill säga att stödja forskarna i spridningen av deras resultat, och därmed bidra till samhällsnyttan. Till detta skall läggas att grundutbildningsstudenterna efterfrågar mer biblioteksstöd än någonsin.

Utvecklingen speglas i den lokala organisationen. Det finns en logik i att många mindre och några större svenska lärosätetsbibliotek är avdelningar inom sina högskolors administration. På andra håll (Chalmers och KTH) är biblioteken istället integrerade delar av institutionsstrukturen. De största lärosätetsbiblioteken är dock fortfarande egna enheter placerade under rektor.

Lokalt är bibliotekets arbete hårt knutet till lärosätets interna system. Publiceringsdata, som är forskarens och lärosätets sätt att visa vad man åstadkommer, återanvänds på webbsidor och i informationssystem, och är nära förbundna med forskningsdata. Samtidigt som forskning är lokalt organiserad är den idag mer global än någonsin – precis lika global som de stora förlagen och forskningsinfrastrukturerna. Vetenskaplig biblioteksverksamhet känner egentligen inga gränser och den nationella nivån vore ganska ointressant i bibliotekens vardag om det inte vore för finansierings- och organisationsfrågor.

Den stora kometen har alltså lämnat spår i bibliotekens flora och fauna. Specialiseringen har minskat och anpassningskraven till nya verksamhetsfält ökat. Eller snarare: från att kunnandet varit inriktat på ämnesdisciplinernas informationsbehov krävs idag specialisering i tvärvetenskapliga stödverksamheter. Ofta är dessa av utpräglad systemkaraktär. Biblioteksrastret har gått från att vara vertikalt till horisontellt – man är inte längre specialist på informationsbehoven inom språkvetenskap utan kanske istället utveckling av discovery-system eller vetenskaplig kommunikation. De nya levnadsvillkoren har skapat helt andra möjligheter men också många hot. Efter kometexplosionen är atmosfären fortfarande full av nedfallande stoft, och skogsbränderna rasar.

BIBLIOTEKSVÄRLD UNDER UPPLÖSNING?

Den nya svenska bibliotekslagen trädde i kraft 1 januari 2014.⁴⁶⁹ I denna uppfattas fortfarande biblioteksvärlden som en helhet. "Det allmänna biblioteksväsendet" består av folkbibliotek, skolbibliotek, regional biblioteksverksamhet, högskolebibliotek, lånecentraler och övrig offentlig biblioteksverksamhet. Det samlade biblioteksväsendet skall "verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning." Vidare skall biblioteken främja litteraturens ställning och intresset för "bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt." Ramlagen stadgar att biblioteksverksamhet skall finnas tillgänglig för alla. Om högskolebiblioteken sägs i 12 § att det skall finnas sådana vid alla universitet och högskolor som omfattas av högskolelagen, och att dessa skall svara för biblioteksverksamheten inom sina lärosäten. Av särskilt intresse är 14 § som lyder: "I syfte att ge alla tillgång till landets samlade biblioteksresurser ska bibliotek och bibliotekshuvudmän inom det allmänna biblioteksväsendet samverka." Å ena sidan skall alltså varje lärosäte ha ett eget bibliotek (vilket motverkar infrastrukturell samordning). Å den andra skall samverkan ske inom *hela* biblioteksväsendet, ett biblioteksväsende där lärosätesbiblioteken markant skiljer ur sig.

Det svenska biblioteksväsendet har en heroisk historia och har spelat en viktig roll i välfärdsstatens uppbyggande. De fysiska resurserna har varit gemensamma och genom det en gång så väl fungerande fjärrlånesystemet stod informationsresurserna till alla medborgares direkta förfogande. Den nationella bibliotekskatalogen LIBRIS har genom åren väckt internationell respekt som svensk samkatalog för tryckt material, och Kungliga bibliotekets roll som samordnare var länge oomtvistad, i synnerhet innan nationalbiblioteket fick det så kallade "utvidgade uppdraget" 2011 och därmed även ansvar för bland annat samordning av folkbiblioteken. Numera finns det sprickor i isen.

Bakom upplevelsen av ökad splittring ligger förstas digitaliseringen. Folkbibliotek och högskolebibliotek blir allt mer olika till inriktning, ekonomiska förutsättningar och sätt att arbeta. Medan folkbiblioteken fortfarande huvudsakligen är baserade på fysiska boksamlingar är universitets- och högskolebibliotek sedan länge digitala. Inom Uppsala universitets vetenskapsområden för medicin/farmaci och teknologi/naturvetenskap svarar de digitala köpen nu för 90 procent av mediabudgeten. Inom det humanistiskt-samhällsvetenskapliga

469. Bibliotekslag. SFS 2013:801.

vetenskapsområdet ligger siffran över 60 procent. Medan det praktiska arbetet vid ett folkbibliotek en gång liknade det vid ett universitetsbibliotek, är skillnaden idag stor. Dessutom skiljer sig den ideologiska självförståelsen. Medan folkbiblioteken svarar direkt på medborgarnas och samhällets behov, sker detta vid högskolorna främst indirekt. 1977 års högskolereform innebar att universitetsbiblioteken integrerades i universiteten. Fram till 1977 fick de vetenskapliga biblioteken sina anslag direkt genom Universitetskanslersämbetet. Därefter blev det högskolornas egen sak att finansiera biblioteken, något som naturligtvis gradvis har lett till en fokusering på det egna lärosätets behov. Från att ha tjänat det gemensamma svenska biblioteksväsendet övergick universitetsbibliotekarien till att i första hand tjäna sitt lärosäte. Utvecklingen har förstärkts av de redan nämnda nya uppgifter som biblioteken involverats i, exempelvis hantering av publiceringsdata och forskningsdata, vetenskaplig kommunikation och medverkan i undervisning och forskning.

Det kostnadsfria fjärrlånesystemet av fysiskt material fungerar fortfarande hjälpligt, inte minst på grund av den fjärrlåneersättning som Kungliga biblioteket administrerar och där de större universitetsbiblioteken för 2016 vardera erhöll mellan en halv och en dryg miljon kronor.⁴⁷⁰ Men ersättningen täcker inte alls kostnaderna. Verksamheten är personalintensiv, de tekniska fjärrlånesystemen svåradministrerade och transportererna dyra och svårskötta. Som redan nämnts avstår allt fler vetenskapliga bibliotek från att bygga fysiska samlingar. Därför kan man förvänta sig att de samlingsbyggande biblioteken i framtiden får stå för allt fler av fjärrutlånen, med allt vad det kan komma att innebära i form av kostnader och i värsta fall även spända relationer.

Medan fjärrlånesystemet skyddas av bibliotekslagen försvann resterna av det så kallade ansvarsbibliotekssystemet 2009. Högskolereformen 1977 innebar decentralisering, och för bibliotekens del uppstod oro vad gäller de gemensamma nationella mediabehoven. Från 1980-talet utsågs därför ansvarsbibliotek som med centrala medel skulle utjämna skillnader och säkra att tillräckliga mediaresurser på olika forskningsområden byggdes upp. Den tiden är över.

Kanske är det inte heller längre samlingar som skulle vara fokus om ett nytt ansvarsbibliotekssystem byggdes. De digitala samlingarna är flyktiga och skapas, upphör och återskapas löpande. De fysiska minskar i betydelse, och åtkomsten till svårfunna och odigitaliserade vetenskaplig verk från 1900-talet kommer till sist att kunna hanteras på

470. <http://www.kb.se/dokument/Resultat%20fj%C3%A4rrl%C3%A5nekomensation%202016.pdf> (nedladdat 10/7 2017).

marginalen. Däremot behövs ett ansvarsbiblioteksliknande system för att dra nytta av den kompetens, de resurser och den initiativförmåga som är och måste vara spridd över landet. Det kan noteras att HEFCE (Higher Education Funding Council for England) årligen avsätter 6 miljoner pund till fem särskilt utsedda "National research libraries", vilka tillhandahåller exceptionella samlingar av internationell betydelse.⁴⁷¹

När det gäller fysiska media glesnar det alltså i hyllorna, trots att 1900-talets tidskrifter och böcker kommer att behövas i forskningen under oöverskådlig tid. Det saknas en nationell strategi för att säkra tillgången. Istället gäller lokala prioriteringar. Utländskt material är särskilt utsatt, eftersom Kungliga bibliotekets ansvar gäller det svenska. Situationen försvåras av att äldre fysiska samlingar är spridda på många händer. Myndighets- och specialbiblioteken har och har haft äldre papperssamlingar av för Sverige ovanligt eller unikt material, men i övergången till det digitala har mycket gallrats. Ibland har kultur- arvsmaterial blivit husvilt. Över huvud taget har specialbiblioteken en besvärlig situation. Den digitala övergången kräver nya kompetenser som är svåra att upprätthålla i små organisationer.

Man kunde förvänta sig att situationen skulle vara lättare när det gäller digitala media. Riktigt så är det dock inte. Visserligen innebär Bibsamkonsortiet, samordnat av Kungliga biblioteket, att landets forskningsbibliotek relativt smidigt kan köpa digitala media. Förhandlingsläget är gott, eftersom konsortiets omsättning är 328 miljoner kronor (2016). Men huvuddelen av köpen, hela 72 procent, görs av de tio största universiteten, vilket rimligen innebär att de mindre högskolorna gynnas. Själva skulle de inte kunna förhandla fram så goda avtal. Samtidigt är det sannolikt så att de specialiserade stora universiteten (men kanske inte bredduniversiteten) skulle kunna skaffa sig förmånligare avtal inom sina smalare forskningsområden om de agerade på egen hand. Här finns alltså en potentiell intresse- motsättning bland högskolebiblioteken. Skall den starka hjälpa den svaga i det goda bibliotekssamarbetets namn, eller skall det egna lärosätets intressen sättas i första rummet? I dagsläget är samarbets- ideologin lyckligtvis förhärskande, men som alltid när det gäller pengar är uppmärksamheten på kostnadsutvecklingen stor.

Riskerna för friktioner är förmodligen ännu större på ett annat område. Medan de stora universiteten kan köpa omfattande media- paket har ofta en mindre högskola – tung inom grundnivå och med få och svaga forskningsmiljöer – begränsade ekonomiska möjligheter att

471. <http://www.hefce.ac.uk/rsrch/infrastructure/nrls/> (nedladdat 13/7 2017).

skaffa digital media. En gång i tiden kunde forskaren i Skövde, Trollhättan eller Sundsvall fjärrlåna all forskningslitteratur som fanns på svenska bibliotek. Numera gäller detta bara det fysiska beståndet, som naturligtvis gradvis minskar i betydelse. För den digitala tillgången krävs att forskaren/studenten är knuten till en högskola med avtalade licenser. Medan Uppsala, Lunds, Göteborgs universitet i den nationella biblioteksstatistiken 2016 står med ett bestånd på mellan 1,8 och 3,7 miljoner e-titlar har Skövde, Halmstad och Malmö bara mellan 0,12 och 0,18 miljoner e-titlar vardera. Biblioteksstatistiken har dock sina problem; det är svårt att jämföra äpplen och päron. Karolinska institutet redovisar exempelvis bara 68 000 e-titlar, men kan knappast betraktas som ett resurssvagt lärosäte.⁴⁷² Kunskapstillgången inom forskning och högre studier är hur som helst olika fördelad.

Är ojämlikheten i tillgång ett problem eller inte? Å ena sidan kan man säga att det borde vara självklart att alla får tillgång till allt, åtminstone om forskningen är offentligt finansierad, vilket inte alltid är fallet. Å den andra är det sällan som bristen är så stor att merkostnader för till exempel nationella licenser vore motiverade. Ingen ifrågasätter att forskning inom medicin eller kärnfysik skall utföras vid universitet som tillsammans skapar resurser för infrastrukturer som biodatabanker eller partikelacceleratorer. Att se forskningsbibliotek som en vetenskaplig infrastruktur ger även här intressanta perspektiv.

Kungliga biblioteket har ett samordningsansvar av universitetsbiblioteken. Många goda insatser görs, men resurserna är begränsade och nationalbibliotekets uppgifter många. Till utmaningarna hör inte minst folkbiblioteksuppdraget, ansvaret för det audiovisuella kulturarvet och e-plikten. Av de remissvar som inkom när den så kallade inflytandestrukturen ombildades 2015 uppfattade många lärosätesbibliotek det som om samverkan prioriterades ner, samtidigt som de frågor som betraktas som viktiga ute på högskolorna inte uppmärksammas tillräckligt. Inte sällan ifrågasätts utvecklingen av den nationella LIBRIS-katalogen. Nyttan för lärosätena tenderar att minska, och eftersom forskningens och universitetens behov är pockande finns en överhängande risk att högskolebiblioteken på olika sätt fjärrmar sig från Kungliga biblioteket och hittar egna lösningar. Situationen försvåras av att biblioteksfrågorna inte längre går att avgränsa mot frågor som exempelvis öppen vetenskap, arkivhantering och lärosätenas it-system.

472. Statistiska uppgifter här och nedan är hämtade från den svenska biblioteksstatistiken. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/Bibliotek-2016/> (nedladdat 10/7 2017).

Vid en internationell jämförelse framstår den svenska situationen som splittrad. I Danmark har exempelvis dramatiska sammanslagningar av lärosätesbibliotek gjorts. Det talas om möjligheten av ett enda framtida danskt universitetsbibliotek.⁴⁷³ Den bild jag har av utvecklingen är att med stor nationell samordning följer också en reducering av biblioteksuppgiften: mediaförsörjningen blir huvudsaken. Lärosätena har alla möjligheter att lösa publicerings- och studiemiljöfrågor utan sina biblioteks inblandning. Frågor om till exempel vetenskaplig kommunikation, undervisning i källkritik och informationshantering eller bibliometriskt stöd kan likaså lösas inom förvaltningen eller fakulteterna. Med långt gående nationell styrning finns en risk för att den breddade och växande relevans som ett starkt lärosätesbibliotek idag upplever kan komma att minska, vilket skulle innebära förluster för biblioteksväsendet. Min tro är att de kompetenser som finns inom bibliotekarieprofessionen har stort värde, och att såväl samhället som bibliotekarieskrået gynnas av den breddning av uppdraget som exempelvis stora amerikanska universitetsbibliotek ger prov på. Med detta sagt är det inte givet att varje mindre högskolebibliotek fullt ut förmår hantera den komplexitet som växt fram. Samverkan är nödvändig.

Min första och största oro kring forskningsbibliotekens framtid är oklarheten kring deras roll inom biblioteksväsendet. Intressekonflikter riskerar att uppkomma mellan forskningsbibliotek och folkbibliotek. Intressemotsättningar finns redan mellan nationalbiblioteket och lärosätenas bibliotek och mellan större och mindre högskolebibliotek. Dessutom är det inte alltid biblioteken betraktas som välintegrerade i högskolornas egen verksamhet – deras relevans behöver inte sällan förklaras. Sektorn gynnas inte av splittring och oklar rollfördelning. Den gynnas emellertid inte heller av monopol och problemformuleringsprivilegier. Genom horisontella samarbeten, där de pockande utmaningarna löses genom ansvarsuppdelning och resurskoncentrationer, skapas bäst förutsättningar för en kvalitativ, snabb och kostnadseffektiv utveckling.

473. <http://bf.dk/Fagmagasinet/Perspektiv/Bladet/2017/Perspektiv4/Forskningsbiblioteker> (nedladdat 10/7 2017).

DET LÄRDA VERKETS FÖRSVINNANDE OCH BIBLIOTEKARIEPROFESSIONENS FÖRÄNDRINGAR

Blivande Uppsalaprofessorn Olof Celsius besökte 1698 Florens och träffade då den legendariska bibliotekarien Magliabecchi. Denne gällde för att vara Italiens mest lärde man, och historierna är många om den grovsnusande lärdomsgiganten, som med fotografiskt minne sades ha läst alla böcker som fanns. Men Celsius var kritisk. Magliabecchi var vetenskapligt improduktiv och talade dåligt latin. Hans rykte byggde nog mest på hans förmåga att bygga nätverk.⁴⁷⁴ Den unge forskaren uttrycker här en inte helt ovanlig, om än ofta orättvis syn på bibliotek och bibliotekarier. Vetenskapsmannen heroiseras, och betydelsen av de infrastrukturella förutsättningarna förminskas. Celsius stora Europaresa gick ju trots allt ut på att leta manuskript i svåråtkomliga samlingar.

I tidig modern tid var biblioteken vetenskapens hemvist. Så fortsatte det att vara in i vår tid. De människor som skötte universitetsbiblioteken var ofta hämtade ur forskningsvärlden, och fortsatt verksamma som forskare. Länge talade man om de vetenskapliga biblioteken, arkiven och museerna som ”de lärda verken”. Men det kunde nog hända att forskningen sattes före vården av samlingarna.

Professionaliseringen av bibliotekarieryrket skedde under 1900-talet. Kanske kan man säga att det fysiska biblioteket nådde sin fulländning under första hälften av förra århundradet. Mer kunde inte göras på papperskort och i tryckta kataloger. Skakningarna började på 1960-talet, i och med att man började ana datorernas möjligheter inom sektorn. Men samtidigt fortsatte specialiseringen och professionaliseringen. Det var bäddat för en identitetskris.

Statens biblioteksskola låg i Stockholm, men i och med Bibliotekshögskolans inrättande 1972 flyttades utbildningen till Borås. Numera kan man utbildas till yrket vid ett halvdussin lärosäten. Ofta har de som söker sig till utbildningen en bakgrund i humanistiska studier, och utbildningarna är ofta inriktade mot folkbiblioteksvärlden. Forskningsbiblioteken har starkt behov av systemkunskaper och när rekryteringar sker är de sökandes tekniska och digitala kompetens inte sällan otillräcklig.

Andelen forskarutbildade i kåren tycks också minska. I och med att antalet disputerade går ner till följd av doktorandtjänsternas höga kostnader, minskar också rekryteringsmöjligheterna ytterligare. De

474. Olof Celsius, Olof Celsius d.ä:s diarium öfver sin resa i Italien åren 1697 och 1698, Svenscars bref och anteckningar från Italien 1, utg. Enni Lundström (Göteborg 1909), s. 19–21.

institutioner som växt fram kring bibliotekarieutbildningarna utgör däremot själva ofta livaktiga forskningsmiljöer och bedriver forskarutbildning.

Forskningen *om* bibliotek är stark, men forskning *vid* bibliotek betydligt svagare. Nu avser jag inte de besökande forskare som utnyttjar samlingarna, utan forskning bedriven av de biblioteksanställda själva. I själva verket har finansieringsmodeller och tydliggjorda yrkesidentiteter lett till uppfattningen att en bibliotekarie inte är en forskare. Och vice versa. Åtminstone vid ett stort universitetsbibliotek utgör denna uppdelning ett problem.

Det är oroande hur avståndet mellan bibliotekarie- och forskaridentitet tycks växa vid universitetsbiblioteken. Det bibliotek jag själv är verksam vid kan inte anställa medarbetare i befattningskategorin "forskare". I grunden är väl detta helt i sin ordning – forskning och utbildning skall bedrivas vid universitetets institutioner. Men det finns en stor gråzon av vetenskapliga infrastrukturella utvecklingsprojekt som hör hemma inom biblioteken, eller som bör ske i samarbete mellan universitetsbibliotek och institutioner. Vid Uppsala universitetsbibliotek bedrivs exempelvis katalogiserings- och digitaliseringsprojekt vad gäller äldre dissertationer och stamböcker, två projekt som naturligtvis kräver hög och specialiserad forskningskompetens.

Det vore också önskvärt att bibliotekarier – gärna med egen forskningserfarenhet – i högre utsträckning integrerades i högskolornas undervisning. Så sker förvisso redan, men min upplevelse är att man i Sverige har långt kvar till den integration som ofta eftersträvas vid anglo-amerikanska lärosäten.

De svenska universitetsbiblioteken behöver utvecklas professionellt och detta kan inte göras utifrån. Det måste ske inifrån och i nära samspel mellan universitetsinstitutionerna, forskarna och bibliotekarierna. Det räcker inte att betrakta biblioteken som serviceinrättningar, där skickliga bibliotekarier tillhandahåller det som efterfrågas. Istället måste biblioteken ha utvecklingskraft, förmåga och självförtroende nog att i vissa frågor ligga steget före. Det är därför som frågan om avståndet forskning/biblioteksverksamhet är så brännande.

För mig är ett föredömligt exempel den "Abteilung Forschung und Entwicklung" som finns vid Göttingens universitetsbibliotek. Ett trettiotal personer är för närvarande anställda inom avdelningen, och hemsidan förtecknar 62 avslutade projekt och åtta pågående, till exempel textkritisk utgivning och den humanistiska forskningsinfrastrukturen DARIAH-DE.⁴⁷⁵

475. <https://rdd.sub.uni-goettingen.de/laufende-projekte> (nedladdat 14/7 2017).

Vänder man sig till USA är bibliotekarierna ofta välintegrerade i forsknings- och studiemiljön. Vid IFLA:s konferens i Lyon 2014 hörde jag vid ett seminarium bibliotekschefen Winston Tabb vid Johns Hopkins University understryka det omöjliga i att anställa medarbetare utan tillräcklig akademisk och social förmåga för att utgöra del av "the faculty". Här ligger kärnan i frågan om högskolebibliotekariens identitet.

Specialisering är av godo, men om detta innebär risker för ökade avstånd mellan forskning, högre utbildning och bibliotek finns anledning till oro.

DIGITALISERINGEN OCH DET DUBBLA BIBLIOTEKETS KRAV

När universitetsbiblioteket i Uppsala 1971 fyllde 350 år uppmärksammades detta med en internationell konferens. I konferensvolymen hänvisar James E. Skipper – överbibliotekarie vid Berkeley – till sin dåvarande kollega vid MIT. Denne hade analyserat den årliga lagringskostnaden för en pappersbok, som då uppgick till två cent, och jämfört med vad samma bok skulle kosta att lagra digitalt. På magnetband skulle årskostnaden vara \$7,47 medan det skulle kosta \$237 att hålla samma bok i "immediately accessible 'on-line' magnetic storage".⁴⁷⁶

Mycket har sannerligen hänt sedan dess. Någon gång kan en forskare säga: "Sedan internet kom har jag inte varit inne i ett bibliotek." Egentligen borde den slagkraftiga repliken formuleras helt annorlunda: "Sedan internet kom har jag inte varit ute ur mitt universitetsbibliotek." Nätet har blivit en digital biblioteksbyggnad och de flesta forskare använder sällan de fysiska lokalerna. Det är emellertid fortfarande universitetsbiblioteken som gör de licensierade mediaresurserna tillgängliga och som i hög utsträckning står bakom tillgängliggörandet av open access-resurser, till exempel genom repositorer eller genom att bidra till administrationen av publiceringsavgifter.

Det finns svenska högskolebibliotek som går mot att vara papperslösa. Karolinska Institutets bibliotek har kraftfullt minskat sitt fysiska bok- och tidskriftsbestånd. I 2016 års statistik redovisas endast 72 fysiska tidskrifter och 116 000 böcker, medan antal anställda – rimligen på grund av tillkommande nya uppgifter – fortsatt ligger kvar kring 110 personer. Universitetsbiblioteken i Göteborg, Uppsala och Lund har vardera knappt 200 anställda och tre till fem miljoner fysiska böcker. Skillnaderna speglar olikheterna inom biblioteksväsendet. Mediafokus

476. James E. Skipper, "The Academic Library and the Future", University Library Problems. Proceedings of a Symposium in Library Science on the Occasion of the 350th Anniversary of the Uppsala University Library together with the Programme and Speeches at the Jubilee Celebrations, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis XIX (Uppsala 1975), s. 18.

vid ett medicinskt bibliotek ligger på ny forskning inom en begränsad sektor, som sedan länge digitaliserats. Situationen är annorlunda vid ett universitet med många fakulteter och med väl uppbyggda historiska samlingar.

Oerhörda mängder information föds idag digitalt och når aldrig papperet. Men trots den tekniska revolutionen har produktionen av pappersburen information inte minskat. Den fysiska bokutgivningen i Sverige har istället gradvis ökat sedan 1990-talet. Under perioden 2011–2015 har antalet publicerade böcker legat kring 15 000 per år. Förra året sjönk antalet med 13 procent, men om detta är ett trendbrott är svårt att säga.⁴⁷⁷

Vad betyder nu alla dessa siffror över databaser, bokproduktion, hyllmetrar och lagringskostnader? Framförallt betyder de att universitetsbibliotekens uppgift har blivit radikalt större. Vid bibliotek som de i Lund, Uppsala och Göteborg är det inte bara ett bibliotek som skall skötas utan två: det fysiska och det digitala. Man kan tala om "det dubbla bibliotekets utmaningar". Vill man försöka konkretisera så kan man uttrycka saken så här: vid sidan av Carolina Redivivas fjorton våningar och 18 000 kvadratmeter växer det nu upp en annan, osynlig biblioteksbyggnad i Carolinaparken. Detta växande slott är platsen för digitala media och innehåller redan idag mer licensierad information än biblioteket lyckats samla ihop på papper från år 1621 till idag.

Med tiden kommer en del gallringar av fysiskt material att kunna genomföras, och allra helst skulle ett nationellt grepp tas för att säkra att åtminstone någon uppsättning bevaras, någonstans i landet, av de vetenskapliga tidskrifts- och bokserier som mödosamt har bragts samman. De kan ha relativt låg användning, men det är ännu för tidigt att lita på att tekniken och juridiken skall ge biblioteken möjlighet att snabbt och kostnadseffektivt förse forskarna med sådant som kan betraktas som udda material.

För stora delar av samlingarna, särskilt inom det samhällsvetenskapliga och humanistiska fältet, är digitaliseringen på väg men långt ifrån genomförd. Material av kulturarvskaraktär kan aldrig gallras, och den gräns som nu, ganska godtyckligt, i Uppsala satts vid år 1850 kommer att behöva flyttas fram. Inom många discipliner refererar forskaren till forskning från åtminstone hela 1900-talet och tillgången till uppbyggda fysiska samlingar kommer i framtiden att vara en konkurrensfördel. Vägen till det totala digitala tillgänglighöret är nämligen mycket längre än vad man i allmänhet förmodar.

477. <http://www.kb.se/samlingarna/Bibliografier/statistik/> (nedladdat 10/7 2017).

” Inom många discipliner refererar forskaren till forskning från åtminstone hela 1900-talet och tillgången till uppbyggda fysiska samlingar kommer i framtiden att vara en konkurrensfördel. Vägen till det totala digitala tillgänglighörandet är nämligen mycket längre än vad man i allmänhet förmodar.

En gång i tiden var de stora universitetsbibliotekens mål att införskaffa "allt" – precis som forskaren och systembyggaren idag drömmer om oändlig och gränslös tillgång till information genom internet. Idag är det få bibliotek andra än kanske Harvard Library och några till, som verkligen kan drömma om att skaffa allt som deras forskare kanhända kan komma att behöva. Man talar idag om två olika förvärvsideologier: "just in case" och "just in time". Den senare innebär att förvärvet sker först när forskaren verkligen vill komma åt en resurs. Det är idag normalt mest kostnadseffektivt att köpa en efterfrågad bok först när forskaren letar efter den. Om den nu finns att få tag på. Här återkommer vi till fjärrlåneproblematiken. Vid ett "just in time"-bibliotek krävs ett fungerande samarbete med andra mediaägare, om det så är andra bibliotek eller kommersiella aktörer av digitalt material, kapabla att hantera såväl juridiska som tekniska frågor.

Men även "just in case"-biblioteken upplever naturligtvis idag en lättnad. Hål i prenumerationer blir lättare att täppa till i takt med den ökade digitaliseringen, och det behöver inte längre vara en mindre katastrof om förvärvet tillfälligt måste hållas tillbaka av prioriterings-skäl eller svåra ekonomiska tider.

Väsentliga delar av informationsresurserna finns idag på såväl papper som i digital form. En av de mer grannliga plikterna vid ett stort universitetsbibliotek är att besluta vad som skall hållas tillgängligt i de fysiska biblioteksbyggnaderna och vad som skall gå att nå i det digitala bokslottet, och vad som till äventyrs skall finnas i båda. Men på sikt kommer naturligtvis allt mer material att bara publiceras digitalt, och sedan 1 juli 2012 finns en e-pliktstag som innebär att medieföretag måste arkivera sina digitalt publicerade dokument på Kungliga biblioteket. Dock får de inte tillgängliggöras, vare sig för forskare eller för allmänhet. Upphovsrätten sätter stopp, och regeringen har ännu inte, som utlovat, återkommit i frågan. Det handlar om gigantiska informationsmängder som nationalbiblioteket måste hantera utan att kunna

nyttiggöra. Det tredje orosmolnet gäller alltså "det dubbla bibliotekets problematik".

Papperspubliceringen visar inga tecken på att minska och den digitala informationsmängden exploderar. Biblioteken måste kunna navigera i oceanerna av kunskap, och i ett alltmer decentraliserat kunskapssamhälle behöver biblioteksfinansiärerna långsiktigt säkra tillgången till informationsresurserna, inte bara för sina egna avnämare, utan också för samhället i stort.

Vid Uppsalakonferensen för snart ett halvsekel sedan reflekterade James E. Skipper kring universitetsbibliotekens framtida problem. Inte minst såg han att "lesser used materials" utgjorde en utmaning. Det problem som på den tiden "det gråa materialet" utgjorde har tusenfaldigats efter den digitala revolutionen. Mängderna av material – både på papper och digitalt – bara växer. Redan då betonade Skipper behovet av samarbete men konstaterar: "Bibliotekssamarbete är en paradox. Ständigt faller vi på knä inför samarbetets altare, men vandrar strax åter syndens väg. Mer bläck slösas på behovet av samarbete och mindre blir gjort, än inom någon annan del av professionen."⁴⁷⁸ Syndandet har knappast minskat utan snarast blivit mer uppfinningsrikt – detta på grund av alla branschens nya utmaningar. Vid IFLA-konferensen 2014 framhöll en annan amerikansk biblioteksman, Jim Neal vid Columbia University, behovet av "radical collaboration". Detta skedde i en polemisk inledning till ett seminarium, och Neal tecknade en rätt dyster bibliotekshistoria sedan 1970 av split, nedgång, munnens bekännelser och dolda konflikter.

I Danmark har som nämnts radikala bibliotekssammanslagningar genomförts under de senaste åren, och debattörer har börjat prata om en framtid med bara ett enda danskt universitetsbibliotek. Utvecklingen har skett som en följd av politiskt tryck och kraftiga nedskärningar i universitetens budgetar. Ur ett övergripande perspektiv är utvecklingen inte orimlig och kanske kan detta leda till bättre samordning. Sättet det genomförts på har dock knappast haft ett utvecklingsperspektiv. Snarare har resurser och kompetenser riskerats.

En dansk utveckling vore olämplig i Sverige. Sverige är ett större land, inte minst geografiskt, och högskolesektorn annorlunda. De strukturella förutsättningarna är också olika. I Danmark är exempelvis Det Kongelige Bibliotek och Köpenhamns universitetsbibliotek nära knutna till varandra. Men sannolikt skulle en situation med färre

478. "Library cooperation is a paradox. We habitually genuflect at the altar of cooperation only to go immediately forth to sin again. More ink is spilled over the need for cooperation and less is done, than in any other area of the profession." Min översättning. Skipper, 1975, s. 19.

aktörer underlätta samverkan inom det svenska högskolebibliotekslandskapet.

Skipper såg problematiken redan i sitt konferensbidrag från 1970-talets början: "synen på bibliotekstöd begränsas av den nästan fullständiga upptagenheten av den lokala samlingens utveckling och vård." Hans svar var att bygga ett totalt system för tillgängliggörande av information byggt på analyser av olika aktörers behov. Detta system, tänker han sig, kan bygga på lokala bibliotekskataloger eller ske "genom effektiv tillgång till andra informationskällor."⁴⁷⁹ Han tänker redan här i vidare cirklar än traditionella bibliotekssamlingar, men han kunde knappast ana hur stora förändringarna skulle bli, även om han råkade var aktiv vid Berkeley precis när ARPANET:s första noder upprättades i Los Angeles och Menlo Park.

De två biblioteksvärldar som idag växt fram behöver hållas samman. Detta kan inte ske utan förståelse för helheten av fysiska och digitala resurser och genom samlade grepp på nationell och internationell nivå. Men samtidigt har högskolesektorn och de enskilda lärosätena egna biblioteksbehov som knappast kan tillfredsställas genom centrala lösningar.

STÄNGDA DÖRRAR TILL KUNSKAP

En magisteruppsats från 2002 av Cecilia Herdenstam handlar om biblioteksångest, det vill säga den oro och rädsla som uppkommer hos vissa besökare i mötet med komplicerade bibliotek och deras krävande informationssökningsprocesser.⁴⁸⁰ Empirin hämtades från Carolina Rediviva i Uppsala.

"Library anxiety" skall förstås tas på allvar, och upplevelsen av "är jag välkommen här?" kan vara stark. De allra flesta vet trots allt att de har rätt att använda biblioteksresurserna även om tröskeln kan vara hög. Men hur långt sträcker sig egentligen den rätten?

I det äldre svenska bibliotekslandskapet var saken klar. Rätten var i princip total. Som framgått ovan stadgar bibliotekslagen att det allmänna biblioteksväsendet skall samverka för "att ge alla tillgång till landets samlade biblioteksresurser". Den som kontrollerade "rätten att läsa" var den som ägde boken eller tidskriften i fysisk form, det vill säga

479. "[L]ibrary service becomes limited in its view by almost total absorption with the problems of developing and servicing a local collection." "[T]hrough effective access to other sources of information." Mina översättningar. Skipper, 1975, s. 20.

480. Cecilia Herdenstam, Library anxiety. En undersökning av psykologiska aspekter kring studenters upplevelser av sitt universitetsbibliotek. Magisteruppsats vid Bibliotekshögskolan Borås 2002. <http://bada.hb.se/handle/2320/880> (nedladdat 11/7 2017).

biblioteket. Vid biblioteken hade man makt att bestämma om formerna för läsandet (hemlån, fjärrlån, läsesalslån), men även när restriktioner fanns så byggde dessa på en djupt förankrad idé om total tillgänglighet: biblioteket behöver vara rädd om boken så att även andra i framtiden skall kunna ta del av den.

I och med den digitala omvälvningen håller detta på att förändras. Visserligen är forskarens och studentens tillgång större än någonsin. Det digitala biblioteket är öppet dygnet runt, och forskningsartikeln kan läsas på badstranden. Men detta gäller bara för den som givits rätt att använda resurserna. För licensierad vetenskaplig media har "rätten att läsa" flyttats från ägandet av den fysiska texten till vem du är. Är du anställd eller student vid Uppsala universitet har du tillgång till samtliga inköpta digitala resurser. Hör du inte till denna exklusiva skara är de värdefullaste delarna av det digitala biblioteket stängda för dig. Dramatiken i denna förändring har fortfarande inte gått upp för alla. Visserligen har informationsexplosionen lett till att den enskilde medborgaren sällan har anledning att bry sig. Annorlunda är det dock för exempelvis ett litet innovationsföretag. Det som sker är i grunden en oroande ideologisk kursändring.

Det finns ett kryphål. Genom "walk-in use" kan även icke licensierade brukare utnyttja universitetsbibliotekens digitala resurser på plats i det licensägande biblioteket. Den lättsinnige kan tycka att då är väl allt ungefär som förr. Boken står i hyllan, det är bara att kila in på Carolina i god tid före stängningstid och sätta sig i läsesalen. Något ligger det i detta, men fjärrlånemöjligheten har försvunnit. Forskaren i Gävle får vackert sätta sig på Uppsalatåget om inte resursen finns på hemmaplan. Digitaliseringen innebär på vissa områden ett väldigt kliv framåt för den gynnade forskaren vid ett stort universitet, men ett kliv bakåt för kollegan vid ett mindre lärosäte. Problematiken gäller även för myndigheter, landsting och kommuner. För medborgarens tillgång till information är bilden paradoxal. Viss information går aldrig att nå från det lokala biblioteket eller genom datorn, samtidigt som man genom walk-in use vid ett stort lärosätesbibliotek har närmast oändliga möjligheter.

Vän av ordning påpekar förstås att det bör gå att privat köpa licenser och nedladdningar. Förvisso, men dyrt blir det och knappast enkelt. Den vetenskapliga mediamarknadens affärsmodeller är helt enkelt inte anpassade för medborgaren. Och jag återkommer gärna till den ideologiskt springande punkten: bibliotekens roll som garant för fri informationstillgång är hotad.

När studenten lämnar universitetet stängs tillgången till de digitala resurser som varit en självklarhet under studierna. Men givetvis är

individens möjligheter att hävda sig i informationssamhället beroende av själva tillgången till information. Rika universitet utomlands tecknar därför ofta alumn-licenser. Vid exempelvis Dartmouth College, U.S.A., ges tidigare studenter inte bara viss rätt att använda det fysiska biblioteket, utan även nåttillgång till ett välförsett "Digital Library for Alumni."⁴⁸¹ Informationssamhällets utveckling minskar inte klyftor, tvärtom.

I Sverige har Kungliga biblioteket sedan 1970-talet försett de svenska pliktbiblioteken med mikrofilmade dagstidningar. Dessförinnan fick Uppsala, Göteborg, Lund och Umeå pappersversionen. Sedan 1 januari 2014 är mikrofilmningen avslutad och svensk dagspress görs nu istället digitalt tillgänglig och sökbar. Liksom när logaritmen uppfanns förlängs forskarens liv i ett slag. Smarta sökningar gör att skattkammaren kvickt öppnas. Men haken är att juridiken lägger hinder i vägen. Forskarens arbete får av upphovsrättskäl bara bedrivas i Kungliga bibliotekets lokaler vid Humlegården.⁴⁸² I skrivande stund pågår förhandlingar med upphovsrättsorganisationerna så att pliktbiblioteken även fortsättningsvis skall kunna ge forskare viss, men kostsam tillgång till den svenska dagspressen. Ett pilot-avtal är upprättat som ger möjlighet till tillgång, men endast vid en eller ett par fysiska terminaler. Om modellen är långsiktigt hållbar är mycket osäkert. Ännu svårare är det att tänka sig generell tillgång för den nätburne medborgaren. Återigen handlar det om att tekniken tagit flera steg framåt medan tillgängligheten rejält försämrats.

Bakom hörnet anas nästa stora problem. Genom e-pliktslagen levereras den digitala svenska produktionen av tankar, berättelser, idéer, information och kunskaper till Kungliga biblioteket, som ansvarsfullt bevarar materialet och idag är en av landets absolut största datalagrare. Men tillgång kan ännu inte ges, inte ens i Gustaf Dahls vackra biblioteksbyggnad från 1877/78. Utan att själva vilja det blir nationalbiblioteket en drake som bevarar och bevakar en väldig, oåtkomlig skatt.

För den som skrev en humanistisk avhandling på 1980-talet bestämdes i hög grad ämnets behandling av kvalitén och bredden i bibliotekssamlingarna. Jag bekostade själv som doktorand en mikrofilmad avhandling från U.S.A. och nöjde mig i övrigt med nordiska fjärrlån. Men jag gjorde också några forskningsresor utomlands, och ett standardargument vid ansökan om resebidrag var alltid behovet av biblioteksbesök utomlands. Den digitala informationsexplosionen

481. <http://www.dartmouth.edu/~library/alumni/search.html> (nedladdat 11/7 2017).

482. <http://www.kb.se/besoka/bestalla/dagstidningar/> (nedladdat 11/7 2017).

innebär att gränser och avstånd har upphävts. Det paradoxala är emellertid att nya begränsningar uppstått, numera redan på nationell nivå.

DEN VETENSKAPLIGA PUBLICERINGENS EKONOMI

Det var så enkelt en gång. Forskaren skrev en bok eller en artikel. Denna utgavs av ett förlag eller ett lärt sällskap. Forskningsbiblioteken köpte in boken eller tidskriften och bekostade därmed förlagets framtida utgivning. Kostnaderna hölls nere genom bytesförbindelser och marknadskrafter – alltför dyra böcker med alltför liten relevans fick dålig avsättning. Om forskaren behövde ett udda verk fanns alltid möjligheten att fjärrlåna på ett eller annat sätt.

Idag skenar mediakostnaderna. Det gäller i synnerhet digitala medier, och delvis beror väl utvecklingen på att de vetenskapliga förlagen är pressade av branschens förändringar. Samtidigt är de fortfarande i en fördelaktig position. Vissa tidskrifter måste helt enkelt finnas, och genom smart paketering kan priserna inte bara hållas uppe utan till och med höjas med uppemot 5 procent per år. Forskarvärlden själv är medskyldig genom att låta publicering i vissa kommersiellt utgivna tidskrifter gälla för mer meriterande än andra. Övertro på bibliometrins förmåga att mäta excellens bidrar till utvecklingen.

Open Access-rörelsen är ett av vetenskapssamhällets motdrag, men problemen är många. Oseriösa OA-tidskrifter publicerar det mesta mot en viss avgift, och kvalitetssystemen är i gungning. Situationen hjälps inte upp av att tjänstetillsättningar och forskningsutvärdering skall gå fort. Lockelsen att värdera den enskilda forskaren utifrån erövrade bibliometriska poäng är stor.

En utmaning ligger i den digitala världens karaktär av motorväg. Vägbanorna är breda, men trafiken måste flyta snabbt och samordnat. Traktorer och gångtrafikanter är förbjudna, men trafiksituationen är också alltför farlig för att tillåta ouppmärksamma, artistiska, fartgalna eller allmänt egensinniga trafikanter. Med detta vill jag säga att den vetenskapliga publiceringen riskerar att ens-artas. Artikelideologin håller på att slå ut de traditionella humanistiska monografierna, och det i och för sig utomordentliga peer-review-förfarandet förändrar publiceringstraditionerna i många ämnen. Istället för att den vetenskapliga värderingen sker genom recensioner, genomslag samt sakkunnigbedömningar, rangordnas forskningen redan före offentliggörandet av bedömare som möjligtvis får större makt än vad som är motiverat.

Ett annat problem är hur den öppna tillgången skall organiseras och finanseras. Den så kallade gröna vägen innebär självarkivering i veten-

skapliga repositorer, ofta genom parallellpublicering. Författaren lägger helt enkelt en kopia av en publicerad artikel i sitt lärosätes öppna nätarkiv (om nu förlaget tillåter detta). Ett exempel på en OA-aktör är svenska DiVA som är ett konsortium med 46 större och mindre medlemmar, vilka registerar och ofta också publicerar sina respektive forskningspublikationer i ett gemensamt arkiv, skött från Uppsala. Drygt 60 procent av innehållet i Swepub kommer ur DiVA. Konsortiemodellen innebär självkostnadspriser och låga medlemsavgifter. Globalt laddades 2016 inte mindre än 44 miljoner fulltexter ner ur DiVA-systemet.

Men det har också blivit allt vanligare att välja den gyllene OA-vägen som innebär att förlagens utgivningsarbete helt betalas i förväg. Därtill kommer ett antal hybridformer, embargo-modeller (6 eller 12 månaders fördröjning av Open Access) och den fortfarande omfattande traditionella publiceringen på papper.

Universitetsbiblioteken behöver alltså idag köpa pappersböcker och samtidigt betala licensavgifter till den digitala förlagsutgivning som inte är fri. Vid biblioteken hanteras idag – förutom traditionella tryckningsbidrag – publiceringsavgifter, universitetens egen förlagsverksamhet på papper och på internet samt medlemskap i olika typer av organisationer som ombesörjer OA-utgivning.

Open Access är nämligen aldrig gratis. Någon skall betala och ansvaret för ett OA-arkiv saknar ju egentligen begränsning i tid. Ett intressant exempel på utvecklingen är arXiv, den databas för självarkivering av så kallade preprints som 1991 växte fram ur en internationell e-maillista. Idag omfattar databasen nästan 1,3 miljon poster, och årsbudgeten 2017 ligger på \$895 000. Cornell University Library har tagit ansvar för arkivet och finansieringsmodellen ser ut på följande vis. Biblioteket betalar \$75 000 samt de indirekta kostnaderna. The Simons Foundation bidrar med \$100 000 och dessutom bidrar stiftelsen med lika mycket (upp till \$300 000) som arXiv lyckas få in från de medlemsorganisationer man lyckas rekrytera. Medlemskapet är frivilligt och förmånerna små – möjlighet att engagera sig i Member Advisory Board, bättre användarstatistik och "Public acknowledgement of members' role in financial support".⁴⁸³ I första hand letar man medlemmar bland de största användarna, och medlemstalet är nu uppe i 183. De svenska medlemmarna är i skrivande stund KTH, Chalmers, Stockholms och Uppsala universitet som lovat medlemskap i fem år och årligen betalar mellan \$2 000 och \$2500.

Det var 2010 som Cornell och arXiv tog steget att vända sig till sina brukare och uppmana till frivilligt medlemskap. Rimligen innebar en

483. <http://arxiv.org> (nedladdat 11/7 2017).

växande verksamhet en ekonomisk belastning och modellen förefaller så här långt framgångsrik. Men den bygger som sagt på frivillighet och kollektivt ansvarstagande, och under de senaste åren har universitetsbiblioteken allt oftare fått just denna nya typ av förfrågningar om frivilliga medlemskap. Sådana kan upplevas svärmotiverade i ett ansträngt ekonomiskt läge. Samtidigt är de ett tecken på de stora förändringar som den vetenskapliga publiceringens ekonomi nu genomgår – förändringar som är svåra att helt komma underfund med. Medlemskap i exempelvis arXiv innebär en relativt låg kostnad, men till bilden hör ju att de e-prints och preprints som publiceras i arXiv till sist även når läsarna i tidskriftsform, för vilka biblioteken också betalar. Universitetsbiblioteken får ofta höra att mediakostnaderna stiger på ett orimligt sätt. Det är bara att hålla med. För varje bibliotekschef är mediakostnadernas utveckling ett av de största orosmomenten. Biblioteken försöker efter bästa förmåga förstå och prioritera inom ett allt mer oklart medialandskap. Behovet av tydlighet är stort vad gäller det ekonomiska system som möjliggör vetenskaplig publicering, men tyvärr är just nu den tydligheten långt borta.

Vill man vara drastisk så kan man säga att högskolesektorn och dess bibliotek nu bistår förlagen i att hitta nya affärsmodeller och nya intäkter. Traditionell "prenumeration" (fysiskt eller digitalt) kommer sannolikt att på längre sikt minska eller försvinna helt. Istället betalar universiteten i förväg för rätten att ta del av sin forskning. Detta sker genom publiceringsavgifter och avgifter för att göra materialet öppet tillgängligt. När väl förlagen har rättigheterna till forskningsmaterialet, kan ytterligare inkomster skapas genom att sälja rätt att göra stora maskinella sökningar eller att ompaketera den kunskapsmassa man har tillgång till i nya produkter. Det kan tilläggas att för närvarande är det kommersiella intresset stort för hantering av forskningsdata – det vill säga den underliggande data på vilka forskningen vilar och som allt fler finansörer kräver skall göras öppet tillgänglig och nyttiggöras inom det fält som brukar kallas "open science". Det är helt klart att lärosätesbiblioteken kommer att vara en aktör på detta område. Utmaningarna är formidabla.

DIGITALA NYCKLAR TILL MAGASINEN

Digitaliseringen har öppnat nya vägar. Det vet alltså de stora förlagen, som idag inte bara säljer vetenskapliga medier, utan även den kunskap som de kan utvinna ur de väldiga datamängder de har tillgång till. Genom att märka upp artiklar och göra stora samkörningar skaffar sig förlagen mer kunskap om publiceringsmönster än forskarvärlden själv.

Detta är en av orsakerna till att vissa förlag inte tillåter så kallad "text and data mining" (TDM) i media de kontrollerar. Sådan digital gruvdrift innebär att ur väldiga mängder maskinläsbar data identifiera mönster och därigenom utvinna ny och relevant information av hög kvalitet. Metoden öppnar förstås oerhörda perspektiv inom forskningen. Den förutsätter emellertid inte bara att stora datamängder finns tillgängliga utan också att brukarna har rätt att använda digitala texter på detta sätt. Det är inte bara kommersiella krafter som kan sätta käppar i hjulen utan även lagstiftningen.

I U.S.A. medger "fair use"-lagstiftningen digital gruvdrift men situationen är helt annan i Europa, även om exempelvis Storbritannien har skapat ett undantag. LIBER, som organiserar de europeiska forskningsbiblioteken, har exempelvis engagerat sig för att EU skall ge europeiska forskare samma möjligheter som de amerikanska. I de skilda förutsättningarna på det immaterialrättsliga området ser biblioteksvärlden en klar risk att europeisk forskning hamnar på efterkälken. Detta visar bland annat de många patent som i U.S.A. bygger på TDM-resultat. TDM är ännu ett exempel på hur beroende biblioteksvärlden idag är av rättighetslagstiftningen. Men det räcker inte med juridisk kompetens, det krävs också teknisk. Och inte minst krävs att biblioteken engagerar sig i att göra sin egen information användbar i det nya informationsområdet.

En av de större utmaningarna är alltså att säkra resurser vid universitetsbiblioteken så att dessa inte bara kan följa utan också delta i utvecklingen. Här finns det skäl att återknyta till resonemangen ovan dels om öppna fulltext-repositorier dels utvecklingsavdelningar med stark forskarnärvaro. Men det handlar också om flöden och kompetensutveckling inom den vardagliga verksamheten. Om inte forskningsmaterial görs sökbart och digitalt tillgängligt försvåras utvecklingen av forskningen. Så kallad digital humaniora är ett exempel på ett forskningsområde som lovar mycket, men som förutsätter tillgång till metadata och till stora mängder analyserbart digitalt material.

Jag hämtar ett för mig näraliggande exempel: de väldiga äldre samlingar som sammanbragts i Uppsala sedan 1600-talet, såväl kulturarvssamlingar som väldiga mängder modernare, vetenskaplig litteratur. Samlingarna är väl omhändertagna, även om naturligtvis mer resurser skulle behöva läggas på såväl säkerhet som konservering. Men framförallt behövs resurser och arbetssätt för att göra materialet smidigt upptäckbart i det digitala landskapet. Bara delar av bok- och tidskriftssamlingarna är idag registrerade i den svenska katalogdatabasen LIBRIS. Uppsala universitetsbiblioteks Katalog -62 omfattar en miljon katalogblad, oftast handskrivna. Bladen kan visserligen läsas på

nätet, men bara en mindre del av posterna är digitalt sökbara. Hittar man inte en vetenskaplig skrift från före 1963 i LIBRIS är chansen god att den ändå finns i Uppsala. Ännu svårare är det med bildmaterial och handskrifter, som normalt behöver sökas på plats i specialläsesalarnas olika kataloger och med omfattande stödinsatser från personalen.

Systemet Alvin skapades utifrån lärosätesbehov, som ett system för katalogisering, sökning och fritt tillgängliggörande av digitaliserat kulturarvsmaterial.⁴⁸⁴ Det utvecklades i Uppsala och styrs nu som ett konsortium tillsammans med Lund och Göteborg. Ett antal andra kulturarvsaktörer är också medlemmar. Styrkan ligger i det horisontella samarbetet mellan ingående bibliotek, systemvanan från DiVA, närheten till forskningsinstitutionernas behov samt mediebredden. Även om Alvin först och främst är inriktad på pappersmedia (handskrifter, bilder, kartor, äldre tryck) finns här också föremål, konst och ljudfiler. För närvarande finns över 140 000 poster inlagda med sammanlagt cirka en halv miljon enskilda digitala sidor. Under första halvåret 2017 har i snitt 700 000 sidor varje månad laddats ner från Alvin till brukare runt om i världen.

Men allt förutsätter ett systematiskt och resursstarkt arbete att fylla repositorierna, öka funktionaliteten och förädla deras innehåll med metadata. Dessutom måste arbetet göras i nära samarbete mellan olika aktörer – motstridiga agendor driver knappast utvecklingen framåt.

Ett orosmoment för en bibliotekschef är alltså att universitetsbibliotekens nyckelroll i byggande och tillgängliggörande av stora och/eller unika digitala samlingar inte förmår skapa nödvändiga resurser. Ett annat orosmoln är att inte i tillräcklig snabb takt kunna ställa om mindre efterfrågad biblioteksservice till nya behov. Bibliotekens uppgift håller långsamt på att flyttas från tillgängliggörande av enskild media till erbjudanden om dynamiskt infrastrukturellt stöd. Visserligen kan man säga att sådan länge erbjudits av skickliga bibliotekarier som med kunskap om tryckta kataloger, bibliografier och bibliotekets samlingar kunnat ge forskaren hjälp. Men de digitala verktygen öppnar hela tiden nya och mycket effektivare vägar.

Bibliotekens prioriteringar inom digitalt tillgängliggörande kommer att påverka forskningsmöjligheterna. Fyllandet av arkiven måste sättas i första rummet och själv fantiserar jag över den dag man med bland annat Alvins hjälp kan träda in i en Stockholmsbokhandel 1789. Alla svenska nytryckta böcker, tidskrifter, tillfällesverser, statliga påbud, almanackor, skillingtryck och andra småtryck skulle kunna läggas på forskarens digitala skrivbord, liksom sådant som bör ha

484. <http://www.alvin-portal.org/alvin> (nedladdat 28/6 2017).

funnits på lager eller importerats – till och med det förbjudna material som såldes under disk. Om sedan detta material görs maskinläsbart och forskaren lär sig ställa frågor på sätt som aldrig tidigare gjorts, kan helt nya typer av resultat uppstå. Förmodligen skulle historiska mekanismer kunna tydliggöras på en aggregerad nivå som aldrig tidigare kunnat uppnås. Om nu bara rätt prioriteringar görs.

DET FYSISKA BIBLIOTEKETS VÄRDEN

Dikten "Till Carolina Rediviva" ingår i Karin Boyes diktsamling *Moln* (1922):

"Ser jag dig skymta,
å Carolina, min vän, bakom björkens frostiga ris,
faller stillaste ljus på min väg
som sol i dis."⁴⁸⁵

Boye förkroppsligar sedan biblioteksbyggnaden som klädd i rustning men samtidigt med ett drag av erfaret löje – skeptisk, blid, ironisk, tankfull, varm, vis och saktmodig. I diktens tolv korta verser hinner Boye ladda Carolina med många värdeord.

Begreppet "library anxiety" har redan lyfts fram. Man kan också tala om "biblioteksromantik". Få byggnadstyper tycks bära en sådan symbolisk kraft, och det sägs att efter att bygga ett operahus önskar sig de mest framstående arkitekterna uppdraget att rita ett stort bibliotek. Båda byggnadstyperna ställer höga krav på teknik och funktionalitet, men medan operabyggnaden gestaltar konst, förkonstling, yta och ögonblickets skönhet talar en biblioteksbyggnad symboliskt om mödosamt kunskapssamlade, sökande på djupet, möda och eftertanke. I en annan poetisk Carolina-skildring talar Jan Stiernstedt om de koncentrerade studiernas märkliga sinnestillstånd: "I den ekande tystnadens hus | skrapar stolar, prasslar sidor | av livet, levs den aktiva passiviteten."⁴⁸⁶

Ett fysiskt högskolebibliotek fyller naturligtvis idag helt andra upp-
gifter än det gjorde före den stora studenttillströmningen under andra
hälften av 1900-talet. Exklusiviteten har minskat, men behoven av
arbetsplatser för inläring kvarstår, liksom behoven av sociala mötes-

485. Karin Boye, "Till Carolina Rediviva", *Moln* (Stockholm 1922), s. 52.

486. Jan Stiernstedt, "Carolinastämning", citerad efter Teddy Brunius, *Diktarnas Uppsala* (Stockholm 1966), s. 242. I *Biblis* nr 78 (2017) publicerade för övrigt Peter Ejewall "Carolina Rediviva i urval och utdrag: ett montage till 200-årsminnet av första spadtaget", öppet tillgänglig i DiVA via <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-326452> (nedladdat 11/7 2017).

platser. Referensbiblioteken förlorar snabbt sin betydelse – allt mer finns nåbart på nätet – men bokhyllor fortsätter att skapa en gynnsam studiemiljö och fungerar utmärkt som rumsindelar. En standard-scen i filmvärlden är förresten den där ögon möts genom en bokfylld hylla; avstånd, ovisst sökande, kontaktförsök och passionerad längtan gestaltas i ett biblioteks laddade tystnad.

Vid universitetsbibliotek med stora specialsamlingar skapas ytterligare symbolisk kraft. Kulturarvets ekonomiska värden, låsta samlingar som ruvar på hemligheter, urgammal vishet i smutsade pergamentsband, bombsäkra bokskyddsrum långt under jorden – allt bidrar till den särskilda magi kring den universella kunskapens labyrinter som Umberto Eco och Jorge Luis Borges skildrat.⁴⁸⁷

Frånsett den biblioteksromantik som uttrycks ovan kvarstår det faktum att universitetsbiblioteken även fortsatt utgör en lärosätesövergripande arbetsmiljö för forskare och studenter. Samlingar på papper måste fortsatt hållas tillgängliga, rådgivning och biblioteksundervisning genomföras och arbetsplatser skapas. I den anglo-amerikanska världen lyfts gärna biblioteken fram i studentrekryteringssammanhang. En spännande och dynamisk biblioteksmiljö ger "student experience". Ett drivande skäl är naturligtvis konkurrensen om betalande studenter. Med tanke på alla arkitektoniskt påkostade biblioteksbyggnader som uppförs runt om i världen, trots digitaliseringen, är universitetsledningarna och deras finansärer uppenbarligen övertygade om biblioteksrummets vikt och betydelse.⁴⁸⁸

När allt detta biblioteksvänliga är sagt, så behöver det också framhållas att det inte längre är någon självklarhet att det är just biblioteket som skall tillhandahålla lärosätenas studieplatser. Behovet av referenslitteratur har alltså minskat eller försvunnit. Studenterna bär själva med sig sitt eget studiematerial till läsplatsen. För fakulteterna är det ofta mer rationellt och ekonomiskt att tänka sig studieutrymmen i egen regi. Synergier kan då uppnås med annan verksamhet. Det finns skäl att påminna om det tidigare resonemanget kring risken för lärosätesbibliotekens gradvisa tillbakagång om erbjudandet endast handlar om att ge tillgång till media. Ett högskolebibliotek skall vara en integrerad del av sitt lärosäte.

I en tid av MOOCs-erbjudanden och allmän tillgång till internet finns det de som förutspår de geografiskt bundna universitetens död, ungefär

487. Umberto Ecos roman *Il nome della rosa* (1980) och Jorge Luis Borges novell "La biblioteca de Babel" (1941).

488. LIBER har sammanställt material kring nya biblioteksbyggnader och biblioteksprojekt. <http://liber-lag.techlib.cz/> (nedladdat 28/6 2017).

som man i Tyskland vid sekelskiftet 1800 spådde att den växande bokmarknaden skulle medföra universitetens snara undergång. Istället för att lyssna till föreläsningar var det ju bara att läsa en bok i ämnet.⁴⁸⁹ Även universitetsbiblioteken blev en del av diskussionen. En debattör – oroad av de tilltagande självstudierna – menade således att studenter inte borde få använda universitetsbiblioteket mer än högst två timmar per dag.⁴⁹⁰

Utvecklingen gick i en helt annan riktning. Istället för att gå under reformerades universiteten. Det var just under 1800-talet som de fick sin moderna karaktär av forsknings- och utbildningsanstalter, där nya tankar tänktes genom mänskliga möten och ackumulering av information. Min egen förhoppning och tro att vi står inför samma utveckling. De fysiska miljöerna kommer att bli viktigare än någonsin, såväl vid stora som små lärosäten. Men de kommer att fungera annorlunda än idag. Vid universiteten, idag som igår, spelar de fysiska biblioteken en viktig strategisk roll. Rollen förändras naturligtvis. Idag liknar ett universitetsbibliotek mer en modern innerstadsgalleria än forna tiders järnkramaffärer. Det handlar inte längre om att över disk be handlaren om ett hekto nubb av bestämd dimension, utan om ett landskap av samverkande specialister, redo att i centralt placerade öppna miljöer erbjuda såväl rådgivning som breda sortiment. En galleria är en plats för ungas möten och för en och annan trubadur och opinionsbildare.

Besökaren skall aldrig ha långt till glassbänk och kafé, eftersom det gäller att orka igenom stimulerande men långa shoppingdagar. Men till skillnad från gallerian skall biblioteket också förmedla upplevelsen av intellektuella värden och delaktighet i en lång, stolt och ansvarstagande akademisk tradition.

Det sjunde och avslutande orosmoment som jag vill ge uttryck för är en ökänslighet för det fysiska bibliotekets värden. Målet i det moderna samhället är inte att flytta det mänskliga livet från det materiella till det digitala. Det låter sig ju inte göras. Målet är i stället att hitta former för hur den fysiska tillvarons begränsningar kan berikas av digitaliseringens möjligheter. I själva verket är just universitetsbiblioteken ett gott exempel på vart utvecklingen är på väg. Som en följd av att digitaliseringen tidigt nådde biblioteksvärlden tvingades dessa tidigt anpassa sig till nya levnadsförhållanden. ”Det dubbla biblioteket” har redan upprättats. ♦

489. Peter Josephson, ”Böcker eller universitet? Om ett tema i tysk utbildningspolitisk debatt kring 1800”, *Lychnos* (2009), s. 177–208.

490. *Ibid.*, s. 186.

KAPITEL 12

I digitaliseringens tidevarv

Biblioteken och det öppna vetenskapssystemet

Beate Eellend

Beate Eellend är fil.dr. i etnologi och verksam som samordnare för öppen tillgång till vetenskapliga publikationer vid Kungliga biblioteket. KB har arbetat med open access, det vill säga öppen tillgång till vetenskapliga publikationer, sedan 2006. Från och med 2017 har myndigheten ett nationellt regeringsuppdrag att samordna detta arbete, vilket innebär ett brett samarbete med såväl bibliotek som lärosäten, forskningsfinansiärer och forskare. www.openaccess.se

” Vi befinner oss mitt i utvecklingen från ett industrisamhälle till ett digitalt samhälle. Digitaliseringen innebär att de saker som vi redan gör, kan göras på nya, digitala sätt och framförallt att helt nya saker är möjliga att göra. I tider av genomgripande förändringar är det särskilt angeläget att bygga upp bred kunskap om utvecklingen genom att lyfta fram och beskriva skilda perspektiv och aspekter på olika områden. För att digitaliseringens möjligheter ska kunna användas på bästa sätt, men också för att de risker och utmaningar som finns ska identifieras och uppmärksammas, behöver vi synliggöra kunskap och tankar om vad utvecklingen kan komma att betyda.⁴⁹¹

INLEDNING

Med ovanstående citat inleder Digitaliseringskommissionen sitt delbetänkande som överlämnades till statsrådet Peter Eriksson i december 2016. I slutbetänkandet understryks även att den samhällsutveckling som pågår kommer att ställa krav på individers digitala kompetens såväl privat som i samhällsliv, inklusive utbildning och arbete. Här betonas att det livslånga lärandet, utbildning, kompetensutveckling och omskolning kommer att öka

491. Digitaliseringens effekter på individ och samhälle, SOU 2016:85.

i betydelse för såväl individer, företag samt samhället i stort. Då behövs stor samhällelig kompetens om och hur digitaliseringen kan användas som en drivkraft i verksamhetsutveckling, värdeskapande och innovationer, med syftet att skapa fortsatt välstånd och tillväxt.⁴⁹²

I temarapporten *Den högre utbildningens roll i det digitala samhället* konstateras att många av arbetsuppgifterna i samhället förändras eller försvinner till följd av digitaliseringen, parallellt med att människor generellt lever längre och är friskare. Att ha kvar samma yrke hela livet är idag och kommer i framtiden inte vara lika vanligt som tidigare. Behoven av att behålla sin lust, kompetens och kvalitet i arbetet kommer att kunna innebära att vi väljer att ändra vår yrkesbana flera gånger under vårt arbetsföra liv.

”I framtiden kommer vi med största sannolikhet ha ett samhälle där fler än i dag behöver ändra yrkesinriktning flera gånger under sitt yrkesverksamma liv. Vi kommer förmodligen fortlöpande behöva förkovra och specialisera oss och uppgradera vår utbildning utifrån de förutsättningar som gäller med familjeliv, arbetsliv och privatekonomi. Av det följer ett växande behov av att ändra sin kompetens och vidareutbilda sig senare i livet, kanske efter flera år av yrkesverksamhet.”⁴⁹³

När Medieutredningen undersöker nya mediepolitiska insatser är det just digitaliseringen som är huvudtema. Den huvudsakliga utgångspunkten för utredningen är att varje enskild medborgare aldrig tidigare haft så stora möjligheter till inflytande som i dag. För att klara detta inflytande krävs kunskap och kompetens. Om medborgarna, som medvetna och källkritiska användare, på allvar ska kunna axla rollen som aktiva samhällsaktörer behövs en ny folkbildningstid. I en sådan ny folkbildningstid ges möjligheter till alla att ta nya kompetenskliv och kontinuerligt fördjupa sina kunskaper kring medier och information, men även till exempel om samhälleliga maktstrukturer och digitaliseringens möjligheter och utmaningar. Detta behov av kompetenslyft berör självklart alla yrkesverksamma i samhället inklusive folkvalda, offentliganställda, företagare och beslutsfattare.⁴⁹⁴

I digitaliseringens tid påverkas även innehållet i den information vi tar del av. Medieutredningen betonar att det krävs öppna och tillgängliga källor om ett kvalitativt kunskaps- och informationsinnehåll ska kunna skapas. I utredningen refereras därför till Unescos vision om universella kunskapssamhällen där ett fritt, öppet och betrott internet

492. Digitaliseringens transformerande kraft, SOU 2015:91.

493. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

494. Medieborgarna och medierna, SOU 2015:94.

är en grundsten för att människor ska kunna ta del av information från källor över hela världen, och även kunna bidra med kunskap till de lokala, nationella och internationella gemenskaperna.⁴⁹⁵

Syftet med den här artikeln är att koppla samman kunskap om det digitaliserade samhället med resonemang om det livslånga lärandet i ett öppet vetenskapssystem. Hur möter och använder sig de olika utbildningssystemen av de nya digitala tekniker för forskning och utbildning som så fundamentalt omformar synen på och behov av lärande, bildning och kunskap? Vilka möjligheter och utmaningar står det allmänna biblioteksväsendet inför i denna omvälvande struktur-omvandling? Och vilken nationell samordning och politisk avsiktsförklaring finns på plats?

Livlångt lärande i det digitaliserade samhället

I det digitaliserade samhället omprövas vår förståelse av bildning och lärande. Vi lever i en tid där vi behöver ompröva hur människor lär sig, vad människor lär sig och även var och när människor lär sig.⁴⁹⁶ Till detta kan läggas varför människor lär sig.

I underlagsrapporten till analysgruppen *Arbetet i framtiden*, konstateras att utbildning inte längre kan betraktas som något man genomgår en gång i unga år och enbart pågår tills man är "färdigutbildad". När kompetenskraven skiftar och förändras snabbare än i industrisamhället, behövs perioder av nya kompetensutvecklingsaktiviteter som en integrerad del av förvärvsarbetet i större utsträckning än idag. Det ställs stora krav på utveckling för alla i arbetslivet och att man har kompetens att ta till sig nya kunskaper och färdigheter. Detta beskrivs som nödvändigt både för att kunna möta de krav som ställs på befintliga arbetsplatser och för att kunna gå vidare till nya jobb.

”För att klara sysselsättningen, motverka polariseringen och genomföra en modernisering av svensk arbetsmarknad kommer ett omfattande reformarbete krävas för att stärka människors förutsättningar att möta den nya tidens krav på kontinuerlig kompetensutveckling och rörlighet i arbetslivet.”⁴⁹⁷

För att svara mot dessa behov betonas i rapporten att det nuvarande systemet för vuxnas lärande behöver breddas så att människor i arbete

495. Keystones to foster inclusive Knowledge Societies – Access to Information and knowledge, Freedom of Expression, Privacy and Ethics on a Global internet. 2015. Draft study, 2015.

496. Resnick, M. 2002. Rethinking Learning in the Digital Age. I: The Global Information Technology Report 2001–2002.

497. Underlagsrapport till analysgruppen *Arbetet i framtiden*, 2016.

får kraft och möjlighet att utveckla sin kompetens som en naturlig och kontinuerlig del i arbetslivet. Om alla yrkesverksamma ska ha realistiska möjligheter att skaffa sig den kompetens som behövs för att kunna anta nya arbetsuppgifter behövs nya pusselbitar adderas. I ett breddat system för livslångt lärande kan utslagning förebyggas både genom att enskildas möjligheter att vara kvar och bidra i nuvarande jobb stärks eller att nya vägar att aktivt gå vidare till nya jobb skapas. Med sådana bättre förutsättningar till kontinuerlig kompetensutveckling stärks också företagens och de offentliga verksamheternas möjligheter att hitta den kompetens de behöver och därmed också få in nya kunskaper och perspektiv i verksamheten som kan stimulera till utveckling och nyskapande.⁴⁹⁸

En grundförståelse för vad det livslånga lärandet innebär är således att människors kunskapsinhämtning sker på många olika sätt genom hela livet. En sådan kunskapsinhämtning kan ske genom såväl formell som icke-formell utbildning. Formell utbildning innebär utbildning inom det reguljära utbildningsväsendet, medan icke-formell utbildning sker till exempel genom kurser och konferenser på arbetsplatsen eller genom mer folkbildande aktiviteter som till exempel studiecirklar och kurser inom föreningsliv. En tredje aspekt är det informella lärandet, där nya kunskaper och färdigheter inhämtas i det dagliga vardagslivet i och utanför arbetet.⁴⁹⁹

I rapporten betonas vidare att en rad satsningar och reformer redan nu genomförs med syfte att stärka utbudet av utbildningar och andra kompetensutvecklande insatser och därmed också förbättrar möjligheterna till ett livslångt lärande. Det är nödvändigt att utbudet av utbildningar och andra kompetensutvecklande insatser motsvarar de behov av kontinuerlig kompetensutveckling som ställs, vilket också är en avgörande förutsättning för det livslånga lärandet.⁵⁰⁰ För att detta ska vara möjligt behövs en sammanhållen struktur för det livslånga lärandet där roll- och ansvarsfördelning mellan staten, arbetsmarknadens parter och olika aktörer inom den offentliga sektorn är tydlig. I rapporten föreslås att det inom ramen för denna struktur etableras en verksamhet med särskilt, övergripande ansvar för det livslånga lärandets olika delar.

I detta ligger framförallt att följa och uppmärksamma behoven av kompetensutveckling bland de sysselsatta och att i samverkan

498. A.a.

499. Underlagsrapport till analysgruppen Arbetet i framtiden.

500. A.a.

med andra aktörer se till att utbildningsutbudet och andra insatser motsvarar det livslånga lärandets behov.⁵⁰¹

Detta innebär att utbildningssystemets totala kapacitet behöver växa för att kunna möta den ökade efterfrågan på utbildning.

Den internationella biblioteksorganisationen IFLA lyfter i sin trendspaning digitaliseringens möjligheter för utbildning och livslångt lärande.

”Digitala möjligheter till livslångt lärande blir allt viktigare i en mer globaliserad ekonomi och en teknisk miljö under snabb förändring, där fler människor inhämtar nya färdigheter och kunskaper genom hela sitt vuxna liv.”⁵⁰²

Trots en uppenbar koppling mellan digitaliseringens möjligheter för det livslånga lärandet görs det i underlagsrapporten till analysgruppen *Arbetet i framtiden* ingen koppling mellan samhällets behov av kontinuerlig kompetensutveckling och livslångt lärande till vår digitala tid. Det gör emellertid, av förklarliga skäl, Digitaliseringskommissionen i sina betänkanden och rapporter.

”Det moderna samhället och arbetslivet har ett starkt ökat behov av kontinuerlig kompetensutveckling. Arbetslivet blir alltmer kunskapsintensivt och kräver uppdaterad kunskap. Strukturomvandlingen som drivs av digitaliseringen är kraftig och snabb – yrkesarbetande får räkna med att karriärväxla kanske mer än en gång under sitt yrkesliv. Befolkningens utbildningsnivå stiger hela tiden samtidigt som ett längre aktivt yrkesliv kan förutses. Inte minst för individen blir det allt viktigare att utvecklas i sitt arbete eller för ett nytt arbete för att känna den.”⁵⁰³

Utbildning och livslångt lärande i en digital tid kopplas till utvecklingen och spridningen av kunskap som en förutsättning för ekonomisk tillväxt och omställningsförmåga. Detta påverkar vilka krav som ställs på medarbetare i företag och offentlig sektor och gör människors kontinuerliga utveckling av kunskap och kompetens nödvändig på arbetsmarknadens och i det globala samhällets ständiga förändring. Oavsett om man är arbetsverksam eller arbetslös kommer kompetensutveckling vara angeläget för alla. I likhet med underlagsrapporten till analysgruppen för *Arbetet i framtiden* betonar man, om än med andra termer, behovet av ett delat och fördelat ansvar för hur kompetens-

501. A. a.

502. Surfa på vågen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling. IFLA trendspaning.

503. Det sociala kontraktet i en digital tid, Temarapport 2016:2.

utvecklingen ska säkras, utformas och finansieras, mellan staten, offentliga och privata arbetsgivare, akademi och den enskilde.⁵⁰⁴

”För att Sverige ska kunna möta samhällsutvecklingen behöver frågor om vad som är relevant innehåll i högre utbildningar, hur formerna för lärandet bör utvecklas och förnyas samt vilken kunskap och kompetens som de studerande ska få genom utbildningarna tas på stort allvar.”⁵⁰⁵

Den europeiska universitetsorganisationen EUA har tagit fram stadgar för livslångt lärande ⁵⁰⁶ Målet är att forma gemensamma koncept och praktiker bland Europas universitet för att bättre kunna möta behoven av kontinuerlig kompetensutveckling bland Europas medborgare. Universiteten har här en särskilt gynnsam möjlighet att tillhandahålla forskningsbaserad högre utbildning för det livslånga lärandet.

”This impetus to develop more inclusive and responsive universities is not a call for revolution, but rather for evolution. It is often assumed that lifelong learning provision is different in nature to the provision of education to traditional students. In reality, the key challenge is to find ways to open up a wider range of educational services to new learners and to returning learners, and to ensuring continuing opportunities for learners throughout their lives.”⁵⁰⁷

Ett av de tio åtaganden för universiteten som beskrivs i stadgarna handlar om att stärka relationen mellan forskning, utbildning och innovation för att främja det livslånga lärandet.

Den svenska högre utbildningen har flera syften som sedan länge är etablerade och självklara. Den är dels examensinriktad och förberedande både för yrkesverksamhet utanför universitet och högskola samt för forskarutbildning, och dels allmänt kompetenshöjande genom studier för fortbildning, vidareutbildning eller individuell utveckling. Den högre utbildningen i Sverige erbjuder ett kursbaserat system och goda möjligheter att bygga sin egen examen. Det stora utbudet av fristående kurser som kan sökas av yrkesverksamma personer öppnar upp för att den högre utbildningens hela utbud kan användas för fort- och vidareutbildning. Detta skiljer Sverige från omvärlden och ger goda förutsättningar för ett livslångt lärande. I det digitaliserade samhället kommer emellertid trycket på högskolan att

504. Underlagsrapporten till analysgruppen för Arbetet i framtiden.

505. För digitaliseringen i tiden, SOU 2016:89.

506. EUA Charter on Lifelong Learning, 2008.

507. A.a.

erbjuda fort- och vidareutbildning samt kompetensutveckling som en del i det livslånga lärandet att öka från såväl samhälle som individ.⁵⁰⁸

I underlagsrapporten till analysgruppen *Arbetsliv i framtiden* konstateras att det i jämförelse med de flesta andra länder finns ett stort utbud av fristående kurser inom svensk högskola.⁵⁰⁹ Totalt sett utgör de fristående kurserna ca 90 procent av utbildningsutbudet. Under de senaste åren har emellertid antalet kortare fristående kurser minskat kraftigt. Framför allt har detta ekonomiska orsaker kopplat till lärosätenas stramare resurstilldelning. En annan förklaring som ges är att prestationsgraden är lägre på dessa kurser, vilket leder till en lägre ersättning för lärosätet, som sin tur leder till försämrade ekonomiska förutsättningar att bedriva fristående kurser och distansutbildningar. "När resurserna till högskolan stramas åt används fristående kurser, och särskilt kurser på distans, som buffert".⁵¹⁰

I sitt delbetänkande menar Digitaliseringskommissionen att det inte är realistiskt att tro att den högre utbildningen inom dagens ramar och med dagens organisation, inriktning och finansiering har förmåga att kunna växla upp sitt uppdrag om fort- och vidareutbildning så att det kan tillfredsställa det ökade behovet av systematisk kompetensutveckling och livslångt lärande.⁵¹¹

*”Digitaliseringen utmanar universitet och högskolor, som kommer behöva förändra sin organisation och sitt sätt att bedriva högre utbildning. Sverige bör vara ledande i den digitala transformationen av högre utbildning och förmedla högkvalitativ digital kompetens för livslångt lärande inom alla områden. Att nå dit kräver omfattande förändringar av universitetens uppdrag, finansiering, arbetssätt och styrning.”*⁵¹²

Det konstateras vidare att Sveriges lärosäten i allt högre utsträckning ställs inför utmaningen att integrera digital kompetens inom alla utbildningsprogram. Utvecklingen av digitala pedagogiska verktyg behöver också prioriteras högre. Digitaliseringskommissionen menar också att utbildningar i högre utsträckning behöver möta näringslivets behov och arbetsmarknadens förändringar. Här betonas till exempel uppdragsutbildningarnas stora potential.⁵¹³

508. A. a.

509. Underlagsrapport till analysgruppen Arbetet i framtiden.

510. A. a.

511. För digitaliseringen i tiden. SOU 2016:89.

512. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

513. A. a.

Men utmaningarna kan inte mötas och heller inte lösas enbart av Sveriges lärosäten själva. Om Sverige ska kunna vara ledande i den digitala transformationen av högre utbildning och på så sätt kunna förmedla högkvalitativ digital kompetens för livslångt lärande inom alla samhällsområden, konstateras att ett antal förändringar behöver genomföras hos flera olika aktörer. För lärosätenas del betonas det i Digitaliseringskommissionens rapport att utvecklingen av digital kompetens bör stärkas inom alla utbildningar. Det föreslås också att lärosätena i större utsträckning än idag bör göra sitt utbildningsutbud relevant och anpassningsbart för alla, oavsett ålder eller livssituation. I samverkan med såväl förskola, grundskola och gymnasium kan lärosätena tidigt väcka intresse för digitalisering och koppla dess potential och utmaningar till den högre utbildningen. Denna potential kan till exempel användas genom nya former för digitaliserade utbildningar, inklusive öppna lärresurser, OER (open educational resources) och öppna nätbaserade kurser, så kallade MOOCs (massive online open courses). Vidare föreslår Digitaliseringskommissionen att näringslivet bör ta ansvar för att utveckla sitt arbete med att säkerställa personalens livslånga lärande och även ta mer aktiv del i både forskning och utbildning genom en högre grad av samverkan. Statens roll föreslås bland annat vara att skapa incitament för lärosätena att inleda sin digitalisering av utbildningen, samt för att digitalisera stödverksamhet för utbildning och forskning. Genom digitalisering av högre utbildning blir behoven av att få sina kunskapsprestationer bedömda annorlunda. Systemet för finansiering av högre utbildning föreslås därför i mindre utsträckning fokusera på studieprestation i form av avklarade moment.⁵¹⁴

ÖPPEN VETENSKAP

I ett öppet vetenskapssystem görs alla moment och verktyg i forskningsprocessen fritt tillgängliga via internet. Digitaliseringen av forskning och högre utbildning, i termer av öppen vetenskap, har stor betydelse såväl för lärosätenas samverkan med det omgivande samhället som för akademisk samverkan såväl inom- som tvärdisciplinärt. Ett öppet vetenskapssystem representerar således en ny förståelse av den vetenskapliga processen, där digitala tekniker och verktyg på nya sätt möjliggör samverkan och nya vägar att öppet sprida forskningsresultat. EU-kommissionen beskriver att öppen vetenskap har potentialen att stärka kvaliteten, betydelsen och nyttan med vetenskap,

514. A.a.

genom att den görs mer pålitlig, mer effektiv och mer tillgänglig för hela samhället. Ett öppet vetenskapssystem kan i hög grad bidra till att stärka relationen och förändra traditionella kunskapshierarkier mellan vetenskapen och det omgivande samhället.⁵¹⁵

I den omfattande omställningen till ett öppet vetenskapssystem utgör öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och forskningsdata fundamentala delar, tillsammans med öppna lärresurser, öppen källkod och kollaborativ medborgarforskning. Potentialen i ett öppet vetenskapssystem är således stor men innebär även stora utmaningar. Rätt använd kan de nya digitala verktygen bidra till en ökad transparens i forskningsprocessen och ett större samhällligt engagemang i och medvetenhet om forskningsprocessen. Men det är viktigt att denna globala omställning genomförs på ett likvärdigt och inkluderande sätt, i tydlig och stark samverkan mellan olika aktörer i samhället. Ett öppet vetenskapssystem ökar möjligheterna att finna gemensamma lösningar på de globala samhällsutmaningarna genom demokratisk interaktion mellan vetenskap och det omgivande samhället. Detta innebär även en möjlighet att använda forskningsresultat som en resurs i det livslånga lärandet.

I den forskningspolitiska propositionen *Kunskap i samverkan* betonas att forskning och innovation spelar en avgörande roll för att möta de stora samhällsutmaningarna vi möter. Här anses digitaliseringsutmaningen vara en av de särskilt viktiga.

”Den digitala utvecklingen har också på ett genomgripande sätt förändrat förutsättningarna för hur högre utbildning och forskning bedrivs, lärosäten organiseras, forskningsresultat kommuniceras och samverkan sker med näringsliv och det omgivande samhället. En ökad digitalisering skapar inte minst nya forskningsmöjligheter.”⁵¹⁶

Digitaliseringen av det vetenskapliga systemet beskrivs leda till att vetenskapliga resultat i allt högre grad förväntas vara öppet tillgängliga på internet. Det konstateras vidare att när forskningsresultat finns öppet tillgängliga kan dessa återanvändas för nya ändamål. På så vis används forskningsmedlen mer effektivt och ger en högre utväxling för samhället. Eftersom forskning och utveckling inte enbart bedrivs på lärosäten utan även i hög grad inom industri, företag och offentlig sektor möjliggör öppen spridning och tillgång till forskningsresultat att även dessa aktörer vid behov kan ta del av forskningen. I ett öppet vetenskapssystem närmar sig forskningen det omgivande samhället

515. Council Conclusions on the Transition towards an Open Science System, Outcome of Proceedings, 2016.

516. Kunskap i samverkan 2016:17/50.

och möjliggör att det omgivande samhället och medborgarna blir mer delaktiga i forskningen.⁵¹⁷

I följande två avsnitt kommer det öppna vetenskapssystemet att behandlas: öppen tillgång till vetenskapliga publikationer, open access, samt öppna lärresurser, OER. Den första berör vetenskapliga artiklar och böcker som är publicerade med en öppen tillgång medan den senare berör utbildningsmaterial som gjorts öppet tillgängliga på internet. Det finns en uppenbar koppling mellan dessa båda delar genom det faktum att forskningsresultat utgör den huvudsakliga grunden för utbildningsmaterial. Ett öppet vetenskapssystem, där såväl forskningspublikationer som lärresurser finns öppet tillgängliga digitalt för alla, kan därmed sägas vara en grundförutsättning för de behov av kontinuerlig kompetensutveckling och livslångt lärande som gäller för alla medborgare i det digitala samhället.

Öppen tillgång till vetenskapliga publikationer

Fram till 1990-talet förmedlades forskningsresultat i huvudsak genom prenumerationsbaserade papperstidskrifter eller tryckta böcker. Via digitaliseringen genomgår den vetenskapliga kommunikationen stora förändringar. Kanalerna för att sprida forskningsresultat har mångfaldigats och nya möjligheter att såväl producera som söka och ordna vetenskaplig information via internet har uppkommit. En första förändring som digitaliseringen innebar för forskning och högre utbildning var övergången från tryckta böcker och tidskrifter till e-resurser.⁵¹⁸ Omställningen från ett prenumerationsbaserat publiceringssystem, där tidskrifterna enbart är tillgängliga för de med tillgång till lärosätesbibliotekens e-resurser, till ett öppet tillgängligt publiceringssystem kan sägas vara nästa steg i de utmaningar och möjligheter som digitaliseringen medför.

Öppen tillgång till vetenskapliga publikationer innebär alltså att all forskning som är finansierad av offentliga medel går att finna via en sökning på internet och kan läsas av alla utan kostnad, samt att materialet är fritt att återanvända. Forskningsresultat som är öppet tillgängliga för hela samhället lägger en grund för framtida forskning och möjliggör för medborgarna att ta del av vetenskaplig information. I ett traditionellt prenumerationsbaserat publiceringssystem är forskningsresultaten som tidigare nämnts tvärtom inlåsta bakom betalspärrar och därmed enbart tillgängliga för forskare vid de lärosäten som har

517. A.a.

518. Se t.ex Effektiv vetenskaplig kommunikation 2015.

råd att betala ofta höga prenumerationsavgifter som de vetenskapliga förlagen kräver. Öppen tillgång till vetenskapliga resultat främjar både kunskapsstillväxt, innovation och konkurrenskraft samt medborgarnas delaktighet, engagemang och intresse för forskning och kunskapsproduktion. Den öppna tillgången till forskningsresultat stärker därmed såväl hela vetenskapssystemet som det omgivande samhället.

Med öppen tillgång till vetenskapliga publikationer får alla forskare, nationellt och internationellt och oavsett om man är verksam inom eller utanför akademien, fri tillgång till alla forskningsresultat. Den öppna tillgången till vetenskapliga publikationer stärker också högre utbildning genom att studenter och lärare får öppen tillgång till relevanta och senaste forskningsresultat, oavsett geografiskt position. Även politiker och beslutsfattare gynnas av den öppna tillgången till forskningsresultat och har därmed ökad möjlighet att stärka och bredda omvärldsbevakning och kunskapsunderlag. I en kunskapsökonomi där kraven på innovation och effektivitet blir allt högre, har näringsliv och industri stora behov av öppen tillgång till de senaste forskningsresultaten. Anställda inom offentlig sektor, inte minst läkare och övrig sjukvårdspersonal men även lärare, journalister, analytiker och handläggare gynnas i såväl yrkesutövning som i kompetensutveckling av att forskningsresultat finns öppet tillgängliga. Till detta kommer att patienter, brukar- och intresseorganisationer kan ha stor nytta av den öppna tillgången till forskningsresultat. I ett öppet vetenskapssystem ökar dessutom allmänhetens möjlighet att delta i den vetenskapliga kunskapsproduktionen och även få förståelse för den vetenskapliga processen för kunskapsbyggande. Detta sammantaget synliggör den öppna tillgångens stora betydelse i ett demokratiskt och inkluderande samhälle.

Omställningen till ett öppet, tillgängligt publiceringssystem är global och både stöds och drivs av såväl stora internationella och mellanstatliga organisationer som mindre lokala och nationella aktörer inom forskningssystemet. Dessa betonar betydelsen av den öppna tillgången till vetenskapliga resultat, inte minst för att lösa de stora samhällsutmaningarna. IFLA konstaterar till exempel i sin trendrapport att öppen tillgång "hjälpes forskare att dela med sig av och bygga vidare på varandras upptäckter. Innovationer inom hälsovård, infrastruktur och handel spirar ur deras samarbete".⁵¹⁹ Unesco betonar att öppen tillgång

519. Surfa på vägen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling. IFLA trendspaning.

till vetenskapliga publikationer är av grundläggande betydelse för att uppnå FN:s hållbarhetsmål.⁵²⁰

För EU-kommissionen har öppen tillgång sedan många år varit en nyckelstrategi på den europeiska agendan. Genom Konkurrenskraftsrådets slutsatser för ett öppet vetenskapssystem, som skrevs under av samtliga medlemsstaters forskningsministrar i maj 2016, har strategin för öppen tillgång stärkts såväl nationellt som globalt. Som nämnts ovan adresseras också en svensk målbild för öppen tillgång i den senaste forskningspolitiska propositionen. Målet är att inom tio år ska alla vetenskapliga publikationer som är resultat av offentligt finansierad forskning vara öppet tillgängliga omedelbart vid publicering. För att målbilden ska kunna nås, behöver alla aktörer inom forskningssystemet ta ett gemensamt ansvar i denna omställning.⁵²¹ Denna målbild följer det förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information, som Vetenskapsrådet tagit fram i samråd med Kungliga biblioteket.⁵²² I forskningspropositionen aviserades även två nationella samordningsuppdrag kopplade till öppen vetenskap. Kungliga biblioteket har fått i uppdrag att samordna öppen tillgång till vetenskapliga publikationer medan Vetenskapsrådet har fått motsvarande uppdrag gällande öppna forskningsdata. Inom ramen för sitt uppdrag initierar och samordnar Kungliga biblioteket ett antal utredningar som ska ta fram rekommendationer för hur hinder för att nå regeringens målbild ska kunna undanröjas. Förutom att undersöka hur befintliga meriterings- och tjänstetillsättningssystem inom akademien förhåller sig till incitament för att publicera forskningsresultat med öppen tillgång, behöver det även utredas hur Sverige ska finansiera omställningen från ett prenumerationsbaserat till ett öppet tillgängligt publiceringssystem. Även frågor som rör böcker och nationella tidskrifter kopplat till öppen tillgång, samt uppföljning av nationella krav och rekommendationer på öppet tillgänglig publicering kommer att utredas. Utredningarna kommer i huvudsak pågå under 2018 och resultaten kommer att redovisas löpande under 2019.

Öppna lärresurser och öppna nätbaserade kurser.

Även den högre utbildningen påverkas av digitaliseringen och omställningen till ett öppet vetenskapssystem. Såväl undervisningens former och användandet av informationsresurser förändras. Till

520. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/access-to-knowledge/open-access-to-scientific-information/>

521. Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft. Prop. 2016/17:50.

522. Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information, Vetenskapsrådet 2015.

exempel har det blivit allt vanligare att kurslitteratur och andra resurser som behövs i utbildningen tillhandahålls elektroniskt.⁵²³ I ökande utsträckning kombineras och till och med ersätts den traditionella kurslitteraturen av öppna lärresurser (OER) och öppna nätbaserade kurser (MOOC). I Svensk biblioteksförenings rapport *Effektiv vetenskaplig kommunikation* betonas att denna utveckling har drivits på av att kursböcker, i tryckt form eller som licensbaserade e-böcker, har ökat i pris. På flera lärosäten har det därför initierats projekt för att ersätta dessa, ofta kostsamma, publikationer med öppet tillgängliga resurser.⁵²⁴

OECD definierar öppna lärresurser som material för lärande, utbildning och forskning vilka med hjälp av öppna licenser är fria att återanvända, förbättra och bygga vidare på för alla i utbildande syfte. Här är den öppna tillgången till kvalitetsgranskade vetenskapliga publikationer av ytterst stort betydelse. Under de senaste tio åren har de öppna lärresursernas betydelse i digitaliseringen av olika utbildningssystem fått allt större inverkan och även blivit en fråga på den internationella forsknings- och utbildningspolitiska agendan.⁵²⁵ I OECD:s rapport beskrivs att en av de huvudsakliga potentialerna med öppna lärresurser är att de kan förstås som katalysator för social innovation, genom att främja förändrade former för interaktion mellan lärare, studerande och kunskap. På liknande sätt förutspår IFLA i sin trendrapport att den snabba globala ökningen av öppna nätbaserade utbildningsresurser kommer att öka möjligheterna till ett mer tillgängligt lärande. Detta innebär att värdet av livslångt lärande kommer att öka och att informellt och icke-formellt lärande kommer att få ett större erkännande, vid sidan av det formella lärandet. IFLA konstaterar vidare att antalet nätbaserade utbildningsresurser har en snabb global ökning. Därmed kommer möjligheterna till lärande i ökad utsträckning bli fler, billigare och mer tillgängliga. Fler personer kommer under den närmaste framtiden utbilda sig genom sådana nätbaserade kurser än antalet studenter som just nu utbildar sig på universitet världen över. De nya nätbaserade kurserna kommer vara mer tvärvetenskapligt inriktade och ha en målgrupp som i högre utsträckning representerar ett tvärsnitt av befolkningen.⁵²⁶

523. Se t.ex. *Effektiv vetenskaplig kommunikation*. För forskning, utbildning och nyttiggörande. 2015.

524. A.a

525. Orr, D., M. Rimini and D. Van Damme (2015), *Open Educational Resources: A Catalyst for Innovation, Educational Research and Innovation*, OECD Publishing.

526. Surfa på vägen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling. IFLA trendspaning.

Den mellanstatliga organisationen the Commonwealth menar att använt på rätt sätt kan öppna lärresurser bidra till att FN:s globala hållbarhetsmål uppfylls, och då särskilt mål nummer fyra, att ”säkerställa en inkluderande och jämlik utbildning av god kvalitet och främja livslångt lärande för alla”.⁵²⁷ Öppna lärresurser erbjuder därmed en potential att tillhandahålla en mer likvärdig tillgång till kunskap och utbildningsmöjligheter. I en tid när utbildningssystemen världen över ställs inför växande utmaningar kan öppna lärresurser göra kvalitativa läranderesurser brett tillgängliga, till låga eller inga kostnader.⁵²⁸ OECD betonar vidare att öppna lärresurser kan hjälpa beslutsfattare och politiker att möta de viktigaste utmaningar som utbildningssystemet står inför i vår digitala tid. Men om öppna lärresurser ska kunna användas i sin fulla potential för att stärka lärande och utbildning, är det nödvändigt med politiska strategier och stöd på beslutsfattarnivå. Därför behövs öppna lärresurser integreras i den politiska förståelsen för bildnings- och utbildningssystemets utmaningar i en digital tid. Om öppna lärresurser även ska kunna integreras i bildningens och utbildningens vardagliga praktiker behövs såväl decentraliserade och lokala initiativ som centrala och nationella förändringsstrategier.⁵²⁹

I Digitaliseringskommissionens temarapport om den högre utbildningens roll i en digital tid nämns visserligen varken öppna lärresurser eller öppen vetenskap. Dock förs ett resonemang som målar upp ett scenario med möjliga konsekvenser av digitaliseringen av högre utbildning, i en situation där nationella grepp och strategier saknas.

”I takt med att allt mer av föreläsningmaterial läggs ut på internet och bli tillgängligt för hela världen kommer andra faktorer att bidra till konkurrens än de som i dag gör sig gällande. Om en student kan välja olika föreläsare utifrån vem som har bäst pedagogisk förmåga, eller välja utifrån vilken kurs som är bäst audiovisuellt producerad, så kommer universiteten i många fall inte överleva konkurrensen med andra medieproducerande kanaler som TV och internetbaserade medier.”⁵³⁰

I sitt resonemang varnar Digitaliseringskommissionen för risken att universitet och högskolor hamnar i konkurrens med internetbaserade medier och därmed riskerar att förlora sin roll som kunskapsförmedlare till dessa andra kanaler. I stället blir då lärosätenas roll att

527. Commonwealth Open Educational Resources (OER) Policy Brief, 2016.

528. Regional Consultations for the 2nd World OER Congress. Background Paper. Commonwealth of Learning.

529. Orr, D., M. Rimini and D. Van Damme (2015), Open Educational Resources: A Catalyst for Innovation, Educational Research and Innovation, OECD Publishing.

530. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

ägna sig åt värdering, validering och certifiering av kompetensnivåer. Denna utveckling hotar såväl utbildningens som forskningens framtid vilket ytterligare stärker nödvändigheten av täta samarbeten och kopplingar mellan forskning och utbildning.⁵³¹

Tillgången till öppna lärresurser skapar, tillsammans med samhällets behov av kontinuerlig kompetensförsörjning och livslångt lärande, nya förutsättningar för högre utbildning. Enligt vice ordförande för SFS (Sveriges förenade studentkårer) Charlotta Tjerdal, motverkar nuvarande resursfördelningssystem de öppna lärresursernas potential och främjar inte digitaliseringen av högre utbildning. "Lärande ger så mycket mer än bara en examen, och därför behöver vi tänka nytt kring utbildning", säger hon vid en intervju. Hon menar också att ett öppet vetenskapssystem möjliggör ett helhetsperspektiv på utbildning och forskning, med det gemensamma målet att stärka kunskapsamhället och se studenterna som kunskapsbärare i samhället.

En undersökning som OECD genomfört bland 33 av världens nationer visar att huvudelen av dessa länder har politiska strategier och principer för att stödja produktionen och användandet av öppna lärresurser. Vad gäller de nordiska länderna har alla utom Sverige en sådan uttalad politisk avsiktsförklaring. Departementssekreterare Per Rosenblad betonar i en intervju att digitaliseringen står högt på den svenska regeringens lista, särskilt vad gäller grundskola och gymnasieskola men även den forskningspolitiska agendan, och då kopplat till öppen tillgång till forskningsresultat. Rosenblad understryker att regeringen är medveten om frågans aktualitet, som utvecklas väldigt snabbt. Regeringen följer därför också utvecklingen inom EU och i de nordiska grannländerna, men detta har ännu inte resulterat i något tydligt ställningstagande eller åtgärd. Rosenblad betonar dock att begreppet "open education", det vill säga att utbildning ska vara tillgänglig för alla, är viktigt och att det finns mycket i det svenska systemet som redan nu kan inkluderas i "open education". Här utgör de öppna lärresurserna också en del. Rosenblad betonar de svenska lärosätenas stora autonomi, och eftersom användandet och utvecklandet av öppna lärresurser inte är särskilt stark i Sverige så agerar inte heller regeringen i nuläget. Den åtgärd som har vidtagits inom detta område är emellertid att UKÄ fått i uppdrag att utreda MOOC:s i Sverige och rapporten *Öppna nätbaserade kurser* lämnades till regeringen 2016⁵³². Frågan bereds fortfarande inom regeringskansliet

531. A.a

532. Öppna nätbaserade kurser (MOOCs) i svensk högskola. Redovisning av ett regeringsuppdrag. Rapport 2016:1.

och enligt Rosenblad kan denna process ses som ett första steg till politiskt ställningstagande inom området.

MOOC:s

MOOC är en förkortning för Massive Open Online Courses och kan i stort definieras som öppna och lätt tillgängliga storskaliga kurser på internet. Kurserna vänder sig ofta till en mycket bred och stor publik, många gånger tusentals deltagare, och är sällan avgiftsbelagda. Som tidigare nämnts översätts MOOC:s på svenska till öppna nätbaserade kurser och hamnar ofta i förgrunden i diskussioner om öppna lärresurser. I realiteten är dock öppna lärresurser sällan samma sak som öppna nätbaserade kurser. OECD definierar tre väsentliga aspekter som skiljer MOOC:s från öppna lärresurser (OER).

- Öppenheten inom MOOC:S innebär att kurserna är fritt tillgängliga medan öppenheten inom OER även innebär öppna licenser att återanvända, revidera, sprida och bygga vidare på materialet.
- Till skillnad från MOOC:s har sällan de öppna lärresurserna en sammanhållen form. MOOC:s är alltid en hel kurs medan OER även kan bestå av enskilda lärresurser.
- Medan MOOC:s i huvudsak riktar sig till studenter är OER även en resurs för lärarna när de skapar sitt kursmaterial eller vill integrera olika öppna verktyg och material i sin undervisning.⁵³³

I IFLA:s trendspaning beskrivs MOOC:s som plattformar för delat lärande och ges en potential att öka mervärdet för samstudier, samarbete och informellt stöd.⁵³⁴ Och i Digitaliseringskommissionens delbetänkande tas MOOC:s upp som en av fyra överlappande utbildningsreformer som förstärker livslångt lärande.⁵³⁵ Målgruppen anges vara bred för dessa kurser som i allmänhet är avgiftsfria och med fritt tillträde. Skälen till att MOOC:s har en stor spridning i USA men inte haft lika stort genomslag i Europa och ännu mindre i Sverige anges finnas i förutsättningarna för högre utbildning i olika länder. Eftersom högre utbildning i USA i huvudsak är organiserad i fleråriga program, och dessutom avgiftsbelagd, ses det närmast som en revolutionär förändring att välrenommerade lärosäten erbjuder fristående, korta

533. Orr, D., M. Rimini and D. Van Damme (2015), *Open Educational Resources: A Catalyst for Innovation, Educational Research and Innovation*, OECD Publishing.

534. Att surfa på vågen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling. IFLA trendspaning.

535. De andra tre är *Fristående kurser, distanskurser och deltidskurser * Fort- och vidareutbildning * Återkommande utbildning. Det sociala kontraktet i en digital tid. Temarapport 2016:2.

kurser gratis. Kontrasten mot högre utbildning i Sverige framstår tydligt, där det av tradition varit förhållandevis enkelt att delta i en fristående, avgiftsfri kurs. I det svenska öppna utbildningssystemet ligger de revolutionära snarare i att MOOC:s inte kräver förkunskaper och det därmed blir möjligt att ta del av kursen utan att först gå igenom den komplexa antagnings- och urvalsprocess som annars gäller för tillträde till högre utbildning.⁵³⁶

Som Rosenblad påpekar har intresset för att arrangera MOOC:s i Sverige varit jämförelsevis lågt. I UKÅ:s rapport framkommer att det 2015 sammantaget var drygt 150 000 deltagare anmälda på olika MOOC:s, fördelat på elva kurser vid sex lärosäten.⁵³⁷ I sin rapport framhåller UKÅ att svenska lärosäten ska ges en tydligare möjlighet att bedriva öppna nätbaserade kurser, som en form av fristående kurser inom distansutbildningen. UKÅ föreslår därför dels en ny förordning för att möjliggöra för lärosätena att anordna MOOC:s och dels en särskild finansiering för att utveckla såväl MOOC:s som en ny digital högskolepedagogik. MOOC:s beskrivs som möjliga komplement till övriga utbildningsformer.

Digitaliseringskommissionen förstår emellertid utvecklingen av MOOC:s som en ny form för högre utbildning och kompetensutveckling samt ett första steg inom lärosätenas digitaliseringsprocess. MOOC:s beskrivs dessutom bara som ett första tecken på att högre utbildning, som en konsekvens av digitaliseringen, står inför omfattande förändringsbehov. I stället för att som UKÅ se MOOC:s som ett komplement, förstås dessa i Digitaliseringskommissionens temarapport som en accentuering av behovet av en ny nätbaserad pedagogik och struktur inom högre utbildning. Detta beskrivs innebära en omställning, inte helt olik omställningen till ett öppet vetenskapssystem, där traditionella föreläsningssystemer lämnas till förmån för nya metoder för aktivt lärande. Sådana metoder har i vetenskapliga studier visat sig vara överlägset mer effektiva.⁵³⁸

536. Det sociala kontraktet i en digital tid. Temarapport 2016:2.

537. Öppna nätbaserade kurser (MOOCs) i svensk högskola. Redovisning av ett regeringsuppdrag. Rapport 2016:1.

538. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

MIK OCH VETENSKAPLIG KUNNIGHET

MIK, Medie- och informationskunnighet, kan förstås som förmågorna att finna, analysera, kritiskt värdera och skapa information i olika medier och kontexter.⁵³⁹

MIK handlar således om kunskap och förståelse för den betydelse som medier och olika informationskällor har i förhållande till yttrandefrihet, kommunikation och kunskap. Det handlar även om hur medier kan användas som källor och uttryckskanaler av alla medborgare i alla åldrar. Förmågan att kunna hantera information uppfattas som en nödvändig färdighet i alla utbildningsformer. Denna kompetens gäller således inte bara för skolan utan också för livet i övrigt för att kunna utöva demokratiska rättigheter och kunna förstå sin omvärld.

I en rapport från Tillväxtanalys beskrivs den digitala kompetensutvecklingen i allt större utsträckning som ett livslångt lärande, som sträcker sig från grundskola till gymnasium och via yrkesutbildningar och högre utbildning till yrkeslivet. Den digitala kompetensen förstås i allt fler länder som en central färdighet i grundskolan och likställs med färdigheter i matematik eller språk.⁵⁴⁰

” Digitaliseringskommissionen betonar att lärosätena i högre utsträckning behöver integrera den digitala kompetensen inom alla utbildningsprogram. Detta eftersom alla yrken i framtiden kommer behöva förhålla sig till och använda digitala verktyg och material och även kommer påverkas av de omfattande förändringar i samhälleliga förutsättningar och möjligheter som digitaliseringen innebär.”⁵⁴¹

I Medieutredningen konstateras behovet av medie- och informationskunnighet, för att medborgarna som medvetna, källkritiska användare på allvar aktivt ska kunna delta i samhällsutvecklingen,

” där alla ges möjlighet att ta ytterligare kompetenskliv och fördjupa sina kunskaper kring medier och information, om maktstrukturer och publicistik, om de tekniska i möjligheterna och om kod.”⁵⁴²

Inom ramen för arbetet med den nationella biblioteksstrategin föreslås också en satsning på bred digital kompetensförsörjning för hela befolkningen. Här rekommenderas att region- och folkbiblioteken ges

539. MIK-kartläggningen Sverige.

540. Tillväxtanalys http://www.tillvaxtanalys.se/download/18.a70b1491500264a2b2a43d0/1444302493471/svardirekt_2015_20_Kompetensutveckling+f%C3%B6r+digitalisering.pdf

541. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

542. A.a

ansvar att samordna utbildning av landets bibliotekarier för att ge Sverige det digitala kompetenslyft som så väl behövs.⁵⁴³

Till medie- och informationskunnighet bör läggas vetenskaplig kunnighet, vilket innebär att människors kunskap och förståelse för vetenskapliga begrepp och processer är en viktig del för likvärdig delaktighet i samhällsutvecklingen. OECD definierar vetenskaplig kunnighet som en kapacitet att använda vetenskaplig kunskap, att identifiera forskningsfrågor och att kunna dra evidensbaserade slutsatser för att förstå och bidra i beslutsprocesser och samhällsutveckling.⁵⁴⁴

I PISA-studien definieras vetenskaplig kunnighet på följande sätt:

”Scientific knowledge is applied in order to identify questions, acquire new knowledge, describe scientific phenomena and draw conclusions from evidence

”Characteristics of science are understood as a form of human knowledge and research

”Science and technics are understood to shape our material, intellectual and cultural environment

”Students are ready to engage with scientific ideas and topics and to deal with them in a reflective manner⁵⁴⁵

Vetenskaplig kunnighet anses vara en förutsättning för alla att kunna ta faktabaserade beslut och vara kunskapsorienterade medborgare. Att ha vetenskaplig kunnighet innebär både att alla medborgare i ett samhälle har förmåga till kritiskt tänkande och att de har möjlighet att ta tillvara den vetenskapliga kunskap som finns. Det innebär även en kompetens att kunna avgöra under vilka förutsättningar och villkor som vetenskap etableras och hur vetenskapliga argument beläggs.

”A literate citizen should be able to evaluate the quality of scientific information on the basis of its source and the methods used to generate it. Scientific literacy also implies the capacity to pose and evaluate arguments based on evidence and to apply conclusions from such arguments appropriately.⁵⁴⁶

543. Digitalt först med användaren i fokus. 2016.

544. <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=5425>

545. <http://www.pisa.tum.de/en/domains/scientific-literacy/>

546. Vrana R. (2013) Promotion of Scientific Literacy and Popularization of Science with Support of Libraries and internet Services. In: Kurbanoglu S., Grassian E., Mizrachi D., Catts R., Špiranec S. (eds) Worldwide Commonalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice. ECIL 2013. Communications in Computer and Information Science, vol 397. Springer, Cham.

Ett öppet vetenskapssystem har potentialen att öka medborgarnas vetenskapliga kunnighet. I vår digitala tid pågår en mängd aktiviteter såväl nationellt som internationellt för att stärka relationen mellan forskarsamhället och övriga grupper i samhället, för att därmed öka individers och gruppers vetenskapliga kunnighet. Här kan nämnas aktiviteter som till exempel Forskarfredag, Vetenskapscaféer och Vetenskapsfestivaler⁵⁴⁷. Denna stärkta samverkan har också stor potential kopplat till digitaliseringen av högre utbildning, vilket även Digitaliseringskommissionen betonar.⁵⁴⁸

ÖPPEN VETENSKAP I DET DIGITALA BIBLIOTEKSNÄTVERKET

Verksamheterna inom det allmänna biblioteksväsendet är en omistlig infrastruktur för både formellt, icke-formellt och informellt lärandet. I en digital tid skapar ett öppet vetenskapssystem nya möjligheter för det livslånga lärandet och det faktum att vetenskapliga publikationer och lärresurser finns öppet tillgängliga på internet innebär nya förutsättningar och nya villkor i bibliotekens demokratiska uppdrag. Fri tillgång till kunskap och information är en grundläggande rättighet i ett demokratiskt och hållbart samhälle, och vi har sett att vetenskaplig kunnighet, som en del av medie- och informationskunnighet, är en viktig beståndsdel för att möjliggöra delaktighet och kompetens i samhällsutvecklingen, på lika villkor.

”Libraries have a special position in society as physical places and as organizations that are deeply rooted in education of citizens and in development of society. Together with educational sector, libraries have embraced information and communication technology (ICT) several decades ago and they use it to create, organize, store and use large quantities of scientific and educational material. This material is used intensively for research and education in digital format on the internet provided mostly by libraries. By teaching how to use and understand scientific materials online, libraries help students in developing a “scientific attitude of mind”, a rational mode of thought with which he/she will develop a practical problem solving ability that is unique to science and essential for improving the individual’s ability to cope with everyday life.⁵⁴⁹

547. Se t.ex Vetenskap & allmänhet <https://v-a.se>

548. Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4.

549. Vrana R. (2013) Promotion of Scientific Literacy and Popularization of Science with Support of Libraries and internet Services. In: Kurbanoglu S., Grassian E., Mizrachi D., Catts R., Špiranec S. (eds) Worldwide Commonalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice. ECIL 2013. Communications in Computer and Information Science, vol 397. Springer, Cham.

Citatet ovan beskriver att biblioteken har såväl en rik erfarenhet som ett demokratiskt uppdrag att säkerställa tillgång till varierad informationsförsörjning för samhällets invånare. Bibliotekens verksamhet har en oundgänglig betydelse i det livslånga lärandet i hela samhället och är en förutsättning för att digitaliseringen av hela utbildningsprocessen ska kunna främja kompetensutveckling och kunskapsförsörjning för alla medborgare.

Lärosätesbibliotek

I ett öppet vetenskapssystem är just öppen tillgång till vetenskapliga publikationer och öppna lärresurser ett par av de stora förändringar som digitaliseringen av forskning och utbildning har kommit att innebära för universitets- och högskolebibliotekens betydelse i det livslånga lärandet.⁵⁵⁰

I Sverige är det i huvudsak lärosätesbiblioteken som länge drivit och arbetat med frågan om öppen tillgång till vetenskapliga publikationer. Detta gäller både så kallad parallellpublicering av forskningsartiklar i lärosätets institutionella arkiv, att införliva öppet tillgängliga resurser i bibliotekskatalogen och i viss utsträckning även att ta initiativ till eller stödja hållbara och icke-vinstgivande publiceringsmodeller för öppen tillgång. Även vetenskaplig kommunikation har under det senaste decenniet kommit att spela en allt större roll för biblioteken. I och med sitt arbete med att tillgängliggöra forskningsresultat har biblioteken även bidragit till ett mer effektivt nyttiggörande av vetenskapliga publikationer.⁵⁵¹

Till vetenskapliga publikationer räknas vanligtvis artiklar, böcker och konferensrapporter. Mängden av sådana publikationer har under det senaste decenniet ökat mycket kraftigt, dels beroende på att både forskning och högre utbildning expanderat internationellt sett och dels på grund av att nya tekniska digitala hjälpmedel har gjort publiceringsprocessen enklare. I Svensk biblioteksförnings rapport *Effektiv vetenskaplig kommunikation* beskrivs forskningsbibliotekens nya roller inom detta framväxande ekosystem för forskningsinformation. I rapporten refereras till statistik som visar att det senaste decenniets övergång till digitala medier även har inneburit en stark ökning av forskningsbibliotekens totala förvärvskostnader, trots att inköpen av tryckta medier samtidigt radikalt har minskat. I rapporten konstateras att de elektroniska resurserna är dyrare att förvärva än de tryckta, vilken visar på betydelsen och behovet av öppet tillgängliga

550. Effektiv vetenskaplig kommunikation. För forskning, utbildning och nyttiggörande, 2015.

551. A.a

vetenskapliga publikationer för att skapa likvärdig tillgång till vetenskapliga resultat.⁵⁵² Det är uppenbart att när det kommer till antalet digitala enheter i forskningsbibliotekens mediebestånd så varierar antalet kraftigt mellan olika lärosäten. En sådan snedfördelning kan innebära stora skillnader i tillgång till informationsförsörjning, där små högskolebibliotek kan ha tillgång till några tusen enheter medan stora universitet kan ha tillgång till flera hundra tusen enheter. Allra tydligast blir denna skillnad i tillgång till e-resurser när jämförelsen även görs mellan stora lärosätesbibliotek och mindre myndighets- och sjukhusbibliotek.⁵⁵³

Bland svenska universitet och högskolor finns i olika grad engagemang för öppna lärresurser och dess användning. Huvuddelen av lärosätesbiblioteken har en websida med information om öppna lärresurser och några lärosäten är även aktivt engagerade i olika samverkansprojekt kring öppen nätbaserad högskoleutbildning. Här kan till exempel nämnas OER Sverige, Open SNH och Digiref.se.⁵⁵⁴ I rapporten *Effektiv vetenskaplig kommunikation* framgår också att den pedagogiska verksamheten som bedrivs vid lärosätenas bibliotek har ökat under det senaste decenniet. Det betonas att biblioteken får en allt viktigare betydelse som pedagogisk resurs på olika nivåer, inte minst när det gäller medie- och informationskunnighet. Att biblioteken även erbjuder undervisning till exempel i referenshantering och studieteknik är numera en integrerad del i verksamheten.⁵⁵⁵

Dessa verksamheter har stor betydelse för att möjliggöra ett livslångt lärande. Om fler ska kunna säkra sin kompetensutveckling genom kurser och utbildningar vid universitet och högskolor är det avgörande att lärosätena kan tillhandahålla stöd för att stärka studenternas medie- och informationskunnighet, tillsammans med en fullgod vetenskaplig kunnighet.⁵⁵⁶ Att Bolognaprocessens fokus på det som kallas studenternas generiska kompetenser, vilket bland annat innebär att söka och värdera information, ledde till att lärandemål kring olika aspekter av medie- och informationskunnighet skrivits in i kurser och program. Detta blir än mer viktigt kopplat till forskningens och den högre utbildningens digitalisering, till exempel för att skapa hållbarhet i utvecklingen av öppna lärresurser och öppna nätbaserade kurser.

552. A.a

553. Mer om detta i avsnittet om special- myndighets- och sjukhusbibliotek.

554. <http://oersverige.se/>, <http://www.opensnh.se/> och <http://www.digiref.se/>

555. *Effektiv vetenskaplig kommunikation*. För forskning, utbildning och nyttiggörande, 2015.

556. I Svensk biblioteksförningens rapport *Effektiv vetenskaplig kommunikation* benämns denna kunnighet "akademisk litteracitet".

Uppfattningen att lärosätesbibliotek världen över genomgår en radikal omvandling är idag närmast vedertagen. Digitaliseringen av forskning och högre utbildning skapar såväl nya villkor som förutsättningar för biblioteksverksamheten och förstärker även kopplingen mellan lärosätesbibliotek och den övriga lärosätesorganisationen. Tillammans med samhällsliga behov av livslångt lärande och kontinuerlig kompetensutveckling förskjuts också gränserna mellan de olika bibliotekstypernas målgrupper och ansvar.

”Academic libraries are undergoing evolutionary change as emerging technologies and new philosophies about how information is created, distributed, and shared have disrupted traditional operations and services. Additionally, the population that the academic library serves is increasingly distributed due to distance learning opportunities and new models of teaching and learning.”⁵⁵⁷

Jonas Gilbert, bibliotekschef vid Södertörns högskola, beskriver i en intervju lärosätebibliotekens två identiteter i termer av att biblioteket både är en del av lärosätets verksamhet och en del i det allmänna biblioteksväsendet. Kopplingen mellan dessa två identiteter kan med fördel förstärkas, inte minst i ett öppet vetenskapssystem och med fokus på det livslånga lärandet. Ett lärosätesbibliotek har en viktig roll att fylla för att stärka relationen mellan forskning och det omgivande samhället, till exempel genom att bidra till att den forskning som produceras vid lärosätet når ut i det omgivande samhället samt bidra till att synliggöra hur denna forskning används i samhället. Ett lärosätesbibliotek kan även gynnas av med till exempel gymnasiebibliotek när det gäller kunskap om de blivande studenternas medievanor, källkritiska kompetens osv. För att främja livslångt lärande i en digital tid behövs samverkan mellan lärosätesbiblioteken och övriga bibliotekstyper, inte minst folk- och skolbibliotek. I denna kontext beskriver Gilbert en vilja att hellre tala om ”det gemensamma biblioteksnätverket” än om ”det allmänna biblioteksväsendet”.

I rapporten *Effektiv vetenskaplig kommunikation* synliggörs de många åtgärder som vidtas för att utveckla biblioteksverksamheterna för att kunna möta samtidens och framtidens olika behov. Det konstateras att det är få sektorer som förändrats så snabbt under de senaste decennierna som forskningsbiblioteken. I denna utveckling är det viktigt att skapa goda förutsättningar för och uppbackning i biblioteksverksamheternas utvecklingsarbete.

557. Petrides, L., Goger, L, and Jimes, C. (2016). The role of “open” in strategic library planning. Education Policy Analysis Archives, 24(36).

”Det är avgörande att uppdragsgivare och intressenter – politiska beslutsfattare, tjänstemän, lärosätes- eller myndighetsledning – känner till och utnyttjar den potential som finns i biblioteken för att bidra till verksamhetsmålen och för att hantera framtida utmaningar. Den kompetens som finns vid biblioteken behöver tas tillvara i beslutsprocesserna och biblioteken behöver tydliga uppdrag och resurser för att kunna utföra ett framgångsrikt arbete.⁵⁵⁹

Folkbibliotek

”Public libraries are powerful national assets with capacity that must be developed and fully used to enhance science literacy, economic development and lifelong learning. (IMLS, 2012)

I ett av bidragen i Medieutredningens forskningsantologi betonas folkbibliotekens betydelse som nod för tillgången till information och medier. Förutom att tillhandahålla ett brett och varierat medieutbud ser folkbiblioteken det även som sin uppgift att utgöra ett pedagogiskt stöd. Vid sidan av ett sådant tillgängliggörande av kvalitativt, brett och mångsidigt innehåll lyfts även vägledning och guidning i medielandskapet tillsammans med en förstärkning av användarnas MIK. Funktionen som mötesplats och neutral arena är också av stor betydelse.⁵⁵⁹

Även internationellt konstateras att folkbiblioteken genomgår en snabb förändring samt att den växande öppna utbildningen skapar möjligheter för det att bli så kallade hubs för livslångt lärande.

Folkbibliotekens roll och betydelse för just vuxnas lärande berörs i stor utsträckning av omställningen till ett öppet vetenskapssystem. Förutom att forskningsresultat i olika former kommer finnas fritt och öppet tillgängligt skapar tillgången till öppna lärresurser också behov hos många att söka sig till folkbiblioteken.

”De svårigheter som dagens vuxenstuderande har med att få tillgång till och bedöma relevansen av digitalt material på nätet påminner om de utmaningar det tidigare fanns med att få tillgång till tryckt material. På det sättet finns det en stor möjlighet för biblioteken att utveckla en traditionell roll till en helt ny i den digitala världen.⁵⁶⁰

558. Effektiv vetenskaplig kommunikation. För forskning, utbildning och nyttiggörande, 2015. s. 63.

559. Francke, H, Söderlind, Å, Pilerot, O, Elf, G & Limberg, L 2016, Folkbiblioteken i medielandskapet. I: O Westlund (ed.), Människorna, medierna och marknaden: medieutredningens forskningsantologi om en demokrati i förändring. SOU 2016:30.

560. Slutrapport .Bibliotekens roll i Vuxnas Lärande 51-KB 982-2011.

Örjan Hellström och Cecilia Gärden vid Kultur i Väst säger i en intervju att det faktum att det inte finns något sammanhållet bibliotekssystem kan vara ett hinder för det livslånga lärandet. Ett exempel på detta är att studenter vid vuxenutbildningar inte har tillgång till skolbibliotek och därmed hänvisas till folkbiblioteken. Även distansstudenter väljer ofta folkbiblioteken som stöd i sin informationsförsörjning. Kopplingen mellan en fysisk plats att studera på och även stödet i att få tillgång till information är en viktig anledning till detta. I de fall som ett folkbibliotek även erbjuder lärcentraresurser blir anledningarna än fler för distansstudenterna att söka sig till sitt lokala folkbibliotek istället för ett lärosätesbibliotek.⁵⁶¹ I takt med att den öppna tillgången till vetenskapliga publikationer ökar kan därmed även folkbiblioteken behöva förhålla sig till hur denna digitala resurs kan sökas, hittas och användas. I nuläget är dock de flesta folkbiblioteket fortfarande mer inriktade på tryckta böcker och e-böcker och arbetar inte särskilt med öppet tillgängliga vetenskapliga publikationer. Hellström betonar behovet av en nationell bibliotekskatalog, det vill säga Libris, som synliggör öppet tillgängliga resurser, för att underlätta att öppet tillgängliga publikationer ska vara sök- och hittbara i folkbibliotekens kataloger. Även när det gäller öppna lärresurser och öppna nätbaserade kurser har folkbiblioteken en stor potential att stärka det livslånga lärandet.

”MOOC:s och OER har potential att ta det livslånga lärandet till helt nya nivåer. De möjliggör en modern och öppen folkbildning, men en folkbildning, som kräver mycket av individen och där många antagligen behöver rätt mycket hjälp på vägen. Framtidens arbetsmarknad är rörlig och osäker och kunskapssökning och lärande kommer att vara en ständigt pågående process, där det i allt högre utsträckning gäller för den enskilde att själv leta upp – och se till att skaffa sig den kunskap som behövs. Många kommer att behöva hjälp på vägen.”⁵⁶²

Exemplen på hur folkbibliotek kan arbeta med öppna lärresurser och/eller öppen tillgång är relativt få i dagsläget. Vid Stadsbiblioteket i Malmö genomfördes 2014–2015 det Vinnova-finansierade planeringsprojektet *Läranderum* som ett publikt resurscentrum för öppna lärresurser. I projektrapporten konstateras att MOOC:s och OER är stora och viktiga teman internationellt, men inte särskilt uppmärksammat i Sverige. Detta gäller framför allt Sveriges folkbibliotek, där inget samlat grepp har tagits ”trots att samla in, tillgängliggöra och förmedla är klassiska biblioteksuppgifter”. Målet med projektet var att

561. Slutrapport .Bibliotekens roll i Vuxnas Lärande 51-KB 982-2011.

562. Fors, Gunilla, 2013. MOOCs, OER och NGL – var kommer biblioteken in?

undersöka hur det bäst går att kunna stödja lärande på bibliotek genom öppna lärresurser. En slutsats som drogs var att det inte räcker enbart med att höja kompetensen kring öppna lärresurser utan även skulle komma att kräva en förändring av arbetssätt och didaktik.⁵⁶³

Skolbibliotek

Skolbibliotekets betydelse i att lära elever källkritik och medie- och informationskunnighet har hamnat högt på den svenska agendan den senaste tiden. I mars 2017 tog till exempel regeringen beslut om förtydliganden och förstärkningar i läro- och kursplaner för grundskolan och gymnasieskolan, med syfte att tydliggöra skolans uppdrag att stärka elevernas digitala kompetens. Förstärkningarna gäller bland annat skolbibliotekens roll i detta.

När det gäller den öppna tillgången till vetenskapliga resultat samt öppna lärresurser har det inom ramen för denna studie dock inte gått att hitta några konkreta exempel på projekt som undersöker den öppna vetenskapens betydelse för skolbiblioteken som en resurs i det livslånga lärandet. I ett samtal med gymnasiebibliotekarien Einar Spetz framkommer emellertid att den ökade öppna tillgången till vetenskapliga publikationer, tillsammans med öppna lärresurser, påverkar elevernas kunskapsinläring. I ett blogginlägg beskriver Spetz elevernas förväntningar på en god tillgång till vetenskapliga resultat på internet och hur detta riktar sig mot såväl undervisning som bibliotek.

”Jag tror det är viktigt att gymnasiebibliotekarien förstår och bygger vidare på de förväntningar om vetenskaplighet som de högskoleförberedande programmen som examensmålen bygger upp, så att vi adekvat kan möta de elever som går och bär på drömmar om vetenskaplighet.”⁵⁶⁴

Flera gymnasiebibliotek förtecknar också en mängd olika digitala resurser, såväl licensbaserade som öppet tillgängliga. En elev vid Nacka gymnasium kan till exempel via sitt bibliotek söka såväl öppet tillgängliga vetenskapliga publikationer som öppna lärresurser i ett flertal angivna databaser. Många gymnasier är också involverade i olika samverkansprojekt till exempel i Wikimedia Sveriges regi inom *Wikipedia i utbildning*.⁵⁶⁵ Att samverka med forskare och att vara

563. Lärande- och innovationsforum. Lösningar för lärande i en digital samtid. En innovationsprocess på Stadsbiblioteket i Malmö.

564. <https://openaccess.blogg.kb.se/2016/05/25/kalla-dem-gransgangare/>

565. <https://wikimediasverige.wordpress.com/category/wikipedia-i-utbildning/>

forsknings- och högskoleförberedande betonas av allt fler gymnasier som en viktig del i deras verksamhet.

Special- och myndighetsbibliotek

Special- och myndighetsbiblioteken påverkas också i hög grad av digitaliseringen av forskning och utbildning. De nämns emellertid sällan som resurser i det livlånga lärandet. Det är dock rimligt att anta att även dessa bibliotek, i och med samhällets behov av ökad och kontinuerlig kompetensutveckling i arbetslivet, står inför förändringar i sin roll som kunskapsförmedlare i samhället. I en intervju med Elisabeth Sandström, chef för Riksarkivets bibliotek, betonar hon behovet av ett nationellt grepp och strategi för att stärka specialbibliotekens roll i den digitala omställningen.

I Svensk biblioteksförnings rapport *Effektiv vetenskaplig kommunikation* belyses att tillgång till de digitala resurser som behövs i verksamheten kan vara än mer problematisk för myndighets- och specialbibliotek än för universitets- och högskolebibliotek. Detta beror i huvudsak på de höga licenskostnader som förlaget tar för att prenumerera på tidskrifter och databaser. I rapporten konstateras att det saknas en övergripande strategi för hur dessa utmaningar ska kunna mötas och vilka gemensamma lösningar som skulle kunna genomföras.⁵⁶⁶ Förslaget att lyfta special- och myndighetsbibliotekens roll i den vetenskapliga informationsförsörjningen kan också tydligt kopplas till resonemang om det livslånga lärandet i ett öppet vetenskapssystem.

I rapporten *På vetenskaplig grund?*, som tagits fram av Kungliga biblioteket och Sv. Biblioteksförning framkommer att 41% av tillfrågade myndigheter anser att de har bristfällig tillgång till de vetenskapliga publikationer som behövs i verksamheten.⁵⁶⁷

Det uttrycks ett behov av samlad kompetens kring informationsförsörjning och publicering samt mer stöd och högre krav på publicering med öppen tillgång. Rapporten visar att tillgången till vetenskaplig information i hög grad är ojämlig i samhället. Det synliggör även behovet av ett nationellt grepp om special- och myndighetsbibliotekens roll och framtida utvecklingsmöjligheter, såsom också efterfrågas i rapporten *Effektiv vetenskaplig kommunikation*. I en sådan nationell diskussion skulle även samarbete och gemensamma lösningar i den statliga sektorn behöva tas upp och utredas.

566. Effektiv vetenskaplig kommunikation. För forskning, utbildning och nyttiggörande, 2015.

567. På vetenskaplig grund? Vetenskaplig informationsförsörjning vid statliga myndigheter, 2017.

Sjukhusbibliotek

Behovet av likvärdig tillgång till vetenskapliga resultat är särskilt stor inom hälso- och sjukvården. Tillgången till medicinsk evidensbaserad information är en grundläggande förutsättning för att bedriva säker vård. Den likvärdiga tillgången handlar i förlängningen om patient-säkerhet och därför behöver särskilda insatser göras.

I slutbetänkandet *Effektiv vård*, som tagits fram av den nationella samordnaren för effektivare resursutnyttjande inom hälso- och sjukvården, belyses behovet av ett digitalt hälsobibliotek som ska erbjuda vårdens professioner en elektronisk lösning för att snabbt kunna hitta, sovra och använda evidensbaserat och kliniskt kunskapsunderlag, som är enkelt tillgängligt, överblickbart och samlat sökbart på ett enda ställe.⁵⁶⁸ Skälen för utredningens förslag och bedömning är att olika former av kunskapsstöd idag ofta tillhandahålls i varierande utsträckning på regional och lokal nivå. Även om samarbetet mellan sjukhusbiblioteken för att teckna gemensamma licensavtal är lovvärt kvarstår problemet att det inte täcker in tillräckligt många användare. Till exempel har den kommunala hälso- och sjukvården inte resurser att delta i detta samarbete. Trots tillgången till 1600 e-tidskrifter har det dessutom visat sig att sjukvårdspersonalen i stor utsträckning istället använder frisökning på internet som stöd för kliniska beslut.

I en intervju med Rebecca Bachmann, bibliotekschef på Södersjukhuset, beskrivs situationen med likvärdig informationsförsörjningen inom hälso- och sjukvård som mycket problematisk. Behovet av likvärdig tillgång till specialiserad kunskap skapar höga kostnader för licenser för prenumerationer på vetenskapliga tidskrifter och databaser. Här finns en förhoppning att ökad öppenhet och tillgänglighet kan ändra på detta.

AVSLUTNING

När licensbaserat material omvandlas till öppet tillgängligt är människor som deltar i såväl formell som icke-formell utbildning inte längre begränsade till att ta del av information och kunskap via de fysiska lärosätenas databaser. Den ökade informationsmängd som finns öppet tillgänglig via internet kommer även inkludera forskningsresultat och lärresurser och ge alla med uppkoppling möjlighet att ta del av denna kunskap.

Genom ett öppet vetenskapssystem, i kombination av vetenskaplig kunnighet, kan det skapas medborgerliga redskap som motmakt till

568. Effektiv vård, SOU 2016:2.

kunskapsresistens och filterbubblor i vårt digitaliserade samhälle. I ett utbildningssystem som främjar livslångt lärande och kontinuerlig kompetensutveckling och där ett öppet vetenskapssystem är en av de stora konsekvenserna av samhällets digitalisering, skapas det inom det gemensamma biblioteksnätverket förutsättningar för att överföra kunskaper om olika målgrupper, med syfte att ännu bättre kunna specialisera och anpassa tjänsterna. Detta skulle å ena sidan kunna innebära att indelningen i olika bibliotekstyper blir irrelevant men å andra sidan, och kanske troligare, stärka betydelsen av specialiserade bibliotek som samarbetar och utbyter erfarenheter. Här skulle begreppet utbildningsbibliotek kunna användas för att synliggöra bibliotekens gemensamma utbildande roll och betydelse, från förskola till universitet.

Flertalet av källor som refereras i denna artikel påpekar det stora behovet av en nationell strategi när det gäller den pågående digitaliseringen av högre utbildning, ett öppet vetenskapssystem och samhälleliga behov av livslångt lärande och kontinuerlig kompetensutveckling, som ställer allt högre krav på alla inblandade aktörer. Detta gäller inte minst biblioteken, där traditionella roller och betydelser omformas, och där behoven av samverkan i ett nationellt och internationellt biblioteksnätverk ökar.

Denna artikel har behandlat teman som livslångt lärande, digitaliseringen av utbildningssystemen, ett öppet vetenskapssystem samt medie- och informationskunnighet och vetenskaplig kunnighet. Alla dessa teman är delar i samma stora strukturomvandling som digitalisering och globalisering innebär för samhällen världen över. De innebär en omvälvande omställning för kärnverksamheter inom såväl offentlig sektor, till exempel bibliotek, som inom industri och näringsliv. Genom ett helhetsperspektiv på dessa delar synliggörs angelägna behov av samverkan över sektorsgränser, för att stödja alla medborgare och brukare i denna strukturella omvandling. Ändå saknas idag till stor del ett nationellt ansvar och en sammanhållen struktur som synliggör sammanhangen, drar fördel av synergieffekter mellan delarna och uppmärksammar det stora behovet av stöd och resurser för de olika verksamheterna att kunna möta digitaliseringsutmaningarna, för att realisera målet att skapa globalt hållbara och likvärdiga samhällen. ♦

KÄLLOR OCH REFERENSER

- Commonwealth Open Educational Resources (OER) Policy Brief, 2016
- Council Conclusions on the Transition towards an Open Science System, Outcome of Proceedings, 2016
- Creelman, Alastair, Public libraries as learning spaces. I: Scandinavian library quarterly, 2012 , Vol. 45, nr 1
- Den högre utbildningens roll i en digital tid, Temarapport 2016:4
- Det sociala kontraktet i en digital tid, Temarapport 2016:2
- Digitaliseringens effekter på individ och samhälle, SOU 2016:85
- Digitaliseringens transformerande kraft, SOU 2015:91
- Digitalt först med användaren i fokus. 2016
- Effektiv vård, SOU 2016:2
- EUA Charter on Lifelong Learning, 2008
- Effektiv vetenskaplig kommunikation. För forskning, utbildning och nyttiggörande. 2015
- Francke, H, Söderlind, Å, Pilerot, O, Elf, G & Limberg, L 2016, Folkbiblioteken i medielandskapet. I: O Westlund (ed.), Människorna, medierna och marknaden: medietredningens forskningsantologi om en demokrati i förändring. SOU 2016:30
- Fors, Gunilla, MOOCs, OER och NGL – var kommer biblioteken in? 2013
- För digitaliseringen i tiden, SOU 2016:89
- Förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information, Vetenskapsrådet 2015
- Keystones to foster inclusive Knowledge Societies – Access to Information and knowledge, Freedom of Expression, Privacy and Ethics on a Global internet. 2015. Draft study
- Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft. Prop. 2016/17:50
- Läranderum. Lösningar för lärande i en digital samtid. En innovationsprocess på Stadsbiblioteket i Malmö
- Medieborgarna och medierna, SOU 2015:94
- MIK-kartläggningen Sverige, Tillväxtanalys, 2015
- Orr, D., M. Rimini and D. Van Damme (2015), Open Educational Resources: A Catalyst for Innovation, Educational Research and Innovation, OECD Publishing.
- Petrides, L., Goger, L, and Jimes, C. (2016). The role of “open” in strategic library planning. Education Policy Analysis Archives, 24(36).
- Regional Consultations for the 2nd World OER Congress. Background Paper. Commonwealth of Learning
- Resnick, M. 2002. Rethinking Learning in the Digital Age. I: The Global Information Technology Report 2001–2002.
- Slutrapport. Bibliotekens roll i Vuxnas Lärande 51-KB 982–2011
- Surfa på vägen eller hamna i bakvattnet? Att navigera i en informationsmiljö under utveckling. IFLA trendsplaning.
- Underlagsrapport till analysgruppen för Arbetet i framtiden

Vrana R. (2013) Promotion of Scientific Literacy and Popularization of Science with Support of Libraries and internet Services. In: Kurbanoglu S., Grassian E., Mizrachi D., Catts R., Špiranec S. (eds) Worldwide Commonalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice. ECIL 2013. Communications in Computer and Information Science, vol 397. Springer, Cham

Öppna nätbaserade kurser (MOOCs) i svensk högskola. Redovisning av ett regeringsuppdrag. Rapport 2016:1

<http://www.pisa.tum.de/en/domains/scientific-literacy/>

<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/access-to-knowledge/open-access-to-scientific-information/>

<https://openaccess.blogg.kb.se/2016/05/25/kalla-dem-gransgangare/>

<https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=5425>

<https://wikimediasverige.wordpress.com/category/wikipedia-i-utbildning/>

INTERVJUER

Bachmann, Rebecca

Gilbert, Jonas

Gärden, Cecilia

Hellström, Örjan

Rosenblad, Per

Sandström, Elisabeth

Tjärdal, Charlotta

KAPITEL 13

Upphovsrätten och de vetenskapliga bibliotekens utmaningar

Jonas Holm

Jonas Holm arbetar som jurist vid Stockholms universitet sedan 2013. Sedan 2015 är han placerad vid universitetsbiblioteket och verksam som universitetets expertresurs i immaterialrättsliga frågor. Jonas arbetar också med upphovsrätt och dataskyddsfrågor som ordförande för LIBER-organisationen för forskningsbibliotek i Europas arbetsgrupp för jurister, samt har även rådgivande uppdrag för Kungliga biblioteket och SUHF inom Open Science.

INLEDNING (AVSNITT 1)

I den samtida debatten om framtidens digitala bibliotek, liksom i andra delar av denna delrapport, nämns ofta att framtidens bibliotek kommer att ha formen av ett medietek där informationsbeståndet till större delen kommer att bestå av olika former av elektroniska resurser. Det här skiftet syns redan idag i svenska biblioteks förvärvsbudgetar där tyngdpunkten förskjuts från förvärv av tryckta böcker till förvärv av databaser, prenumerationer och andra elektroniska resurser. Frågan avspeglar sig också i att Kungliga biblioteket utöver den historiskt väletablerade pliktleveransen av tryckt material numera också får sig levererat elektroniskt material. Regionalt är det inte heller svårt att urskilja utvecklingstendensen att landets regionala bibliotek mer och mer för karaktären av regionala informationshubbar som bland annat kan förutses spela en potentiellt viktig framtida roll i den kompetensutveckling och yrkesomställning som framtidens arbetsliv med anledning av digitalisering och robotisering för med sig. Samtidigt är det rimligt att förvänta sig att bibliotekens roll som förvaltare av vårt gemensamma kulturarv och intellektuella kollektiva nationella

minne kommer att bestå, men ta sig nya uttryck ifråga om själva tillgängliggörandet av materialet eftersom informationsmängderna idag till stor del är digitaliserade. Slutligen är det också rimligt att anta att framtidens bibliotek också innebär något av ett paradigmskifte när det gäller bibliotekarierollen. Stora internationella aktörer på webben har visat hur personlig data och låntagares individuella preferenser genom algoritmer kan användas för att ge mer precis handledning när det gäller att orientera sig i stora informationsmängder, så kallad big data, där biblioteken som digitala repositorium kan förväntas bli stora och tunga aktörer. Framtidens bibliotek kommer förmodligen i hög utsträckning ägna sig åt att kurerat data i ansenligt omfång.

Eftersom stora delar av det material, tryckt och digitalt, som landets bibliotek idag förvaltar och har i uppgift att tillgängliggöra åtnjuter lagstadgat upphovsrättsligt skydd innebär nya digitaliserade förhållanden en utmaning för en upphovsrättslig lagstiftning som till övervägande delar är anpassade för tryckta och analoga förhållanden.

I det följande behandlas ett antal upphovsrättsliga frågor av betydelse för den nationella biblioteksverksamheten idag och i framtiden. Det handlar om hur biblioteks bestånd och samlingar kan bevaras, digitaliseras och tillgängliggöras men också om hur biblioteken som forskningsresurs ska kunna åstadkomma en regionalt jämlik forskningsinfrastruktur i hela landet och hur man lagstiftningsvägen kan underlätta för nya tekniker som text- och datautvinning för att förnya både biblioteks- och bibliotekarierollen.

Eftersom det digitala flödet av upphovsrättsligt skyddade verk till sin natur är internationellt måste eventuella svenska reformförslag på området beakta det internationella upphovsrättsliga regelverket, inte minst på europeisk nivå och inom EU pågår sedan flera år ett arbete för att reformera det unionsgemensamma upphovsrättsliga regelverket. För detta redogörs nedan.

Inom forskning och högre utbildning, där biblioteken utgör en omistlig stödfunktion, kan skönjas en rörelse mot öppen vetenskap (open science) och publicering genom öppen tillgång (open access) vilket upphovsrättsligt kan hanteras genom exempelvis Creative commons-licenser, för vilka ett avsnitt nedan redogör.

Slutligen är det viktigt att eventuella nationella reformförslag beaktar också de juridiska aspekterna kring dataskydd. Detta eftersom bibliotekens digra informationsmaterial också innehåller en stor mängd personuppgifter. För att komplettera bilden följer nedan också en redogörelse för den nationella och EU-gemensamma regleringen kring dataskydd.

SVENSKA UPPHOVSRÄTTSLAGEN (AVSNITT 2)

Den svenska lagstiftningen kring upphovsrätt återfinns framför allt i upphovsrättslagen, Lag 1960: 729 om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk.⁵⁶⁹ Enligt lagen har den som skapat ett litterärt eller konstnärligt verk, ett datorprogram, ett musikaliskt eller sceniskt verk, ett filmverk, ett fotografiskt verk eller en fotografisk bild, ett filmverk eller ett verk i form av brukskonst eller byggnadskonst upphovsrätt till verket. Ifråga om verkskategorier är värt att notera att kartor hänförs till kategorin litterära verk.

Upphovsrätt tillkommer verk som uppnår en viss så kallad verkshöjd vilket innebär en viss nivå av självständigt intellektuellt och individuellt skapande. För att fastställa verkshöjd brukar som juridisk metod användas ett så kallat *dubbelskapandekriterium* vilket innebär att man vid bedömningen av ett alsters eventuella verkshöjd tar ställning till om en annan person någon annanstans med samma förutsättningar hade kunnat skapa någonting identiskt. På så sätt säkerställs ett visst mått av originalitet och lagstiftaren undviker att ge upphovsrättslig skyddsstatus till kreationer eller idéer som mer är att betrakta som allmängods. I sammanhanget är det också viktigt att konstatera att upphovsrättsligt skydd endast tillkommer verket när det fixeras i en fast form. Idéer som sådana kan inte bli föremål för upphovsrättsligt skydd utan det är först när idéerna kommer till uttryck i ett konstnärligt alster som det upphovsrättsliga skyddet aktualiseras. Upphovsrätten särskiljer sig från patentet, det immaterialrättsliga skyddet för uppfinningar, genom att upphovsrätten inte kräver något registreringsförfarande. Skyddet uppstår i samband med att verket skapas.

Upphovsrätten innebär att upphovsmannen har ensamrätt till ett antal så kallade upphovsrättsliga förfoganden. Ensamrätterna innefattar rätten att förfoga över sitt verk genom att framställa exemplar av det, kallat *exemplarframställan*, eller genom att göra verket tillgängligt för allmänheten. Verket kan göras tillgängligt genom *överföring till allmänheten*, vilket kan ske trådlöst eller trådbundet så att allmänheten kan ta del av verket på en annan plats än där verket befinner sig. Verket kan bli föremål för *offentlig framställning* eller *offentligt framförande*, vilket framför allt gäller dramatiska verk eller filmer när de framförs för en publik med eller utan tekniska hjälpmedel. Verk kan *visas offentligt* vilket innebär att ett exemplar av ett verk görs tillgängligt utan

569. Upphovsrättslagen. Lag 1960:729 om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1960729-om-upphovsratt-till-litterara-och_sfs-1960-729

tekniska hjälpmedel på en plats där allmänheten befinner sig. Slutligen är det också en till upphovspersonen tillkommande rättighet att *sprida verket*, vilket innebär att det bjuds ut till försäljning, uthyrning eller utlåning. Att framställa exemplar av ett upphovsrättsligt skyddat verk eller att göra det tillgängligt för allmänheten kräver alltså upphovspersonens eller upphovsrättsinnehavarens, om upphovspersonen har sålt, licensierat eller överlåtit sin upphovsrätt till annan, samtycke.

De nyss uppräknade rättigheterna som handlar om att framställa exemplar av det skyddade verket och på olika sätt förfoga över detta brukar kallas upphovsrättens *ekonomiska rättigheter*. Till upphovsrätten hör också de så kallade *ideella rättigheter* som främst innebär rätten att bli namngiven i anslutning till sitt verk samt att verket inte ska tvingas utstå någon kränkande modifiering eller behandling. Internationellt finns olika upphovsrättsliga teoriinriktningar där de anglosaxiska länderna traditionellt har haft en större tyngdvikt på de ekonomiska rättigheterna, ett så kallat *copyrightsystem* medan länder influerade av fransk upphovsrätt också fäster stor betydelse vid de ideella rättigheterna, det så kallade *droit d'auteursystemet*. Upphovsrätt kan samägas av flera upphovspersoner och en särskild upphovsrätt kan förvärfvas av översättare till verket i dess översatta version.

Det upphovsrättsliga skyddet gäller under en begränsad tid. De svenska skyddstiderna är harmoniserade i enlighet med minimitidsperioderna som anges av Bernkonventionen (se nedan under avsnitt 5) och på senare år genom en uppsättning EU-direktiv. För de flesta verkskategorier gäller att skyddstiden sträcker sig sjuttio år efter upphovspersonen död. Därefter talar man om att upphovsrätten är utslocknad och verket befinner sig i det allmännas sfär, på engelska *public domain*.

Utöver den egentliga upphovsrätten finns ett antal så kallade närstående rättigheter som återges i upphovsrättslagens kapitel 5. Däribland producenträttigheter vid framställning av musik- eller filminspelningar, rätten för utövande konstnärer att förfoga över sina verk, framställare av kataloger har enligt URL 49 § ett så kallat katalogskydd. För fotografiska bilder kan konstateras att fotografiska bruksbilder har en kortare skyddstid än mer konstnärligt avancerade fotografiska verk och de fotografiska bilderna skyddas under femtio år från fototillfället enligt URL 49a §.

Upphovsrättsliga begränsningar och undantagsregler

Från de nyss angivna huvudreglerna om upphovsrätt har lagstiftaren brukat sig av möjligheten att föreskriva ett antal begränsningar och undantag i upphovsrätten där upphovsrättsligt skyddade verk på olika sätt får användas. Undantagsreglerna i den svenska upphovsrättslagen är numera harmoniserade med EU-rätten genom det så kallade Infosoc-direktivet⁵⁷⁰ från 2001 (se mer nedan avsnitt 5).

I enlighet med upphovsrättslagen (URL) 11 a § får *tillfälliga exemplar* av ett verk framställas om de utgör en integrerad del av en teknisk process. Enskilda får också framställa kopior av skyddade verk för privat bruk med stöd i URL 12 §. Genom URL 14 § får upptagningar av verk göras för *undervisningsändamål*. *Samlingsverk* bestående av verk med flera olika upphovspersoner får göras med stöd av URL 18 §. Med stöd av URL 20 a § får skyddade verk förekomma i bakgrunden i andra typer av framställningar. I URL 22 § återfinns den så kallade *citaträtten* genom vilken var och en får citera delar av ett skyddat verk i sin framställning.

URL 23 § anger ett antal betydelsefulla undantagssituationer. URL 23 § p 1 utgör ett undantag för att återge ett offentliggjort konstverk i en *vetenskaplig framställning* som inte framställts i förvärvssyfte och tar sikte på den akademiska produktionen inom högre utbildning, exempelvis illustrationer i doktorsavhandlingar. Enligt URL 23 § p 2 får ett skyddat verk återges i anslutning till en kritisk framställning, så som en recension, och enligt URL 23 § p 3 får ett skyddat verk återges i anslutning till nyhetsbevakning om en aktuell *dagshändelse*. Av URL 24 § följer att konstverk som är *placerade stadigvarande på allmän plats* får avbildas. Av demokratisk betydelse är undantaget i 26 § om att var och en får återge vad som muntligt eller skriftligt anförs inför en myndighet eller en statlig eller kommunal församling. Det kan i anslutning till detta också framhållas att det i Sverige inte finns något upphovsrättsligt skydd för myndighetshandlingar, utredningar eller beslut.

I anslutning till dessa upphovsrättsliga undantagsregler är det viktigt att uppmärksamma frågan om hur stor del av ett upphovsrättsligt skyddat verk som får användas med stöd av citaträtten i URL 22 § eller undantaget för vetenskaplig framställning i URL 23 §.

Styrande för citaträttens omfattning är god sed och ändamålet med citeringen. I korthet innebär detta att endast en så stor del som är nödvändig för att på ett fullgott sätt genomföra en referens till det skyddade verket i en vetenskaplig framställning, i recensions- och

570. Europaparlamentets och rådets direktiv 2001/29/EG av den 22 maj 2001. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32001L0029:SV:HTML>.

kritiksammanhang eller i nyhetsrapportering. Av begreppet god sed följer dessutom att upphovspersonen till verket alltid ska anges i anslutning till citatet.

Undantagsregeln i URL § 23 innebär en möjlighet att använda upphovsrättsligt skyddade verk i vetenskapliga framställningar. Av begreppet vetenskaplig framgång att det ska vara fråga om framställningar som produceras inom högre utbildning. Undantagsregelns omfattning anses vara sådan att endast så stor del av skyddade verk för användas som är möjligt för att illustrera den vetenskapliga poäng som den vetenskapliga framställningen vill förmedla.

Upphovsrättsliga undantagsregler för biblioteksverksamhet

Av avgörande betydelse för biblioteksverksamheten i Sverige och dess möjligheter att använda upphovsrättsligt skyddade verk i sin utlånings- och bevarandearbete är de upphovsrättsliga undantagsreglerna för framställning och spridning av exemplar inom vissa arkiv och bibliotek som återfinns i URL 16 §. Enligt bestämmelsen i 16 § får vetenskapliga bibliotek och fackbibliotek som drivs av det allmänna, liksom folkbiblioteken och dessutom statliga och kommunala arkivmyndigheter rätt att framställa exemplar av verk, dock inte datorprogram, enligt 16 § p 1 för bevarande- kompletterings- eller forskningsändamål. Därutöver får enligt URL 16 § p 2 samma bibliotek framställa exemplar av enskilda artiklar, korta avsnitt eller material som av säkerhetsskäl inte bör lämnas ut i original för att tillgodose enskilda lånesökandes önskemål, alltså på direkt begäran. Slutligen får samma bibliotek enligt URL 16 § p 3 framställa exemplar för användning i läsapparater. Skrivningen om läsapparater är förenlig med Infosocdirektivet vars engelska lydelse av Artikel 5 3 n ger möjlighet för medlemsländerna att föreskriva om ett upphovsrättsligt undantag för att tillgängliggöra verk i forsknings- eller studiesyfte på *“dedicated terminals on the premises”*. Begreppet *läsapparater har dock funnits i svensk lagstiftning redan tidigare genom möjligheten att genom URL 21 § använda tekniska hjälpmedel för att genom offentligt framförande visa verk ur de egna samlingarna*.

Enligt URL 16 § andra stycket får exemplar som framställts med stöd av URL 16 § första stycket p 2, det vill säga exemplar framställda av enskilda artiklar för att tillgodose enskilda låntagares önskemål dessutom lämnas ut till lånesökande men endast i pappersform.

Slutligen innehåller URL 16 a § ett antal bestämmelser om så kallade anonyma verk (på engelska orphan works), det vill säga verk vars upphovsperson är okänd. Bestämmelserna i upphovsrättslagen om anonyma verk har tillkommit mot bakgrund av EU:s direktiv 2012/28/

EU⁵⁷¹ om viss tillåten användning av anonyma verk (ofta och nedan kallat Orphan Works-direktivet).

KONKRETA JURIDISKA FRÅGOR FÖR BIBLIOTEK (AVSNITT 3)

Exemplarframställan för bevarandeändamål och digitalisering

Bland biblioteks kärnuppgifter, idag liksom för det framtida digitala bibliotek, ingår att vårda och för framtiden bevara verk som ingår i samlingarna. Med dessa verk följer i varierande grad behovet att framställa digitala kopior för att inte i onödan slita ner befintliga original-exemplar och för att tillgodose lånesökandes önskemål. Många av verken har naturligtvis fortfarande upphovsrättsligt skydd. I svensk lagstiftning finns genom URL 16 § första stycket p 1 möjlighet för bibliotek att framställa exemplar av skyddade verk för bevarandeändamål, förutsatt att det är fråga om verk som ingår i de egna samlingarna. Genom EU:s pågående upphovsrättsreform (se nedan avsnitt 5) är också en harmonisering av medlemsländernas lagstiftning på det här området att vänta.

Tillgängliggörande

I upphovsrättslagen finns idag genom bestämmelsen i URL 16 § p 2 en möjlighet att framställa exemplar av enskilda artiklar eller korta avsnitt i syfte att tillgodose enskilda lånesökandes önskemål. Enligt URL 16 § andra stycket får dessa exemplar lämnas ut till den lånesökande, men endast i pappersform. I förarbetena till en översyn av lagen, som gjordes för över tio år sedan, framgår att bland annat rättighetsinnehavarorganisationer motsatt sig en möjlighet för biblioteken att tillgängliggöra verken i digital form. Frågan tycks dock idag ofrånkomlig om det inte är så att framtidens digitala bibliotek måste ges möjligheten att tillgängliggöra dessa kopior också i digital form. Själva formerna för detta kan naturligtvis sedan diskuteras. Det ter sig olämplig med hänsyn till rättighetsinnehavarnas intressen att exemplar av skyddade verk skulle kunna tillgängliggöras direkt via exempelvis bibliotekets webbplats. Däremot kan man tänka sig en lösning där exemplar kan lämnas ut i digital form efter var enskild förfrågan via e-post eller via en särskild inloggning. För den breda allmänheten kan det tyckas märkligt att framtidens bibliotek att inte ska kunna tillgängliggöra material i de smartphones och liknande teknisk utrustning som idag är ett självklart tekniskt hjälpmedel och arbetsverktyg för så gott som alla och envar.

571. Europaparlamentets och rådets direktiv 2012/28/EU om viss tillåten användning av anonyma verk. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:32012L0028&from=EN>.

Detsamma gäller för möjligheten i URL 16 § p 3 att tillgängliggöra skyddade verk på läsapparater. Bestämmelsen grundar sig på en möjlighet till frivillig undantagsregel i undantagslistan i Infocodirektivet, Artikel 5 3 n. Den engelska skrivningen är ”dedicated terminals on the premises” och är tillkommen mot bakgrund av teknikutvecklingen så som den såg ut 2001. Idag används inte läsapparater som tekniskt begrepp längre och i de flesta fall skulle sådana läsapparater utgöras av vanliga datorer som är uppkopplade mot bibliotekets server men placerade i bibliotekslokalerna. En modernare tillämpning av bestämmelsen vore en uppdatering genom vilken bibliotek ges möjlighet att tillgängliggöra verk i slutna säkra nätverk genom inloggning. Det kanske är väl långtgående att föreställa sig att alla Sveriges bibliotek skulle ges denna möjlighet, resultatet skulle kunna bli att skyddade verk sprids i en utsträckning som för rättighetsinnehavare skulle vara oacceptabel. Men en möjlig avvägning skulle kunna vara att åtminstone landets forskningsbibliotek (vilket skulle kunna sägas omfatta alla bibliotek som ingår i Bibsamkonsortiet) ges möjlighet att tillgängliggöra sitt material i slutna nätverk. Därutöver skulle man kunna tänka sig landets större stadsbibliotek. Nuvarande ordning där Kungliga biblioteket, som förvaltar stora och viktiga informationsmängder av intresse för forskning i alla delar av Sverige, inte kan tillgängliggöra sitt material någon annanstans än i sina lokaler i Humlegården i Stockholm bidrar i förlängningen till en regionalt ojämlig forskningsinfrastruktur i landet.

En rimlig tolkning av begreppet ”on the premises” bör vara att verk i bibliotekens samlingar ska kunna visas inte bara på läsapparater, vilket är begreppet som används i den svenska lagstiftningen jämte begreppet tekniska hjälpmedel för offentligt framförande i enlighet med URL 21 §, utan också i annan läsapparat i slutna nätverk i bibliotekets lokaler.

En översyn av bibliotekens möjligheter att tillgängliggöra sitt material är därför påkallad om landets bibliotek ska ha möjlighet att utföra ett meningsfullt uppdrag också i framtiden. Det kan i det här sammanhanget framhållas att frågan om biblioteks tillgängliggörande av skyddade verk medvetet lämnades utanför EU:s pågående upphovsrättsreform (se nedan avsnitt 5). Eventuella förslag till lagändringar på området skulle därför vara ett nationellt initiativ. Ett annat alternativ är en avtalslicenslösning som kombineras med undantagsregeln i URL 21 §.

Utgångna verk

I samlingarna på landets bibliotek finns ett stort antal så kallat utgångna verk (på engelska kallade Out-of-Commerce works) vilket innebär upphovsrättsligt skyddade verk som inte längre finns tillgängliga att förvärva på marknaden. Eftersom verken inte är kommersiellt tillgängliga är de ofta mycket efterfrågade på bibliotek och det finns därför ett behov både av att framställa exemplar av dem för bevarandesyfte och av att göra verken tillgängliga för allmänheten, inklusive i digital form. Samtidigt finns det beaktansvärda förlagsintressen i de utgångna verken. Ett förlag som tidigare utgett ett nu utgången verk kan naturligtvis välja att återigen ge ut verket. I syfte att åstadkomma en lösning på problemet med utgångna verk verkade EU-kommissionen för förhandling av en viljeförklaring, ett så kallat Memorandum of understanding⁵⁷², som ingåtts av biblioteksorganisationer och representanter för förläggare och rättighetsinnehavare som behandlar hur frågan skulle kunna hanteras. Enligt viljeförklaringen, som inte är rättsligt bindande, ska den fortsätta digitaliseringen av utgångna verk bygga på frivilliga licenslösningar där kollektiva rättighetsorganisationer ingår licensavtal med användande bibliotek (det skulle också kunna vara fråga om central förhandling i nationalbibliotekets regi eller i konsortieform som svenska Bibsam-konsortiet) om digitalisering och tillgängliggörande av verken. Genom viljeförklaringen var det också tänkt att tillgängliggöranden skulle kunna bli möjliga i en gränsöverskridande kontext, så kallad cross-border effect. Emellertid har få utgångna verk digitaliserats med stöd av viljeförklaringen. EU har därför valt att återigen överväga rättsliga lösningar på problemet. EU:s pågående upphovsrättsreform innehåller en bestämmelse om anonyma verk där intentionen är att frågan löses genom en avtalslicensliknande rättslig mekanism (se vidare under avsnitt 5 nedan).

Anonyma verk

När det gäller frågan om så kallade anonyma verk (också kallade föräldralösa verk eller herrelösa verk, på engelska orphan works) så kan det inledningsvis konstateras att sådana utgör en inte alls obetydlig del av många biblioteks samlingar. Särskilt väletablerade bibliotek med stora samlingar, så som Kungliga biblioteket, har genom förvärv, donationer och pliktleverans ett stort antal verk med

572. Memorandum of understanding. Key principles on the Digitisation and Making Available of Out-of-Commerce works. http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/copyright-info/20110920-mou_en.pdf.

varierande behov av bevarandeinsatser och som dessutom efterfrågas av den lånesökande allmänheten men där ingen upphovsperson har kunnat gå att fastställa. Det kan handla om litterära verk som inte är förlagsutgivna, handskrivna brev, fotografier eller teckningar. Många av dessa har dessutom inbäddade verk i form av exempelvis fotografier eller illustrationer som kan vara utförda av en annan upphovsperson. I flera fall är det möjligt för en sakkunnig bibliotekarie att fastställa om verket är så pass gammalt att skyddstiden för upphovsrätten under alla omständigheter måste ha gått ut, i andra fall går det inte med säkerhet att dra någon slutsats om detta. Samtidigt som det alltså saknas motpart att eventuellt klarera rättigheter med utgör många anonyma verk en viktig del av det kulturarv som är en av bibliotekens kärnverksamhetsuppgifter att tillgängliggöra.

Problemet med hur bibliotek ska hantera den upphovsrättsliga aspekten av anonyma verk har av EU hanterats genom införandet av det så kallade Orphan Works-direktivet från 2012 och som innehåller principerna för hur ett sådant verk får hanteras. I Sverige är reglerna om anonyma verk införda i URL 16 a §. Enligt bestämmelsen får bibliotek framställa exemplar, i analog eller digital form, av anonyma eller herrelösa verk, samt överföra verket till enskilda individer ur allmänheten som efterfrågar det. För att fastställa om verket är herrelöst ska biblioteket enligt URL 16 b § utföra en omsorgsfull efterforskning av rättighetsinnehavaren till verket. En sådan omsorgsfull efterforskning (diligent search på engelska) ska utföras för varje enskilt verk och först därefter kan verket konstateras vara herrelöst. Nuvarande ordning innehåller alltså ett visst mått av riskhantering från bibliotekens sida när de vill göra ett förmodat anonymt verk tillgängligt. Som ett resultat av detta har få verk digitaliserats och tillgängliggjorts på europeisk nivå med stöd av Orphan Works-direktivet. Enligt artikel 10 i Orphan Works-direktivet skulle en översyn av direktivets tillämpning ha gjorts senast per den 29 oktober 2015. Eftersom någon sådan fortfarande inte skett är det något förvånande att frågan om anonyma verk inte tas upp i EU:s pågående upphovsrättsreform (se vidare under avsnitt 5 nedan). Här finns naturligtvis ett utrymme för Sverige att ensamt agera för en nationell lagstiftningslösning kring frågan om föräldralösa verk. Eftersom frågan om tillgängliggörande av digitaliserade föräldralösa verk har en internationell dimension vore det dock mer välkommet att se ett samlat initiativ från EU-kommissionen på området efter det att nuvarande upphovsrättsliga reform är avslutad.

Text- och datautvinning

En viktig framtida metod för forskning är så kallad text- och datautvinning (på engelska kallad Text- and data mining, förkortat *TDM*, eller *content mining*). I takt med att bibliotek och andra centra för informationsresurser härbärgerar allt större mängder data, så kallad big data, blir det allt svårare för det mänskliga ögat att beforska och genomöka materialet. Lösningen är att genom automatiserade datorsökningar, särskilda programmerade script, genomöka de stora informationsmängderna för att hitta nya forskningsrön och samband. De kanske tydligaste nyttoområdena för forskning genom text- och datautvinning finns inom de naturvetenskapliga och medicinska akademiska disciplinerna. Tekniken kan dock innebära potentiellt stora möjligheter också för så kallad digital humanoria, exempelvis litteraturforskning. Genom att tillämpa automatiserade sökningar på stora informationsmängder, så som statistik, databaser eller vetenskapliga tidskrifter kan forskare hitta tidigare okända samband inom cancerforskning, ärftliga sjukdomar, sjukdomsepidemier eller befolkningsutveckling. Inom jordbruksforskningen skulle text- och datautvinningsteknik kunna användas för att effektivisera jordbruk och på sikt bekämpa svält i ekonomiskt utsatta områden. Automatiserade storskaliga datasökningar kan användas inom meteorologi eller miljöforskning men också inom stadsplanering eller så kallad digital humanoria, som utgör en tvärvetenskaplig forskningsinriktning som beskriver, analyserar och visualiserar digitala data.

Text- och datautvinning är dock emellertid inte av betydelse endast för forskningen. Tekniken kan också användas för att digitalisera, tillgängliggöra och kurerat det kulturarv som bibliotekssamlingar utgör. Genom att använda sig av text- och datautvinningsteknik kan biblioteken i framtiden på ett bättre sätt strukturera de allt större datamängder som härbärgeras vid landets bibliotek, förse informationen med metadata och göra datamängderna tillgängliga och beforskningsbara för besökande forskare och övrig allmänhet. Inte minst det stora digitala material som idag levereras till Kungliga biblioteket i enlighet med Lagen om elektronisk pliktleverans⁵⁷³ skulle ha stor nytta av att struktureras genom text- och datautvinningsteknik för att i framtiden, i enlighet med lagstiftarens ursprungliga intention med e-pliktslagen, göras beforskningsbart. Med andra ord är möjligheten att använda sig av text- och datautvinningsteknik inte bara en fråga för biblio-

573. Lag (2012: 492) om pliktexemplar av elektroniska dokument. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2012492-om-pliktexemplar-av-elektroniskt_sfs-2012-492.

tekens forskande besökare, det kan också komma att bli en viktig överlevnadsfråga för framtidens bibliotek som i allt större utsträckning kan förväntas att ha kurerat av information, media och så kallad big data som en av sina kärnuppgifter. Frågan är inte bara aktuell för forskningsbibliotek utan detsamma gäller naturligtvis för de stora mängder myndighetsdata som förvaras vid landets olika specialbibliotek.

Idag råder det rättslig osäkerhet kring huruvida det skulle utgöra ett upphovsrättsligt förfogande som kräver upphovspersonens samtycke att utföra text- och datautvinning på ett upphovsrättsligt skyddat verk. Text- och datautvinning kan tekniskt utföras på flera sätt varav ett innebär ett skifte av filformat som i upphovsrättslig mening skulle kunna betraktas som exemplarframställan. Något som skulle kräva antingen uttryckligt samtycke från upphovsrättsinnehavaren eller ett licensavtal som tillåter text- och datautvinningen. Svensk rätt har hitintills inte adresserat frågan. En stor del av materialet som skulle kunna bli föremål för text- och datautvinning, så som vetenskapliga databaser och tidskrifter, skulle dessutom kunna sägas vara skyddade av så kallat databasskydd i enlighet med URL § 49a, vilket också är harmoniserat inom EU genom Databasdirektivet.⁵⁷⁴

Storbritannien är det enda land inom EU som idag har en upphovsrättslig undantagsregel för text- och datautvinning i sin nationella upphovsrättslagstiftning vilken återfinns i Copyright Designs and Patents Act, section 29a.⁵⁷⁵ Den brittiska undantagsregeln tydliggör att text- och datautvinning för icke-kommersiella forskningsändamål. Liknande upphovsrättsliga undantag för text- och datautvinning eller datorbaserat analys av datamängder finns idag också i Japan, Israel och Singapore. I USA kan text- och datautvinning utföras under det tillåtna användningsområde inom amerikansk upphovsrätt som kallas fair use. Som ett resultat av detta är USA det mest framträdande landet i världen när det gäller forskning som använder sig av text- och datautvinningsteknik. Den relativa konkurrensnackdel som detta medför för EU som forskningsområde har fått EU-Kommissionen att föreslå ett upphovsrättsligt undantag för text och datautvinning som utförs av forskningsinstitutioner på material till vilket organisationerna har rättslig tillgång i EU:s pågående upphovsrättsreform (se nedan avsnitt 5).

574. Europaparlamentets och rådets direktiv 96/9/EG av den 11 mars 1996 om rättsligt skydd för databaser <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31996L0009:SV:HTML>

575. Section 29a, United Kingdom Copyright Designs and Patents Act 1988. <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents>.

En svensk lagändring med anledning av EU-direktivet är alltså att vänta. För svenska biblioteks vidkommande är det dock viktigt att det nationella undantag som förväntas införas genom implementeringen av direktivet också inkluderar en möjlighet för bibliotek som inte själva har forskning i sin verksamhet (inte minst gäller detta Kungliga biblioteket) att utföra text- och datautvinning. Det behöver också tydliggöras vad som avses med begreppet att text- och datautvinning för utföras på material till vilket utföraren "har rättslig tillgång". För bibliotek skulle detta kunna innebära så väl egendigitaliserat material som material som tillhandahålls genom licensavtal. Slutligen behöver ett verksamt upphovsrättsligt undantag för text- och datautvinning adressera frågan om det ska vara möjligt att utföra text- och datautvinning genom fjärraccess eller enbart då besökaren fysiskt befinner sig i bibliotekets lokaler. Redan idag får Kungliga biblioteket förfrågningar från andra delar av landet där forskare vill utföra text- och datautvinningsbaserad forskning på det informationsmaterial som nationalbiblioteket härbärgerar.

INTERNATIONELLA BIBLIOTEKSORGANISATIONER OCH PÅVERKANSARBETE (AVSNITT 4)

Internationellt finns flera samarbetsorganisationer för bibliotek som under lång tid varit drivande för att påverka immaterialrättslig lagstiftning i en riktning som är gynnsam för framtidens digitaliserade bibliotek.

IFLA, International Federation of Library Associations and Institutions⁵⁷⁶ är det största internationella samarbetsorganet för bibliotek globalt. IFLA grundades i Skottland 1927 och har för närvarande säte vid Nationalbiblioteket i Haag, Nederländerna. IFLA, som är en icke-vinstdrivande organisation, finansieras av medlemsavgifter och har som mål att förbättra medlemsbibliotekens arbete och agera för att värna sina medlemmars intressen internationellt. IFLA har för närvarande 1 600 medlemmar i omkring 150 länder. Organisationen styrs av en generalförsamling och har ett antal arbetskommittéer, däribland CLM (Copyright and other Legal matters Advisory Committee) som är arbetskommittén för upphovsrättsliga och andra juridiska frågor. IFLA har sedan länge ett intensivt samarbete med Förening

576. IFLA, International Federation of Library Associations and Institutions. <https://www.ifla.org/about>

Nationernas (FN:s) världsarvsorganisation UNESCO⁵⁷⁷ bland annat med att upprätta riktlinjer och manifest för biblioteksverksamhet globalt.⁵⁷⁸

WIPO, World Intellectual Property Organisation,⁵⁷⁹ är FN:s organ för immaterialrättsliga frågor inklusive upphovsrätt och patent. WIPO, som har säte i Geneve, Schweiz, fungerar som ett diskussions och förhandlingsforum i immaterialrättsliga frågor för FN:s 189 medlemsländer. WIPO sammanträder årligen på hösten genom en serie möten med dess generalförsamling samt ytterligare 20 församlingar för att diskutera internationella immaterialrättsliga frågor. Vid generalförsamlingen har delegationer från medlemsländerna tillträdde och delegationerna tar i diskussionerna intryck från ett stort antal intresseorganisationer. IFLA är bibliotekssektorns röst i detta arbete. Inom ramen för WIPO's generalförsamling diskuteras och förhandlas internationella upphovsrättsliga avtal. Marrakeshavtalet⁵⁸⁰, det avtal om gemensamma upphovsrättsliga bestämmelser till förmån för personer med visuella funktionshinder som förhandlats i WIPO och ratificerats av ett stort antal länder kan lyftas fram som ett framgångsrikt avtal på upphovsrättens område förhandlat i WIPO på senare tid och som då det implementeras kommer att innebära gemensamma upphovsrättsliga undantagsregler i alla medlemsländer som ratificerar avtalet. IFLA driver i WIPO frågan om ett liknande upphovsrättsligt avtal till förmån för biblioteksverksamhet i medlemsstaterna som på längre sikt skulle kunna få upphovsrättslig betydelse också i Sverige. IFLA är också aktiva i den Europeiska Unionens pågående upphovsrättsliga reformarbete bland annat genom riktade kontakter mot Europaparlamentets ledamöter och permanenta representanter till ministerrådet för att påverka innehållet i EU-kommissionens förslag till nytt upphovsrättsligt direktiv.

577. För mer information om UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) och dess arbete med bibliotek, se bland annat: <http://www.unesco.org/webworld/libraries/manifestos/libraman.html>

578. Se bland annat: IFLA/UNESCO Public Library Manifesto 1994. <https://www.ifla.org/publications/iflaunesco-public-library-manifesto-1994>
IFLA/UNESCO Library Guidelines for Development. <https://www.ifla.org/files/assets/hq/publications/archive/the-public-library-service/ifla-unesco-guidelines-poster.pdf>
IFLA/UNESCO Riktlinjer för skolbibliotek (finns översatta till svenska) <https://www.ifla.org/files/assets/school-libraries-resource-centers/publications/school-library-guidelines/school-library-guidelines-se.pdf>

579. WIPO. World Intellectual Property Organisation. <http://www.wipo.int/about-wipo/en/>

580. Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons who are Blind, Visually Impaired or Otherwise Print Disabled. <http://www.wipo.int/treaties/en/ip/marrakesh/>

EBLIDA, European Bureau of Library, Information and Documentation Associations⁵⁸¹, är en paraplyorganisation som verkar genom opinionsbildning, informationsförsörjning och påverkansarbete till förmån för sina medlemsinstitutioners intressen i Europa. Bland EBLIDA's medlemsorganisationer finns flera av Europas nationella biblioteksföreningar (däribland Svensk Biblioteksförening) och EBLIDA har därför antagit ett brett perspektiv i sitt påverkansarbete i biblioteksfrågor som också inkluderar folkbiblioteksfrågor. EBLIDA har en arbetsgrupp koncentrerad på upphovsrättsliga och andra juridiska frågor av betydelse för bibliotek – EGIL (Expert Group on Information Law) och har under en längre tid arbetat med att utreda rättsläget kring e-bokslån⁵⁸². Se vidare om juridiska aspekter av e-bokslån under avsnitt 8 i denna rapport. EBLIDA är fortsatt aktiva för att bevaka Europas biblioteksintressen under den fortsatta behandlingen av EU:s upphovsrättsreform under våren och sommaren 2017.

LIBER, Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche⁵⁸³, är en intresseorganisation grundad 1971 som representerar forskningsbibliotek i Europa. Med 400 medlemsbibliotek, främst högskole- och nationalbibliotek från 40 länder i och utanför EU, driver LIBER frågor som är specifika för forskningsbibliotek. De senaste tre åren och parallellt med EU:s pågående reformarbete på det upphovsrättsliga området har LIBER framför allt fokuserat på frågor som rör öppen vetenskap och upphovsrätt. LIBER ingår som en rådgivande instans i EU:s arbete för att främja öppen vetenskap inom unionen och har de senaste åren bedrivit ett intensivt påverkansarbete för att tydliggöra den rättsläget för forskning genom så kallad text- och datautvinning (TDM). Som nämnts ovan (se avsnitt 3) är möjligheten att utföra text- och datautvinning och liknande tekniker inte bara en viktig framtidsfråga för många forskningsområden. Den kan också bli en avgörande fråga för vilken roll bibliotek kan komma att spela i framtiden.

LIBERs upphovsrättsliga arbete utgör ifrån en arbetsgrupp, Working Group on Copyright, som består av utvalda juridiska experter från medlemsinstitutionerna. För att påbörja arbetet med att påverka rättsläge och lagstiftning kring text- och datautvinning samlade LIBER 2014 ett antal akademiker, forskare, publicister och jurister som enades om positionsdokumentet Haagdeklarationen, The Hague Declaration⁵⁸⁴.

581. EBLIDA. European Bureau of Library, Information and Documentation Associations. <http://www.eblida.org/about-eblida/>

582. För mer information om EBLIDA's arbete med e-bokslån, se: <http://www.eblida.org/about-eblida/task-force/>

583. LIBER, Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche. <http://libereurope.eu/about-liber/>

584. Haagdeklarationen, The Hague Declaration. <http://thehaguedeclaration.com/>

LIBERs hållning, så som den kommer till uttryck i Haagdeklarationen, i frågan om det rättsliga läget kring text- och datautvinning inom EU som forskningsområde är att text- och datautvinning bör likställas med övrig användning av upphovsrättsligt skyddade verk och att text- och datautvinning bör kunna utföras på samtliga verk där användande forskningsinstitutioner, bibliotek eller individer redan har förvärvat rättslig tillgång, genom licens eller på annat sätt.

Som framgår av avsnitt 5 nedan om EU:s upphovsrättsreform har EU-Kommissionen tagit intryck av LIBER's position i frågan kring ett upphovsrättsligt undantag för text- och datautvinning. LIBER kommer att fortsätta sitt påverkansarbete under behandlingen av Kommissionens direktivförslag i syfte att säkra ett så pass brett och tydligt upphovsrättsligt undantag som är möjligt, till förmån för unionens forskningsbibliotek.

UPPHOVSRÄTT INTERNATIONELLT OCH EU:S UPPHOVSRÄTTSREFORM – DIGITAL SINGLE MARKET (AVSNITT 5)

Den senaste riktigt omgripande EU-reformen på upphovsrättsens område skedde 2001 då det så kallade Infosocdirektivet⁵⁸⁵. Infosocdirektivet innehåller regler för harmonisering av vissa aspekter av upphovsrätten och så kallade närstående rättigheter, som exempelvis ljud och musikinspelningar. Av betydelse på det EU-rättsliga upphovsrättsområdet har också varit *Databasdirektivet*⁵⁸⁶ och direktivet om *Datorprogram*⁵⁸⁷. Infosocdirektivet innehåller bland annat en lista på möjliga begränsningar, inskränkningar och undantagsregler som får tillämpas i medlemsländerna.

Infosocdirektivet framförhandlades för att harmonisera vissa aspekter av upphovsrätten bland medlemsländerna och innehåller en viss grundnivå av upphovsrättsligt skydd som medlemsländerna åtar sig att implementera i sin nationella lagstiftning.

Framför allt avser rättigheterna de så kallade upphovsrättsliga förfogandena mångfaldigande eller exemplarframställan, rätten att göra alster tillgängliga för allmänheten, rätten att överföra verk till allmänheten samt rätten att sprida verk till allmänheten. I samtliga

585. Europaparlamentets och rådets direktiv 2001/29/EG av den 22 maj 2001. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32001L0029:SV:HTML>

586. Europaparlamentets och rådets direktiv 96/9/EG av den 11 mars 1996 om rättsligt skydd för databaser <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31996L0009:SV:HTML>

587. Europaparlamentets och rådets direktiv 2009/24/EG om rättsligt skydd för datorprogram <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009L0024&from=SV>

dessa fall utgörs det upphovsrättsliga skyddet av en exklusiv rätt för upphovsmannen att förfoga över dessa rättigheter som i upphovsrättslig terminologi brukar betraktas som ekonomiska rättigheter.

För de så kallade ideella rättigheterna, främst namngivningsrätten och den så kallade respekträtten (rätten att inte behöva se sitt verk förvanskat i ett oönskat sammanhang) hänvisar Infosocdirektivet medlemsstaterna att lagstifta i enlighet med det grundläggande skydd för ideella rättigheter som återfinns i *Bernkonventionen för skydd av litterära och konstnärliga verk*.⁵⁸⁸ Bernkonventionen, som förhandlats i FN:s upphovsrättsorgan WIPO (World Intellectual Property Organisation)⁵⁸⁹ är en internationell överenskommelse från 1886 genom vilken för närvarande 160 stater garanterar varandra samma skyddsnivå för upphovsmän och verk skapade i andra länder som för verk skapade inom det egna landet. Konventionen innehåller också minimitider för upphovsrättsligt skydd som varje tillträdande land ska implementera.

För den fortsatta framställningen är det viktigt att beskriva det så kallade trestegstestet i Bernkonventionen. Enligt Bernkonventionens trestegstest är huvudregeln i en konventionsstat att uphovspersonen till ett verk som uppfyller verkshöjd och därmed uppnår upphovsrättsligt skydd exklusivt förvärvar rättigheterna till verket. Från denna huvudregel får konventionsländerna i nationell lagstiftning föreskriva om upphovsrättsliga undantag förutsatt att sådana undantagsregler inte står i konflikt med uphovspersonens ursprungliga nyttjande av verket samt på ett sätt som är orimligt åsidosätter uphovspersonens legitima intressen. Alla upphovsrättsliga undantagsregler i länder som anslutit sig till Bernkonventionen måste prövas mot trestegstestet.

Infosocdirektivet innehåller utöver en grundläggande upphovsrättslig skyddsnivå också en uttömmande lista upphovsrättsliga undantagsregler från det grundläggande skyddet. Undantagsreglerna, som återfinns i Infosocdirektivets kapitel 5, inleds med en gemensam undantagsregel om att tillfälliga kopior av upphovsrättsligt skyddade verk är undantagna från den exklusiva rätten till mångfaldigande. Därefter följer en lång lista på undantagsregler som medlemsländerna idag får, men inte är tvungna att införa. Bland dessa användningsområden för lagstiftade undantag finns bland annat illustration i vetenskapligt syfte eller i en undervisningssituation, citaträtt för kritik och recensioner, forskningsändamål, användning

588. Bernkonventionen för skydd av litterära och konstnärliga verk <http://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/>

589. <http://www.wipo.int/portal/en/index.html>

för personer med funktionshinder samt för just exemplarframställan eller tillgängliggörande för bevarandeändamål vid bibliotek. Som ett resultat av att listan på upphovsrättsliga undantag är frivillig är dock tillämpningen väldigt ojämn i unionen och rättsläget är därför fragmentiserat mellan medlemsländerna. Den rättsliga osäkerheten för aktörer som bibliotek och forskningsinstitutioner är därför stor så snart en gränsöverskridande upphovsrättslig dimension aktualiseras.

När Jean Claude Juncker tillträdde som EU-kommissionens nye ordförande i november 2014 pekades upphovsrättslig reform under parollen en sammankopplad digital inre marknad ut som ett av tio prioriterade områden i strategidokumentet "En ny start för EU: Mitt program för sysselsättning, tillväxt, rättvisa och demokratisk förändring".⁵⁹⁰ Motivet till upphovsrättslig reform har varit att harmonisera det upphovsrättsliga regelverket år att åstadkomma ett mer gränslöst flöde av upphovsrättsligt skyddade verk genom en sammankopplade digital inre marknad i likhet med den inre marknaden med fri rörlighet för varor, tjänster, människor och kapital. Genom en reformerad upphovsrätt som beaktar och är anpassad till den digitala utvecklingen och har ett inslag av större oberoende av nationsgränser skulle den Europeiska unionen kunna stärka både sin tillväxt och sin konkurrenskraft som forskningsregion. Medborgarna ska också garanteras en större grad av juridisk förutsägbarhet samt tillgänglighet, oavsett i vilket medlemsland i unionen de befinner sig.

EU:s upphovsrättsliga reformarbete inleddes egentligen redan före Junckerkommissionens tillträde genom en öppen konsultation 2013 som genererade tusentals svar från unionens organisationer och medborgare. Reformarbetet, som har letts av EU:s generaldirektorat DG CONNECT⁵⁹¹, har under sitt arbete bjudit in till ett antal öppna konsultationer där intressenter har fått framföra sina synpunkter på Kommissionens agenda och de prioriterade förslagen. 2016 genomfördes exempelvis en öppen konsultation om publicisters roll i den upphovsrättsliga näringskedjan och om upphovsrättsliga undantagsregler.⁵⁹² I arbetet med den upphovsrättsliga reformen har flera biblioteksorganisationer varit aktiva genom att framhålla bibliotek, kulturinstitutioners och högre utbildnings särskilda intressen och behov, däribland LIBER, EBLIDA och IFLA.

590. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/juncker-political-guidelines-speech_sv.pdf

591. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/dg-connect>

592. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/synopsis-reports-and-contributions-public-consultation-role-publishers-copyright-value-chain>

I september 2016 presenterade slutligen EU-kommissionen sitt förslag som består av ett paket av olika lagstiftningsåtgärder som spänner över breda områden och utöver upphovsrätten behandlar e-handel, så kallad geo-blocking eller geografisk blockering av internet-siter, mervärdesbeskattning, roamingavgifter, it-säkerhet och dataskyddsfrågor. Till Digital Single Market-reformen kopplar även Kommissionen satsningen på en gemensam molntjänst för forskning kallad European Science Cloud.⁵⁹³

När det gäller upphovsrätten innehåller reformpaketet skarpa förslag inom framför allt tre områden:

1. En förordning⁵⁹⁴ om gränsöverskridande portabilitet för innehållstjänster online på den inre marknaden. Förordningen, som till skillnad från ett direktiv har direkt effekt i medlemsstaterna, syftar till att underlätta för medborgare i olika medlemsländer att använda innehållstjänster så som video- och ljudstreamingtjänster när de reser till ett annat unionsland utan att hindras av så kallad geo-blocking, det vill säga att deras tillgång till innehållstjänsten begränsas till det land där användaren geografiskt befinner sig.
2. Ett direktiv⁵⁹⁵ om viss tillåten användning av upphovsrättsligt skyddade verk och alster för personer som är blinda, synsvaga eller har läshandikapp. Direktivet innebär att den Europeiska unionens medlemsländer ansluter sig till det globala avtal om särskilda upphovsrättsliga regler till förmån för att framställa läsbara versioner av upphovsrättsligt skyddade verk för personer med visuella funktionshinder som kallas Marrakeshavtalet⁵⁹⁶ och som förhandlats inom ramen för FN:s upphovsrättsliga organ WIPO.
3. Ett direktiv⁵⁹⁷ om upphovsrättsliga undantagsregler vars innehåll följer nedan.

593. <https://ec.europa.eu/research/openscience/index.cfm?pg=open-science-cloud>

594. Örslag till Europaparlamentets och rådets förordning om säkerställande av gränsöverskridande portabilitet för innehållstjänster online på den inre marknaden. COM (2015) 627 final [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/AUTRES_INSTITUTIONS/COMM/COM/2017/02-28/COM_COM\(2015\)0627_SV.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/AUTRES_INSTITUTIONS/COMM/COM/2017/02-28/COM_COM(2015)0627_SV.pdf)

595. Förslag till Europaparlamentets råd och direktiv om viss tillåten användning av verk och andra alster som skyddas av upphovsrätt till förmån för personer som är blinda, synsvaga eller har annat läshandikapp. COM(2016) 596 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016PC0596&from=EN>

596. <http://www.wipo.int/treaties/en/ip/marrakesh/>

597. Förslag till Europaparlamentets och rådets direktiv om upphovsrätt på den digitala inre marknaden COM(2016) 593 final <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016PC0593&from=EN>

Upphovsrättsdirektivet för en digital inre marknad. (DSM-direktivet)

Kommissionens direktivförslag innehåller upphovsrättsliga reformer på ett antal utvalda och prioriterade områden varav flera har direkt bäring på biblioteksverksamhet.

Direktivet tar utgångspunkt i de förändringar som den digitala teknikutvecklingen har medfört när det gäller användningen av upphovsrättsligt skyddade verk. I de förklarande motiven till direktivet konstateras att digitaliseringen har förändrat de sätt på vilka skyddade alster skapas, produceras, distribueras och används. Där konstateras också att gränsöverskridande användning har intensifierats i de digitala miljöerna och att ett mer enhetligt regelverk därför är påkallat liksom att nya möjligheter för konsumenter att få tillgång till upphovsrättsligt skyddat innehåll har uppstått. Som ett område av särskilt intresse för biblioteks- och utbildningssektorerna kan nämnas att underlättande av nya användningsområden för skyddade verk inom forskning och utbildning särskilt pekas ut.

Att just utbildning på såväl grundskolenivå som inom högre utbildning och forskning är ett prioriterat upphovsrättsligt reformområde märks också i de konkreta direktivförslagen. Som exempel på detta kan nämnas moderniserade inskränkningar av och undantag från upphovsrätten som gynnar forskare genom ökad rättslig tydlighet kring nya forskningstekniker så som text och datautvinning (TDM) eller användning av upphovsrättsligt skyddat material i digitala distansutbildningar. Kulturarvsinstitutioners, däribland biblioteks, möjligheter att tillgängliggöra sina samlingar pekas också särskilt ut. I direktivets motiv konstateras också att nuvarande fragmenterade regelverk kring hur kulturarvsinstitutioner kan tillgängliggöra digitaliserade verk i sina samlingar medför att medborgare i olika medlemsländer går miste om möjligheten att ta del av sina egna och andra medlemsländers kulturarv. Motiven konstaterar också att möjligheterna att lösa tillgänglighetsproblematiken genom rättighetsklarering, eller som i Norden -genom en avtalslicenslösning, ser mycket olika ut i de olika medlemsländerna.

Det nya föreslagna direktivet kommer att vara förenligt och bör tillämpas tillsammans med tidigare direktiv på upphovsrättens område så som databasdirektivet, Infosocdirektivet och direktivet om datorprogram.

Rättsligt grundar sig EU:s behörighet att lagstifta på området på artikel 114 i EUF-fördraget⁵⁹⁸, enligt vilken EU får anta åtgärder som

598. Fördraget om Europeiska Unionen. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=sv>

syftar till att upprätta den inre marknaden och få den att fungera. Liksom på andra EU-rättsliga områden ska subsidiaritetsprincipen och proportionalitetsprincipen iakttas vilket innebär att EU endast ska ingripa på områden där medlemsländers enskilda lagstiftning inte skulle vara tillräcklig och att ingripandet inte för vara mer ingående än vad som är nödvändigt för att möjliggöra det uttalade politiska målet med ingripandet.

I likhet med andra EU-direktiv är Digital Single Market-direktivet uppdelat i inledande skäl (på engelska kallade recitals) som förklarar och utgör tolkningsstöd för de därefter följande artiklarna (articles) som utgör själva rättsreglerna.

Direktivets artikel 2 förklarar direktivets förhållande till tidigare rättsakter på området och innehåller dessutom ett antal gemensamma definitioner som återkommer i de följande förslagen.

Text och datautvinning (TDM)

Artikel 3 innehåller en ny upphovsrättslig undantagsregel för text- och datautvinning. Enligt kommissionens förslag ska medlemsländerna införa en undantagsregel för mångfaldigande och utvinning av skyddade verk som forskningsinstitutioner utför på verk som de har lagligt tillträde till, för forskningsändamål. Undantagsregeln för text- och datautvinning är också det enda upphovsrättsliga undantaget i direktivet som inte kan kringgåas genom andra bestämmelser i licensavtal.

I debatten inför direktivförslaget har diskussionerna varit intensiva kring hur pass bred den användargrupp ska vara som omfattas av undantaget. Att begränsa det till forskningsinstitutioner skulle kunna komma att vara begränsande för Europas nationalbibliotek och riksarkiv samt övriga kulturarvsinstitutioner eftersom dessa inte själva bedriver forskning utan utgör forskningsinfrastruktur. Att bibliotek själva ges möjligheten att kunna utföra text- och datautvinning måste sägas vara en förutsättning för att biblioteken i framtiden ska kunna kurera och göra beforskningsbara de stora datamängder som framför allt national- och forskningsbiblioteken i framtiden kommer att härbärgera och redan idag har börjat insamla. Som ett svenskt exempel skulle kunna nämnas det ansenliga digitala material som levereras till Kungliga biblioteket i enlighet med den lag om elektronisk pliktleverans som trädde i kraft 2015.⁵⁹⁹ Eftersom

599. Lag (2012: 492) om pliktexemplar av elektroniska dokument. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2012492-om-pliktexemplar-av-elektroniskt_sfs-2012-492

regeringen redan i samband med att e-pliktslagen utreddes och föreslogs 2012 avsåg att i framtiden återkomma i frågan om tillgängliggörande av materialet som insamlas med genom den elektroniska pliktleveransen är det av stor betydelse att Europas nationalbibliotek omfattas av den EU-gemensamma undantagsregeln för text- och datautvinning. En automatiserad genomsökning och strukturering av detta digra material är nämligen nödvändigt för att materialet i framtiden ska bli möjligt att beforska.

För Sveriges forskningsbibliotek är naturligtvis förslaget redan i sin nuvarande tappning välkommet. Text- och datautvinning och liknande forskningstekniker är ett område som förväntas att växa ansevärt under de kommande åren, också vid svenska lärosäten. Ett inslag av vis otydlighet utgör dock definitionen av vilka verk som forskningsinstitutioner har lagligt tillträde till. Frågan om detta gäller endast egenproducerat och egendigitaliserat material eller också kommer att omfatta material som institutionerna kan tillgå genom licens och prenumerationer kommer förhoppningsvis att förtydligas när förslaget behandlas av ministerrådet under våren 2017.

Användning av skyddade verk i digital och gränsöverskridande undervisningsverksamhet

Artikel 4 i direktivet innehåller en ny harmoniserad undantagsregel för att möjliggöra digital användning av skyddade verk uteslutande i illustrativt syfte inom undervisning. Förutsättningar för att undantagsregeln ska kunna utnyttjas är att användningen i utbildningsinstitutionernas lokaler eller via ett säkert elektroniskt nätverk, genom inloggning. För Sveriges och den övriga Europeiska unionens högskolebibliotek, som har undervisningsverksamhet vid sin institution, är detta ett välkommet förslag eftersom det innebär en harmonisering av gällande rätt, även i en gränsöverskridande utbildningskontext. En uttalad ambition har varit att underlätta för digitala gränsöverskridande distansutbildningar inom högre utbildning, Massive Open Online Courses (MOOC's).⁶⁰⁰

Artikeln ger dock också medlemsstaterna möjligheten att föreskriva att undantagsregeln inte ska gälla för vissa typer av verk och det redan idag finns existerande och välfungerande licenslösningar på det här området. För svenskt vidkommande skulle man till exempel kunna föreställa sig att det kopieringsavtal⁶⁰¹ som högskolesektorn genom Sveriges

600. För mer information om Massive Open Online Courses, MOOC's, se bland annat: <http://mooc.org/>

601. Kopieringsavtal för högskola mellan SUHF och medlemsorganisationerna i Bonus Copyright Access. http://www.bonuscopyright.se/pages/Kopieringsregler_For_Hogskolor_Och_Universitet_From_2014

Universitets och Högskoleförbund (SUHF) har tecknat med den kollektiva rättighetsorganisationen Bonus Copyright Access och som numera omfattar också tillgängliggöranden i digital form i slutna nätverk också i framtiden kommer att vara den rättsligt reglerande mekanismen för användning av skyddade verk i digital eller analog kontext.

Undantag för bevarande av skyddade verk som utgör kulturarv

Artikel 5 i direktivet ger medlemsstaterna möjlighet att föreskriva om en upphovsrättslig undantagsregel som tillåter att kulturarvsinstitutioner framställer kopior av verk, i digital eller analog form, som finns permanent i deras samlingar om syftet endast är att bevara verken. Det återstår för den fortsatta behandlingen av direktivet i Europaparlamentet och i Ministerrådet att utröna om artikel 5 också kan användas för gränsöverskridande samarbete mellan bibliotek och kulturinstitutioner när det gäller att stödja varandra i arbetet med att bevara verk i samlingarna och sinsemellan komplettera med verk som eventuellt saknas i endera samlingen. Det står dock klart redan idag att EU-förslaget endast avser exemplarframställan för bevarandeändamål och inte spridning eller tillgängliggörande av dessa verk.

För svenskt vidkommande finns som redan nämnts en undantagsregel för bevarandeändamål i upphovsrättslagen 16 § p 1 men en harmoniserad bestämmelse i union är välkommen med hänsyn till gränsöverskridande samarbete med andra bibliotek.

Kulturarvsinstitutioners användning av utgångna verk

Artikel 7 i direktivet innebär att medlemsstaterna ska föreskriva att en icke-exklusiv licens som ingår av en kollektiv förvaltningsorganisation för icke-kommersiellt bruk med en kulturinstitution för bruk av ett skyddat så kallat utgången verk (ett verk som inte längre finns tillgängligt på marknaden, kallat out-of-commerce works på engelska) ska antas gälla rättighetsinnehavare i samma kategori som de som omfattas av licensen och som inte företräds av organisationen som ingår avtalet. Det här innebär alltså en rättslig mekanism som är mycket lik den avtalslicenslösning vi har i Sverige och andra nordiska länder. Den rättsliga avtalslicensliknande mekanismen skulle gälla digitalisering, distribution, överföring till allmänheten och tillgängliggörande av så kallade utgångna verk.

Den rättsliga mekanismen som ger utvidgad effekt åt licenslösning har vissa villkor. Den kollektiva förvaltningsorganisationen ska vara representativ, behandla alla rättighetsinnehavare, medlemmar som icke medlemmar, lika och rättighetsinnehavare ska ha rätt att meddela att de inte längre önskar vara representerade genom avtalet,

så kallad opt-out. Dessa villkor känner vi väl igen från det svenska avtalslicenssystemet.

Artikeln innehåller vidare definitioner kring när ett verk ska anses som utgången. Medlemsstaterna ska också uppmuntra dialog mellan användande kulturinstitutioner och rättighetsinnehavare samt kollektiva förvaltningsorganisationer för att säkerställa att den licenslösning som föreslås inte går utöver vad som är rimligt med hänsyn till rättighetsinnehavarnas berättigade intressen.

Artikel 8 i direktivet konstaterar att licenser som beviljas i enlighet med artikel 7 får användas i enlighet med licensvillkoren i alla medlemsstater. Detta är av stort intresse när det gäller svenska biblioteks möjligheter att digitalt och på internet kunna tillgängliggöra digitaliserade utgångna verk som finns i bibliotekets samlingar.

Artikel 9 uppmuntrar till dialog mellan kulturarvsinstitutioner, rättighetsinnehavare och kollektiva förvaltningsorganisationer om införandet av licenslösningen.

Det återstår att se om den föreslagna avtalslicensliknande rättsliga mekanismen kan lösa frågan om digitalisering och tillgängliggörande av utgångna verk på ett bättre och mer effektivt sätt än den tidigare överenskommelsen

Skydd av presspublikationer vid digital användning

Artikel 11 introducerar en ny rättighet till förmån för utgivare av presspublikationer för digital användning av verk som de publicerat. Den nya utgivarrätten för presspublikationer ersätter inte upphovspersonernas rättigheter utan är tänkt att gälla utöver denna under en period av 20 år. Förslaget är kontroversiellt och skulle i praktiken innebära en ny skyddsperiod för exempelvis nyhetsmaterial som tidigare vara upphovsrättsligt oskyddat.

Användning av skyddat innehåll via leverantörer av informationstjänster som lagrar och ger tillgång till stora mängder skyddade verk som uppladdats av deras användare

Artikel 13 i direktivet introducerar en ny skyldighet för leverantörer av internetjänster som ger allmänheten tillgång till stora mängder skyddade verk som laddas upp av tjänstens användare att säkerställa att avtal som ingåtts med rättighetsinnehavare till verken efterföljs.

Transparenskrav, avtalsanpassningsmekanism och tvistlösningsmekanism

Direktivets artiklar 14, 15 och 16 innehåller slutligen nya harmoniserade regler som ska se till att uphovspersoner och konstnärer ska få tydligare information kring hur deras verk utnyttjas. Medlemsländerna ska också säkerställa att uphovsmän och utövande konstnärer ska

kunna begära utökad ersättning för utnyttjande av deras verk i fall där licens- och avtalsvillkor är orimliga. I syfte att kunna lösa tvister kring nyss nämnda frågor föreslås också en tvistlösningsmekanism.

Fortsatt behandling av Digital Single Market-direktivet inom EU och implementering i svensk lagstiftning

Det föreslagna direktivet för upphovsrätt på den digitala inre marknaden kommer under våren 2017 att behandlas i Europaparlamentets olika utskott. De utskott som konsulteras för upphovsrättsreformen är framför allt JURI⁶⁰², det juridiska utskottet, IMCO⁶⁰³, utskottet för den inre marknaden och konsumentfrågor samt CULT⁶⁰⁴, utskottet för kulturpolitik. Varje utskott har en ansvarig rapportör för direktivet liksom ett antal skuggrapportörer som representerar olika partigrupper. Rapportörernas förslag till ändringar av Kommissionens förslag visar i varierande grad på förändringar av de olika nämnda upphovsrättsliga undantagsreglernas omfattning.

Parallellt med behandlingen förhandlas direktivförslaget av medlemsstaternas regeringar i Ministerrådet⁶⁰⁵. En implementering kommer att innebära ändringar av den svenska upphovsrättslagen. För svensk nationell biblioteksverksamhet är det av betydelse att avvakta EU-reformens slutgiltiga utformning.

AVTALSLICENSMODELLEN (AVSNITT 6)

En nordisk särartslösning på problemet med att klarera rättigheter för att använda stora mängder upphovsrättsligt skyddade verk är sedan länge avtalslicensmodellen. Ett bibliotek som vill digitalisera och tillgängliggöra sin samling av upphovsrättsligt skyddade verk måste, om det inte finns en upphovsrättslig begränsning eller undantagsregel (se ovan, avsnitt 2) klarera rättigheter genom individuella avtal med upphovsrättsinnehavarna. Det vore naturligtvis i praktiken omöjligt mot bakgrund av de massutnyttjanden som digitalisering av ett biblioteks hela samling skulle innebära. Ett alternativ till att avtala med varje individuell upphovsrättsinnehavare är att teckna en kollektiv

- 602. JURI, Europaparlamentets utskott för rättsliga frågor. <http://www.europarl.europa.eu/committees/sv/juri/home.html>
- 603. IMCO, Europaparlamentets utskott för den inre marknaden och konsumentfrågor. <http://www.europarl.europa.eu/committees/sv/imco/home.html>
- 604. CULT, Europaparlamentets utskott för kultur och utbildningsfrågor. <http://www.europarl.europa.eu/committees/sv/cult/home.html>
- 605. Ministerrådet. Europeiska unionens råd. https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/council-eu_sv

licens med en organisation för kollektiv rättighetsförvaltning, vilken företräder rättighetsinnehavare inom ett visst område. Kollektiva licenser och organisationer för kollektiv rättighetsförvaltning finns idag på många håll i världen.

Problemet med att identifiera rättighetsinnehavare och inhämta godkännande för olika användningsområden av deras verk har dock sedan länge utvecklats ytterligare i Sverige och de övriga nordiska länderna. För mer än 50 år sedan och mot bakgrund att Sveriges Television (SVT) ville ha en tvångslicensiering genom lagstiftning för användning av upphovsrättsligt skyddade verk i sina program-sändningar, något som mötte motstånd bland rättighetsinnehavare, utarbetades i svensk samförståndsanda en lösning i form av kollektiva licenser med utsträckt verkan (på engelska extended effect) som kom att kallas avtalslicenser (på engelska extended collective licensing, ECL).

Avtalslicensen är konstruerad så att upphovsrättslagen genom en bestämmelse ger erkännande och verkan till ett avtal som ingås med en representativ kollektiv rättighetsförvaltande organisation så att avtalet får utsträckt verkan till att omfatta också rättighetsinnehavare som inte omfattas av organisationen. Ekonomisk ersättning som ska erläggas enligt avtalet distribueras av den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen till rättighetsinnehavare som är såväl medlemmar som icke medlemmar. Ett villkor är också att samtliga rättighetsinnehavare som inte är medlemmar i den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen har rätt att anmäla till användaren av verket eller till den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen att rättighetsinnehavaren inte önskas omfattas av avtalet med avtalslicensverkan, detta kallas opt-out. Ett annat villkor för avtalslicensen är att den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen måste behandla medlemmar och icke-medlemmar lika inför avtalet.

Reglerna om avtalslicenser i den svenska upphovsrättslagen återfinns i URL 42 §. Avtalslicensen tillkom i syfte att möjliggöra tv- och radioutsändningar och bestämmelserna om detta återfinns i URL 42 e-f §§. Över tid har avtalslicensen utvecklats till att omfatta andra områden där lagstiftaren har uppfattat ett legitimt behov att ingripa. Avtalslicens för myndigheter, företag och organisationer i syfte att tillgodose informationsbehov i verksamhet finns i URL 42 b §. Avtalslicens för undervisningsverksamhet följer av URL 42 c § och på

denna baserar sig det så kallade Kopieringsavtalet för undervisning⁶⁰⁶ mellan Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF) och den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen Bonus Copyright Access.

Sedan en översyn av lagen 2012⁶⁰⁷ finns numera också en möjlighet genom URL 42 h § att teckna en generell avtalslicens, det vill säga för ett ospecificerat syfte. Enligt bestämmelsen får var och en teckna en avtalslicens inom ett begränsat användningsområde om avtalslicens är en förutsättning för att ett utnyttjande ska kunna ske överhuvudtaget, exempelvis eftersom individuell klarering av rättigheter skulle vara praktiskt ogörligt.

Avtalslicenslösningar i biblioteksverksamhet

Bestämmelsen om avtalslicenser för arkiv och bibliotek återfinns i URL 42 d §. I bestämmelsen finns en hänvisning till URL § 16 och det är de bibliotek som där uppräknas (offentliga bibliotek och folkbibliotek) som har möjlighet att teckna avtalslicens. Enligt bestämmelsen får dessa bibliotek teckna ett avtal med avtalslicensverkan för att framställa exemplar av verk som ingår i de egna samlingarna och tillgängliggöra offentliggjorda verk för allmänheten.

Avtalslicenslösningen är således ett alternativ till upphovsrättsliga begränsningar eller undantagsregler för att möjliggöra upphovsrättsliga förfoganden som är nödvändiga att utföra inom ramen för biblioteksverksamheten.

En avtalslicenslösning kan förstås bli mer kostsam lösning för biblioteken jämfört med en lagstiftningslösning i form av en undantagsregel eftersom en ekonomisk ersättning utgår till rättighetsinnehavaren. Å andra sidan kan en avtalslicenslösning på frågor om digitalisering eller tillgängliggörande, i en kontext som den svenska eller nordiska där systemet sedan länge är fungerande, upplevas som mindre ingripande än lagstiftning. I Sverige finns sedan lång tid en väletablerad organisationsinfrastruktur för kollektiv förvaltning av rättigheter och det finns ett ömsesidigt förtroende mellan användar- och rättighetsinnehavarsidan.

Tänkbara områden för en avtalslicenslösning på upphovsrättsliga problem i biblioteksverksamhet är bland annat frågan om digitalisering av anonyma verk (se ovan, avsnitt 3) eller utgångna verk (se

606. För mer information om avtalet mellan Sveriges universitets och högskoleförbund (SUHF) och Bonus Copyright Access liksom för avtalet i sin helhet, se: <http://www.bonuscopyright.se/pages/HogskolorUniversitet>

607. Prop 2012/13:141 Förbättrade möjligheter till licensiering av upphovsrätt. <http://www.regeringen.se/rattsdokument/proposition/2013/04/prop.-201213141/>

ovan, avsnitt 3). Genom att ingå ett avtal med avtalslicensverkan för digitalisering av stora mängder anonyma eller utgångna verk som finns i bibliotekets samlingar så sparar biblioteket in på det ofta ogörliga arbetet att lokalisera individuella rättighetsinnehavare och inhämta samtycken samtidigt som man köper sig en rättslig säkerhet för att företa sig ett visst upphovsrättsligt skyddat förfogande med ett visst verk.

Avtalslicenslösningen skulle också kunna vara ett alternativ till att genom lagstiftat undantag uppdatera det tillåtna användningsområdet för bibliotek att tillgängliggöra sina samlingar för allmänheten (se ovan, avsnitt 3). Ett alternativ för digitalt tillhandahållande skulle kunna vara att ingå ett avtal med avtalslicensverkan med en representativ kollektiv rättighetsorganisation om att en viss verkskategori får tillgängliggöras med hjälp av viss teknik eller i slutna säkra nätverk. Särskilt ifråga om ett biblioteks möjlighet att tillgängliggöra digitaliserade dagstidningar skulle avtalslicenslösningen kunna vara en möjlig väg att gå. Ett bibliotek, exempelvis Kungliga bibliotekets, digitalisering och eventuella tillgängliggörande av dagstidningar ligger nära rättighetsinnehavarnas ekonomiska primärmarknad och en lagstiftningslösning i form av ett undantag som också skulle kunna omfatta att per distans tillgängliggöra digitaliserade dagstidningar skulle förmodligen möta stort motstånd.

Bokhylla.no

Ett långtgående biblioteksprojekt som är avtalslicensbaserat och som i det här sammanhanget måste nämnas är Nasjonalbibliotekets, Norges nationalbibliotek, arbete med den webbaserade portalen Bokhylla.no.⁶⁰⁸ Genom att teckna en avtalslicens med den norska kollektiva rättighetsförvaltande organisationen Kopinor⁶⁰⁹ har Nasjonalbiblioteket kunnat erbjuda tillgång till så gott som samtlig litteratur som utgivits på norska och tillgängliggöra den på webben begränsad till norska IP-adresser. Det finns idag planer på att genom regler med ömsesidigt erkännande eller avtal mellan de olika ländernas kollektive rättighetsförvaltande organisationer planer på att tillgängliggöra verken också i andra nordiska länder.

608. För mer information och tjänsten, se Bokhylla.no, Nasjonalbiblioteket <http://www.nb.no/Tilbud/Samlingen/Samlingen/Boeker/Bokhylla.no>

609. Kopinor. <http://www.kopinor.no/>

Avtal med avtalslicensverkan vid högskolebibliotek

Ett område där en avtalslicenslösning nyligen använts är Stockholms universitetsbiblioteks avtal med den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen Bonus Copyright Access om att digitalisera och tillgängliggöra samtliga doktorsavhandlingar som framlagts vid Stockholms universitet. Avtalet är ingånget med stöd av URL 42 a, c §§ mot bakgrund av att individuell klarering av rättigheter med samtliga avhandling författare skulle vara ogörlig samt att uppdraget att synlig- och nyttiggöra forskning ingår som den så kallade tredje uppgiften (utöver utbildning och forskning) i högskolan kärnuppdrag enligt högskolelagen.⁶¹⁰

Avtalslicensbaserade upphovsrättsliga pilotverksamheter vid Kungliga biblioteket.

Hur avtalslicenser ska kunna användas i ett gränsöverskridande perspektiv är något som KB har studerat i en pilot med Finland (Åbo Akademi). Resultatet av denna pilot återfinns i den rapport som ALAI lade fram 2016.

Kungliga biblioteket har mot bakgrund av Kungliga bibliotekets Målbild 2020 och Vision 2025⁶¹¹ inlett ett arbete med försökspilotverksamheter på upphovsrättens och dataskyddets områden.

Så som anges nedan (se nedan, avsnitt 10) är det inte bara upphovsrätten som inverkar på bibliotekens möjligheter att digitalisera och tillgängliggöra material i sina samlingar. Också dataskyddsfrågorna måste beaktas. EU har antagit en ny dataskyddsförordning⁶¹² som träder i kraft 25 maj 2018.

På flera områden har eller planerar Kungliga biblioteket påbörjade pilotverksamheter i syfte att utforska hur en avtalslicensbaserat lösning för att tillgängliggöra verk skulle kunna fungera också i en gränsöverskridande kontext till länder med andra juridiska system, med beaktande av dataskyddet.

Vid Kungliga biblioteket finns en uttalad efterfrågan bland forskare och studenter för tillgång till undervisnings- och källmaterial som finns i Kungliga bibliotekets samlingar, men också utomlands. I syfte att utveckla sådan tillgång har Kungliga biblioteket mellan åren

610. Högskolelagen, 1 kap 2 § 2 st. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/hogskolelag-19921434_sfs-1992-1434

611. Kungliga bibliotekets Målbild 2020 och Vision 2025. <http://www.kb.se/om/verksamhet/styrande/Strategiska-mal/>

612. Europaparlamentets och rådets förordning (EU) 2016/679 om skydd för fysiska personer med avseende på behandling av personuppgifter och om det fria flödet av sådana uppgifter <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&qid=1491140277182&from=en>

2014–2016 arbetat med piloter för fjärraccess mellan Kungliga biblioteket och Åbo Akademi i Finland respektive University College London i Storbritannien. I arbetet har också den kollektiva rättighetsförvaltande organisationen för audiovisuella rättigheter Copyswede, Kopiosto, CLA och ERA involverats. Materialet har tillgängliggjorts med hjälp av kollektiva avtalslicenser med utsträckt verkan i respektive land (Finland/Sverige).

På Kungliga biblioteket finns idag planer på att bygga vidare på erfarenheterna av pilotverksamheten med Åbo Akademi för att tillgängliggöra skyddade verk för både forskning och undervisning genom fjärraccess med stöd av kollektiva avtalslicenser med utsträckt verkan [Finland/Sverige] samt i Storbritannien dels kollektiva avtalslicenser med utsträckt verkan, dels undantag för undervisning i kombination med kollektiv avtalslicens för användning i forskning och undervisning (se vidare, avsnitt 5 ovan).

Med anledning av att EU-kommissionen föreslår ett upphovsrättsligt undantag för text- och datautvinning (TDM) diskuteras vid Kungliga biblioteket också möjligheten att inom ramen för en försöksverksamhet öppna upp digitalt materialet dels för att undersöka hur olika tekniker kan användas för att söka i samlingarna i relation till upphovsrätten, dels hur materialet kan beforskas genom TDM.

OPEN ACCESS / ÖPPEN TILLGÅNG GENOM CREATIVE COMMONS LICENSER (AVSNITT 7)

Ett alltmer utbrett gränssnitt för upphovsrättslig licensiering med öppen tillgång till exempelvis forskningspublikationer är att använda sig av en så kallad open access-licens. Open Access licenser finns i varierande former och går olika långt när det gäller hur verket som licensieras med öppen tillgång för användas. Genom att publicera sitt verk med en vald öppen licens signalerar en uphovsperson samtycke till att det upphovsrättsligt skyddade verket får användas genom exemplarframställning, tillgängliggörande, spridning eller överföring till allmänheten enligt vissa specificerade villkor. Även användarens behandling av de ideella rättigheterna kan regleras genom den öppna licensen. Vilken licens som väljs påverkar i praktiken vilken spridning och vilket möjligt användningsområde en publicering med öppen tillgång får. Den idag överlägset mest utbredda varianten av en sådan licens är de öppna licenser som tillhandahålls genom Creative Commons.⁶¹³

613. Creative Commons Sverige. <http://www.creativecommons.se/>

Creative Commons är en ideell organisation som verkar för spridning av kultur och kunskap och som har skapat ett internationellt gångbart system av licenser för publicering med öppen tillgång. För den publiceringsverksamhet som bedrivs vid svenska högskolor, och som i många fall är en av kärnuppgifterna för landets högskolebibliotek, är licenser för öppen tillgång i allmänhet och Creative Commons i synnerhet redan en realitet. Också för övriga bibliotek, som i framtiden kan förväntas hantera digitalt födda eller publicerade verk, utgör öppna licenser som Creative Commons ett viktigt verktyg. Regeringen signalerade i 2016 års forskningsproposition att den önskar se en forskningspolitisk inriktning där forskningsresultat, forskningsdata och forskningspublikationer som tillkommit genom offentlig finansiering vid svenska lärosäten bör vara så öppet tillgängliga som är möjligt och dessutom helst så snart de publiceras. Målbilden är att en systematisk övergång till öppen tillgång ska vara genomförd inom tio år.⁶¹⁴ I linje med detta har också Vetenskapsrådet tidigare tagit fram förslag till nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information.⁶¹⁵ Förslaget till riktlinjer pekar ut Creative Commons som licensformen att föredra och föreslår att forskning finansierad genom Vetenskapsrådet bör göras öppet tillgänglig redan från och med 2020, men går inte in på vilken av de idag tillgängliga Creative Commons licenserna som bör väljas som huvudregel.

En minsta gemensam nämnare för öppna licenser är att vem som helst ska kunna läsa en artikel gratis på webben. När en forskare publicerar ett upphovsrättsligt skyddat verk i en vetenskaplig tidskrift på internet eller parallellpublicerar den i ett digitalt repositorium, så som den gemensamma databasen för uppsatser och avhandlingar vid högskolor DiVA⁶¹⁶, blir verket tillgängligt för alla. Utöver att verket blir läsbart kan det också bli öppet tillgängligt i den bredare meningen att andra användare får möjlighet att återanvända verket.

Eftersom användningsrättigheter genom de så kallade upphovsrättsliga förfogandena tillkommer upphovspersonen kan den som skapat verket välja att publicera med en mer tillåtande eller mer restriktiv licens. På det sättet väljs också hur pass bred öppen tillgång som ges till verket.

614. Se vidare sid 106–107. Forskningspropositionen Prop 2016/17:50. Kunskap i samverkan. <http://www.regeringen.se/rattsdokument/proposition/2016/11/prop.-20161750/>

615. Se vidare sid 11 ff. Vetenskapsrådet. Förslag till Nationella riktlinjer för öppen tillgång till vetenskaplig information. <https://publikationer.vr.se/produkt/forslag-till-nationella-riktlinjer-for-oppen-tillgang-till-vetenskaplig-information/>

616. Digitala Vetenskapliga Arkivet. <http://www.diva-portal.org/smash/search.jsf?dswid=2603>

De så kallade CC-licenser⁶¹⁷ som tillhandahålls av Creative Commons har etablerat sig som internationell standard för akademisk öppen access-publicering och består av sex olika licensvarianter som innehåller olika villkor.

-

CC-by licensen, på svenska översatt till Creative Commons erkännande, innebär att upphovspersonen tillåter att verket får användas, spridas, och göras om. Också i kommersiella sammanhang.
-

CC-by-SA, eller Creative Commons erkännande dela lika, innebär att verket får användas, delas, göras om och spridas så länge upphovspersonen anges och verket delas vidare på samma villkor.
-

CC-by-ND, eller Creative Commons erkännande, inga bearbetningar, innebär att spridning, kommersiell eller icke kommersiell, tillåts så länge verket inte bearbetas utan återges i sin ursprungliga form.
-

CC-by-NC, eller Creative Commons erkännande, icke-kommersiell, innebär att verket får användas, delas, göras om och spridas men inte i ett kommersiellt sammanhang.
-

CC-by-NC-SA, eller Creative Commons erkännande icke kommersiell dela lika, innebär att verket får användas, spridas och göras om i icke-kommersiella sammanhang så länge upphovspersonen anges och verket delas vidare under samma licensvillkor.
-

CC-by-NC-ND, eller Creative Commons erkännande icke kommersiell, inga bearbetningar, innebär att spridning tillåts men inte i kommersiella sammanhang. Verket får heller inte göras om utan måste återges i sin ursprungliga form.

Utöver de olika licensvarianterna finns dessutom en *Public Domain-märkning*. En upphovsperson som väljer att publicera sitt verk tillsammans med en märkning om att verket omedelbart placeras i public domain, den upphovsrättsligt oskyddade sfären, ger upp hela sitt upphovsrättsliga skydd och alla sina rättigheter omedelbart i samband med pub-

617. Om licenserna, en översikt. Creative Commons Sverige. <http://www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/>

liceringen. Verket blir därmed fritt för vem som helst att använda på valfritt sätt utan att ange källa eller upphovsperson.

Flera argument talar för att det lämpligaste alternativet vore att man från regeringshåll rekommenderade CC-by-licensen för användning inom svensk högre utbildning. CC-by korresponderar väl med principerna i Budapest Open Access Initiative⁶¹⁸ som flera svenska lärosäten har ställt sig bakom. Enligt Budapestinitiativet bör den enda begränsningen i publicering av vetenskapligt material med öppen tillgång vara att forskaren garanteras integritet och erkännande för sitt forskningsarbete. Valet av CC-by garanterar både att verket återges i sin ursprungliga och oförvanskade form samt att upphovspersonen får erkännande i form av sitt namn i anslutning till verket. Samtidigt garanterar CC-by-licensen, till skillnad mot flera av de mer restriktiva licenserna att forskningsproduktioner får största möjliga spridning, vilket naturligtvis är målet med öppen vetenskap. CC-by används idag på många håll internationellt som förstahandsvalet vid akademisk publicering, och krav på öppen tillgång genom just CC-by-licensen tillämpas av flera globala forskningsfinansiärer som exempelvis Wellcome Trust.⁶¹⁹

Att behärska CC-licenserna och att välja den för ändamålet mest lämpliga licensen kommer att vara av betydelse inte bara för den högre svenska utbildning som nu inriktar sig mot öppen vetenskap. Det kommer också att vara ett värdefullt verktyg för framtidens bibliotek, både i sin publiceringsverksamhet, i arbetet med att kurerat och tillgängliggöra sina stora informationsmängder samt när det gäller den upphovsrättsliga rådgivning som kan förväntas ingå i bibliotekarierollen i framtiden.

JURIDISKA ASPEKTER AV E-BOKSUTLÅNING OCH EU-DOMSTOLENS DOM I MÅLET VERENIGING OPENBARE BIBLIOTHEKEN V STICHTING LEENRECHT (AVSNITT 8)

En annan juridisk fråga av central betydelse för framtidens biblioteksverksamhet är frågan om bibliotekens juridiska möjligheter att låna ut e-böcker. I november 2016 meddelade Eu-domstolen sin dom i målet

618. Budapest Open Access Initiative. <http://www.budapestopenaccessinitiative.org>

619. För Wellcome Trusts Open Access Policy, se: <https://wellcome.ac.uk/funding/managing-grant/open-access-policy>

Vereniging Openbare Bibliotheek v Stichting Leenrecht⁶²⁰. Domen har länge emotsetts av biblioteksorganisationer i Europa i förhoppningen att avgörandet ska bringa klarhet i hur, under vilka förutsättningar och i vilken omfattning unionsländernas bibliotek får låna ut e-böcker till sina låntagare.

Målet handlar om frågan om huruvida utlåningen av en elektronisk bok, under vissa förutsättningar kan behandlas på samma sätt som utlåningen av en traditionell bok. I målet företräds samtliga Nederländska offentliga bibliotek av Vereningen Openbare Bibliotheek (VOB) som för talan mot Stichting Leenrecht som är en stiftelse som förvaltar och distribuerar ersättning till författare. Enligt nuvarande rättsliga ordning i Nederländerna är e-boksutlåning inte föremål för samma reglering som utlåning av fysiska böcker, det vill säga lagstiftning om biblioteksutlåning, utan baserar sig helt på licensavtal. VOB driver i målet linjen att också biblioteks utlåning av elektroniska böcker bör omfattas av reglering genom lagstiftning. Målet behandlar också frågan om så kallad digital uttömning, det vill säga frågan huruvida bibliotek endast har rätt att låna ut ett exemplar i taget av den digitala boken, eller om bibliotek eller låntagare själva dessutom ska kunna framställa ytterligare exemplar av e-boken.

Uthyrning och utlåning av upphovsrättsligt skyddade verk regleras EU-rättsligt i det så kallade Uthyrnings- och utlåningsdirektivet 2006/115/EG.⁶²¹ I domen konstaterar EU-domstolen att det inte finns några särskilda skäl för att utlåningen av e-böcker inte skulle omfattas av direktivet. Domstolen menar att det är naturligt att direktivet ska kunna omfattas också på moderna digitala förhållanden. Av detta avgörande är det möjligt att dra slutsatsen att uthyrnings- och utlåningsdirektivet bör tillämpas på e-boksutlåningsförhållanden i medlemsländerna. Domstolen konstaterar däremot också att det står medlemsländerna fritt att, givet direktivets tillämpning på området, föreskriva skyddslagstiftning för författares kompensation om det skulle anses nödvändigt.

Det är naturligtvis välkommet att EU-domstolen konstaterar att Uthyrnings- och utlåningsdirektivet ska vara vägledande vid tolkningen av juridiska bedömningar av e-boksutlåning. Samtidigt

620. EU-domstolens dom C-174/15 Verening Openbare Bibliotheek mot Stichting Leenrecht: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30d61faef6844d4049c5b9b1a9495b9249b1.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxyLb3r0?text=&docid=185250&pageIndex=0&doclang=sv&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=969205>

621. Europaparlamentets och rådets direktiv 2006/115/EG om uthyrnings- och utlåningsrättigheter avseende upphovsrättsligt skyddade verk och om upphovsrätten närstående rättigheter: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:32006L0115&from=en>

ger inte domen något entydigt svar på hur frågan om så kallad digital uttömning ska hanteras. Med andra ord är det fortfarande en öppen fråga hur många exemplar av respektive e-bok som får utlånas med stöd i direktivet. Det kan också konstateras att frågan om e-böckernas juridiska ställning inte behandlas inom ramen för EU:s pågående Digital Single Market-reform.

Det vore därför välkommet med en svensk översyn av frågan som kodifierar EU-domstolens dom i målet VOB mot Stichting Leenrecht, som vidare stadfäster Uthyrnings- och utlåningsdirektivets tillämpning också för e-böcker men som slutligen dessutom besvarar frågan om digital uttömning och eventuella andra utestående rättsliga frågor kring e-boksutlåning i svenska förhållanden.

DATASKYDDSFRÅGOR (AVSNITT 9)

En översyn av de juridiska, främst de upphovsrättsliga, utmaningarna för framtidens svenska biblioteksverksamhet vore inte komplett utan en översiktlig genomgång av EU:s pågående reform på dataskyddets område. Dataskydd är ingen immaterialrättslig fråga men bibliotekens upphovsrättsliga utmaningar är förbundna med frågan om dataskyddsreglering eftersom en stor del av det material som biblioteksväsendet har att hantera och eventuellt därutöver tillgängliggöra innehåller personuppgifter. Detta gäller inte minst det material som idag levereras till Kungliga biblioteket inom ramen för den elektroniska pliktleveransen och som i framtiden förhoppningsvis kan komma att beforskas, exempelvis genom text- och datautvinningsteknik.

Dataskydd har på europeisk nivå hitintills reglerats genom direktiv och individuell lagstiftning i medlemsländerna. I Sverige framför allt i form av Personuppgiftslagen⁶²² jämte ett större antal särskilda registerförfattningar för olika specialverksamheter.

EU beslutade 2016 om ett nytt regelverk för behandling av personuppgifter i form av en förordning, som till skillnad från ett direktiv har direkt tillämplighet i medlemsländerna. EU:s dataskyddsförordning⁶²³ ska börja tillämpas i medlemsländerna i maj 2018.

622. Personuppgiftslag (1998:204): http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/personuppgiftslag-1998204_sfs-1998-204

623. Europaparlamentets och rådets förordning (EU) 2016/679 av den 27 april 2016 om skydd för fysiska personer med avseende på behandling av personuppgifter och om det fria flödet av sådana uppgifter och om upphävande av direktiv 95/46/EG (allmän dataskyddsförordning): <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SV/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN>

Mycket kortfattat kan nämnas att förordningen innehåller en generellt högre skyddsnivå, den så kallade missbruksregeln genom vilken enklare hanteringsregler gäller för personuppgifter i ostrukturerat material försvinner, strängare syn på frågan om vad som betraktas som känsliga personuppgifter, tydligare regler för att behandling av personuppgifter ska vara uttryckligen ändamålsbaserad, utförligare reglering för utformning av individuella samtycken vid insamlingen av personuppgifter samt utökad tillsyn och strängare personuppgifter. Att bryta mot förordningen kommer också att vara förenat med höga viten.

I Sverige har flera utredningar arbetat med frågan av implementeringen av Dataskyddsförordningen och i maj 2017 meddelade regeringens utredare sitt förslag till ny Dataskyddslag⁶²⁴, som skulle komma att ersätta Personuppgiftslagen. Utöver denna utredning har regeringen tillsatt en särskild utredare som ska behandla frågan om Dataskyddsförordningens konsekvenser för forskning och viss biblioteksverksamhet.⁶²⁵

De juridiska frågorna kring å ena sidan upphovsrätt och i andra sidan dataskydd kommer i framtidens praktiska biblioteksverksamhet vara tätt förbundna. Framtida reformförslag på upphovsrättens område i syfte att underlätta för en modern och ändamålsenlig biblioteksverksamhet i Sverige bör således beakta också dataskyddsperspektivet.

SAMMANFATTNING (AVSNITT 10)

Avsnitten ovan har försökt att ge en allsidig bild av de olika juridiska aspekter som är potentiellt problematiska när det gäller att facilitera optimala förutsättningar för framtidens bibliotek. Givet den stora betydelse som digital information kommer att ha som resurs i samhället framöver är det inte alls troligt att biblioteks roll i en digital snarare än analog tidsålder är överspelad. Däremot kommer rollen sannolikt att förändras. För detta behöver den nationella biblioteksverksamheten också goda juridiska förutsättningar.

624. Ny Dataskyddslag SOU 2017:39: <http://www.regeringen.se/49a184/contentassets/e98119b4c08d4d60a0a2d0878990d5ec/ny-dataskyddslag-sou-201739>

625. Direktiv. Statens Offentliga Utredningar SOU 2016:65 Personuppgiftsbehandling för forskningsändamål. <http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2016/07/reglering-av-personuppgiftsbehandling-for-forskningsandamal/>

- Av det ovanstående framgår att EU är i färd med att på unionsnivå reglera några av de upphovsrättsliga utmaningar som inte minst biblioteken som informationsförsörjare och informationsförmedlare med anledning av digitaliseringen står inför.
- EU:s pågående Digital Single Market reform och det upphovsrättsliga direktiv med samma namn som sommaren 2017 behandlas i Europaparlament och EU:s ministerråd innehåller lösningar på några av de frågor Europas och således också Sveriges bibliotek står inför i en förändrad framtid.
- Frågan om hur upphovsrättsliga verk i bibliotekens samlingar ska kunna bevaras, digitaliseras och tillgängliggöras adresseras i det nya EU-direktivet.
- Detsamma gäller frågan om så kallat utgångna verk (Out-of-Commerce works) som förväntas få en lösning genom en lagstiftningsmekanism liknande den avtalslicens som sedan länge använts i Skandinavien.
- Särskilt välkommet är att EU-kommissionen tar ett initiativ för att juridiskt underlätta för nya tekniker som text- och datautvinning för att genomsöka och beforska bibliotekens material.
- Frågan om så kallade anonyma eller föräldralösa verk adresseras inte i det nya EU-direktivet men det får ändå antas vara rimlig att Kommissionen i närtid återkommer till frågan eftersom det nuvarande direktivet för anonyma verk innehåller en bestämmelse om periodisk utvärdering.
- Samtidigt måste det konstateras att flera frågor av avgörande betydelse för framtidens digitala bibliotek inte adresseras i den pågående EU-gemensamma upphovsrättsreformen. Framför allt gäller detta frågan om att digitalt tillgängliggöra verk ur bibliotekens samlingar.
- Frågan om den juridiska hanteringen av e-bokslån har fått viss vägledning av praxis i EU-domstolen som konstaterar att Uthyrnings- och utlåningsdirektivet är tillämpligt också på digitala e-bokslån men frågan om så kallad digital uttömning liksom andra, och nationella, aspekter av e-bokslånen bör kodifieras genom lagstiftning.
- Ett annat område i behov av rättslig reform är frågan om digital fjärraccess mellan bibliotek. Det är av demokratisk betydelse att den regionala informationsförsörjningen är jämlik i hela landet. Bibliotekets upphovsrättsliga möjligheter att mellan varandra dela material bör därför utredas.
- Då ett nytt upphovsrättsligt EU-direktiv kan förväntas innebära ändringar i den svenska upphovsrättslagen vid en direktivimple-

mentering 2018 är detta också ett utmärkt tillfälle att reformera också delar av upphovsrättslagstiftningen som är nationellt specifika. Vid sådana reformer är det brukligt att väga för och nackdelar med avtalslicenslösningar gentemot lösningar genom upphovsrättslig undantagslagstiftning.

- Slutligen innebär nya digitala och internationella förhållanden liksom den högre utbildningen och forskningens fokus på öppen vetenskap och öppen tillgång ett utökat behov av juridisk kompetens och juridisk rådgivning vid biblioteken. Idag förlitar sig de flesta av landets bibliotek på moderorganisationernas juristkompetens som i många fall kan vara obefintlig. Här bör utredas gör det nationellt kan ges utökad vägledning för landets bibliotek i form av juridisk kompetensförsörjning och samverkan, exempelvis i Kungliga bibliotekets regi. Det är dock rimligt att anta inte bara att landets bibliotekarier kommer att behöva fortbildas i juridiska frågor, det är också rimligt att anta att fler jurister kommer att behöva engageras vid landets större bibliotek. ♦

**Let us
welcome
controversial
books and
controversial
authors**

JOHN F KENNEDY

KAPITEL 14

Lever de svenska biblioteken upp till Bibliotekslagen?

Eva Enarson, Erik Fichtelius, Krister Hansson,
Jesper Klein, Christina Persson

En del av omvärldsarbetet inför formulerandet av en nationell biblioteksstrategi är att försöka analysera i vilken grad det svenska biblioteksväsendet lever upp till krav, målsättningar och visioner i Bibliotekslagen.

Med stöd i de artiklar vi fått in till denna rapport, studiebesök, samtal, tidigare publicerade lägesrapporter och andra studier gör här sekretariatet för den nationella biblioteksstrategin en genomgång paragraf för paragraf av den aktuella lagstiftningen. Svensk Biblioteks-förenings genomgång av lagstiftningen och dess förarbeten har varit en inspirationskälla.⁶²⁶

Detta är tänkt som en inledning till en dialog om vad som bör ingå i en nationell strategi och om det eventuellt behövs justeringar i lagen. På detta stadium avser inte utredningen att komma med några förslag, men vi vill däremot peka på utvecklingsområden och olika möjliga handlingsvägar, som grund för en bredare diskussion.

Vårt tillvägagångssätt är att till varje lagparagraf peka ut några frågeställningar och resonera kring olika handlingsvägar. Vi gör det paragraf för paragraf i bibliotekslagen, med den återkommande formuleringen **frågan kan ställas**.

626. Svensk Biblioteks-förening. För det demokratiska samhällets utveckling: Bibliotekslagen enligt lagstiftaren. 2015.

TILLÄMPNINGSSOMRÅDE

1 §: I denna lag finns bestämmelser om det allmänna biblioteksväsendet. Det allmänna biblioteksväsendet består av all offentligt finansierad biblioteksverksamhet och utgörs av:

- 1. folkbibliotek,*
- 2. skolbibliotek,*
- 3. regional biblioteksverksamhet,*
- 4. högskolebibliotek,*
- 5. lånecentraler och,*
- 6. övrig offentligt finansierad biblioteksverksamhet⁶²⁷”.*

Totalt består de offentligt finansierade biblioteken av 2 239 bemannade verksamheter enligt den nationella biblioteksstatistiken⁶²⁸. En siffra i underkant då t ex skolbibliotek med bemanning på mindre än 20 timmar inte räknas in i statistiken.

De specificerade biblioteksverksamheterna har fått egna paragrafer i lagen. ”Det är enligt regeringens uppfattning naturligt att en uppräkningslista av detta slag behöver begränsas; bestämmelsen skulle bli allt för omfattande om samtliga former av offentlig biblioteksverksamhet skulle räknas upp. Urvalet av bibliotekstyper är dock inte på något sätt avsett att återspegla en gradering av de olika bibliotekstyperna. Utgångspunkten är att de bibliotekstyper som anges särskilt bör motsvara de för vilka specifika bestämmelser finns i lagen”.⁶²⁹

”Exempel på de bibliotekstyper som ryms inom ”övriga offentligt finansierade bibliotek” är bland annat nationalbiblioteket (Kungl. biblioteket), myndighetsbibliotek, sjukhusbibliotek, depåbibliotek, folkhögskolebibliotek och olika specialbibliotek⁶³⁰”.

Utredningen av en Nationell biblioteksstrategi anser att **frågan kan ställas** om dessa bibliotekstyper också bör lyftas fram i bibliotekslagens första paragraf. Detta för att markera vikten av hela det allmänna biblioteksväsendets betydelse i det svenska samhället.

I avsaknad av närmare reglering i lagen gör vi här en mer detaljerad genomgång av förutsättningarna för några av ”de övriga” biblioteken.

627. http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801

628. http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2017/05/Rapport_Bibliotek2016.pdf

629. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147), s. 10.

630. Ibid., s. 10.

SPECIALBIBLIOTEK

Specialbiblioteken står för informationsförsörjningen till de anställda vid den egna myndigheten eller organisationen men fungerar i många fall också som en resurs för forskning och högre utbildning som bedrivs inom områden som knyter an till organisationens verksamhet. De flesta är också öppna för allmänheten, men i olika grad.

Inriktningen på verksamheten vid specialbiblioteken varierar och beror på organisationens uppdrag. Då verksamheten utgår från förmedlingen av till största del vetenskapligt baserade informationsresurser till en specialiserad målgrupp liknar arbetsformerna i hög utsträckning den vid universitets- och högskolebiblioteken.

Det största specialbiblioteket är Riksdagsbiblioteket som sorterar under Riksdagsförvaltningen. Det finns även specialbiblioteksverksamhet inom myndigheter och stiftelser som sorterar under regeringen, t. ex. Nordiska Afrikainstitutet och Försvarets materielverk. Inom myndigheter och stiftelser under Kulturdepartementet finns också ett stort antal specialbibliotek, bland annat vid Naturhistoriska riksmuseet och Åttte. Flera av landets Kungliga akademier har tillgängliga specialbibliotek, som Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA) och Svenska Akademien.

Utifrån den offentliga statistiken är det svårt säga något generellt om utvecklingen över tid vad gäller personal eller resurser. Det är stora skillnader mellan olika bibliotek och de flesta har endast någon enstaka anställd, ibland bara på deltid. Riksdagsbiblioteket har 35 anställda.

Generellt kan konstateras att specialbiblioteken vid statliga myndigheter sällan har sitt uppdrag uttryckt i vare sig myndighetsinstruktioner eller andra styrdokument från regeringen. Detsamma gäller specialbiblioteken vid statliga stiftelser där direkta uppdrag saknas i motsvarande dokument, det vill säga i stiftelseurkunder och årliga regeringsbeslut om statens bidrag.

Även specialbibliotek vid myndigheter och statliga stiftelser omfattas av bibliotekslagens allmänna bestämmelser. Det handlar då om de delar som gäller för hela det allmänna biblioteksväsendet, bland annat bestämmelserna om bibliotekens generella ändamål och om prioriterade grupper samt om att avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till varandras förfogande. Några separata bestämmelser för denna bibliotekskategori finns däremot inte.

För att upprätthålla en väl fungerande kunskaps- och informationsförsörjning krävs professionell kompetens i biblioteken. Besparingskrav har ofta drabbat specialbiblioteksverksamhet hårt med minskad tillgänglighet, gallring, omorganisation och ibland nedläggning.

Mindre specialbibliotek har inte alltid råd med de digitala resurser som de till organisationen knutna forskarna eller anställda behöver, vilket kan hindra såväl rekrytering som forskningsprojekt. Effekten blir ojämlik tillgång till digitala vetenskapliga resurser. Detta är en av de frågeställningar som bör prövas framöver, och som generellt måste behandlas med frågan om allmän tillgång till vetenskapliga publikationer.

SJUKHUSBIBLIOTEK

Sjukhusbibliotek som biblioteksform har funnits i drygt hundra år med start i folkbiblioteken och fokus på patienterna. Med tiden och förändrade villkor för sjukvården har uppdraget förskjutits från patient till personal. Dagens sjukhusbibliotek har ofta kombinerade medicinska och patientrelaterade eller helt renodlade medicinska uppdrag från huvudmännen vilka till största delen utgörs av landstingen. Samtidigt kvarstår den vård sökande allmänhetens behov av relevant och evidensbaserad medicinsk information kring de egna diagnoserna⁶³¹. Att googla sina symptom kan vara både kontraproduktivt och farligt, framförallt när det finns djupare kunskap på andra håll.

Sjukhusbibliotekens uppdrag kopplat till kunskaps- och kompetensutveckling, evidens och tillhandahållandet av vetenskapligt material ligger nära special- och myndighetsbibliotekens uppdrag. Där sjukhusbiblioteken har kopplingar till klinisk patientnära forskning finns också beröringspunkter med högskole- och universitetsbibliotek, men även skillnader som kan vara viktiga att belysa.

Landstingen är enligt lag skyldiga att medverka till att det bedrivs klinisk forskning inom hälso- och sjukvården. Detta ska också ske i samverkan med universitet och högskolor. För den medicinska personalen som forskar garanterar oftast en anknytning till ett universitet den tillgång till de vetenskapliga resurser som krävs. Men på sjukhus är det kombinerad forskning och praktik som gäller och bibliotekens uppdrag handlar inte bara om att vara ett forskarstöd utan är mer inriktat på kliniska beslut i vårdprocessen.

De flesta sjukhusbibliotek bedriver någon form av undervisning och har en pedagogisk ambition att lära ut och stötta hälso- och sjukvårdspersonalen i deras informationssökningsprocesser. Det kan handla om regelrätt klassrumsundervisning i medicinska data-

631. Detta enligt patientlagens (2014:821) skrivning om patientens behov av ökat inflytande "... inom hälso- och sjukvårdsverksamhet stärka och tydliggöra patientens ställning samt till att främja patientens integritet, självbestämmande och delaktighet."

baser, individuell handledning eller samarbeten med andra delar av verksamheten, exempelvis FoU-enheter eller liknande i olika typer av kursupplägg. Till det kan också komma att assistera eller ge support gällande referenshantering. Vid sidan av dessa insatser ökar också arbetet med att inte bara hjälpa personalen att kunna söka och hitta evidens och kunskapsunderlag själva, utan att faktiskt göra sökningarna åt dem, sammanställa litteraturlistor och ta fram artiklarna, allt med hänsyn till hälso- och sjukvårdspersonalens bristande tid för att själva kunna eller hinna med. Det här görs både som enklare och mer komplexa sökuppdrag, HTA (Health Technology Assessment) och systematiska litteraturöversikter.

Några sjukhusbibliotek arbetar också med kliniska bibliotekarier, dvs bibliotekarier som arbetar i vården med att stödja den kliniska beslutsprocessen och tillgodose informationsbehov direkt relaterade till patientomhändertagande. Exempel på arbetsuppgifter kan vara att delta i ronder, utarbeta riktlinjer, genomföra sökuppdrag, delta i patientfallskonferenser, avvikelserapportering eller omvärldsbevaka vid införandet av nya metoder och processer. De kan också stödja patienter och anhöriga med information.

I ljuset av att all vård ska baseras på bästa tillgängliga kunskap är det av yttersta vikt att tillgången till vetenskapen är säkrad även utanför akademien. Eira är sedan 15 år det organ som kan sägas motsvara Bibsamkonsortiet och upphandlar e-tidskrifter och e-resurser centralt för sjukhusbiblioteken i Sverige. Via Eira tillgängliggörs idag ca 1 600 e-tidskrifter, ett antal e-böcker, kunskapsstödet First Consult och Cochrane Library. Utöver detta baspaket finns naturligtvis också lokala prenumerationer och kunskapsstöd tillgängliga i varierande grad, utifrån varje landstings eller kliniks budget och prioritering. Utredningen *Effektiv vård* pekar på att trots relativt god tillgång till kvalitetssäkrade källor så tenderar vårdpersonal ändå att söka fritt på internet efter stöd för kliniska beslut. Man efterlyser att beslutsstöd, journaler och kvalitetsregister integreras.

”Användarna ska snabbt hitta, söva och använda evidensbaserat och kliniskt kunskapsunderlag, som är enkelt tillgängligt, överblickbart och samlat sökbart på ett enda ställe. Detta bör inkludera vetenskapliga kunskapskällor, beslutsstöd, riktlinjer och vårdprogram⁶³².

Även i Vision för e-hälsa 2025 lyfts fram att en grundförutsättning för att nå målen är tillgång till kunskaps- och beslutsstöd som både säkerställer hög kvalitet och samtidigt underlättar vardagen. En viktig

632. Effektiv vård : slutbetänkande SOU-2016:2.

aspekt är ambitionen att tillhandahålla en jämlik vård som då också rimligen kräver tillgång till samma kunskap och evidens.⁶³³

Dagens situation innebär en delvis lik men också olik tillgång till kunskap och information inom landstingen. Sjukhusbiblioteken i Sverige idag har olika resurser när det gäller databaser, prenumerationer, bibliotekspersonal etc. Det är skillnad för de vårdanställda vilka verktyg de har tillgång till, beroende på var de befinner sig och ibland beroende på hur organisationen är uppbyggd gällande exempelvis privata vårdgivare. Det saknas en samordning, vilket gör det svårt att få en överblick, även om sjukhusbiblioteken är mycket aktiva i nätverksarbeten både inom chefsgruppen och i Eira-samarbetet.

Beroende på huvudman och uppdrag är sjukhusbiblioteken också oftast begränsade i vilken service man kan erbjuda hälso- och sjukvårdspersonal. Sjuksköterskor anställda inom kommunen har inte tillgång till samma resurser som de vid sjukhusen på grund av avtalsfrågor och personalen inom socialtjänsten saknar också oftast både tillgång till e-resurser och står utan stöd i informationssökningsprocesser.

”Effektiv vård” förordar att ett nationellt hälsobibliotek ska inrättas enligt norsk modell.

”En nationell tillgång till hälsobiblioteket förenklar också möjliga frågor om hur till exempel privata vårdgivare, statliga myndigheter, universitet och högskolor eller andra organisationer ska kunna få tillgång till hälsobiblioteket.

Utredningen föreslår att Hälsobiblioteket bör delfinansieras av regeringen och även helt eller delvis göras tillgängligt för medborgarna. En informerad patient har större chans att vara delaktig i vården och upplever ett större inflytande över sin hälsa vilket också innebär vinster för vårdens effektivitet. Det är också något som lyfts fram i SKLs positionspapper om klinisk forskning, där patienten benämns som en medskapare i klinisk forskning.⁶³⁴

Viktigt att tänka på är att även om ett nationellt hälsobibliotek skulle skapa goda förutsättningar för gemensam tillgång till e-resurser så leder det inte självklart till en förbättrad hälso- och sjukvård. Att kunskap och evidens är tillgängligt betyder inte med självklarhet att den används och implementeras. Det kommer att behövas kvalificerad bibliotekskompetens, pedagogisk förmåga och ett systematiskt arbete från sjukhusbibliotekens sida för att säkerställa att verktygen är kända

633. <http://www.regeringen.se/informationsmaterial/2016/04/vision-e-halsa-2025>

634. <https://skl.se.Positionspapper+klinisk+forskning+SKL.pdf>

och kan användas. Dessutom behöver det arbetet ske nära dem som ska efterfråga och följa upp resultat inom vården.

Sjukhusbibliotekens position kan ytterligare stärkas av att landstingen gemensamt strävar efter att vara en akademisk och lärande miljö i *kombination* med den patientnära praktiken. Sjukhusbibliotekens uppdrag är redan idag att stötta i båda processerna och borde ses som en viktig medspelare i organisationen och kulturen.

☞ *Det viktiga är kulturen och känslan av att vara och en ingår i ett akademiskt system. Den känslan är viktig för att skapa en arbetsmiljö som är positiv till evidens och introduktion av nya metoder och nya arbetsätt.*⁶³⁵

Frågan kan ställas vems uppdrag det är att säkerställa bästa tillgång till forskningsresultat och information för den medicinska personal som inte tillhör en etablerad forskningsmiljö. Varför ska patienter som besöker vårdinrättningar med skilda huvudmän möta medicinsk expertis med helt olika tillgång till aktuell forskning?

Utredningen *Effektiv vård* lade fram sitt slutbetänkande i januari 2016. Utredningen förordar bland annat en starkare nationell styrning, och har remissbehandlats. Här finns en aktuell statlig utredning med förslag som också är relevanta för biblioteksväsendet och sjukhusbiblioteken.

Patienter på sjukhus behöver tillgång till vederhäftig kunskap om den egna diagnosen och behandling utöver vad man kan googla sig fram till. Men behovet av litteratur och information i övrigt är stor även för dem som vårdas på sjukhus.

FÄNGELSEBIBLIOTEK

Personal inom kriminalvården har samma behov som medicinsk personal att ha tillgång till aktuell forskning. Detta är en likvärdighetsfråga som återkommer inom många sektorer.

För de intagna finns en annan likvärdighetsfråga kring tillgång till litteratur. För något år sedan genomfördes en kartläggning av biblioteksverksamheten av Kriminalvården. I utredningens direktiv hette det att: "Biblioteksverksamheten på anstalter och häkten uppfyller inte de krav på enhetlig verksamhet som en myndighet kräver. Mot bakgrund av detta beslutade dåvarande Informations- och Klientenheten under 2014 att kriminalvården behövde genomföra en intern utredning gällande kriminalvårdens framtida biblioteks-

635. Kunskapsbaserad och jämlik vård : förutsättningar för en lärande hälso- och sjukvård. SOU 2017:48.

verksamhet gentemot klienter. Biblioteksverksamheten på anstalter och häkten ser idag väldigt olika ut och utredningens huvudsakliga syfte är att kartlägga biblioteksverksamheten på anstalter/häkten vilket i sin tur ska leda fram till en mer enhetlig och kvalitetssäkrad verksamhet”.⁶³⁶ Lo Ek, då bibliotekarie i Norrköping, fick i uppgift att utreda Kriminalvårdens bibliotek för klienter.

Variationen av bibliotek och dess utbud är stor inom myndighetens anstalter och häkten. Det kan handla om någon hyllmeter skänkta böcker på en enhet, till hela bibliotek med anställda bibliotekarier på andra ställen. Det vanligaste är att Kriminalvårdens enheter har avtal med det lokala folkbiblioteket.

”På frågan om vad biblioteket betyder inom kriminalvården svarar en klient att ett besök i biblioteket gör att det känns som att man är på rymmen. Biblioteket blir ett viktigt avbrott i häktes- och anstaltsmiljön och blir ett välbehövligt fönster till en annan verklighet och klientens kommentar visar på en av alla funktioner som fängelsebiblioteken har.”⁶³⁷

Kartläggningen pekade på att det ser mycket olika ut över landet, att det är svårt att formulera avtal mellan anstalter och folkbibliotek, att behoven av digitala tjänster ses över, att förbättra servicen på andra språk än svenska och kravet på en enhetlig och kvalitetssäkrad biblioteksverksamhet.

Varken i fängelselagen (2010:610) eller häkteslagen (2010:611) nämns något om biblioteksverksamheten. Detta kan jämföras med den finska fängelselagen (767/2005) där det står att i ett fängelse ska antingen finnas ett bibliotek eller också ska fångarna ges möjlighet att använda allmänna bibliotekstjänster. Fängelsebiblioteket ska samarbeta med allmänna bibliotek, och dess verksamhet ska överensstämma med verksamhetsprinciperna för allmänna bibliotek.

I Kriminalvårdens föreskrifter och råd för häkte och fängelse heter det att: ”En intagen ska ges möjlighet att ta del av ett varierat utbud av litteratur och samhällsinformation”⁶³⁸.

Sedan kartläggningen gjordes har det funnits en ambition hos Kriminalvården att förbättra bibliotekssituationen på anstalter och häkten och arbetet med detta pågår. Som en del av det livslånga lärandet, som också gäller de intagna, ska enligt Arbetsordning för Kriminalvården ”vid varje anstalt finnas ett Lärcentrum för vuxenutbildning. Sektionen för vuxenutbildning ansvarar för Lärcentrums

636. Ek, L (2014), s.3.

637. Ek, L. (2014), s.6.

638. FARK Häkte, 2 kap. 10§, FARK Fängelse, 4 kap. 4§.

verksamhet och personal samt för den studie- och yrkesvägledning som ska erbjudas klienter i anstalt och häkte".⁶³⁹

Frågan kan ställas hur kriminalvården lever upp till bibliotekslagens krav att alla ska ha tillgång bibliotek. Vilka möjligheter följer av att landets fängelser har en enda huvudman?

FOLKHÖGSKOLEBIBLIOTEK

Liksom sjukhus- och fängelsebibliotek ska folkhögskolebiblioteken serva två grupper, i detta fall lärare och elever. Det finns idag över 150 folkhögskolor och av dessa drivs mer än två tredjedelar av folkrörelser eller organisationer. Ett 40-tal drivs av regioner/landsting och en är i kommunal regi. Antalet har ökat sedan början på 90-talet med närmare 30 stycken.⁶⁴⁰

Andreas Fejes lyfter i sin artikel i denna omvärldsrappport fram den ökande andelen utlandsfödda både inom den kommunala vuxenutbildningen och inom folkhögskolorna. Men han pekar även på en kraftig ökning av deltagare med olika slag av funktionsnedsättning vid folkhögskolornas kurser, inte minst personer med olika neuropsykiatriska diagnoser.

”*Andelen deltagare med funktionsnedsättning av olika slag, inom folkhögskolans allmänna kurs, dvs. den kurs som ger behörighet att söka vidare till högre utbildning, har ökat från 18 procent 1997 till 33 procent 2013.*”⁶⁴¹

Fejes menar att ”lärarna behöver redskap för att hantera en så diversifierad grupp elever. Nu är detta i sig inget nytt, dvs. vad som karakteriserar vuxenutbildningen och folkhögskolan är bland annat att läraren just möter en grupp av elever och deltagare som har mycket olika erfarenhet, och har olika livssituationer, på ett sätt som inte i lika stor grad är fallet inom grund- och gymnasieskolan. Men idag tycks gruppen elever och deltagare vara mer diversifierad än någonsin, åtminstone vad gäller andel födda utomlands, och antalet elever och deltagare med funktionsnedsättning”⁶⁴².

Lärarna behöver men saknar tillgång till elektronisk litteratur som ofta finns på forskningsbibliotek. ”Därmed kan det vara klokt att se

639. https://www.kriminalvarden.se/globalassets/om_oss/styrdokument/arbetsordning_huvuddokumentbilagor_150701.pdf, s. 72.

640. Folkbildningsrådets verksamhetsberättelse 2016.

641. Fejes, A. Biblioteken och det livslånga lärandet.

642. Ibid.

över på vilket sätt lärare kan få tillgång till aktuell forskning, både i tryckt och elektronisk form”.⁶⁴³

Vissa folkhögskolor har egna bibliotek. Enligt den senaste nationella biblioteksstatistiken finns det fem offentligt finansierade folkhögskolor som har ett bemannat bibliotek. Men då bibliotek inte alltid finns tillgänglig vid komvuxenheter eller folkhögskolor kan folkbiblioteket bli extra viktigt för denna målgrupp. För vissa individer, kanske det enda tillgängliga biblioteket i direkt närhet till studierna.

”*Samtidigt finns behov att de bibliotek som är tillgängliga för elever och deltagare, har målgruppsanpassad litteratur. Det handlar inte bara om att det finns böcker tillgängliga som används i undervisningen, utan också om litteratur som är tillgänglig för elever och deltagare med olika behov. De kan handla om litteratur på olika språk, olika svårighetsgrad, litteratur i ljudformat etc.*”⁶⁴⁴

Folkhögskolornas elever tillhör i stor och växande grad bibliotekslagens prioriterade grupper. **Frågan kan ställas** hur folkhögskolornas biblioteksverksamhet kan stärkas eller regleras för att möta dessa elevers behov.

ÄNDAMÅL

2 §: Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt. Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla.

Denna paragraf i bibliotekslagen formulerar grunduppdraget för samtliga bibliotek i det allmänna biblioteksväsendet i Sverige. Detta grunduppdrag ska följaktligen gälla *samtliga bibliotekstyper*. Formuleringen knyter an till hur bibliotekens grunduppdrag uttrycks i internationella sammanhang.⁶⁴⁵

Det är upp till varje bibliotek att tolka hur lagparagrafen ska över sättas till praktisk verksamhet. Hur ska till exempel ett forskningsbibliotek på en teknisk högskola tolka uppdraget att främja ”kulturell verksamhet i övrigt”? Får ett sådant bibliotek överhuvudtaget legi-

643. Ibid.

644. Ibid.

645. Svensk Biblioteksörening. För det demokratiska samhällets utveckling: Bibliotekslagen enligt lagstiftaren. 2015.

timitet och förtroende från sin huvudman om man använder budgetmedel till att arrangera kulturprogram? Trots lagens förarbeten samt flera försök att beskriva lagens intentioner så är det varje biblioteks huvudman och lokalt utformade mål som till sist styr den praktiska tillämpningen av lagen, och därmed uttolkningen. Det finns flera begrepp i bibliotekslagens § 2 som ger upphov till olika tolkningar med frågeställningar som t ex: Vad är bildning? eller vad är kulturell verksamhet i övrigt?

Måste alla bibliotek göra allt eller kan man genom samverkan, samarbete och samordning uppfylla lagens mening, tillsammans? Det allmänna biblioteksväsendet i Sverige har alla möjligheter att samverka och därmed betraktas som i flera hänseenden *ett* sammanhängande bibliotekssystem. I lagens förarbeten framgår att samtliga ändamål i bibliotekslagen inte nödvändigtvis måste gälla i samma utsträckning för samtliga bibliotekstyper. Att främja forskning och utbildning är naturligtvis ett mer självklart ändamål för utbildningsbiblioteken (högskolebibliotek och skolbibliotek) än för folkbibliotek. I en kommun där det endast finns folkbibliotek kan denna bibliotekstyp vara en nödvändig resurs för att distansstudenter och till exempel medicinsk personal på den lokala vårdcentralen ska få tillgång till forskningsresultat och studielitteratur. För att uppnå en likvärdig biblioteksverksamhet för alla krävs i dessa fall liksom i andra fall samarbete mellan biblioteken, även utbildningsbiblioteken.

Att biblioteken ska bidra till fri åsiktsbildning innebär enligt lagstiftaren att de ska inta en neutral hållning i förhållande till den information som tillhandahålls och även i övrig verksamhet understödja ett fritt meningsutbyte. Mer konkret menar lagstiftaren att detta innebär att biblioteksverksamheten ska präglas av öppenhet för olika perspektiv. Yttrandefrihet är den grund som den fria åsiktsbildningen vilar på.⁶⁴⁶

Det första stycket i den andra paragrafen lägger grund för en stark identitet för det allmänna biblioteksväsendet. Biblioteken ges i ändamålsparagrafen ett betydelsefullt samhällsuppdrag. Bibliotekens kunskapsområde att värdera information samt förmedla källkritiska förhållningssätt blir alltmer avgörande. Den biblioteks- och informationsvetenskapliga kunskapen som är grunden i bibliotekens professionella kompetens måste hållas aktuell och vara relevant.

Frågan som kan ställas är om biblioteken klarar den kontinuerliga kompetensutveckling som krävs i ett informationssamhälle i ständig förändring? En förutsättning för detta är att de biblioteks- och in-

646. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

formationsvetenskapliga utbildningarna vid landets högskolor äger tillräckliga resurser och vetenskaplig kompetens i tillräcklig omfattning för att kunna stödja och försörja biblioteken med relevant och ny kompetens.

Inom främst folkbiblioteken skapar § 2 av och till konflikter kopplat till medieurval. Det gäller inte minst inom barnlitteraturområdet där man t ex ställer sig frågor om vissa titlar som kan uppfattas vara kränkande för människor har sin plats i folkbibliotekens samlingar. Bibliotekens uppdrag att verka för fri åsiktsbildning ställs här mot beslut om att vissa titlar inte köps in till biblioteken. Justitieombudsmannen har påpekat nödvändigheten av likabehandling. Kan det anses vara likabehandling när biblioteket i en kommun väljer att köpa in och därmed ge tillgång till dessa titlar medan man i en annan kommun avstår av nämnda skäl? Att använda fjärrlånesystemet som en kompensation för att ett bibliotek medvetet har avstått från inköp kan i sådana här fall ifrågasättas. Beslutet att avstå från vissa titlar på grund av att innehållet kan anses vara stötande för några enskilda personer eller grupper kan ses som en form av hinder för den fria åsiktsbildningen.

I två mycket aktuella och skarpt formulerade fällande beslut slår JO fast att "så länge ett yttrande inte är brottsligt finns det inte något utrymme för ett folkbibliotek att ta hänsyn till de värderingar och åsikter som förs fram. Ett urval som sker på sådan grund står i direkt strid med bibliotekslagens krav på allsidighet och fri åsiktsbildning och är inte heller förenligt med objektivitetsprincipen i 1 kap. 9 § regeringsformen".⁶⁴⁷

Paragrafens andra stycke formulerar vad biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja. Här poängteras särskilt litteraturens ställning. Med litteratur menas texter i vid bemärkelse, alltså både fack- och skönlitteratur oavsett tekniskt format. Lagstiftaren menar att det skrivna ordet har en grundläggande betydelse för det demokratiska samtalet, för utbildning och forskning och för kulturell verksamhet.⁶⁴⁸ Biblioteken har därför anledning att, inte minst utifrån formuleringen "kulturell verksamhet i övrigt" göra det vidgade textbegreppet till sitt eget och tolka bibliotekslagen utifrån detta.

Några av de ändamål som biblioteken ska främja är bildning, upplysning, utbildning och forskning. I bibliotekslagen ligger här den implicita innebörden i att uppdraget för det allmänna biblioteksväsendet är bredare än att enbart stödja det formella lärandet. Även

647. JO 2017-06-28 Dnr 4650-2016, 2654-2016.

648. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

informellt och icke-formellt lärande ingår. Biblioteken får på det viset ett folkbildande uppdrag i det livslånga lärandet så som det bland annat utvecklas i Andreas Fejes omvärldsanalys i denna skrift⁶⁴⁹. Folkbildning är en del i folkbibliotekens grund och tradition och ett folkbildande uppdrag kan idag också innefatta pedagogiska insatser som bidrar till digital inkludering och delaktighet.

Åsikterna om vad som är "bildning" går isär. På ett bibliotek kan man t ex fastna i diskussioner om det finns något specifikt innehåll i det som kallas bildning och på andra bibliotek kan man diskutera om populärkultur är bildning. Diskussionen ligger nära de frågeställningar som förekommit om olika litterära kanoner och om det finns en sorts bildning som bör framhållas framför annan. Det är intressant att lagstiftaren undvikit ordet information till förmån för ordet upplysning. Upplysning är ett ord som kan ge konnotationer till en viss förutbestämd upplysning som ges från en avsändare med viss förmodad auktoritet till en mindre upplyst person. Detta kan jämföras med uppdraget hos en missionär och associationen till propaganda ligger nära. Samtidigt kan ordet upplysning också associeras till tanken om en upplyst medborgare, alltså en kunnig och bildad person.

Det är en kärnuppgift för en bibliotekarie att vägleda i de digitala såväl som i de fysiska informationsmängderna. För att biblioteket och bibliotekarien då ska leva upp till uppdraget att inta en neutral hållning krävs tydlighet med att upplysning inte ska sammanblandas med propaganda eller ett missionerande förhållnings sätt. Biblioteken ska kunna visa hur man söker, värderar och förhåller sig källkritisk till information.

Biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla. Den avslutande meningen i bibliotekslagens andra paragraf innehåller det ibland problematiska ordet "alla". Folkbiblioteken i Sverige är öppna och välkomnar "alla". "Alla" ska trivas och få tillgång till det som de efterfrågar av biblioteken. Folkbiblioteken beskrivs som mötesplatser och samhällets vardagsrum. Av och till uppstår konflikter mellan olika målgrupper och mellan olika gruppers behov i bibliotekslokalerna. Priset för öppna lokaler, med en inbjudande miljö och ett intressant innehåll är att "alla" kan komma in, men "alla" passar inte alltid in. Idag har inte alla tillgång till biblioteksverksamhet, och inte heller en likvärdig biblioteksverksamhet. Biblioteksverksamhet utformas på olika vis utifrån målgrupp och uppdrag. Det finns dock inga mått eller normer som anger vad som kan anses vara en tillräckligt god biblioteksverksamhet i specifika fall. Bibliotekslagen pekar i senare paragrafer

649. Fejes, Andreas. Biblioteken och det livslånga lärandet, 2017.

ut prioriteringar som ska göras. Därför kan målkonflikter uppstå när lagens text ska överföras i praktisk handling. "Alla" ställs mot "vissa". Ordet alla är problematiskt i en lag som också gör prioriteringar.

Om vi prövar att konkretisera begreppet "alla" **kan frågan ställas** hur detta skulle kunna gå till? Skulle några exempel kunna vara följande:

- Alla ska ha tillgång till mediearkiv på biblioteken.
- Alla ska få del av digitaliseringen.
- Alla har rätt till litteratur på de nationella minoritetsspråken.
- Alla har rätt att förstå de digitala verktygen och den digitala verkligheten.
- Alla har rätt till kunskap och information på sitt modersmål och på svenska de kan förstå utifrån sina egna förutsättningar.
- Alla har rätt till kunskap oavsett funktionsnedsättning.
- Alla har rätt till bibliotek även om de bor långt ifrån.
- Alla har rätt till forskningsresultaten.
- Alla barn har rätt till läsning.
- Alla har rätt till biblioteksverksamhet i skolan.
- Alla har rätt till kunskap om sin egen kropp.

Frågan kan ställas: om ändamålsparagrafen behöver förtydligas i lag eller strategi? Hur tar vi oss från ord till handling?

ANSVARSFÖRDELNING

Paragraf 3 §

Kommenteras senare i anslutning till § 14–16.

PRIORITERADE GRUPPER

Paragraf 4 § – 5 §

Bibliotekslagens fjärde och femte paragrafer hänger ihop under den gemensamma rubriken: Prioriterade grupper. Paragraferna behandlar allas rätt till biblioteksverksamheten och bibliotekens innehåll. Paragraferna betonar att biblioteken ska ägna särskild uppmärksamhet till vissa utpekade grupper och medier, vilket i praktiken borde betyda en prioritering eller i vilket fall att dessa gruppers särskilda behov inte glöms bort eller minimeras i biblioteksverksamheten. Här kan dilemman uppstå när vissa grupper och särskilda medier

ska prioriteras trots att verksamheten också ska vända sig till "alla". Grunden till lagens prioritering i dessa paragrafer är att den gäller för grupper som kan möta hinder att ta del av medier och information.

4 §: Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska ägna särskild uppmärksamhet åt personer med funktionsnedsättning, bland annat genom att utifrån deras olika behov och förutsättningar erbjuda litteratur och tekniska hjälpmedel för att kunna ta del av information.

Denna paragraf i bibliotekslagen bottenar i FN-konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning som gäller i Sverige sedan 2009. Personer med funktionsnedsättning är en stor grupp i samhället, en vanlig siffra är 20 procent av befolkningen. Inom detta stora och heterogena begrepp förekommer allt från nedsatt rörelseförmåga, nedsatt syn eller hörsel till kognitiva och psykiska funktionsnedsättningar. De funktionsnedsättningar som leder till svårigheter att läsa tryckt text har starka kopplingar till bibliotekens grunduppdrag att främja läsning och att finnas till för alla. Gruppen personer med läsnedsättning brukar bedömas till 6 procent av befolkningen, men många människor har svårigheter att läsa- och skriva av andra skäl än funktionsnedsättningar och gruppen personer med läs- och skrivsvårigheter bedöms uppgå till 20 procent.⁶⁵⁰

Tillgängligheten för personer med funktionsnedsättningar på biblioteken kan brytas ned i tre huvudfrågor.

1. Fysiskt tillgängliga lokaler
2. Utbildad personal som har kunskap om olika funktionsnedsättningar
3. Tillgång till medietyper och teknik som personer med läsnedsättningar behöver för att kunna ta till sig information

Enkelt beskrivet fördelas ansvaret för dessa tre frågor enligt följande: Frågan om tillgängliga lokaler hanteras i dagsläget främst på lokal nivå hos biblioteken. Ansvaret för kompetensutveckling samt att erbjuda medietyper och teknik fördelas mellan biblioteken i hela det allmänna biblioteksväsendet samt den statliga Myndigheten för tillgängliga medier (MTM) som har särskilda utpekade uppdrag på området.

MTM ska arbeta för att alla ska ha tillgång till litteratur och samhällsinformation utifrån vars och ens förutsättningar oavsett läsförmåga eller funktionsnedsättning. Myndigheten har bland annat till uppgift att i samverkan med bibliotek och skolor i landet arbeta för att personer med funktionsnedsättning ska få tillgång till sådana exemplar av

650. Se Jesper Klein om tillgängliga medier i denna rapport.

litterära verk som de behöver för att kunna ta del av verken samt tillgängliggöra lättläst litteratur.⁶⁵¹

Tillgängligheten till bibliotekens lokaler samt personal som har utbildning och bedriver aktiv kompetensutveckling kring funktionshinder och tillgänglighet är nödvändiga förutsättningar för att biblioteken ska leva upp till §4 i bibliotekslagen. Den svenska talboksmodellen, att samtliga bibliotek lånar ut tillgängliga medier och möter personer med funktionsnedsättning i vardagen, utgör en stark grund att bygga vidare på. Samverkan mellan biblioteken och MTM är en grundpelare i denna modell. De bemannade skolbiblioteken bidrar numera starkt kring spridandet av kunskap om tillgängliga medier inom skolan. Internationellt har biblioteken i flera länder inspirerats av den svenska modellen och på senare år byggt upp en starkare samverkan mellan lokala folkbibliotek och de verksamheter som riktas specifikt till personer med läsnedsättning. Detta sker just nu ibland annat Finland, Frankrike och Kanada.

Den del av medieförsörjningen inom det allmänna biblioteksväsendet som riktar sig specifikt till personer med funktionsnedsättning grundas till stor del på § 17 i Upphovsrättslagen.⁶⁵² Denna undantagsparagraf ger vissa bibliotek och andra institutioner tillstånd att producera och låna ut talboksversioner av upphovsrättsskyddade verk. Den offentligt finansierade verksamhet som finns i Sverige och som bygger på denna lagstiftning har rötter sedan 1950-talet och den har lett till att tillgången till medier för personer med läsnedsättning är god på biblioteken i Sverige. Det finns cirka 120 tusen tillgängliga böcker i den nationella samlingen av talböcker, punktskrift och andra tillgängliga medier hos MTM. Utlåningen av talböcker utgör cirka 3 procent av bibliotekens totala utlåning av böcker. Sedan verksamheten började digitaliseras har utlåning av talböcker digitalt via tjänsten Legimus gått om fysiska talbokslån på biblioteken men en omfattande verksamhet med fysisk utlåning finns fortfarande kvar. Under 2016 hjälpte biblioteken nästan trettio tusen nya låntagare att registrera sig till Legimus.

Den allmänna teknikutvecklingen går mot att de hjälpmedel som personer med funktionsnedsättning behöver allt mer byggs in som mjukvarulösningar i vanliga elektronikplattformar: Troligen kommer behoven av att biblioteken tillhandahåller särskilda mjukvaruhjälpmedel på sikt att minska på grund av denna utveckling.

651. Förordning (2010:769) med instruktion för Myndigheten för tillgängliga medier.

652. Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk.

I takt med att bokläsandet digitaliseras och att allt fler titlar publiceras som e-böcker och ljudböcker förbättras förutsättningarna att personer med läsnedsättning kan ta del av böcker digitalt utan att behöva söka sig till särlösningar som talböcker och punktskriftsböcker. För att de digitala bibliotekstjänsterna i landet ska kunna bli riktigt inkluderande och universellt utformade behöver biblioteken arbeta aktivt framåt med frågan. Framförallt behöver det ställas tydligare krav på leverantörerna av digitala böcker. Tillgängligheten och användbarheten i de digitala tjänsterna som OPACar eller appar behöver ses över och byggas in från i början i all nyutveckling.

Utbudet av medier på teckenspråk⁶⁵³ på biblioteken är i dagsläget litet och enligt MTM är utlåningen av teckenspråkiga böcker i Legimus nästan obefintlig. I rapporten *Tid för teckenspråk*⁶⁵⁴ redogjorde MTM för behoven och föreslog förstärkta ekonomiska resurser till produktion av teckenspråkig litteratur. Detta har dock ännu inte realiserats.

Frågan kan ställas hur bibliotekens kompetens och utveckling av tekniska lösningar kan garanteras långsiktigt så att personer med läsnedsättningar kan bemötas på ett likvärdigt sätt oavsett var och hur de hämtar nödvändigt lässtöd.

§ 5: Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska ägna särskild uppmärksamhet åt de nationella minoriteterna och personer som har annat modersmål än svenska, bland annat genom att erbjuda litteratur på

- de nationella minoritetsspråken
- andra språk än de nationella minoritetsspråken och svenska, och
- lättläst svenska

Sverige har åtagit sig att följa den internationella ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter och stadgan om landsdels- och minoritetsspråk, rättsliga regleringar i språklagen 2009:600 och lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk 2009:724. Bibliotekslagens paragraf fem slår fast att bibliotek särskilt ska uppmärksamma de nationella minoriteterna genom att bland annat erbjuda litteratur på minoritetsspråken. De få utvärderingar som finns av hur folkbiblioteken klarar av uppdraget gentemot de nationella minoriteterna visar bland annat, enligt Kulturrådet, att det finns

653. I dagsläget videoupptagningar. <http://mtm.se/produkter-och-tjanster/litteratur-pa-teckensprak/kort-om-teckenspraklig-litteratur/>

654. <http://mtm.se/contentassets/6808f3093499491b8810c671b0c8fbdf/tidforteckensprakwebb.pdf>

brister.⁶⁵⁵ Det framkommer också i utvärderingarna att det ser mycket olika ut hur skilda bibliotek hanterar uppdraget för de nationella minoriteterna. Sveriges kommuner ser dock befolkningmässigt mycket olika ut och det finns därför förklaringar till att biblioteksverksamheten är olika utformad.

Bibliotekslagen slår fast att biblioteken ska tillhandahålla litteratur på de nationella minoritetsspråken, finska, jiddisch, meänkieli, romani chib och samiska. Det finns vissa svårigheter att tillhandahålla litteratur på de nationella minoritetsspråken. Trots statligt litteraturstöd finns i jämförelse med svenska och med stora invandrarspråk få titlar på flera av de nationella minoritetsspråken.⁶⁵⁶ Folkbibliotekens tradition att köpa medier utifrån den lokala befolkningens språktillhörighet och efterfrågan på vissa författare och ämnen kan bidra till ett mindre utbud. Det gör att biblioteken kan se det som mindre relevant att köpa in litteratur som inte efterfrågas i särskild stor utsträckning. Denna problematik kan hanteras genom ett mediasamarbete där flera bibliotek samarbetar kring t ex en depositionsverksamhet. Ett sådant samarbete kan motverkas och till och med missförstås om det finns en förväntan från olika minoritetsgrupper att större delen av utgivningen på de olika språken ska köpas in och bevaras på alla bibliotek.

Biblioteken ska inte enbart tillhandahålla litteratur på de nationella minoritetsspråken utan mer generellt uppmärksamma de nationella minoriteterna. Detta handlar alltså inte enbart om språken, utan om de berörda minoritetsgrupperna. Detta kan exempelvis mötas i arrangemang och litteraturinköp om de nationella minoritetsfrågorna som gör majoritetsbefolkningen uppmärksam på frågans betydelse. Det kan också vara värdefullt för nya språkliga minoriteter i lokalsamhället att uppmärksamma de nationella minoriteterna och deras bakgrund och kultur. Här kan finnas en positiv identifikation. Att uppmärksamma de nationella minoriteterna i bibliotekens arrangemang och medieinköp kan vara mer effektivt än att tillhandahålla all utgiven litteratur på minoritetsspråken. Detta är särskilt svårt för det lilla biblioteket i en kommun där det inte bor så många personer från de aktuella grupperna. Detta kräver en bättre mediasamverkan.

Idag ligger ansvaret för de nationella minoriteterna hos alla bibliotek och i flera myndigheter. **Frågan kan ställas** om ett förtydligt och samlat ansvar för stöd till biblioteksverksamhet för de nationella

655. Läsförslag i den nationella biblioteksstrategin. Synpunkter från Kulturrådet april 2017.

656. Antalet titlar 2016 på de nationella minoritetsspråken utgör 1,2% av det totala antalet titlar medan titlarna på utländska språk utgör 14 % enligt den nationella biblioteksstatistiken.

minoriteterna kan bidra till en större drivkraft, bättre långsiktighet och kompetensutveckling?

En statlig utredning om de nationella minoriteterna har i ett betänkande sommaren 2017 på flera punkter berört biblioteken och den nationella strategin.⁶⁵⁷

Utredningen påtalar bland annat betydelsen av förebilder från och synlighet för de nationella minoritetsgrupperna inom olika kulturuttryck. Minoritetsperspektivet bör enligt utredningen genomgå stödsystem och verksamheten vid ett antal statliga kulturinstitutioner. Kungliga biblioteket ska ta ett särskilt ansvar inom sitt samordningsuppdrag för biblioteksväsendet samt inom arbetet med den nationella biblioteksstrategin. Utredningen uppmärksammar att Internationella bibliotekets uppdrag idag inte uttalat omfattar de nationella minoritetsspråken samt framhåller det sverigefinska bibliotekets insatser och förslag

Bibliotekslagen fastslår vidare att bibliotek särskilt ska uppmärksamma de personer och grupper som äger ett annat modersmål än svenska. Prioriteringsdilemmat mellan de av lagen här utpekade grupperna och "alla" återkommer här. Likabehandlingsfrågan är ständigt aktuell.

Biblioteksverksamheten och mediasamlingarna för de som läser och har annat modersmål än svenska ser mycket olika ut i biblioteken. Och delvis ska det så vara. De lokala bibliotekens verksamhet ska spegla användarnas behov, men också kunna svara mot mindre gruppers efterfrågan. Samtidigt är resurserna ändliga och efterfrågan och behov måste lösas med mediasamarbete och övriga strukturella stöd. Det är idag svårt för biblioteken att införskaffa medier på de modersmål som många nyanlända talar. Här kan lagen om offentlig upphandling ställa till det och leda till att mindre men pålitliga leverantörer av litteratur på andra språk än svenska utkonkurreras. Resultatet kan bli att den mer specifika och efterfrågade litteraturen på en mängd olika språk inte kan levereras till svenska bibliotek. Reglerna riskerar att leda till att alla bibliotek måste köpa från de upphandlade leverantörer som levererar samma titlar till alla inköpare. Detta är en realitet redan idag. Ett utbyte av depositioner mellan bibliotek kan därmed i praktiken bli meningslöst, när samma begränsade inköp finns överallt. Frågan om hur upphandling av litteratur på andra språk än svenska ska kunna göras på ett tillfredsställande sätt blir allt mer akut.

Bestämmelsen i bibliotekslagen innebär inte att alla bibliotek måste ha litteratur på alla avsedda språk i de egna samlingarna. För att möta

657. Nästa steg. Förslag för en stärkt minoritetspolitik. SOU 2017:60.

användarnas behov kan biblioteken använda sig av fjärrlån i syfte att erbjuda relevant litteratur och information på olika språk. Detta förutsätter ett fungerande fjärrlån och depositionssystem i landet. I detta sammanhang har Internationella biblioteket en nyckelroll, men även de regionala biblioteksverksamheterna kan bidra.

Frågan kan ställas om det Internationella biblioteket klarar av en ökande efterfrågan på medier, katalogiseringsstöd och kompetensstöd.

Dessutom innefattar bestämmelsen i lagen om annat modersmål också det svenska teckenspråket. Det är ofta en utmaning för biblioteken att leva upp till lagens intention att uppmärksamma teckenspråket på ett adekvat och meningsfullt vis.

Lagstiftaren väljer att i paragraf fem även påtala vikten av material på lättläst svenska. PISA-resultaten visar att uppemot en fjärdedel av befolkningen i Sverige har svårigheter att läsa mer komplexa texter.⁶⁵⁸ Denna grupp kan innefatta de personer som har svårt att förstå svenska och är nyanlända i Sverige. Bibliotekslagen påtalar att biblioteken i hela det allmänna biblioteksväsendet därför ska tillhandahålla lättläst litteratur, alltså texter som anpassats språkligt för att vara lätta att läsa och förstå. Den lätt-lästa litteraturen är inte helt enkel att få tag på. LL-böckerna finns i praktiken endast att tillgå på biblioteken, och biblioteken har därför ett stort ansvar. Återigen handlar det om prioriteringar. De inköpande bibliotekariernas dilemma är här liksom i andra fall att inköp står mot inköp då medieinköpsbudgeten är ändlig. För de bibliotekarier som ska arbeta med läsfrämjande aktiviteter kan dilemmat vara ett annat: uppfyller de lätt-lästa böckerna både kravet på lättillgängligt språk och en inspirerande och läsmotiverande berättelse?

FOLKBIBLIOTEK

Paragraf 6 § – 9 §

6 §: Varje kommun ska ha folkbibliotek. Biblioteken ska vara tillgängliga för alla och anpassade till användarnas behov. Folkbibliotekens utbud av medier och tjänster ska präglas av allsidighet och kvalitet.

När folkbiblioteksparagraferna nämns är det ofta bestämmelsen om att varje kommun ska ha folkbibliotek som betonas. Vad lagens konstaterande egentligen betyder är öppet för tolkning. Lagen anger ordet folkbibliotek i enlighet med den grammatiska böjningen i femte

658. Klein, Jesper. Biblioteken och tillgängliga medier/ biblioteken och personer med funktionsnedsättning, 2017.

deklinationen vilket lämnar frågan om antal folkbibliotek öppen. I tider av besparingar kan därför diskussionen om vad paragrafen innebär handla om antal. Räcker det med **ett** folkbibliotek även i en till ytan vidsträckt kommun? I den tidigare versionen av bibliotekslagen stod det just *ett* folkbibliotek vilket ibland tolkades som att det räckte med *ett enda* fysiskt bibliotek.

Är folkbibliotek lika med hus eller är det en verksamhet med utbud av medier och tjänster? Om folkbibliotek mer ska ses som en verksamhet kan ett digitalt folkbibliotek möjligen överta en del av den biblioteksverksamhet som idag erbjuds från ett fysiskt hus.

Vad ett folkbibliotek är definieras alltså inte mer specifikt i lagen. Det finns inte heller några specifika utbildningskrav på den personal som arbetar i biblioteken. Men paragraferna 6 – 9 behandlar de inriktningar och förhållningssätt som folkbiblioteken har att beakta i sitt arbete med utbud och tjänster.

Det är en svår balansgång att lagstifta om en verksamhet som faller under det kommunala självstyret, är politiskt styrd och har ett uppdrag att stå fri och opartisk i ideologiska frågor. Folkbiblioteken har också en friare roll än utbildningsbiblioteken som styrs av en moderorganisation med egna utbildnings- och forskningsmål.

Som Uppsala universitets överbibliotekarie Lars Burman visar i sin artikel i denna rapport sveper kraftiga förändringsvindar över universitetsbiblioteken.⁶⁵⁹ Dessutom är skillnaderna stora och växande mellan folkbibliotek och forskningsbibliotek.

Utbildningsbiblioteken grundar sig på en tradition som kan ses som mer målrationell, medan folkbiblioteken grundar sig på en mer värderationell tradition⁶⁶⁰. Samtidigt som folkbiblioteken ska vara opartiska genom att erbjuda ett brett och allsidigt medieutbud är de genom delar av sin tradition ideologiska institutioner. De bär på ett arv att vara förmedlare av en viss litteratur som kan uppfattas som god och inte vara stötande. Även om olika bibliotekstyper har likartade uppdrag vad gäller att organisera mediasamlingar och aktivt förmedla information och litteratur, så finns det också olikheter som är värda att beakta då biblioteken ska förstås som fenomen.

Fråga kan ställas om bibliotekstyperna ska ha olika bibliotekslagar, separeras mer i lagen, eller om det i bibliotekslagen ska finnas mer hänvisningar till andra adekvata lagrum som t ex kommunallagen, skollagen, högskolelagen och diskrimineringslagen.

659. Burman, Lars. Sju perspektiv på utvecklingen vid universitet och högskolor.

660. Hessler, G. Identitet och förändring – en studie av ett universitetsbibliotek och dess självproduktion, 2003, s 74.

Bibliotekslagen fastslår att folkbiblioteken ska vara tillgängliga för alla och anpassade till användarnas behov. Här återkommer det svår-gripbara ordet "alla" från ändamålsparagrafen. Även om ordet "alla" måste sättas i relation till specifika bibliotekstypers uppdrag så att alla bibliotek inte måste göra allt för alla hela tiden, så ställer ordet "alla" till det i folkbibliotekssammanhang. Folkbibliotekens uppdrag kan visserligen avgränsas mot andra biblioteks, t ex högskolebibliotekens, men det är samtidigt mer diffust och komplext. Ett ständigt återkommande exempel är frågan om kurslitteratur. På högskolebiblioteken kan denna fråga hanteras i nära dialog mellan lärare och studenter. Men på ett folkbibliotek kan frågan bli om en specifik titel på en litteraturlista på en högskolekurs ska köpas in till samlingen. Sker det då för att boken anses ha allmänt intresse, eller blir det i praktiken gratis kurslitteratur? Läromedel i grundskola- och gymnasier är kostnadsfria för eleverna, men det finns inga motsvarande bestämmelser för högskolan. Många folkbibliotek köper in efterfrågad kurslitteratur och stödjer därmed kommunens högskolestudenter. Ytterst är detta en likabehandlingsfråga. En del studenter får fri kurslitteratur via folkbiblioteket, medan andra får betala. Med en begränsad mediebudget ställs behov mot behov. Lagen slår dock fast att folkbiblioteken ska vara anpassade efter användarnas behov, och med användare menar lagstiftaren här alla användare, inte enbart kommuninneboarna, utan även besökare i kommunen och de som inte är svenska medborgare. Detta är i praktiken ett svårlöst dilemma.

Bibliotekslagen slår fast skyldigheter för folkbiblioteken gentemot bibliotekens användare, och därigenom implicit biblioteksanvändarnas rättigheter. Detta utan att direkt vara en rättighetslag. Att folkbiblioteken ska vara anpassade till användarnas behov utesluter förstås inte att ett folkbibliotek också arbetar med att nå de som ännu inte använder biblioteket. De flesta folkbibliotek arbetar för att få fler människor intresserade av bibliotekens utbud. Att intressera icke-användare att bli användare ses oftast som en prioriterad uppgift.

Ytligt sätt borde ett allsidigt sammansatt medieutbud inte vara en särskilt svår uppgift för professionella bibliotekarier att åstadkomma. Bristande ekonomiskt utrymme kan naturligtvis skapa svårigheter att bygga det ultimata medieutbudet, men genom samarbete och medieutbyte i smarta system och fjärrlån mellan kommuner och bibliotekstyper kan även det minsta folkbibliotek uppvisa allsidighet i ett universellt mediebestånd. Men ett folkbibliotek kan inte kompensera bristande allsidighet med fjärrlån.

Regeringen framhåller i propositionen också att bestämmelsen om allsidighet och kvalitet påverkar vilka beslut en kommun kan fatta

avseende sin folkbiblioteksverksamhet och att den därmed i viss mån inskränker den kommunala självstyrelsen. Det är, enligt regeringen, till exempel inte möjligt för en kommun att bestämma att biblioteken i kommunen ska ha ett uppenbart begränsat eller snedfördelat medieutbud.⁶⁶¹ Ett mer värdegrundat medieutbud kan i vissa fall motverka allsidigheten. Det är därför av vikt att mediebeståndets sammansättning garanteras av professionen och inte överläts till skiftande politiska makthavare. Bibliotekens roll som en självständig och neutral samhällsinstitution är därmed viktig.

Att kvalitet ska vara vägledande kan om möjligt vara än mer problematiskt att omsätta i praktisk handling än begreppet allsidighet. Kanske kan man i bibliotekspraktiken till och med se "kvalitet" och "allsidighet" som motsägande varandra. Att kvalitet ska vara vägledande innebär bland annat enligt lagstiftaren att folkbiblioteken ska göra ett aktivt urval baserat på kvalitetskriterier när de planerar inköp, upphandlar tjänster eller genomför gallring av bestånden.⁶⁶² Denna intention stärker tanken på att det borde vara professionen som i sin dagliga gärning på folkbiblioteken ska garantera medieutbudets allsidighet och kvalitet. När det kommer till praktisk handling så är det väl känt bland bibliotekarier att de kvalitetskriterier som lagstiftaren förväntar sig finna varken är absoluta eller självklara. Kvalitet vad gäller medieutbud på bibliotek kan vara vitt skilda saker. Det kan handla om lämpligt format, litterärt språk, inspiration till läsning, angelägenhetsgrad och användarnas behov. Detta sagt utan att på något vis förneka det faktum att det också finns mera självklara kriterier för litterär kvalitet. Regeringen framhåller dock att folkbiblioteken kan främja intresset för litteratur och läsning bland annat genom att erbjuda ett rikt och varierat litteraturutbud i olika tekniska format, bestående av både skön- och facklitteratur, tidningar och tidskrifter, utan att i det sammanhanget särskilt framhålla vissa specifika kvalitetskriterier. Litterära kvalitetskriterier så som de formuleras i en litteraturvetenskaplig kontext är troligen därför annorlunda mot hur de formuleras i ett folkbibliotek med uppdraget att ha ett allsidigt innehåll som lockar även icke-användare.

Frågan kan ställas om ordet kvalitet i lagen kan upplevas som överflödigt och svårhanterbar. Diskussionen har en lång historia, allt från Nick Carter-debatten i början på 1900-talet, Åsa Nisse-striden inom public service på 70-talet till frågan idag om porrtingningar i Press reader.

661. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

662. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

7 §: Folkbiblioteken ska särskilt främja läsning och tillgång till litteratur. Folkbiblioteken ska verka för att öka kunskapen om hur informationsteknik kan användas för kunskapsinhämtning, lärande och delaktighet i kulturlivet.

I Bibliotekslagens § 7 finns återigen en prioritering som folkbiblioteken måste förhålla sig till. Som alla prioriteringar blir detta ytterst en resursfråga för kommunerna. Regeringen skriver i sin proposition att det är särskilt angeläget att betona folkbibliotekens läsfrämjande uppdrag mot bakgrund av den negativa utveckling vad gäller läsförståelse som kunnat observeras under senare år.⁶⁶³ Utvecklingen av en god läsförmåga hänger nära samman med lusten att läsa och de faktiska läsvanorna. Att särskilt främja tillgången till litteratur hänger samman med frågor som rör vad ett folkbibliotek ska innehålla på plats och vad som skall tillgängliggöras genom samarbete och fjärrlån. Tillgång till litteratur kan dock av praktiska skäl inte tolkas som allt på plats, genast tillgängligt. Det samlade biblioteksväsendet bygger istället tillsammans system, för att användaren ska kunna få den tillgång som ligger i lagens intention.

Folkbiblioteken ska vidare enligt § 7 verka för att öka kunskapen om hur informationsteknik kan användas för kunskapsinhämtning, lärande och delaktighet i kulturlivet. Paragrafen behandlar människors möjligheter att utnyttja digital teknik för att inhämta och värdera information. Det betonas särskilt i regeringens proposition att även om många idag har stora kunskaper om hur informationstekniken kan användas så gäller det inte i alla grupper. Det konstateras också att, även bland dem som är tekniskt kunniga, saknas ibland väsentliga insikter om hur man bör förhålla sig till digitala informationskällor och hur information kan värderas och granskas. I denna andra mening i lagens sjunde paragraf ligger ett mycket praktiskt uppdrag. Många folkbibliotek arbetar idag med användarundervisning kring hur man med hjälp av informationsteknik kan hantera vardagliga uppgifter i samhället. Detta kan ses som ett modernt folkbildande uppdrag. Folkbiblioteken får i lagen ett viktigt uppdrag att utjämna den digitala klyftan. Än viktigare kan uppdraget vara att i dialog med användarna granska informationsinnehåll och lära ut källkritik.

Frågan kan ställas om folkbiblioteken har den pedagogiska beredskap och de resurser som krävs för att kunna axla denna uppgift på allvar och därigenom synliggöra det demokratiska uppdraget?

663. Läsandets kultur – slutbetänkande av Litteraturutredningen. SOU 2012:65, s 49 – 60.

8 §: Folkbiblioteken ska ägna särskild uppmärksamhet åt barn och ungdomar för att främja deras språkutveckling och stimulera till läsning, bland annat genom att erbjuda litteratur utifrån deras behov och förutsättningar.

Regeringen framhåller som motiv till bestämmelsen läsförmågans stora betydelse i samhällslivet och att det är angeläget att folkbibliotekens tjänster riktade till barn och ungdomar fortsätter att utvecklas. Det poängteras också att det är viktigt att folkbiblioteken även tar hänsyn till förutsättningarna i hela ungdomsgruppen 13 – 25 år, och inte enbart till de yngre barnens behov⁶⁶⁴. För att uppmuntra till läsning är det betydelsefullt att barn och ungdomar tidigt får möta litteratur under otvungna former och utifrån sina egna intressen. Fritidsläsning kan ses som ett specifikt folkbiblioteksuppdrag till skillnad från skolbibliotekens uppdrag där läsning är en grund för lärande som sker på skoltid. Särskilt för barn och ungdomar som kommer från läs-ovana familjer spelar biblioteken en avgörande roll⁶⁶⁵. Att inspirera föräldrar till högläsning tillsammans med barnen och motivera barn till läsning på fritid är en viktig uppgift för folkbiblioteken. Barn och ungas medievärldar förändras kontinuerligt i snabb takt. Barn- och ungdomsbibliotekarier behöver ständigt utveckla nya metoder för att locka till läsning och berättande oavsett format. Att berätta med bilder blir mer och mer aktuellt och det vidgade textbegreppet spelar stor roll för barn och ungas motivation och lust att tolka och skapa berättelser⁶⁶⁶.

Fråga kan ställas om den metodkunskap som är nödvändig för verksamhetsutveckling finns i varje liten biblioteksenhet och hur fortbildning på området bäst kan utvecklas. Statens kulturråd understryker också betydelsen av läsfrämjande åtgärder. Tidig högläsning för barn är den enskilt viktigaste komponenten för att utveckla barns språk, berika deras ordförråd, uttrycksförmåga samt för att skapa läslust och öka läsförmågan⁶⁶⁷.

Folkbiblioteken i Sverige har sedan 1970-talet satsat på att utveckla barnbiblioteksverksamheten. Bibliotekslagen slår nu fast att barns och ungas språkutveckling ska främjas genom att biblioteken erbjuder litteratur utifrån barnens behov och förutsättningar. Det finns barnbibliotekarier med kompetens att bevaka att barnen tillgodoses i medieurval och verksamhet i många kommuners bibliotek.

664. Läsandets kultur – slutbetänkande av Litteraturutredningen. SOU 2012:65.

665. *ibid.*

666. <https://www.skolverket.se>

667. Statens kulturråd. Med läsning som mål: om metoder och forskning på det läsfrämjande området. 2015.

Barnbibliotekariernas kunskaper om barns medievärldar bidrar till språkutveckling och läsförståelse. Inom barnbiblioteksområdet förekommer oftast samarbete med förskolan och andra lokala institutioner som har barn som målgrupp t ex barnavårdscentraler. Kunskapen är stor om målgruppsinriktad litteratur för barn med funktionsnedsättningar. Likaså om modersmålets betydelse för språkutveckling, även om bristen på tillgång till adekvat litteratur på andra språk än svenska ofta är besvärande.

Barnbiblioteksverksamheten i Sverige visar upp många exempel på framgång och beskrivs som eftersträvansvärd i andra delar av världen⁶⁶⁸. Det är dock en stor del av barn under 18 år i Sverige som inte har något eget bibliotekskort. Trots den framgångssaga som barnbiblioteksverksamheten är, så är det troligen många barn och barnföräldrar som inte alls kommer till biblioteken.⁶⁶⁹ Uppsökande verksamhet ses som en god metod för att nå fler, men kan vara resurskrävande.⁶⁷⁰

Tillgången till litteratur för barn och barnbibliotek är ojämnt fördelad över Sveriges kommuner.⁶⁷¹ Det är inte heller alltid tydligt att barn och unga prioriteras i biblioteksverksamheten. Det finns utjämnande stödåtgärder som det statliga stöd för inköp av litteratur till barn och unga som årligen kan ansökas hos Kulturrådet.⁶⁷² Detta stöd förutsätter dock att kommunerna inte sparar på sina medieinköp för barn när de får statligt stöd. Om kommunen gör så får barnen där således ännu sämre tillgång till medier än barn i kommuner där man håller en jämn eller ökande nivå på inköpen.

Utlåningstalen för barnmedier är höga och folkbibliotekens barnavdelningar är dock som regel välbesökta. I själva verket står barnböckerna i särklass på folkbiblioteken. 35 procent av det totala beståndet vid svenska folkbibliotek består av böcker för barn och unga. Av de 62 författare som lånades mer än 200 000 gånger på folk- och skolbibliotek under 2015 var så gott som alla barn- eller ungdomsboksförfattare, enligt Författarfondens statistik⁶⁷³. Först på 60e plats kommer den populära deckarförfattaren Marie Jungstedt, med Jan Guillou på 64e plats.

Tre svenska barnboksförfattare hade över en miljon utlån 2015, med Astrid Lindgren på fjärde plats.

668. Access and opportunity for all. How libraries contribute to the United Nations 2030 Agenda.

669. http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2017/05/Rapport_Bibliotek2016.pdf

670. <http://www.kulturradet.se/bokstart>

671. http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2017/05/Rapport_Bibliotek2016.pdf

672. <http://www.kulturradet.se/bidrag>

673. <http://www.svff.se/pdf/Topp2015.pdf>

Tabell 14a. De 20 mest utlånade författarna, alla kategorier.

Plats	Namn	2015	2014	2013
1	Martin Widmark 1961–	1 884 943	1 909 298	1 571 560
2	Helena Willis 1964–	1 196 375	1 083 382	925 859
3	Helena Bross 1950–	1 053 450	1 030 675	872 907
4	Astrid Lindgren 1907–2002	884 622	844 801	902 972
5	Margareta Nordqvist 1953–	820 563	803 556	613 953
6	Gunilla Bergström 1942–	741 916	797 596	782 846
7	Anders Jacobsson 1963–	672 424	703 657	710 833
8	Lin Hallberg 1956–	671 819	671 690	582 316
9	Sören Olsson 1964–	664 442	695 050	711 826
10	Sven Nordqvist 1946–	628 514	609 598	600 198
11	Jeff Kinney 1971–	504 170	378 393	211 435
12	Jørn Jensen 1946–	475 604	549 058	558 520
13	Arne Norlin 1947–	464 150	496 529	540 930
14	Eva Eriksson 1949–	414 732	442 655	432 999
15	Stina Wirsén 1968–	396 404	409 256	470 092
16	Jo Salmson 1957–	383 623	389 668	312 656
17	Christina Alvner 1954–	378 444	372 959	285 329
18	Catarina Kruusval 1951–	372 754	412 250	446 557
19	Jonas Burman 1962–	360 352	380 699	415 176
20	Barbro Lindgren 1937–	359 187	404 469	361 301

Källa: Författarfonden.

Bibliotekersättningen till författarna år 2017 är 1:60 per lån från folk- eller skolbibliotek. Ersättningen har höjts på senare år och kommer också att höjas de kommande åren. Men även om det är barnboks-författarna som helt dominerar utlånen går inte ersättningen huvudsakligen till barnboksförfattare, tvärtom. Regelverket innebär en omfördelning till hela författarkollektivet. Av ersättningen på 1:60 får varje enskild författare behålla 60%, eller 96 öre under 2017. Resten går till kollektivet. Det finns också ett tak för ersättningen. Efter mer än 200 000 lån går 80% av ersättningen till kollektivet. Vid mer än 400 000 lån går 90% till kollektivet. De 20 mest utlånade författarna, alla barnboks-författare, genererar alltså stora intäkter till författarfonden, som sedan fördelar stipendier och ersättning till alla medlemmar⁶⁷⁴.

674. <http://www.svff.se/pdf/Belopp2017.pdf>

Frågan kan ställas om detta är en avsedd eller önskad effekt av biblioteksersättningen. Innebär dagens ersättningsystem den särskilda uppmärksamhet åt barn och ungdomar som bibliotekslagen stipulerar?

Frågan är också om ytterligare metodutveckling, tydligare prioriteringar och annorlunda utformade statliga stödformer kan bidra till en större likvärdighet och att fler barn får tillgång till en än mer offensiv barnbiblioteksverksamhet.

Kommer barnen som hanterar nya medier att finna biblioteken vara angelägna ställen att vistas i? Framtidens barnbibliotek måste kanske formas utifrån en ännu större delaktighet där barn och unga själva kan bidra till bibliotekens innehåll där professionen släpper in dem i olika påverkans- och dialogprojekt.

Frågan om barn och bibliotek kräver ytterligare belysning i strategins fortsatta arbete.

9 §: På folkbiblioteken ska allmänheten avgiftsfritt få låna eller på annat sätt få tillgång till litteratur under en viss tid oavsett publiceringsform.

Första stycket hindrar inte att folkbiblioteken tar ut

- Ersättning för kostnader för porto, fotokopiering och andra liknande tjänster, och
- Avgift för de fall låntagare inte inom avtalad tid lämnar tillbaka det som de har lånat.

De klara formuleringarna i § 9 gör frågan om avgifter på bibliotek till en icke-fråga. Tanken om gratis lån på bibliotek är djupt förankrad i samhället. Den så kallad gratisprincipen är hjärtat i folkbiblioteksverksamheten. Alla har rätt att avgiftsfritt få tillgång till bibliotekets samling på plats eller den litteratur som fjärrlånas från andra biblioteks samlingar.

Ordet litteratur i bestämmelsen innefattar *både* skön- och facklitteratur och avser alla tekniska format. Däremot får avgifter tas ut för textfilm, musik och dataspel. Skälet till denna avgränsning är att lagstiftaren ansett att litteraturen och det skrivna ordet har en särställning i samhällslivet som motiverar mer långtgående regler än för andra kulturella uttryck.⁶⁷⁵ Denna avgränsning till litteratur i lagstiftarens mening kan ställas mot det vidgade textbegreppet som innefattar bild- och ljud. För inte minst barn och unga är förmågan att tolka och kommunicera med bilder central.

675. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

En fråga som kan ställas är om lagstiftarens begränsade litteraturbegrepp borde uppdateras kring det vidgade textbegreppet. Samtidigt minskar användning och därmed utlåningen av CD och DVD drastiskt.

Detta har en hög grad av marknadspåverkande betydelse. E-böcker och ljudböcker får lånas avgiftsfritt, och går att ladda hem. Men biblioteken tillhandahåller inte streamingtjänster av samma böcker. Därmed avgörs i praktiken frågan om avgiftsfrihet av formatet på boken. Total avgiftsfrihet skulle å andra sidan påverka författare och förlag på ett icke önskvärt sätt.

SKOLBIBLIOTEK

10 §: Enligt 2 kap. 36 skollagen (2010:800) ska eleverna i grundskolan, grundsärskolan, specialskolan, sameskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan ha tillgång till skolbibliotek.

I bibliotekslagen finns hänvisning till den bestämmelse i skollagen (2010:800) som föreskriver att eleverna i samtliga skolformer ska ha tillgång till skolbibliotek. Motiveringen bakom formuleringen i skollagen är att skolbiblioteken ska inta en betydelsefull roll för att tillgodose elevernas behov av information och annat material för sin utbildning. Detta gör att skolbiblioteken har fått en egen bestämmelse i skollagen. Därutöver ska skolbiblioteken stimulera elevernas intresse för läsning och litteratur.⁶⁷⁶

Som Stefan Pålsson påpekar i sitt kapitel i denna rapport skapar dessa två inriktningar för skolbiblioteken osäkerhet om skolbibliotekens uppdrag och vem som ansvarar för dem. Skolbiblioteksverksamheten befinner sig i skärningspunkten mellan utbildningspolitik och kulturpolitik.

Skolbibliotek ingår i det allmänna biblioteksväsendet och bibliotekslagens ändamålsparagraf § 2, gäller alltså även för skolbibliotek. Den ansvarige för skolbiblioteksverksamheten måste alltså luta sig mot skollagen, men samtidigt inte tappa bort bibliotekslagen.

Det är ett mycket viktigt konstaterande att skolbibliotekens grunduppdrag formuleras i *skollagen* och att paragrafen om skolbibliotek i bibliotekslagen hänvisar till skollagen. Skolbibliotek ska oavsett skolform betraktas som en angelägenhet för skolan, och det är ytterst berörd rektors ansvar att se till att skolbiblioteksverksamhet finns. I regeringens revision av läroplanerna 2017, framhävs skolbibliotekets

676. Svensk Biblioteksförning. För det demokratiska samhällets utveckling: Bibliotekslagen enligt lagstiftaren. 2015.

pedagogiska funktion än mer och rektors ansvar för att skolbibliotekens roll och möjligheter betonas ytterligare⁶⁷⁷. Det förekommer relativt ofta att man från lokalt ansvarigt håll menar att skolbiblioteken kan ersättas av folkbibliotek. Denna sammanblandning kan bero på att skolbibliotek och folkbibliotek vänder sig till samma målgrupp, barn och unga i skolåldern. Det är då viktigt att poängtera skolbiblioteksverksamhetens specifika uppgift att vara en pedagogisk resurs, något som också poängteras i den forsknings- och kunskapsöversikt som genomförts inom ramen för en Nationell biblioteksstrategi.⁶⁷⁸ Att vara en pedagogisk resurs innebär att skolbiblioteksverksamheten ska stödja eleverna på deras väg för att uppnå läroplanens mål.⁶⁷⁹ Skolbibliotekens plats är inom ramen för det formella lärandet och inte inom ramen för det informella eller icke-formella lärandet⁶⁸⁰.

I det livslånga lärandet fyller både utbildningsbibliotek och folkbibliotek sin plats. Människors livslånga lärande innefattar alla åldrar från vaggan till graven. Inom ramen för förskolans pedagogiska verksamhet inspirerar man barnen att bejaka sin nyfikenhet. Barnen lär genom att hitta information i vid bemärkelse. Högläsning, bokstavslekar och inspiration till egna läsförsök är en grund för att barnen på sikt ska kunna förbättra sina livschanser. Det naturliga samarbetet för förskolan är med folkbiblioteken. I barnbibliotekariernas uppdrag ingår att inspirera föräldrar till tidig biblioteksanvändning och läsning tillsammans med sina barn. Litteraturutredningen framhöll betydelsen av att stärka litteraturens ställning i förskolan via inrättande av läsombud.⁶⁸¹ Samarbete mellan barnbibliotekarier på det lokala biblioteket och pedagogerna/läsombuden i förskolan förekommer ofta. Samarbete mellan olika kompetenser förstärker kvaliteten i det läsförmedlande arbetet.

Skolbiblioteken tillhör alltså mer den pedagogiska samhällssektorn än den kulturella. De följer den röda tråd för formell utbildning som startar i sexårsverksamheten och löper vidare genom grundskoleåren till gymnasiet och sedan vidare till högskolestudier. De studerande stöds på vägen av olika typer av pedagogiska bibliotek anpassade efter respektive utbildningsnivå och utbildningsinnehåll. Bland de pedagogiska biblioteken finns också folkhögskolebiblioteken, som gör en stor insats för vissa målgrupper av studerande. Folkhögskolornas

677. *ibid*, s 18–19.

678. Gärdén, Cecilia. Skolbibliotekets roll för elevers lärande, 2017.

679. Limberg, Louise. Skolbibliotekets pedagogiska roll – en kunskapsöversikt. 2002.

680. Fejes, Andreas. Biblioteken och det livslånga lärandet, s. 5.

681. Läsandets kultur – slutbetänkande av Litteraturutredningen. (SOU 2012:65), s 402.

utbildningar och därmed också folkhögskolebiblioteken spelar t ex allt större roll för personer med neuropsykiatriska diagnoser⁶⁸².

Samtliga bibliotek som är direkt kopplade till olika utbildningsinstitutioner inom den formella utbildningssektorn kan därför med ett gemensamt namn lämpligen benämnas *utbildningsbibliotek*.⁶⁸³ Denna benämning var tämligen allmän i slutet av 1900-talet och det finns all anledning att återuppliva begreppet⁶⁸⁴.

Betydelsen av att förtydliga utbildningsbibliotekens och folkbibliotekens olika roller förhindrar inte samarbete mellan bibliotekstyperna. När lokala folkbibliotek samarbetar med skolor i sin närhet, så kompletterar folkbiblioteket som regel skolbiblioteket. Däremot har folkbiblioteket oftast inte de förutsättningar som krävs för att arbeta kompensatoriskt och kompensera skolorna för bristande skolbiblioteksresurser i mer specifik och pedagogisk bemärkelse. Samarbetet kan rent organisatoriskt få sitt uttryck i samlokalisering eller integrering av de olika bibliotekstyperna. Det finns enligt den nationella biblioteksstatistiken 2016 drygt 400 integrerade bibliotek i Sverige.⁶⁸⁵ För de integrerade biblioteken gäller det att uppfylla rollen både som skolbibliotek och folkbibliotek. Personalen ska uppmärksamma och stödja både elevernas strävan efter att uppnå läroplanens mål och förhålla sig till eventuella kulturpolitiska mål. Likaså måste ett sådant biblioteks samlingar, både digitala och fysiska, vara relevanta för bägge uppdragen. Det finns därför anledning att påminna om att terminologin "*kombinerade bibliotek*" för denna typ av bibliotek är mer adekvat. "Integrerade bibliotek" är en mer administrativ term som kan sammanblandas med de mer analyserande diskussioner som lyfter fram utbildningsbibliotekens förmåga att vara en integrerad del i undervisningen.

Skolinspektionen inspekterar skolmiljön i Sveriges skolor inklusive kvalitetsgranskning utifrån särskilda kriterier.⁶⁸⁶ Detta innefattar även en kontroll av att skolornas huvudmän uppfyller kraven vad gäller skolbibliotek. Men vad är då ett fullgott skolbibliotek? Regeringen menar att ett skolbibliotek är en gemensam och ordnad resurs av medier och information som ställs till elevernas och lärarnas förfogande och

682. Fejes, Andreas. Biblioteken och det livslånga lärandet., s 7.

683. Skolbiblioteken i Sverige. Kartläggning, analys och probleminventering. Rapport från Statens kulturråd 1999:1.

684. Ekberg-Andersson, A. och Kapla, A. "Att synas är att finnas": Utbildningsbibliotekens synlighet i svensk dagspress 1996 – 1999. (Högskolan i Borås. Magisteruppsats 2000:31).

685. http://biblioteksstatistik.blogg.kb.se/files/2017/05/Rapport_Bibliotek2016.pdf

686. <https://www.skolinspektionen.se/skolbibliotek>

som ingår i skolans pedagogiska verksamhet.⁶⁸⁷ Skolinspektionen har preciserat detta och förtydligat att eleverna ska ha tillgång till skolbibliotek i den egna skolenhetens lokaler eller inom rimligt avstånd, att skolbiblioteket ska omfatta böcker och informationsteknik och andra medier samt vara anpassat till elevernas behov i syfte att främja språkutveckling och stimulera till läsning.⁶⁸⁸ Innehållet i skolbiblioteket är alltså det viktiga och att detta innehåll finns i nära anslutning till övriga undervisningslokaler. Detta för vidare till slutsatsen att inte se skolbibliotek som en avgränsad lokal utan som en pedagogisk *verksamhet*, samt vara tillgängligt digitalt. Skolinspektionen väntas komma med förnyade och skärpta krav på sina inspektioner och rådgivningsverksamhet under hösten 2017.

En skolbiblioteksverksamhet med ett för den aktuella utbildningen anpassat innehåll är dock inte tillräckligt. Utan adekvat handledning i de digitala och fysiska informationsresurserna blir inte skolbiblioteksverksamheten kvalitetsmässigt tillräcklig. Bibliotekslagen och skollagen nämner dock inte behovet av skolbibliotekariekompetens kopplat till skolbiblioteken. Aktuell forskning pekar på att tillgången till skolbibliotekarie ökar möjligheterna för studerande på olika nivåer och i olika skoltyper att uppnå goda skolresultat.⁶⁸⁹ Likaså pekar systematiskt genomfört samarbete mellan lärare och skolbibliotekarier i samma riktning t ex i fallet med fokusbibliotekarier i Linköping.⁶⁹⁰ Idag finns det statsbidrag som underlättar för kommunerna att anställa skolbibliotekarier. Detta statsbidrag är dock tidsbegränsat och kan komma att upphöra.⁶⁹¹

Frågan kan ställas hur det kommer sig att skolbiblioteksverksamheten är så dåligt och ojämlikt utbyggd, trots allt starkare skrivningar och åtgärder från statsmakterna? De nationella politiska kraven och signalerna om vikten av skolbibliotek kan knappast vara starkare än idag. Vilka stöd och vilka regleringar måste finnas i framtiden för att säkerställa en önskad skolbiblioteksverksamhet?

Eleverna har rätt till ett adekvat och anpassat innehåll vad gäller digitala och fysiska informationsresurser och relevant litteratur samt tillgång till professionell bibliotekskompetens finns tillgänglig. Den rätten förnekas idag många elever.

687. Regeringens proposition: Ny bibliotekslag (prop. 2012/13:147).

688. <https://www.skolinspektionen.se/skolbibliotek>

689. Gårdén, Cecilia. Skolbibliotekets roll för elevers lärande, 2017.

690. Pålsson, Stefan. Skola och skolbibliotek, s. 21.

691. Förordning om statsbidrag för personalförstärkning i skolbibliotek. SFS nr 2016:370.

Att skolbiblioteksverksamhet ska finnas vid grundskolan, grundskolskolan, specialskolan, sameskolan, gymnasieskolan och gymnasieskolan är lagstadgat. Men bestämmelsen har karaktär av ramlag, och det finns inga tydliga sanktioner eller ansvarsutkrävande för de huvudmän som inte lever upp till lagen. Att närvaron av skolbibliotekarie i tillräcklig omfattning spelar roll för elevernas möjligheter att kunna lära sig att söka, värdera och använda information är konstaterat. Likaså är värdet av samarbete mellan de olika kompetenserna lärare och bibliotekarie noterat och Litteraturutredningen lade ett förslag att samtliga elever bör ha tillgång till skolbibliotekarier. Unga människor lever nära olika informationskällor av olika trovärdighet och att bli medie- och informationskompetent är ett viktigt mål på vägen för den som ska bli en demokratiskt och kritiskt tänkande medborgare. Här har skolbiblioteket och skolbibliotekarien en viktig uppgift.

Forskningen inom biblioteks- och informationsvetenskap i Sverige har länge varit framgångsrik inom området pedagogiska aspekter på bibliotek och lärande. Studerande inom ämnet har därmed fått en vetenskapligt grundad utbildning inom detta område. Det finns alltså alla möjligheter för skolbiblioteksverksamheten i Sverige att uppnå god kvalitet. De fortbildningsmoduler som förekommer inom Skolverkets läslyft skulle kunna ses som en modell även för fortbildningsinsatser inom skolbiblioteksområdet. Gemensam fortbildning för lärare och skolbibliotekarier bör ge en gynnsam effekt.

Frågan kan ställas hur fortbildning för lärare och skolbibliotekarier skulle kunna ske bäst. Skulle fortbildningsmoduler likt Skolverkets läslyft kunna vara en möjlighet?⁶⁹²

Samarbete mellan lärare och skolbibliotekarie kan vara avgörande för elevernas framsteg i t ex kritisk informationssökning. En för bägge professionerna gemensam fortbildningsstruktur kan därför vara gagnande.

Sverige är ett glest land med många kommuner och ännu fler skolenheter. Allt fler kommuner kan i framtiden bli glesbygdskommuner⁶⁹³ och därmed blir fler skolor glesbygdsskolor. Fjärr- och distansundervisningen kan komma att bli mer flexibel än idag och då få bättre möjligheter att öka i omfattning.

Hur kommer då den reella möjligheten för dessa skolor att kunna härbärgera en bibliotekariebemannad skolbiblioteksverksamhet värd namnet? Kan en organisation som kombinerar fysiska bibliotekarier på plats med digitala bibliotekarier som eleverna möter i en digital skolbiblioteksverksamhet ge svaret?

692. <https://www.skolverket.se/Läslyftet/Lärportalen>

693. Holmström, Fredrik och Jacobsson, Maria: Demografisk utveckling.

Alla elevers tillgång till en skolbiblioteksverksamhet som är fullgod och anpassad till respektive utbildning är en fråga om likvärdighet. Trots skollag och bibliotekslag finns inte skolbiblioteksverksamhet i den utsträckning som det borde finnas idag.

Den övergripande frågan blir därför:

Vad krävs för att man ska kunna gå från ord till handling i lagens namn?

REGIONAL BIBLIOTEKSVERKSAMHET

11 §: Varje landsting och de kommuner som inte ingår i ett landsting ska bedriva regional biblioteksverksamhet med syfte att främja samarbete, verksamhetsutveckling och kvalitet när det gäller de folkbibliotek som är verksamma i länet.

Mellan 1930 och 1953 inrättades efter dansk förebild centralbibliotek/länsbibliotek i samtliga län. Enligt förordningen skulle länsbiblioteken: "supplera de lokala bibliotekens arbete genom direkt och kostnadsfri utlåning av böcker, som behövs i studiesyfte, genom utsändande av vandringsbibliotek och genom biblioteksteknisk vägledning som de närmare föreskrifter som skolöverstyrelsen utfärdar".⁶⁹⁴

Det fanns krav på att det lokala biblioteket skulle ha yrkesutbildade bibliotekarier, bokbestånd, läsrum med referenslitteratur och öppet-hållande.

Inrättandet av en nivå över folkbiblioteken på regional nivå var ett sätt att bygga ut folkbibliotekssystemet från en låg och icke likvärdig nivå. När länsbibliotek skulle utses i Stockholms län 1948 konstaterades "att samtliga länets bibliotek hade otillräckliga resurser i fråga om bokbestånd och lokaler samt att endast Djursholm och Lidingö stadsbibliotek hade kompetent personal".⁶⁹⁵ Till slut fick Lidingö uppdraget som centralbibliotek i Stockholms län.

Från början handlade det om medie- och kompetensförsörjning men efterhand har uppgifterna vid länsbiblioteken utökats och i regeringens proposition Litteratur och bibliotek (1984/85:141) fastslogs "att länsbiblioteken skulle ges möjligheter att ta ett större ansvar för sina huvuduppgifter: att för kommunernas räkning tillhandahålla kompletterande medieförsörjning, rådgivning, information och fortbildning samt specialtjänster".⁶⁹⁶

694. Ibid, s. 11.

695. Adelsköld, 1990.

696. Ibid. s. 14.

I Sveriges första bibliotekslag från 1996 (1996:1596) fjärde paragrafen stod det att: "Ett länsbibliotek bör finnas i varje län. Länsbiblioteket skall bistå folkbiblioteken i länet med kompletterande medieförsörjning och andra regionala biblioteksuppgifter".⁶⁹⁷

För länsbiblioteken minskade den kompletterande medieförsörjningen under 2000-talet och den regionala biblioteksverksamheten blev mer och mer inriktad på utvecklingsverksamhet. Också den organisatoriska tillhörigheten för regionbiblioteken har förändrats över tid från att ha varit en del i oftast det största kommunbiblioteket till att genomgående vara en del av landstinget/regionen.

"I december 2009 beslutade riksdagen om en ny modell för fördelning av statliga medel till regional och lokal kulturverksamhet, den så kallade kultursamverkansmodellen. Tanken med modellen var att det regionala inflytandet skulle öka samtidigt som ansvars- och rollfördelningen mellan nationell, regional och lokal nivå skulle tydliggöras. Modellen började införas 2011 och sedan 2013 är alla län utom Stockholms län med".⁶⁹⁸ Som en del av kultursamverkansmodellen har den regionala biblioteksverksamheten blivit en del i den regionala kulturhelheten.

I Kulturutskottets uppföljnings- och utvärderingsstudie *År samverkan modellen? En uppföljning och utvärdering av kultursamverkansmodellen* konstateras att "Till skillnad från andra områden är de regionala biblioteken inte kulturskapare och har inte heller någon publik verksamhet. Speciellt för biblioteken är också att de ska förhålla sig till en lagstiftning – bibliotekslagen – som även framhåller andra aspekter av bibliotek än som kulturinstitutioner och som delvis pekar i motsatt riktning mot samverkansmodellens decentraliseringstankar genom att mer betona nationell samverkan och samordning".⁶⁹⁹

I Kulturrådets rapport *Kultursamverkansmodellen : ekonomi och personal till och med 2015* har utveckling av ekonomi- och personaldata inom kultursamverkansmodellen studerats. Där konstateras att "biblioteksområdet är det enda verksamhetsområdet som uppvisar en minskning av de regionala och statliga årliga bidragen, räknat i fasta priser. Denna minskning gäller även om samtliga offentliga årliga bidrag (statliga, regionala och kommunala) räknas in".⁷⁰⁰ Även när man ser på antalet anställda och årsarbetskrafter så sker en minskning inom

697. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-19961596_sfs-1996-1596

698. <https://data.riksdagen.se/fil/63511871-B742-46A3-8A3D-EB1118E3D564>, s.6

699. Ibid, s.12.

700. [http://www.kulturradet.se/Documents/publikationer/2016/kultursamverkansmodellen_2015%20\(002\).pdf](http://www.kulturradet.se/Documents/publikationer/2016/kultursamverkansmodellen_2015%20(002).pdf), s.20

biblioteksverksamheten. ”Procentuellt sett är minskningen som störst inom bibliotek och hemslojd, för vilka antalet årsarbetskrafter minskat med 6–7 procent sedan 2013.”⁷⁰¹

Svensk biblioteksforening genomförde 2016 en genomlysning av den regionala biblioteksverksamhet och sammanfattar: ”den regionala biblioteksverksamheten har inte någon framträdande plats inom kultursamverkansmodellen. Inte heller har den någon framträdande position i den regionala kulturorganisationen. Regionbiblioteket återfinns ofta långt ned i hierarkin, under ett varierande lager av chefer och direktörer. För många regionbibliotek har handlingsutrymmet blivit mer begränsat”.⁷⁰²

I den av nationella biblioteksstrategin producerade studien *Bibliotek i centrum eller periferin?: hur chefer uppfattar bibliotekets organisatoriska placering och andra faktorer för att få genomslag*, konstateras att ”förutsättningarna varierar både mellan och inom de tre biblioteks-kategorierna när det gäller position i organisationen, antal nivåer och avstånd till den centrala ledningen. Det avspeglas även när det gäller vad bibliotekschefer anser om bibliotekets inflytande och genomslag ... De regionala bibliotekscheferna kan delas in i två grupper de som är relativt nöjda och de som inte alls anser att de har något inflytande eller genomslag i moderorganisationen.”⁷⁰³

Bibliotekslagen från 2014 (2013:801) har en helt annan skrivning än den första bibliotekslagen vad gäller den regionala biblioteksverksamheten. I 11:e paragrafen heter det att: ”Varje landsting och de kommuner som inte ingår i ett landsting ska bedriva regional biblioteksverksamhet med syfte att främja samarbete, verksamhetsutveckling och kvalitet när det gäller de folkbibliotek som är verk-samma i länet”⁷⁰⁴. Man kan säga att lagen har anpassats till verkligheten och visar på vad den regionala biblioteksverksamheten är idag.

Lagändring innebar också att folk- och skolbibliotek inte längre behöver låna ut litteratur till andra bibliotek. Fjärrlånen blev därmed en frivillig uppgift för de kommunala biblioteken, medan de fortfarande är kvar för de statligt finansierade biblioteken. Därmed förändrades förutsättningarna för en likvärdig service, även om regionala sam-ordningslösningar kompenserar till viss del. Många mindre kommuner har svårare att utveckla sin biblioteksverksamhet.

701. Ibid., s. 33.

702. <http://www.biblioteksforeningen.se/wp-content/uploads/2017/01/den-osynliga-handen-webb-utskrift.pdf>, s. 7.

703. <http://s.a4/nationellbiblioteksstrategi.blogg.kb.se/files/2016/11/Bibliotek-i-centrum.pdf>

704. http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801

Frågan kan ställas hur en likvärdig biblioteksservice kan tryggas genom den regionala verksamheten?

Idag råder stora skillnader mellan de regionala biblioteksverksamheternas resurser, uppgifter och organisation. **Frågan kan ställas** hur den regionala biblioteksverksamhetens samlade resurser kan stärkas?

Det finns olika vägar att gå. Indelningskommitténs arbete kommer att påverka framtiden. Det är viktigt att kommittén, som fått nya direktiv, tar med sig regionbiblioteken i sitt fortsatta arbete. Bibliotekens fortsatta regionala roll kan inte hanteras skilt från andra regionpolitiska överväganden eller från regional samhällsorganisation i stort. Värt att notera är också att i många fall har nationella myndigheter en väl anpassad regional verksamhet. Riksarkivet till exempel arbetar med sex regioner.

Frågan kan ställas hur den regionala biblioteksverksamhetens uppdrag kan göras mer samlat och likartat och med riktad finansiering. **Frågan kan ställas** vilken koppling som i praktiken görs mellan de regionala biblioteksplanerna och finansiering och uppdrag enligt kultursamverkansmodellen?

Frågan som också kan ställas är om den regionala biblioteksverksamheten ska kopplas till eller införlivas i nationalbibliotekets uppdrag?

HÖGSKOLEBIBLIOTEK

§ 12: Det ska finnas tillgång till högskolebibliotek vid alla universitet och högskolor som omfattas av högskolelagen (1992:1434). Dessa bibliotek ska svara för biblioteksverksamhet inom de områden som anknuter till utbildning och forskning vid universitetet eller högskolan.

Paragraf tolv reglerar att samtliga universitet och högskolor som styrs av högskolelagen, ska ha ett bibliotek som är relevant för dess verksamhet. Den primära målgruppen är det egna lärosätets studenter, forskare och lärare, men biblioteken ska också vara tillgängliga för allmänheten i stort.

Även om högskolebibliotekens verksamhet och samlingar skiljer sig markant från folkbibliotek är forskningsbiblioteken en del av det allmänna biblioteksväsendet och reglerad i bibliotekslagen.

Det finns idag knappt 40 universitet och högskolor i Sverige samt 13 övriga enskilda utbildningsanordnare, dit Röda korsets högskola och Stockholms Musikpedagogiska Institut räknas. Som tidigare påpekats har många specialbibliotek forskningsstödande uppdrag.

Forskningsbiblioteken utgör idag kunskapsnav i det akademiska landskapet och en central funktion för det livslånga lärandet. De är knutna till sina respektive huvudmän. Högskolelagen nämner dock inte

biblioteksverksamhet specifikt förutom att studenterna ska utveckla förmågan att söka och värdera kunskap på en vetenskaplig nivå och där får biblioteken betydelse. Biblioteken spelar också en roll i att leva upp till högskolelagens krav på att forskningsresultaten ska komma till nytta genom samverkan med det omgivande samhället.

Så här uttrycks det i Stockholms universitets strategidokument:

”Universitetsbiblioteket spelar en nyckelroll för universitetets forskning och utbildning. Biblioteket ska i nära samverkan med områdena erbjuda adekvat stöd åt forskare och studenter i ett snabbt föränderligt informationssamhälle. Biblioteket ska bevaka utvecklingen på området och främja universitetets intressen, bland annat genom samverkan med Kungliga biblioteket och andra universitetsbibliotek.

Digitaliseringen har dramatiskt förändrat förutsättningarna för att sortera och sprida vetenskaplig information. Utvecklingen beskrivs i flera av rapporterna i denna analys av Lars Burman, Beate Ellend och Jonas Holm. Utmaningarna är stora och globala till sin karaktär, och här finns motsättningar och samordningsproblem som måste hanteras.

Biblioteken intar en framträdande roll i forskningskommunikationen både nationellt och internationellt genom hantering av lärosätenas publikationsverksamhet samt kvalitetssäkring av information och metadata. Yrkestitlar som bibliometriker, webbutvecklare, redaktör, pedagogisk utvecklare, systemerare, utredare och jurist blir allt vanligare jämte de mer traditionella bibliotekarierollerna.

Biblioteken som fysisk plats är idag framför allt viktiga studie- och mötesplatser för lärosätets studenter och forskare. Ibland blir biblioteket själva sinnebilden för campus. Utvecklingen förstärks av att förvärvsbudgeten vid landets forskningsbibliotek idag till över 90 procent gäller det elektroniska materialet. Tryckt material förvärvas i allt större utsträckning endast vid efterfrågan och via pliktexemplar hos de som berörs av pliktlagen. Licenser, förhandlingar och avtal med olika e-resursförlag och distributörer sköts till största delen via det nationella konsortiet Bibsam, under Kungliga bibliotekets ledning.

De stora internationella vetenskapsförlagen gör idag väldiga vinster på att ta betalt upp till fem gånger för sitt arbete. För det första betalas själva forskningen med allmänna medel eller annan forskningsfinansiering, förlagen får därefter *peer review* gratis, de tar en publiceringsavgift och tar sen betalt för att användarna ska få läsa, och ännu mer om publiceringen ska ske öppet med öppen tillgång (open access).

1970 var snittpriset för en prenumeration på en medicinsk vetenskaplig tidskrift 12 dollar, ett snittpris som 2015 ökat till 1 470 dollar. Ett av förlagen, Elsevier, hade 2014 en vinstmarginal på 39 procent och en vinst på vetenskapliga, tekniska och medicinska tidskrifter med 2,1 miljarder pund.⁷⁰⁵

En stor utmaning är att lösa tillgången till forskningsdatabaserna för dem som lämnat akademierna. Alumner stängs effektivt ute från vidare kunskap. Det framgår av flera underlagsrapporter hur detta går på tvärs mot tanken om livslångt lärande, kompetensutveckling och likvärdig tillgång till forskningsresultat.

Flera frågetecken finns kring hur öppen tillgång kan utvecklas och säkras i framtiden?

Frågan kan ställas hur den internationella universitetsvärlden kan samla sig för att bli starkare som inköpare och beställare, eller hur man kan hitta alternativ till förlagens oligopol? Kommer den akademiska meriteringskulturens att förändras så att öppen publicering blir lika värdefull som publicering i dyra, internationella prestigetidskrifter?

Vilken roll kan nationella licenser spela, i vart fall på grundnivå? Eller innebär utökade licenser att universiteten håller ännu mer pengar över förlagen? Hur ska den akademiska världen få kontroll över sina egna forskningsresultat och kunna möta de stora förlagen?

Ytterligare ett ämne som berör några av universitetsbiblioteken är plikten. Sju bibliotek är idag mottagare av pliktexemplar av allt som trycks i Sverige. Kungliga biblioteket har ansvar att bevara allt, liksom Lunds universitetsbibliotek som får reservexemplar av allt tryck för bevarande, men också för utlåning. Därutöver är universitetsbiblioteken i Uppsala, Stockholm, Linköping, Göteborg och Umeå pliktbibliotek. De har dock inte samma bevarandeplikt som Kungliga biblioteket och Lund, vilket innebär att dessa bibliotek gallrar pliktexemplaren redan vid leverans, i vissa fall i mycket stor omfattning.

Ur samhällsekonomiskt perspektiv kan denna omfattande gallring av nytgiven litteratur eller annat tryck ifrågasättas. Pliktlagen behöver utvecklas och uppdateras. Den nationella biblioteksstrategin kan behöva återkomma med vidare frågor kring plikten som lyfts inom den pliktstudie som nu görs inom Kungliga Biblioteket. Detta gäller inte bara hantering av pliktexemplaren utan också om vad som ska samlas in och bevaras på sociala medier. Ska dagens samhällsdebatt kunna förstås i framtiden räcker det inte med tidningstryck eller böcker, utan här behövs ett regelverk för vad som ska sparas från t ex Facebook, Twitter och Instagram. Men denna fråga är mycket komplicerad

705. Robert Darnton, hedersdoktorföreläsning Uppsala Universitet. November 2015.

och kräver noggranna överväganden och analyser, som inbegriper integritet och personuppgifter. Till en översyn av pliktlagen hör också frågan om elektroniska leveranser av tryck-PDF av böcker och tidsskrifter. Idag får Kungliga biblioteket tidningarna i papperskopior, som sedan digitaliseras till stora kostnader. I Norge sker redan pliktleveranserna i både tryckt och elektronisk form. Möjligen finns det utrymme redan inom ramen för nuvarande förordning att KB har rätt att ta in elektroniska versioner av tryckt skrift.⁷⁰⁶

Till en översyn av pliktlagen hör också frågan om de TV-program som sparas i framtiden bör levereras med undertexter, något som dramatiskt skulle förbättra sökbarhet och tillgänglighet. Idag finns, till stöd för personer med hörselnedsättning, undertexter till nästan allt som sänds i svensk tv.

Nätverket för de svenska universitets- och högskolebiblioteken (SUHF) har i en inlaga till den nationella strategin pekat på följande punkter att beakta i strategiarbetet:

1. *Frågan om nationella licenser bör inte drivas, fokusera istället på öppen vetenskap* som möjliggörare för ökad och jämlik åtkomst till vetenskapligt material. Skulle frågan om nationella licenser drivas så motverkar det utvecklingen mot öppen vetenskap.
2. *Den digitala inlåsningseffekten* behöver beskrivas. Det är absurt att digitaliseringen har lett till en situation som snarare har försämrat den informationsdelning som så länge har varit bibliotekens sätt att samverka och lösa situationen att inget bibliotek kan ha allt, men tillsammans kan vi erbjuda det mesta. Det handlar därför om att ta bort hinder för ett av bibliotekens grunduppdrag, där digitaliseringen och bristen på kongruens med upphovsrättslagen har fått en synnerligen oönskad konsekvens. Inlåsningseffekten måste åtgärdas.
3. Forskningsbibliotekens roll i *det livslånga lärandet* bör ses tillsammans med övriga bibliotekstypers roller så att det tydliggörs hur biblioteksväsendet hänger ihop och stödjer det målet. Termen "utbildningsbibliotek" kan passa bra här.
4. Samverkan, samarbete och samordning för *biblioteksväsendets digitala infrastruktur* som idag brister på många punkter, bör beskrivas med dess konsekvenser – inte minst med tanke på effektivitet och offentliga kostnader.
5. Det är bra att nationalbibliotekets roll ska tas upp. Men *skilj på nationalbibliotekets roll och nationella biblioteksuppgifter*, det är inte samma sak och behöver inte hänga ihop, de kanske inte ens ska göra

706. Förordning (2006:1226) om Post- och Inrikes Tidningar Svensk författningssamling 2006:2006:1226.

det? I dagsläget har inte KB heller längre den samordningsroll som de tidigare har haft för forskningsbiblioteken. Här kan förslag till nya samarbetsformer/konsortier behövas.

SUHF hänvisar också till den rapport som Svensk biblioteksforening med hjälp av ett antal bibliotekschefer nyligen publicerade om de vetenskapliga biblioteken.⁷⁰⁷

LÅNECENTRALER

§ 13: För en kompletterande informations- och medieförsörjning ska det finnas en eller flera lånecentraler.

Idag finns två lånecentraler, Sveriges depåbibliotek och lånecentral som ligger i Umeå och Internationella bibliotekets lånecentral i Stockholm. Lånecentralerna kom till som en överbyggnad av den kompletterande medieförsörjningen under 60-talet och placerades i Malmö, Stockholm och Umeå. Vid lånecentralerna fanns även depåbibliotek. Internationella bibliotekets lånecentral invigdes 1999 byggd på invandrarlånecentralen i Stockholm. När Kungliga biblioteket tog över ansvaret för lånecentralerna utreddes dessa och det beslutades att lånecentralerna i Malmö och Stockholm skulle läggas ned. Kvar blev en lånecentral för hela landet med ett separat depåbibliotek samt Internationella bibliotekets lånecentral för den mångspråkiga litteraturen.

Sveriges depåbibliotek och lånecentral vid Umeå stadsbibliotek är hela Sveriges lånecentral och dessutom nationellt kompetenscenter i utvecklingen av Libris för alla typer av bibliotek, kompletterande medieförsörjning och andra frågor som rör samlingar.

Lånecentralen står för tjänster kring fjärrlån, exempelvis utlandslån. Sveriges depåbibliotek är ett gemensamt fjärrlånemagasin för hela landets bibliotek. Boksamlingen utökas kontinuerligt genom donationer från folk- och skolbibliotek. Även vissa forsknings- och specialbibliotek bidrar med gåvor. Samlingen omfattar äldre och nyare litteratur på svenska och är sökbar i Libris.⁷⁰⁸

Internationella biblioteket (IB) vid Stockholms stadsbibliotek hanterar lån och depositioner som rör mångspråkig litteratur och är, utöver sin roll som lånecentral, nationellt kompetenscenter för kommunala bibliotek när det gäller mångspråkig media.⁷⁰⁹

707. <http://www.biblioteksforeningen.se/rapporter/effektiv-vetenskaplig-kommunikation>

708. <http://www.kb.se/bibliotek/Partners/Sveriges-depabibliotek-och-lanecentral2/>

709. <http://www.kb.se/bibliotek/Partners/Internationella-biblioteket/>

År 1995 beslöt regeringen att Kungliga biblioteket skulle få utökad budgetram med 10 miljoner kronor årligen för att subventionera expeditionskostnaderna i samband med fjärrlån. De som tilldelas ersättning, så kallad fjärrlånekompensation är offentligt finansierade bibliotek för forskning och högre utbildning. De bidragsberättigade skall vara Librisbibliotek och följa rekommendationerna kring fjärrlån.

Fortfarande är det samma summa som årligen fördelas. 44 högskolebibliotek erhöll 2015 fjärrlånekompensation och delade på 10 miljoner. 2014 ändrade Kungliga biblioteket på reglerna och omlån räknades inte in längre, då detta inte innebär expeditionskostnader. Det förändrade fördelningen av medel och fram för allt för de större högskolebiblioteken sjönk fjärrlåneöverskottet kraftigt.

Fjärrlånekompensationen tillkom efter protester från långivande bibliotek och hot om att inte fjärrlåna ur sina samlingar. Redan i den första bibliotekslagens § 10 konstateras att "Länsbibliotek, låncentraler, högskolebibliotek, forskningsbibliotek och andra av staten finansierade bibliotek skall avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till folkbibliotekens förfogande samt i övrigt samverka med folk- och skolbiblioteken och bistå dem i deras strävan att erbjuda låntagarna en god biblioteksservice".⁷¹⁰

I den nya lagens § 15 heter det: "Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska avgiftsfritt ställa litteratur ur de egna samlingarna till varandras förfogande. Skyldigheten att avgiftsfritt ställa litteratur till förfogande gäller inte för folk- eller skolbibliotek."⁷¹¹

Det är således endast de *statligt* finansierade biblioteken som är skyldiga att fjärrlåna men mycket av fjärrlåneverksamheten sker ändå mellan folkbiblioteken. Flera av de största folkbiblioteken hade ett fjärrlåneöverskott 2015 och skulle de få samma ersättning som högskolebiblioteken handlar det om flera hundra tusen kronor för vissa bibliotek.

En fråga som kan ställas är om det är rimligt att de bibliotek som enligt lagen är skyldiga att ställa sin litteratur till förfogande erhåller ekonomisk kompensation medan de kommunala biblioteken gör detta utan någon som helst kompensation.

Högskolebibliotekens bestånd digitaliseras i snabb takt. I flera av omvärldsrapporterna lyfts problem kopplat till att det digitaliserade materialet inte är tillgängligt för de som inte är inskrivna eller anställda

710. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-19961596_sfs-1996-1596

711. http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/bibliotekslag-2013801_sfs-2013-801

på en högskola eller ett universitet. För folkbiblioteken är det än så länge de tryckta medierna som har störst efterfrågan.

När den regionala biblioteksverksamheten inte har medieförsörjning på sitt bord och högskolebiblioteken inte har materialet som eftersöks så behöver lånecentralerna och depåbiblioteket förstärkas.

Frågan kan ställas om det skulle vara möjligt att destinera ett eller flera av pliktexemplaren som bruksexemplar för att förstärka depåverksamheten.

En stark och effektiv depåverksamhet behövs för att stödja fjärrlåneverksamheten. De andra nordiska länderna har löst med större kraft.

Vägvalen är att stärka en regional mediesamverkan, utveckla den befintliga depån i Umeå eller investera i en modern logistikanläggning enligt norsk modell.

Nasjonaldepoten i Mo i Rana har utvecklat en logistiskt modern lagerteknik och är även ett centrum för digitalisering. Den nationella biblioteksstrategin har låtit göra en specialstudie av hur en depålösning skulle kunna se ut i Sverige. Logistikexperten Peter Brännströms rapport och förslag om svensk depålösning publiceras i den elektroniska bilagan till denna omvärldsanalys.

I artikeln Migration och språklig mångfald konstaterar Carlos Rojas att det kommer nya flyktingströmmar och att det är viktigt att ha en plan hur vi bäst agerar i sådana uppkomna situationer.⁷¹² Det gäller naturligtvis även biblioteksverksamheten och det behövs både mångspråkig personal och mångspråkiga medier.

IB genomförde en omfattande enkät under hösten 2015, *Hur folkbiblioteken arbetar med mångspråkiga medier sedan 2014*. Där framkommer tydliga behov av ett starkt IB och att det krävs insatser för att förstärka IB:s möjligheter som central aktör. Det framkom också att Internationella Bibliotekets verksamhet trots alla års arbete fortfarande inte är så känt som det borde. Våren 2017 har Kungliga biblioteket kartlagt den mångspråkiga katalogiseringen och även där framkommer ett starkt behov av ett centralt placerat IB. Det som behövs för den mångspråkiga litteratur- och informationsförsörjning är en stark central kraft som kan vara ett språkligt och konsultativt stöd för folkbibliotek som bygger upp sin mångspråkiga verksamhet.

712. Rojas, C. Migrationen och den språkliga mångfalden.

I bibliotekslagens femte paragraf som behandlats tidigare nämns att de prioriterade grupperna ska erbjudas litteratur på:

1. de nationella minoritetsspråken,
2. andra språk än de nationella minoritetsspråken och svenska, och
3. lättläst svenska.

Av dessa så har IB genom sitt partnerskap med Kungliga biblioteket ett ansvar för den mångspråkiga litteraturen och Myndigheten för Tillgängliga Medier har ett myndighetsuppdrag att tillgängliggöra lättläst litteratur. Men ingen har ansvaret för de nationella minoritetsspråken.

Länsstyrelsen i Stockholms län och Sametinget är huvudansvariga för att samordna och följa upp hur Sveriges minoritetspolitik genomförs i landet. Men något uttalat ansvar för litteraturförsörjningen finns inte. I en särskild inlaga till den nationella biblioteksstrategin, publicerad i den elektroniska bilagan, pekar Finlandsinstitutet på behovet av reformer för de nationella minoritetsspråken.

SAMVERKAN OCH ANSVARFÖRDELNING

Paragraf 1 §, 3 §, 14 §–18 §

1 §: I denna lag finns bestämmelser om det allmänna biblioteksväsendet. Det allmänna biblioteksväsendet består av all offentligt finansierad biblioteksverksamhet och utgörs av:

1. folkbibliotek,
2. skolbibliotek,
3. regional biblioteksverksamhet,
4. högskolebibliotek,
5. lånecentraler, och
6. övrig offentligt finansierad biblioteksverksamhet.

3 §: Bibliotekshuvudmän är kommunerna, landstingen, staten och, i fråga om vissa skolor, enskilda.

1. För folkbibliotek ansvarar kommunerna.
2. För skolbibliotek ansvarar kommuner, landsting, staten eller enskilda huvudmän i enlighet med bestämmelserna i 2 kap. skollagen (2010:800).
3. För regional biblioteksverksamhet ansvarar landstingen och de kommuner som inte ingår i ett landsting.

4. För högskolebibliotek vid universitet och högskolor som omfattas av högskolelagen (1992:1434) ansvarar staten.
5. För lånecentraler ansvarar staten.
6. För övrig offentligt finansierad biblioteksverksamhet ansvarar den som enligt särskilda bestämmelser är huvudman för verksamheten.

Om ett kommunalt eller statligt bibliotek drivs av någon annan än huvudmannen ansvarar huvudmannen för att den som driver biblioteket följer bestämmelserna i denna lag.

14 §: I syfte att ge alla tillgång till landets samlade biblioteksresurser ska bibliotek och bibliotekshuvudmän inom det allmänna biblioteksväsendet samverka.

18 §: Den myndighet som regeringen bestämmer ska ha en nationell överblick över och främja samverkan inom det allmänna biblioteksväsendet.

För att göra en samlad bedömning av hur biblioteksväsendet lever upp till lagens formuleringar behöver paragraferna 1, 3, 14 och 18 ses i ett sammanhang.

Detta är de paragrafer i bibliotekslagen som reglerar de olika biblioteksslagen. Men var finns *nationalbiblioteket* i statsmakternas uppdrag och i lagstiftningen?

För det första saknas alltså ett Nationalbibliotek i den första paragrafens uppräkningslista av de olika biblioteksslagen. Nationalbiblioteket återfinns inte heller i paragraf 18, där det istället talas om "den myndighet som regeringen bestämmer". I praktiken är det ju Nationalbiblioteket KB, som fått uppgiften att vara denna myndighet. Men termen nationalbibliotek används inte och de nationella uppgifterna är inte särskilt starkt formulerade. Det talas om "nationell överblick" och att "främja samverkan". I paragraf 14 skrivs att bibliotek och huvudmän ska "samverka".

Ordet är alltså *samverka*, inte *samordna*. Ordvalet är säkerligen inte slumpmässigt, och därför viktigt. Här ligger kanske ett av det svenska biblioteksväsendets problem. Det är möjligen bristen på just *samordning* som gör att även samverkan brister.

Frågan kan ställas om detta är en av de stora utmaningarna för det samlade svenska biblioteksväsendet idag - brist på samordning och därmed samverkan där det skulle vara möjligt?

En viktig följd av digitaliseringen är, inom många samhällssektorer, att uppgifter som förut med nödvändighet behövde lösas och drivas lokalt nu med fördel kan drivas nationellt. När allting går att koppla

ihop kan lokala sårlosningar, som tidigare var bra och nödvändiga, nu bli till hinder för utveckling och drift.

Det är inte rationellt eller användarvänligt att alla bibliotek har varsitt katalogsystem, varsin hemsida, varsin app och varsitt söksystem. De underliggande tekniska systemen kan i den digitala världen med fördel vara gemensamma, utan att det hindrar möjligheter för lokal slutpresentation och varumärkesprofilering.

Gemensamma digitala plattformar behöver alls inte innebära ett intrång i lokal bestämmanderätt, kommunalt självstyre eller olika huvudmäns oberoende. Jämför här med det nationella digitala bibliotek som Legimus från MTM utgör. Det har inte minskat det kommunala självbestämmandet eller den lokala profileringen. Legimus innehåller alla talbokstitlar som finns, lika tillgängligt för alla med funktionsnedsättning, men fortfarande från det lokala biblioteket.

Ur ett nationellt perspektiv är det inte rimligt eller önskvärt att skilda folkbibliotek eller högskolebibliotek var och en för sig till stora kostnader utvecklar egna system som inte hänger ihop med varandra.

Ändå är det just precis vad som hänt. Det är inte konstigt eller ovanligt. I det digitala skifte som nu sker globalt visar sig detta överallt. Även inom enstaka, internationellt ledande institutioner som Library of Congress eller New York Public Library finns än idag flera olika system som inte hänger ihop med varandra. I Sverige har avsaknaden av nationell samordning lett till att många lokala, inkompatibla system och lösningar utvecklats inom biblioteksväsendet, dessutom ibland med nationell finansiering. På så sätt har vi fått digitala öar, utan broar eller andra förbindelser sinsemellan. Två exempel:

Litteraturbanken har digitaliserat en viktig del av den svenska litteraturen med anslag främst från Svenska Akademien, Vitterhetsakademien och Riksbankens jubileumsfond. Men denna digitala skatt är inte självklart åtkomlig eller ens sökbar genom alla bibliotek eftersom den inte går genom kommersiella distributörer utan genom Libris. Privat finansierat – trots att detta är något som kunde falla under nationellt ansvar och säkrad finansiering – finns således en rättighetsklarerad kulturskatt med kommentarer och förklaringar, snyggt öppen för alla. I princip – men än så länge dold i brist på en ickekommersiell samordnande kraft. Litteraturbankens verksamhet är inte säkrad eftersom finansieringen är kortsiktig. Tjänsten är så osynlig att ett kommersiellt e-boks förlag lyckas kopiera och sälja ett antal av Litteraturbankens böcker, trots att de är gratis tillgängliga på Litteraturbankens hemsida och i Libris. Genom Libris pågår arbete för att alla bibliotek enkelt skall kunna föra in denna resurs i sina kataloger, men till dels är denna litterära satsning fortfarande en digital ö.

Bibblix är en app som utvecklats av tre kommuner, Stockholm, Malmö och Katrineholm för att tillgängliggöra barnlitteratur på biblioteken. Den är finansierad av bl. a. Kulturrådet och Stockholms stad. När appen väl var färdig att användas 2016 fanns ingen struktur för gemensam drift, utveckling eller finansiering. Enligt uppgift från Stockholms stadsbibliotek har mer än 100 kommuner våren 2017 uttalat sitt intresse för att använda *Bibblix*.

Eftersom frågan inte lösts kanske denna app nu ska drivas av ett SKL-ägt bolag, och de kommuner som vill betala får vara med. Det innebär i praktiken att en nationalbiblioteksverksamhet byggs upp på Hornsgatan (där SKL ligger) vid sidan av den för samverkan utpekade myndigheten i Humlegården. En sådan lösning på Hornsgatan innebär att en majoritet kommuner lämnas utanför, sannolikt mindre och resurssvaga. Just de som bäst skulle behöva använda denna nationella resurs riskerar att inte få ta del av den.

Problemen med *Bibblix* kan synas som en mindre detalj, men det är en tydlig illustration till det större problemet brist på samordning, och visar på viktiga vägval.

Frågan kan ställas hur lokala initiativ som *Bibblix*, som ligger helt i linje med statsmakternas prioriterade krav på läsfrämjande åtgärder inte minst för unga, ska göras tillgänglig för alla?

Detta leder till den vidare **frågor** om hur en stärkt nationalbiblioteks-funktion kan utvecklas. Biblioteksväsendet behöver samordnade funktioner för katalog, inköp, förhandlingar, nationella licenser, nationellt bibliotekskort, digitala plattformar, samsök, tillgängliggörande av e-böcker och e-resurser, digitalt kulturarv, förvärv, depå och fjärrlån, samordnade beslut kring vad som ska digitaliseras och i vilken ordning, hanterandet av herrelösa samlingar.

Finns det möjlighet att efterlikna *Bibsam* för folkbiblioteken? Vad bör vara olika nivåers ansvar? Hur ska finansieringen lösas?

Vilka tjänster för information och bokkommentarer kan drivas gemensamt?

Vilka är förutsättningarna för och behovet av ett nationellt bibliotekskort?

Hur kan frågan om ett modernt logistiskt depåbibliotek som en nationalbiblioteksfunktion prövas vidare?

En genomgående och återkommande kritik från det svenska biblioteksväsendet över dagens förhållanden är just bristen på samverkan och samordning. Detta blir väldigt tydligt i digitaliseringens tid. I flera andra länder är nationalbibliotekets roll tydligare uttalad. I den nya finska bibliotekslagen arbetar man med att ge nationella uppdrag till regionala eller lokala bibliotek.

Det är avslutningsvis viktigt, som SUHF pekat på, att man i denna diskussion skiljer på *nationalbibliotekets roll och nationella biblioteksuppgifter*. Det är inte samma sak och behöver inte hänga ihop, de kanske inte ens ska göra det? Nationella uppgifter kan utföras lokalt eller regionalt, av folkbibliotek eller forskningsbibliotek, i nya samarbetsformer och konstellationer, eller av upphandlade privata utförare. Men i regelverket saknas Nationalbiblioteket och den *samordnande* rollen. Bristen på samverkan, samarbete och samordning för biblioteksväsendets digitala infrastruktur blir särskilt påtaglig, med stora konsekvenser. ♦

DEMOKRATI

UTBILDNING

TILLGÄNGLIGHET

DIGITALISERING

KAPITEL 15

Sammanfattning och slutsatser

Erik Fichtelius, Eva Enarson, Krister Hansson,
Jesper Klein och Christina Persson

*Denna rapport skulle kunna sammanfattas
i fyra ord: demokrati, utbildning, tillgänglighet
och digitalisering.*

Dessa begrepp återfinns från olika infallsvinklar i samtliga kapitel i denna skrift. Författarna har oberoende av varandra återkommit till just dessa fyra områden. Många av dem åberopar och refererar till de rapporter och analyser som lämnats av Digitaliseringskommissionen, Medieutredningen och Demokratiutredningen. Det är ingen tillfällighet, tvärtom. Biblioteksvärlden är en integrerad del av samhället och befinner sig i samma omvälvning som resten av världen.

2017 är demokratin hotad av auktoritära och högerextrema krafter i Europa och USA. De konstitutionella ramverken utmanas av en amerikansk president utan respekt för sanning och rättssystem. Ungern och Polen urholkar de demokratiska ramverken. Därför blir medborgarnas möjligheter att bilda sig en uppfattning från olika och trovärdiga källor viktigare än någonsin. Samtidigt befinner sig medier runt om i världen i ekonomisk kris, med ifrågasatt trovärdighet, och det blir därför också demokratins kris. Det hoppfulla är att förekomsten av "alternativa fakta" och falska nyheter väcker motkrafter till liv.

Utredningen om en nationell biblioteksstrategi hävdar att bibliotekens roll för att det demokratiska samtalet och en åsiktsbildning byggd på både fakta och pluralism är central. Vi vill tydliggöra detta genom att benämna biblioteken *den femte statsmakten*. Biblioteken är en oberoende, självständig neutral kraft som förser medborgarna med underlag och kunskaper för att fungera just som medborgare.

Biblioteken och det livslånga lärandet

I det konstitutionella idébygget spelar biblioteken en egen roll, precis som den fria pressen. Det blir lättare att förstå och kanske stärka bibliotekens roll om bibliotekens uppgift ses i detta ljus. *Folkbibliotekens* höga trovärdighet och fasta förankring i folkbildning och den kommunala verksamheten är en stabil grund att bygga på. *Utbildningsbibliotekens* betydelse för läsning, skolresultat och forskning är avgörande för ett välfungerande demokratiskt samhälle. Utredningen om en nationell biblioteksstrategi väljer mycket medvetet att skriva *utbildningsbibliotek* för att visa hur kedjan ser ut från förskola till högskola. Bibliotekens uppdrag handlar om både kultur och utbildning. Biblioteken är en del av kulturarvet och kulturpolitiken, men i lika hög grad en del av det formella, icke formella och informella lärandet.

Skolbiblioteksverksamhet är en del av skolans pedagogik, universitetsbiblioteken är en del av forskningens infrastruktur och det livslånga lärandet. Inom just utbildningsområdet står biblioteken inför stora och svårlösta uppgifter. Skolhuvudmännens oförmåga att leva upp till statsmakternas allt starkare krav på fungerande skolbibliotek framstår allt mer som en politisk gåta.

I dag finns lagstiftning om obligatoriska skolbibliotek och extra statliga anslag till bemannade skolbibliotek. I regeringsförklaringen lyfts skolbiblioteken som viktiga för ungas läsning. Dessutom har vi fått skärpt skolinspektion och nya läroplaner med allt tydligare krav på bibliotek. Även de globala forskningsresultaten är entydiga när det gäller skolbibliotekens betydelse för undervisningen. Trots allt detta saknar många skolor en rimlig skolbiblioteksverksamhet, oavsett om huvudmannen är kommunal eller privat.

Det är inte orimligt att känna en viss desperation över utbildningsväsendets oförmåga att gå från ord till handling när det gäller skolbiblioteken.

Högskolebibliotekens föränderliga värld

Högskolebibliotekens utveckling mot att bli digitala kunskapsnav för den högre utbildningen och forskningen är dramatisk. Detta samtidigt som biblioteket som fysisk mötesplats och centralpunkt i campusmiljön blir mer betydelsefull. Uppgifterna för de sju plikttagande biblioteken behöver ses över. Den omfattande gallring som utvecklats vid de fem bibliotek som inte har samma bevarandeplikt som Kungliga biblioteket eller Lunds universitetsbibliotek måste ifrågasättas.

Inom ramen för sin myndighetsinstruktion gör Kungliga biblioteket just nu en studie för att belysa de problem som pliktbiblioteken ser idag. Detta kan komma att leda till förslag också i den nationella strategin. Frågan om elektroniska pliktleveranser behöver till exempel ses över, liksom bevarandet av det som publiceras i sociala medier. Att dagstidningarna levereras i tryckta pappersexemplar för att sedan scannas in och digitaliseras är inte rationellt eller ekonomiskt försvarbart när tidningarna från början finns i digitalt format.

Digitala inlåsnings- vs öppen tillgång

Att forskningsresultaten publiceras och sprids elektroniskt medför både möjligheter och svårigheter. Digitaliseringen innebär paradoxalt nog inlåsnings- och begränsningar i spridningen av forskningsresultaten. Förhoppningsvis är detta digitala barnsjukdomar, men det är ändå svårigheter som måste lösas. I dagsläget utestängs experter, forskare, sjukvårdspersonal och andra utan direkt anknytning till en högskola från användning av vetenskapliga texter och referenser i digital form. Detta går helt på tvärs mot tankar om kunskapssamhälle, likvärdighet och livslångt lärande och drabbar många samhällssektorer.

När dagstidningar fanns på mikrofilm kunde de läsas på forsknings- och stadsbibliotek runt om i landet. Nu finns de digitalt inlåsta på Kungliga biblioteket i Stockholm. En del folkbibliotek har återgått till att spara på tidningslägg som i gamla tider. Förut kunde tryckta avhandlingar och forskningsrapporter fjärrlånas mellan bibliotek och länder. Digitaliseringen har i dagsläget i praktiken försvårat detta.

Digital inlåsnings- är en av de mest angelägna frågorna att lösa inom biblioteksväsendet. Publiceringen av forskningsresultat domineras av några få globala förlagsjättar med oligopolställning. De gör miljardvinster på den offentligt finansierade kunskapsproduktionen, och forskarsamhället har ännu inte med kraft kunna möta det som närmast kan sägas vara en global utsugning av forskningen.

Att offentligt finansierad forskning och kunskap ska göras allmänt tillgänglig, är ett mål att sträva mot. *Öppen tillgång*, eller *open access*, alltså öppen och fri publicering av forskningsresultat, liksom öppen tillgång till bakomliggande forskningsdata är en viktig utveckling inom högskolevärlden. Men för att detta ska fungera krävs förändringar i upphovsrätten, som utvecklas på global och europeisk nivå, vilket kräver nationell anpassning. Här befinner sig biblioteksväsendet mitt i en stor omställningsprocess. Som framgår av underlagen i denna omvärldsanalys påverkas Sverige starkt av upphovsrättsarbetet inte minst inom EU. Samtidigt har Sverige goda möjligheter att lösa tillgänglighetsfrågan av digitaliserat och upphovsrättsskyddat material

genom licenser snarare än genom lagstiftning. De kollektiva avtalslicenslösningar som är möjliga i Skandinavien öppnar för att böcker och tidningar tillgängliggörs via biblioteken genom att upphovsmännen får betalt på ett enklare sätt än i många andra länder. Norge har här gått före, såväl genom massdigitalisering av litteratur och tidningar som genom avtal med upphovsmännen så att också nyutkommen litteratur och nya tidningar och tidskrifter görs tillgängliga för allmänheten via biblioteken.

Motsvarande licenslösningar för forskningsresultat kan dock bli väldigt kostsamma med tanke på den internationella oligopol-situationen för de stora vetenskapsförlagen. Här kan andra lösningar där universiteten skaffar sig en starkare kontroll över sitt eget material bli nödvändiga, vilket kommer att kräva effektiv och gränsöverskridande samverkan mellan universitet och högskolor på internationell nivå.

Möjligheterna med digitaliseringen är å andra sidan fantastiska. All världens kunskap och litteratur, all forskning, alla tidningar och tidskrifter, vårt samlade kulturarv, det som sänts i radio och tv, med sökbara undertexter, eller det som sagts i sociala medier skulle – rent tekniskt – kunna vara bara en knapptryckning bort för var och en. Det är bara en del frågor kring finansiering, upphovsrätt, massdigitalisering, katalogisering, metadatamärkning, lagringskapacitet, distribution och organisation som ska lösas först...

Tony Marx, chef för ett av världens största bibliotek, New York Public Library, talar om en revolution många gånger större än Gutenberg och upplysningstiden som följde i tryckpressens spår. Det vi står inför, menar Tony Marx, är Gutenberg på steroider, när mänsklighetens samlade intelligens blir digitalt tillgänglig för alla.

Men där är vi alltså inte än.

Upphovsrättsliga dilemman

Upphovsrätten är central för tillgängligheten, men som framgår av denna rapport är det fler saker än upphovsrättsfrågor som måste lösas. Den digitala utvecklingen kräver bättre samordning på nationell nivå. I brist på just nationell samordning har en rad lokala initiativ och projekt initierats runt om i landet. Varje projekt kan i sig vara gott, men resultatet blir digitala öar utan samband och broar. Det är inte rationellt eller önskvärt med ett stort antal olika tekniska lösningar för i grunden samma uppgifter i ett så litet språkområde som vårt. Det som tidigare med fördel och av nödvändighet behövde lösas lokalt kan i den digitala världen numera lösas nationellt, utan att den lokala profilen eller bestämmanderätten behöver gå förlorad.

Digital samordning och läsutveckling

Våra grannländer Danmark, Norge och Finland har byggt nationella digitala bibliotek för att enkelt och likvärdigt tillgängliggöra kunskap och litteratur över hela landet. Det kräver samlade och standardiserade kataloger, där Libris för svenskt vidkommande kan utgöra en grund.

Lösningen med ett nationellt digitalt bibliotek för personer med hörsel- eller synnedsättning via Legimus, som drivs av MTM, Myndigheten för Tillgängliga Medier, visar att en nationell lösning är förenlig också med starka och självständiga lokala bibliotek.

Att en app för barnlitteratur, som behövs i alla landets bibliotek, ska utvecklas och drivas av några få stadsbibliotek är en märklig utveckling. Här står vi just nu inför ett viktigt symboliskt vägval. Ska den av stadsbiblioteken i Stockholm, Malmö och Katrineholm utvecklade barnlitteraturappen Bibblix endast tillgängliggöras för de kommuner som betalar via ett kommunägt dotterbolag? Eller ska digitala plattformar som bedöms värdefulla och utvecklingsbara finansieras nationellt och drivas av ett nationalbibliotek? Vilka andra samordningsmöjligheter finns, där nationalbiblioteket står för metadata/öppen data som andra får bygga tjänster på? Likabehandlingsfrågorna är viktiga i bibliotekens erbjudande till medborgarna.

Just barnens ställning på biblioteken förtjänar noggrann belysning. Svenska folkbibliotek har en lång och stolt tradition med sin barnverksamhet. Biblioteken har en stor betydelse för läsutvecklingen och barnlitteratur har den högsta utlåningen. En fråga som kan uppmärksammas är också effekterna av biblioteksersättningen för barnlitteraturen. Idag är det barnlitteraturförfattarna som drar in de stora pengarna från biblioteksutlåning till ersättningssystemet, men medlen fördelas sedan till hela författarkollektivet.

Hittills har e-bokläsningen i Sverige 2017 inte tagit samma fart som i den engelskspråkiga världen. När den gör det är det många frågor som väntar på sin lösning. Det saknas en samordnad förhandlingsordning för bibliotekens tillgång till e-böcker. Den rörliga kostnaden för e-lån försvårar bibliotekens ekonomiska planering. Distributionen sker via ett privat monopol, och biblioteken saknar kontroll. Dagens ordning riskerar att leda till att en del nya e-böcker inte blir tillgängliga på bibliotek, helt utifrån förlagens beslut.

Samtidigt skulle en omedelbar och helt fri tillgång till e-böcker via biblioteken slå undan ekonomin för författare och förlag. Förlagens krav på "tröghet" för e-lån som motsvarar den som gäller för pappersböcker är rimliga. Den likvärdiga tillgången till e-böcker via landets bibliotek, rättvisa ersättningar och goda affärsmodeller kommer att kräva många överläggningar, samverkan och kreativitet.

En återkommande kritisk synpunkt på dagens förhållanden från många delar av det svenska biblioteksväsendet är bristen på samordning. Nationalbiblioteksfunktionen regleras inte i bibliotekslagen. Lagen talar om *samverkan* snarare än *samordning*. En viktig fråga att pröva inför utarbetandet av en nationell biblioteksstrategi är därför hur de nationella uppgifterna ska lösas och koordineras. Vilken roll ska ett nationalbibliotek spela? Hur ska högskolebiblioteken och alla andra bibliotek samverka med nationalbiblioteket? Inte minst den digitala utvecklingen gör det nödvändigt att slå fast vilka uppgifter som bäst löses nationellt.

Frågan är vilka möjligheter som finns att fördela nationella uppdrag på lokala bibliotek som därmed får nationellt ansvar? Det är till exempel en väg som Finland valt i sin helt nya bibliotekslag där nationella och regionala utvecklingsuppdrag ges till kommunala bibliotek.

De svenska regionbibliotekens betydelse

Här kommer även den *regionala biblioteksverksamheten* in i bilden. Regionbiblioteken spelar och skulle kunna spela en än större roll för samordning och utveckling för folkbiblioteken. Men den regionala biblioteksverksamheten har påverkats negativt i kultursamverkansmodellen. Den regionala biblioteksverksamheten har delvis förlorat resurser och regional styrka, och skillnaderna mellan regionerna har ökat. För att på allvar kunna stödja de minsta kommunbiblioteken måste den regionala biblioteksverksamheten få ett förtydligt uppdrag och en större roll. Detta kan inte ses isolerat från regionpolitik och regional samhällsorganisation i stort. Regionbibliotekens framtida organisation måste hanteras inom ramen för den samlade framtida regionala samhällsorganisationen och kommande förslag med anknytning till Indelningskommitténs fortsatta arbete med sitt uppdrag.

Prioriterade områden

Även andra utredningar påverkar. Utredningen om en stärkt minoritetspolitik, SOU 2017:60, efterlyser i ett delbetänkande åtgärder i den nationella biblioteksstrategin för att stärka bibliotekens arbete med de nationella minoriteterna. Detta måste bli föremål för fortsatt analys för förslag till åtgärder i strategiarbetet.

Ett annat av statsmakterna prioriterat område är att tillgängliggöra böcker, tidskrifter och information för personer med olika funktionsnedsättningar. Arbetet leds inom MTM. Här anses Sverige ligga i internationell framkant. I underlaget till denna rapport pekas det bland annat på att de tekniska formaten utvecklas och konvergerar, så

att funktioner som tidigare bara fanns i specialversioner för personer med funktionsnedsättning också blir tillgängliga i kommersiella ljudböcker. Detta kan ge samordningsfördelar i framtiden, men än så länge behövs speciallösningar för personer med syn- eller hörselnedsättning. Ett förbättrat och utvecklat utbud för personer med andra funktionsnedsättningar, neuropsykiatriska diagnoser eller i behov av material på lättläst svenska är också angeläget. Detta har bäring också på landets folkhögskolor. Som en av våra rapporter visar har folkhögskolorna en växande betydelse för personer med funktionsnedsättningar. Folkhögskolornas roll för dem som söker en andra chans kan inte överskattas, vilket gör att bibliotekens ställning och resurser på dessa skolor behöver ses över.

Som rapportens underlag visar kommer antalet språk som talas och används i Sverige att öka. Arabiska kan redan ha gått om finskan som det största invandrarspråket i Sverige. De fortsatta migrantströmmarna kommer att ställa nya krav på biblioteken, som redan visat stor anpassningsförmåga och handlingskraft i att möta de stora flyktingvågorna. Utmaningarna kommer inte att minska, tvärtom. Material på lättläst svenska är en del av biblioteksutbudet för den växande grupp som har svenska som andra språk. På detta område kan det komma att behövas reformer och nya resurser till biblioteken.

Specialbibliotekens utmaningar

Vidare behöver *specialbibliotekens* ställning uppmärksammas. Myndighetsbibliotek, olika specialbibliotek och fängelsebibliotek är svagt reglerade och har ofta tvingats minska sin service och sitt utbud. De står inför delvis samma utmaningar som forskningsbiblioteken, som skulle behöva öka tillgängligheten till forskningsresultaten också till dem som lämnat högskolan. Sjukhusbibliotek ska betjäna såväl den medicinska professionen som patienterna, och verksamheten är idag inte likvärdig över landet. Utredningen "Effektiv vård" har nyligen lämnat förslag om hälsobibliotek till regeringen, som om de genomförs kan få stor betydelse.

Digital bilaga

Utöver de underlagsrapporter som publiceras i denna tryckta omvärldsanalys, bifogas även en digital bilaga som innehåller bidrag som Nationell biblioteksstrategi fått in från bland annat Författarförbundet, Biblioteksföreningen och BTJ. Här ingår vidare en specialstudie om Kultur och hälsa samt en genomgång av erfarenheterna av depåbibliotek i Norge, med en analys av förutsättningarna för en logistiskt

modern biblioteksdepå i Sverige. Bilagan innehåller även ett avsnitt med länktips med bäring för en aktuell biblioteksutveckling.

Lever de svenska biblioteken upp till Bibliotekslagen?

Utredningens sekretariat gör också en egen genomgång av bibliotekslagen, paragraf för paragraf, för att bedöma i vilken utsträckning det svenska biblioteksväsendet lever upp till lagens krav idag. Analysen kan eventuellt utgöra en grund för ändringsförslag eller förtydliganden i en kommande strategi.

Vår förhoppning är att hela denna omvärldsanalys ska utgöra ett underlag för en fördjupad och bred diskussion i hela samhället, och inte bara inom biblioteksväsendet, om vad som krävs i en nationell biblioteksstrategi. Det är glädjande och samtidigt uppfordrande att bibliotekens uppdrag har fått en så stor roll i dagens samhällsdebatt. Frågor om gallring och inköp, liksom om ordning och tysthet väcker starka känslor och åsikter. Detta utgör en fond till det fortsatta arbetet med att utforma en strategi som är långsiktig och hållbar.

Själva strategin bör formmässigt knyta an till andra nationella strategier som regeringen antagit, till exempel den Nationella säkerhetsstrategin i januari 2017. Där analyseras och formuleras värderingar, hot/utmaningar, mål och åtgärder kortfattat men konkret.

Utredningens ambition är att lämna ett utkast till nationell strategi våren 2018, som efter diskussion och analys kan leda till ett slutgiltigt förslag till Kulturdepartementet i mars 2019. På vägen dit avser utredningen också att komma med ytterligare rapporter samt förslag på reformer och satsningar som kan genomföras redan tidigare. ♦

Den femte statsmakten

Bibliotekens roll för demokrati, utbildning, tillgänglighet och digitalisering

Demokrati, utbildning, tillgänglighet och digitalisering

Så skulle man kunna sammanfatta denna rapport i fyra ord. Dessa begrepp återfinns i samtliga kapitel i denna omvärldsanalys. Författarna har oberoende av varandra återkommit till just dessa fyra områden. Biblioteksvärlden är en integrerad del av samhället och befinner sig i samma omvälvning som resten av världen.

2017 är demokratin hotad av auktoritära och högerextrema krafter i Europa och USA. De konstitutionella ramverken utmanas av en amerikansk president utan respekt för sanning och rättssystem. Därför blir medborgarnas möjligheter att bilda sig en uppfattning från olika och trovärdiga källor viktigare än någonsin. Samtidigt befinner sig medier runt om i världen i kris, och det blir därför också demokratins kris. Det hoppfulla är att förekomsten av "alternativa fakta" och falska nyheter väcker motkrafter till liv.

Utredningen om en nationell biblioteksstrategi hävdar att bibliotekens roll för att försvara det demokratiska samtalet och en åsiktsbildning byggd på både fakta och pluralism är central. Vi vill tydliggöra detta genom att benämna biblioteken *den femte statsmakten*. Biblioteken är en oberoende, självständig neutral kraft som förser medborgarna med underlag och kunskaper för att fungera just som medborgare.

Utredningens förhoppning är att denna omvärldsanalys ska utgöra ett underlag för en fördjupad och bred diskussion i hela samhället, och inte bara inom biblioteksväsendet, om vad som krävs i en nationell biblioteksstrategi. Utredningens ambition är att lämna ett utkast till nationell strategi våren 2018, som efter diskussion och analys kan leda till ett slutgiltigt förslag till Kulturdepartementet i mars 2019.